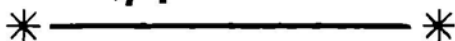

Айкын
Фуркатов

**ЖАЛҒАСҚАН
ДӘСТҮР**

Аиқын
Аурқатов

ЖАЛҒАСҚАН ДӘСТҮР

ЗЕРТТЕУЛЕР, МАҚАЛАЛАР

«ЖАЗУШЫ» БАСПАСЫ,
Алматы — 1980

ББК 83.3 Каз
Н 86

Н $\frac{70202-31}{402(05)80}$ 80 4603010202

© Жазушы — 1980

Одесско-Византийская областная
БИБЛИОТЕКА
г. ПЕТРОПАВЛОВСК

021927

БАСТЫ БАҒДАР, ҰЛЫ ОЙЛАР

Қеменгер Лениннің данышпандық идеялары социалистік реализм искусствосының туып, қалыптасуын белгіледі және оның бұдан былай дамуының жолдарын да айқындап, бағыт сілтеп отырмақ. Искусство туралы маркстік ілімді Ленин тарихи жаңа жағдайларға, социалистік революцияның жеңісі жағдайларына сәйкестендіріп ілгері дамытып, тереңдете түсті. Искусствоның партиялығы, халықтығы, реализмі, өткендегі мәдени мұраны пайдалану және басқа да көптеген мәселелер Ленин шебертерінде мейлінше терең әрі асқан көрегендікпен шешілді. Лениннің искусство мен әдебиет туралы ой-пікірлері маркстік-лениндік эстетикаға қосылған баға жетпес үлес болып табылады. Социалистік мәдениет құру үшін, ұлы дәуірімізге сай искусство жасау үшін күресте Коммунистік партия Лениннің бұл ілімін үнемі басшылыққа алып келді және ала бермек.

Ленин әдебиеттің партиялығы туралы ілімнің негізін салды. Ол 1905 жылы жазған «Партиялық ұйым мен партиялық әдебиет» атты данышпандық мақаласында әдебиеттің партиялығы туралы мәселені зор идеялық қуатпен тұжырымдап берді. Ленин буржуазиялық әдебиет пен искусство өкілдерінің екіжүзділігін, сатқындығын, ақшаға тәуелділігін аяусыз әшкерелеп, олардың бипартиялық әдебиетшілерміз деп даурығуының жалғандығын, іс жүзінде олар буржуазиялық идеологияны уағыздап, қанаушылық дүниесінің мүдделерін қорғаштайтындығын көрсетті.

Идеологияның таптығы туралы маркстік ілімді дамыта отырып, Ленин қоғамда өмір сүріп тұрып, сол қоғамнан тәуелсіз болу мүмкін еместігін ескертті. Искусство мен әдебиеттің кез келген өкілі, ол мұны тілесін немесе тілемесін, белгілі бір таптың мүддесі үшін қызмет етеді. Бүкіл Россияны құшағына тартып, барған сайын қанатын кең жайып келе жатқан, лап етіп қаулағалы тұрған революциялық айбынды күресте әрбір суреткер өзінің

орнын табуға және кім жағында екенін — реакцияның қаралы күштері жағында екенін немесе жарқын болашақ, озат өмір үшін күресіп жатқан жұмысшы табының жағында екенін айқындауға тиіс болды. Буржуазиялық идеология мен эстетиканың өкілдері «бипартиялық» пен индивидуализмді ту етіп көтерді. Олардың революция ісіне деген жаулық ниетпен астасқан бұл скіжүзді көлгірлігін Ленин аяусыз әшкереледі.

Ленин буржуазиялық әдебиеттің кертартпалық, жалдамалылық сипаттарын әшкерелеп қана қойған жоқ, сонымен қатар ол пролетариаттың революциялық қозғалысына жәрдемін тигізетін, оған белсене қызмет ететін партиялық әдебиет жасау міндетін алға тартты. Ол революциялық күреске араласатын мұндай әдебиетті жасау — партияның және революцияшыл пролетариаттың төл ісі деп санады. «Әдеби іс, — деп көрсетті Ленин, — жалпы пролетарлық істің бір бөлегі, бүкіл жұмысшы табының саналы авангардының бәрі қозғалысқа келтіретін біртұтас, ұлы социал-демократиялық механизмнің «тегершігі мен винті» болуға тиіс. — Әдеби іс — ұйымдасқан, жоспарлы, біріккен социал-демократиялық партиялық жұмыстың негізгі бір бөлімі болуға тиіс». (Шығ., 10-том, 31-бет.)

Пролетариаттың революциялық қозғалысында әдебиет үлкен роль атқаратындығын атап көрсете отырып, Ленин: «...Социалистік пролетариат партиялық әдебиеттің принципін ұсынуға, осы принципті дамытып, мүмкіндігінше неғұрлым толық және тұтас формада оны өмірге асыруға тиіс» (Шығ., 10-том, 30-бет.) — деп үйретті.

Ленин ұсынған әдебиеттің партиялығы принципіне буржуазиялық эстетиканың өкілдері байбалам салып қарсы шықты. Олар бұл — көркем творчествоның еркіндігіне «қол сұққандық» деп даурыға шу көтерді. Әдебиеттің партиялығы туралы ұранды осылайша тұрпайылап түсіндіруге ұмтылушылыққа, партиялық жұмыстың басқа тараулары мен партияның әдеби қызметінің арасында теңдік белгісін қоюшылыққа Ленин аяусыз соққы берді. Істің шын мәніне келгенде, деп көрсетті Ленин, мұндай шу көтеру — тек буржуазиялық-интеллигенттік жекешілдіктің көрінісі ғана болған болар еді. Талас жоқ әдеби іс жай ғана теңгермешілікке, тігісін жатқызушылыққа, азшылыққа көпшіліктің үстемдік етуіне онша көп көне бермейді. Талас жоқ, бұл істе жеке бастың ынта-жігеріне, жеке бастың әуестенушілігіне үлкен кеңшілік болуын, пікір мен шарықтаған ойға, форма мен мазмұнға кең-

шілік болуын сөзсіз қамтамасыз ету қажет. Мұнып бәрі талассыз нәрсе, бірақ мұның бәрі пролетариаттың партиялық ісінің басқа бөлімдерімен шаблондық түрде бірдей деп санауға болмайтындығын ғана көрсетеді. Әдеби творчествоның табиғаты мен өзіндік ерекшеліктерін асқан көрегендікпен ашып берген Лениндік бұл қағиданы совет әдебиетшілері әрдайым басшылыққа алып отырды.

Ленин партияның көркем әдебиет саласында жүргізетін саясатын тұтастай белгілеп берді. Сонымен бірге ол социалистік пролетариаттың болашақ әдебиетінің бағыты мен сипатын да көрегендікпен айқындады:

«Бұл нағыз ерікті әдебиет болады, себебі: оның қатарына көптеген жаңа күштерді пайдакүнемдік пен мансапқорлық тартпайды, социализм идеясы мен еңбекшілерге ниеттестік тартатын болады. Бұл нағыз ерікті әдебиет болады, себебі ол ретсіз тойғандықтан маубастанған кейіпкерге, семіздіктен қайғы тартқан және азап шеккен «жоғарғы он мыңдарға» қызмет етпейді, елдің гүлі, оның күші, оның болашағы болатын миллиондаған, он миллиондаған еңбекшілерге қызмет етеді. Бұл — адам баласының революциялық пікірінің тамаша жаңалығын социалистік пролетариаттың тәжірибесі мен орамды жұмысы арқылы нәтижелі ететін... нағыз ерікті әдебиет болады». (Шығ., 10-том, 34-бет.)

Тарих барысы, советтік әдебиетіміздің даму шындығы Лениннің бұл сөздері данышпандық көрегенділікпен айтылғанын бүкіл әлем алдында паш етті.

Жаңа, социалистік әдебиеттің негізгі сипаттары мен қасиеттерін белгілей отырып, Ленин оның халықтылығына ерекше назар аударды.

Лениннің бұл тамаша мақаласында дүние жүзіндегі ең озық, ең асқақ идеялы советтік әдебиеттің теориялық негіздері қаланды. «Искусство искусство үшін» деген жалған ұранды бүркеніп, әдебиетті әлеуметтік күрес арнасынан аулақ әкетуге тырысқан буржуазиялық жай ағымдар мен теориялардың барлығына да В. И. Ленин өлтіре соққы берді. Әдебиеттің партиялығы туралы лениндік принцип социалистік мәдениет пен искусствоның даму бағыты мен тенденциясын, міндеті мен мақсатын белгілеп берді. Совет әдебиеті өзінің даму барысында Лениннің осы қағидаларын әрдайым басшылыққа алып отырды.

Искусствоның коммунистік идеалдармен тығыз байланыстылығы жөнінде сөз ете отырып, Ленин бұл байланыс тек сөз жүзінде ғана емес, іс жүзінде орындалуы

қажеттілігін, яғни искусство халықтың қалып бұқарасының коммунизм үшін күресімен байланысты болуын талап етті.

Горький өзінің естеліктерінде өмір шындығынан, халықтан қол үзіп, аулақтанған жазушыларды Ленин қатал сынға алып отырғаны жайында айтады. Өмірді шынайы суреттеу арқылы әдебиет халықтың революциялық сана-сезімінің қалыптасуына белсенді әсер етеді. Сондықтан да Ленин халықтың өмірін бейнелеу, оған қызмет ету — әдебиеттің ең басты қасиеттері мен міндеттерінің бірі деп қарады. Искусство халықтікі. Ол өзінің терең тамырларын еңбекші бұқараның ең қалың ортасына жаяуға тиіс. Ол осы бұқараға түсінікті әрі сүйікті болуға, осы бұқараның сезімін, ойы мен еркін біріктіруге, оларды көтеруге тиіс. Социалистік искусствоның сипаттары мен міндеттерін Ленин осылайша анықтады.

Халықтың өміріне мейлінше терең араласып, оның ілгері ұмтылған қажырлы еркі мен күресін, прогресшіл ой-тілегін дұрыс бейнелей алған жазушының шығармасы ғана өзінің құнын жоғалтпай, талай ғасырлар бойына жасай бермек. Лев Толстой туралы мақалаларында Ленин осы ойды баса көтерді. Л. Толстой нағыз халық жазушысы екенін, оның адам баласының көркемдік дамуына үлкен үлес қосқанын көрсете келіп, Ленин дүние жүзінде теңдесі жоқ бұл ұлы жазушының творчествосына данышпандық талдау жасады, оның шығармаларының күшті және әлсіз жақтарын ашып берді. Лениннің бағалауынша «Ол, бір жағынан орыс тұрмысын аса тамаша суреттеп берген, оның үстіне дүниежүзілік әдебиеттің де маңдайалды шығармаларын жазып берген данышпан художник. Екінші жағынан — құдайға жалбарынып диуаналық еткен помещик... Бір жағынан капиталистік қанауды аяусыз сынау, үкімет зорлықтарын, сот пен мемлекеттік басқарманың күлкі істерін әшкерелеу, байлықтың өсуі, цивилизацияның табыстары мен жұмысшылар бұқарасының қайыршылануының, жабайылануының, азап шегуінің өсуі арқасындағы қиыншылықтардың бүкіл терең сырын ашу; екінші жағынан — «жамандыққа» күш жұмсап «қарсыласпау» жайындағы диуаналық уағыз...» (15-том, 201-202 беттер.)

Толстой өзінің шығармаларында буржуазиялық революция қарсаңындағы орыс шаруаларының көзқарасын, ой-тілегін білдірді, тұтас бір дәуірдің шындығын көркем образдар арқылы ашып берді. Бүкіл адам баласының алдыңғы қатарлы ақыл-ойының жемісін жоғары

бағалайтын революцияшыл пролетариат қана Л. Толстойдай ұлы жазушының ғажайып шығармаларына бірден-бір мұрагер болмақ. Толстойдың «мұрасында келмеске кетпеген, болашаққа тән нәрселер бар. Бұл мұраға Россия пролетариаты ие болады» (16-том, 342-бет),— деп көрсетті Ленин.

Лениннің Толстой туралы данышпандық мақалалары — өткендегі әдебиет өкілдерінің творчествосына маркстік тұрғыдан қарап баға берудің теңдесі жоқ, үздік үлгілері болып табылады.

Социалистік жаңа мәдениет жасау, совет әдебиеті мен искусствосын қалыптастырып, өркендету міндеттеріне байланысты Ленин өткендегі мәдени мұраға қатынас туралы аса маңызды мәселені де асқан көрегендікпен шешті. Революциялық өткір күрес арқылы үстемдікке қолы жеткен пролетариат өзінің жаңа мәдениетін жасауға тиіс. Бірақ пролетарлық жаңа мәдениетті ойдан шығаруға болмайды, оны бұрыннан өмір сүріп келе жатқан мәдениеттің таңдаулы үлгілерін, дәстүрлерін, нәтижелерін марксизмнің дүние тануы тұрғысынан және үстемдікке қолы жеткен пролетариаттың өмірі мен күресінің жағдайлары тұрғысынан қарап дамыту қажет. Пролетарлық жаңа мәдениет жасаудың міндеттерін Ленин осы принцип негізінде белгіледі.

Бірақ өткендегі мәдени мұраларды тұтастай және сол күйінде қабылдай салуға болмайды, оларды сын көзімен қарап, екшеп пайдалану қажет. Комсомолдың III съезінде сөйлеген атақты сөзінде Ленин жастарды осыған үндеді. Өйткені адам баласының тарихында тұңғыш рет жаңа дүние орнатып жатқан жасампаз халыққа лайық, соған қызмет ететін мәдениетті осылайша ғана жасауға болатын еді. Бұл ретте Ленин капитализм тұсында әрбір ұлтта екі түрлі мәдениет болатынын, әрбір ұлт мәдениетінде демократиялық, социалистік мәдениеттің элементтері барып және пролетариат сол демократиялық, социалистік мәдениет элементтерін өз игілігіне айналдыратындығын атап айтты. Ұлттық мәдениет туралы лениндік бұл тамаша ілімнің өткендегі мәдениет мұраларын зерттеу, игеру үшін баға жетпес маңызы бар.

Адам баласының ақыл-ойы ғасырлар бойы жасаған озық мәдени мұраға пролетариат зор құрметпен, сүйіспеншілікпен қарайды. Бірақ ол сол мұраны пайдаланумен ғана тынып қалмайды. Мұраны сақтау — сол мұрамен шектеліп қалу емес екендігін Ленин өзінің 1897 жы-

лы жазған «Біз қандай мұрадан бас тартамыз» деген еңбегінде-ақ атап көрсетті.

Коммунистік партия әдебиет пен искусство саласындағы саясатында Лениннің бұл данышпандық нұсқауын үнемі басшылыққа алып отырды. Совет халқы өткендегі мәдени мұраны игерумен шектеліп қалған жоқ, совет жазушылары мен искусство қайраткерлері тарихи дамудың жаңа дәуіріне сай терең идеялы, асқан көркем, гажайып шығармалар жасады.

Мұндай шығармаларды қазақ совет әдебиетінен де мол табамыз. Коммунистік партия туралы тақырып біздің әдебиетіміздің ең бір жетекші, шешуші тақырыбына айналды. С. Сейфуллин, І. Жансүгіров, Б. Майлин, С. Мұқанов, Ж. Саин, Х. Ерғалиев, К. Бекхожин, Т. Жароков және басқа да ақындарымыздың көптеген шығармалары — бұған айқын мысал. Совет жазушысы, мейлі ол қандай тақырыпқа арнап шығарма жазса да, өзінің партиялық құштарлығы мен айқын мақсаттылығын анық танытып отырады.

Лениннің әдебиет пен искусство жайындағы пікірлері Коммунистік партияның көркем әдебиет саласындағы саясаты мен қаулы-қарарларында өз көрінісін үнемі тауып отырды және дамытылды. Партиялық тамаша документтерде әдебиет пен искусствоның партиялығы халықтығы, өміршеңдігі туралы лениндік ойлар өрістей әрі қазіргі күннің талап-тілегіне қарай толыса түсті.

Қазіргі уақытта жұмыр жердің жүрек соғысын тыңдап, соның бейбіт болашағы жайында толғанған, азаттық пен адамгершілік, бауырластық идеяларын бар әлемге құдіретті үнмен таратып отырған совет әдебиетінің партиялық және халықтық сипатын кеменгер Ленин бұдан жарты ғасырдан астам бұрын әйгілеп берді. Совет әдебиеті өзінің даму барысында сол даңғыл жолдан, басты бағдардан айныған емес. Өйткені, совет әдебиеті кеменгер Лениннің, Коммунистік партияның дана ойларынан тағлым алды, халықпен, оның өмірімен ажырамас тұтастықта болды.

Коммунистік партияның XX және XXII съездері біздің елімізде творчестволық жағдай жасады. Уақыт атмосферасы көктем күніндей көңілді де жайдары. Өйткені, партия совет суреткерлерінің творчестволық шабытын шыңдаумен бірге олардың алдында тұрған асқаралы міндеттерді де барынша анық айқындап берді. Коммунистік партия совет суреткерлерінен қайталанбас уақытымыздың рухына, елімізде өлшеусіз кең құлашпен

қанат жайған коммунистік құрылыстың пафосына, совет халқының рухани талабына лайық үлкен әдебиет пен асқақ өнер жасауды талап етеді. Халқымыздың рухани көсемі партия сол талаптарды жүзеге асырудың даңғыл жолдарын да асқан көрегендікпен бағдарлап берді.

Совет әдебиеті мен көркем өнерінің өмірлік негіздері — коммунистік партиялық пен халықтық, біздің идеялық қаруымыздың тазалығы, оның коммунизм жеңісі жолындағы күресте алмастай алғыр да өткірлігі, яғни совет әдебиеті мен көркем өнерінің асқақ идеялылығы мен асқан көркемдігі екендігі мәлім. Социалистік реализм әдісі, оның көркемдік принциптері, біздегі теориялық-эстетикалық ой-пікір қазнасы жарық жұлдыздай адастырмас партиялық жаңа документтермен молығып отырады.

Совет әдебиеті халқымыздың өмірі мен күресін, оның коммунизмге қарай қозғалысын суреттеп қана қоймай, сол қозғалысқа әсер етуге, соған салмақты үлесін қосуға тиіс. Өзінің бұл тарихи міндеттерін жүзеге асыру жолында совет әдебиеті кеменгер көсеміміз Лениннің данышпандық, бағыт берушілік идеяларынан, ұлы ойларынан әрдайым бағдар тауып, сарқылмас шабыт, нәр алып отырады.

ЛЕНИН ОБРАЗЫ ҚАЗАҚ СОВЕТ ПОЭЗИЯСЫНДА

Ұлы Октябрь таңы атқан соң қайта жасарған, түлеп өскен қазақ халқының аз уақыт ішінде қолы жеткен аса зор мәдени және рухани игіліктердің бірі — оның өршіл де өскелең әдебиеті. Ең үздік үлгілерімен бүкіл әлемге паш болып отырған бұл әдебиетін ол лайықты мақтан етеді. Тозығы жеткен ескі дүние қаусай қирап, жаңа өмір еңсесін биік көтеріп, белең алып келе жатқан дауылды кезеңде туған қазақ совет әдебиеті әрдайым халықпен бірге болды, оның жарқын ой-армандарын, үміті мен күресін білдіріп отырды. Қазақ совет әдебиетінің үлкенді-кішілі өкілдері азаттық алған еңбеккер халықтың қуанышын, шадыман өмірін, іс-әрекетін оның Коммунистік партияға деген ыстық ықыласымен, қалтқысыз сүйіспеншілігімен ұштастыра, қабыстыра жырлады.

Осы тақырып бүкіл совет әдебиетінде өрістеп ұлғая келіп революция мен халықтың кеменгер көсемі Ленин туралы тақырыпқа ұласты. Бұл ретте бағыт берушілік, бастаушылық рольді орыс совет әдебиеті атқарды. Горькийдің баршаға аян тамаша очерктері мен Маяков-

скийдің шығармалары бұған әсіресе анық айғақ болып табылады.

Совет әдебиетінде Ленинге арналып туған шығармалар бүкіл әлемге құдіретті үнмен естілді, сөйтіп басқа елдердің әдебиеттерінен де қуатты жаңғырық тапты. Талай ғасыр бойына отаршылықтың қанды құрсауында тұншығып зар илеген, азаттыққа ұмтылған халықтардың озғын ойлы ақындары Ленин есімін, адам баласын жарқын болашаққа бағдарлаған оның ұлы идеяларын әсіресе беріле, шабыттана жырлады.

Ленинге арналған өлең-жырлар қазақ әдебиетінде жиырмасыншы жылдардың бас кезінде туа бастады. Халық арасында таралып кеткен көптеген аңыздарды, жыр-тақпақтарды айтпағанның өзінде көркем әдебиетте, әсіресе поэзияда бұл тақырыпқа арналып талай-талай шығармалар жазылды.

Қазақ совет ақындарының ішінде Ленин туралы тақырыпқа тұңғыш қалам тартқандардың бірі — атақты революционер-ақын С. Сейфуллин. Ол өзінің «Ленин» атты өлеңін көсемнің көзі тірісінде жазған еді. Бұл өлеңінде ақын қалың оқушылар қауымына көсем бейнесін таныстыра келіп, оны халық ұғымына жақын мынадай көркем салыстырулар, тың теңеулер арқылы суреттейді:

Алтын сәуле күннің нұры —
Ол таң.
Қара албасты түннің соры —
Шолпан.
Қажымас ер, ол қызыл ту —
Құрыш.
Буржуаның жанына у —
Бұрыш.
Жас буынға үлкен аға —
Ол бас.
Осылай ғып бердім баға —
Жолдас!

Мұнда ақынның тың тақырыпты жырлағанда дәстүрлі суреттеу тәсілдерінің шеңберінде қалып қоймай, соны көркемдік ізденістерге құлаш ұрғаны байқалады.

1924 жылы ұлы көсем дүниесалды. Бұл ауыр қаза бүкіл халықты күңіреніп күйзелтіп, қатты тебірентті. Жаңа дүниені орнатқан, азаттық таңына жеткізген ең жақын, ең аяулы адамнан айрылу қарапайым жандарды азалы мұңға батырды. Халықтың осынау арман-шеңірі, қайғысы, адал көз жасы ақындардың жүрегінен ащы жыр болып төгілді. Бұл қазаға толқына тебіренбеген,

оған арнап жыр шертпеген акын болған жоқ. Олар халықтың қасірет налысын ғана жырлап қойған жоқ, сонымен бірге оның мұқалмас үмітін, жасымас жігерін де терең бейнеледі. Мәселен, акын Иса Байзақовтың «Ленин» атты өлеңі сол тұстағы осы тақырыптас шығармалардың барлығына дерлік ортақ аса қымбат бір сипатты жақсы танытты.

Көсемнің қазасына арналған бұл өлең шер жүректен жалын атқан, орны толмас өкініш сезіміне де, Ленин ісінің жеңіліс таппай, мәңгі жасайтындығына деген мұқалмас сенімге, жарқын үмітке де толы:

Ленин өлді, пікірі оның өлген жоқ,
Ленин өлді, жолын ешкім жеңген жоқ.
Ленин — бүтін коммунистер жүрегі,
Жүрек оны өлді деп те сенген жоқ.

Сөйтіп, акын Ленин және Коммунистік партия туралы тақырыптарды өзара ажырамас тұтастықта алып жырлайды. Ленин қайтыс болғаннан кейін бір жыл өткен соң жазылған өлеңінде акын А. Тоқмағамбетов та осындай ой түйініне меңзейді:

Суретің міне тұр,
Жаны бар тірідей
Ұраның, үнің тұр
Топ жазбай, ірімей.

Мұндай өлеңдерді әр акынның творчествосынан да табуға болатын еді. Сондай шығармалар 1928 жылы «Ленин» деген атпен дербес жинақ болып шықты. Оған 69 автордың жетпістен астам өлеңі және төрт әңгімесі енді. Бұлар Ленинге арналып жазылған немесе шығарылған өлең-жырлардың сұрыпталып алынған ең таңдаулылары еді. Жинақты құрастырып, оған алғысөз жазған С. Мұқанов ондағы шығармалардың негізгі сарындарына, басты-басты сипаттарына талдау жасайды. Ол бұл жинақты үлкен тақырыптың жоралғысы деп санап, орамалға балай келіп былай деп жазады: «Бұл орамалдың әрбір жінішке жібінде қазақтың еңбекші жазушыларының көзінен тамған дымы бар, әрбір түгінде бір-бір қайғының сарыны бар. Бұл орамал — мыңдаған қазақ еңбекшілерінің Ленинді шын сүйген жүректеріндегі бір-бір нәзік қылынан құралып тоқылған орамал». Бұл — өте тауып айтылған, жүректі жарып шыққан шыншыл сөздер.

Осы жинаққа Қайып, Әріп. Әбіқай сияқты ел ақын-

дарының да, С. Сейфуллин, І. Жансүгіров, С. Мұқанов, С. Дөнентаев, Ш. Иманбаева, Ө. Тұрманжанов тәрізді төселген, кәнігі қаламгерлердің де шығармалары мол қамтылып енді. Сол шығармалардың ішінде ауыз әдебиетіндегі дәстүрлі тәсілдерді пайдалану арқылы жоқтау, естірту, көңіл айту түрінде шығарылғандары да, терең мақсат, әулеметтік биік нысана көздеп жазылғандары да бар еді.

Коммунистік партия және оның данышпан көсемі туралы тақырып ақын С. Мұқановтың творчествосында әсіресе мол орын алды. Ол бұл тақырыпты «Ленин жолдасқа», «Ленин мавзолейінде», «Мәңгілік ұлы халықтың» атты және басқа да көптеген шығармаларында дамыта, тереңдете отырып жырлады.

Ленин идеяларының ғажайып өзгертушілік қуаты және оның мәңгі жасайтындығы туралы ой бұл өлеңдерде ең негізгі, өзекті тақырып ретінде суреттеледі. «Ленин жолдасқа» атты өлең әдебиетте кең таралған салыстыру тәсілімен жазылған. Еңбекші халық ғасырлар бойы қанауда, қараңғылықта болып келгенін, тек Лениннің және ол негізін құрған Коммунистік партияның басшылығы арқасында ғана азаттық дүниесі орнағанын автор түсінікті әрі оралымды тілмен әсерлі баяндайды. Ленинді суреттеу үшін ақын қарапайым әрі халық жүрегіне жылы тиетін бейнелі сөздер мен теңеулерді таңдап қолданады.

Қараңғыда жол тапқан
Ол еңбекші көзі еді.
Сондықтан қайда бастаса,
Кадамы оның тез еді.—

деп суреттейді ақын Ленинді. Данышпан көсемді еңбекші таптың қараңғыда жол табатын көрер көзі ретінде осылайша суреттеу халық ұғымына жақын да сүйікті әрі сол кездегі поэзиямыз үшін тың теңеу, сәтті табылған балама еді.

Осы өлеңдегі идеясын ақын кейінірек, яғни 1927 жылы жазған «Мәңгілік ұлы халықтың» атты өлеңінде тереңдете, дамыта отырып жырлайды. Ұлы Октябрьдің тамаша жеңісі және оның тамаша жемістері — Ленин идеяларының жүзеге асқандығының, оның ісінің жеңіл-мейтіндігінің айқын көрінісі. Міне бұл өлеңнің негізгі идеялық түйіні осындай. С. Мұқановтың бұл өлеңдері ақындарымыздың Ленинге арнап сол кезде жазған шығармаларының идеялық нысанасын, бағыт-бағдарын

және көркемдік сыпаттарын тұтастай алғанда жақсы аңғартады.

Ленинге арналған шығармалардың өрісті де өзекті бір саласын Жамбыл, Нұрпейіс, Доскей, Омар сияқты халық ақындарының жыр-дастандары, өлең-толғаулары құрайды. Осылардың ішінде Жамбыл шығармаларының алатын орны әсіресе окшау көрінеді. Қазақ әдебиеті мен өнерінің тұңғыш онкүндігі кезінде Жамбыл Отанымыздың астанасы Москва қаласында болып, оның тамаша көркін өз көзімен көрді. Қарт акын теңдесі жоқ данышпан Лениннің мавзолейінде болып, мәңгі ұйқыда жатқан көсемге тағзым етті. Өзі көзімен көрген осы жайларды Жамбыл жырға қосып, емірене толғады.

Адамзаттың асылы
Аруағынды ардақтап,
Көпті көріп көндіккен
Ақшыл тартқан басымды
Алдына келіп неміп,—

деп жырлады акын «Ленин мавзолейінде» атты толғауында.

Коммунистік партияны, оның кемеңгер көсемі Ленинді жырлау — Жамбыл шығармаларының ең негізгі, желілі тақырыбы. Жепіс пен күреске толы тамаша өміріміздің қай көрінісін, қай саласын жырласа да акын өз жүрегінің түпкірінен алынған ең бір жылы ниетке, алғыс сезіміне толы сөздерді ең алдымен Коммунистік партияға арнайды.

Бүкіл халықтың және жеке өз басының Коммунистік партияға деген махаббаты мен ыстық мейірімін Жамбыл кей жырларында тікелей арнаулар арқылы немесе жалпылама түрде, бірақ үлкен пафоспен бейнеледі. Ал басқа көптеген шығармаларында ол бұл идеясын Ленинді жырлау арқылы нақтылы білдірді.

Жоғарыда аталған толғауында акын Ленинмен тірі адаммен сөйлескендей сөйлеседі. Сөйтіп осы бір ерекше тәсіл арқылы Жамбыл Лениннің ұлы идеялары мен ісі мәңгі жасайтындығын шебер аңғартады. Осы толғауындағы идеялары мен ойларын акын «Ленин» атты ұзақ жырында тереңдете, өрістете түсті. Бұл жырында ол Лениннің ұлы тұлғасын бейнелеу үшін халық поэзиясындағы не бір шұрайлы көркем сөздерді талғап, тандап барып қолданады. Бұл ретте ақынның өз жанынан қосқан тамаша теңеулері мен метафоралары да мейлінше мол әрі соншалықты бедерлі.

Қазақ ақындары Ленинге лирикалық шағын өлең-

дермен бірге сюжетті, желілі шығармалар да арнады. Мәселен, ақын І. Жансүгіров Қазақстанның он жылдығы мерекесіне арнаған «Дала» атты поэмасында большевиктер партиясын, оның көсемі Ленинді және халықты жана өмірдің негізгі геройлары ретінде суреттейді. Азаттық алған қазақ халқы совет дәуірінде ұлан-асыр жеңістерге Ленин туы астында жеткенін ақын шабыттана жырлайды:

Кимылда, тіл, кимылда!
Кимылдайтын күн бүгін —
Есе тиген күн құлға!
Кимылда, тіл, кимылда!
Кимылдайтын күн бүгін —
Қазақстан он жылда
Ленин берген ту қолда!

Ақын «Ленин өлді», «Ленин тірі», «Мавзолей», «Ұш-тасқан үш тілек» атты өлеңдерінде де кеменгер көсемнің бейнесін тереңдеп жырлауға ұмтылады. Жалпы алғанда қазақ совет поэзиясында Ленин образын кең тұрғыда алып, жан-жақты бейнелеу ісінде І. Жансүгіровтың сіңірген еңбегі ерекше мол.

Импровизатор-ақын И. Байзақов та өзінің «Ұлы Октябрь» атты ұзақ толғауы мен «Ұлы құрылыс» атты дастанында ұлы көсемнің нұрлы образына қайта оралады. Ол бұл шығармаларында Ленин бейнесін кең тұрғыда, эпикалық сарында суреттеуге ұмтылды.

Қазақ совет поэзиясының Ленин образын эпикалық кең тұрғыда бейнелеуді нысана еткен шығармаларының ішіндегі ең құнарлыларының бірі — С. Сейфуллиннің «Альбатрос» атты поэмасы. Бұл шығармасында ақын социализм орнатып жатқан совет халқының қажырлылықпен алға қарай ұмтылуын халық ұғымындағы ең ұшқыр нәрселерге балап, бейнелі түрде суреттейді, Ленин ісінің салтанат құрғандығын қуаныш сезіміне бөлене отырып мадақтайды. Поэма автордың Ленин идеяларынан айнымас сеніміне, халықты күреске үндеп жар салған жалынды пафосқа, зор ақындық шабытқа толы. Поэманың:

Ленин жолы —
Жолдың жалғыз түзуі.
Мәңгілікке
Жоқ оны ешкім бұзуы.
Екпінге ұран
Білек сыбан!
Ұлы план —
Лениннің сол
Тартқан ұлы сызуы,—

деген шумақтарынан ақынның уақыт ұранын, заман талабын дұрыс барлағаны және соның жалынды жыршысы болуға ұмтылғаны анық байқалады. Революционер — ақынның творчествосына бұл тұтастай тән жарқын сипат еді.

Ақын Д. Әбілев Алтай туралы өлеңмен жазған романының екі тарауын тұтастай Ленин образын бейнелеуге арнады. Шығарманың алғашқы бөлімінде Алтай жұмысшылары делегациясының Москваға келуі, оларды Лениннің қабылдауы және Лениннің оларға жасаған қамқорлығы жайында баяндалады. Данышпан көсемнің ұлылығын, қарапайымдылығын көңілге қонымды эпизодтар, тартымды штрихтар арқылы жарқын да жылы суреттейтін бұл бөлім автордың шұрайлы ойлары мен ыстық сезімдеріне толы. Поэманың:

Орта бойлы, ақсары, үлкен мандай,
Кішіпейіл, келбетті кең жаһандай.
Тік дене, биік кеуде, қою қабақ,
Ақылды көзінде әлем күші бардай,—

деген жолдарынан ақынның Ленинге портреттік сипаттама беруде поэзиямызда бұрыннан бар дәстүрлі суреттеу тәсілдерін қайталамай, өз тарапынан іздегендігі, көркем бейнелеудің реалистік әдісін бекем ұстағаны анық аңғарылады.

Сол сияқты, автордың басқа бір үлкен ақындарға, атап айтқанда әсіресе В. Маяковскийге еліктей ұқсап кеткен сәттері ара-кідік сезіліп қалып отырғанымен, шығарманың «Ленин қайтыс болғанда» атты тарауы да мол ықыласпен оқылады. Ленин ісінің өлмейтін өміршендігін, оның жарқын идеяларының кемімесс қуаткүшін ақын тебірене толғайды.

Ленин образын жасауға кесек шығармалар, желілі толғау-дастандар арнауы ақындарымыздың аса игі мақсат көздегенін де, творчестволық батыл ізденістерге барғанын да айқын танытады. Сөйтсе де, А. Твардовский, С. Щипачев, В. Саянов, Р. Рза сияқты ақындардың баршаға аян поэмаларына, әсіресе В. Маяковскийдің «Владимир Ильич Ленин» поэмасына орайлас, деңгейлес келетін, шоқтығы биік кесек те шынайы шығармалар қазақ-совет поэзиясында әлі бой көрсете қойған жоқ. Бұл алдағы уақыттың міндеті болып табылады.

Осы орайда қазақ ақындарының жоғарыда аталған ірі-ірі суреткерлерден өнеге алып, үйреніп отырғанын

да атап айтуға керек. Мәселен, «Ленин туралы жыр» атты өлеңінде:

Ленин туды —
Ай мандайлы ұлы адам!
Туды ол —
Кәрі дүниеге бас ұрмай!
Ел бағына туған осы ірі адам —
Болды жауға көктен түскен жасындай! —

деп жырлайтын ақын Т. Жароковтың өзі аударған Маяковский поэмасынан әсер алғаны даусыз.

Мұндай үйрену Қ. Аманжоловтың творчествосынан әсіресе анық аңғарылады. Егер ертеректе жазған «Армиясы Лениннің», «Бөбегімін Лениннің», «Серт» сияқты өлеңдерінде ақын көсем бейнесін көбінесе жалпылама түрде бейнелесе, ал кейін кемеліне келіп, творчестволық дер шағына жеткенде жазған «Ленин және дүние», «Ленин өлімі» атты өлеңдерінде ол тақырыпты мүлдем басқа сипатта шешеді, зор ақындық мәдениет, тапқыр ізденгіштік танытады.

Еңбеккер дүниенің кемеңгер көсемі Лениннің қайтыс болуын және адал ниетті барша адамзат бұл қазаны ауыр аза тұтқанын Қ. Аманжолов былай бейнелейді:

...Қаралы таулар тұрды ой жеңгендей,
Қарайды жалау шеті өртенгендей.
...Темірді тесетіндей тамған жасы.
Сылқ етіп түсіп қолдан, өр балғасы —
Токтаған машинадай тұрды тұнып,
Жұмысшы —

Төске құлап ауыр басы.
Күректің сабы енгендей жүрегіне
Сүйеніп шаруа тұрды күрегіне.
Сақалын ағартардай аққан жасы,
Қонды кеп қасірет бұлты іреніне.
...Зар жылап бүкіл дүние еңбекшісі,
Қазаға жанын тосты үлкен-кіші.
Нілінде қасіреттің тұрды негр
Ерінге қатты батып күрек тісі.

Бұл үзіндіден Маяковский поэмасының, әсіресе оның Ленин қазасын бейнелейтін шумақтарының лебі айқын есіп тұр. Бірақ Қ. Аманжолов Маяковскийге жалаң да жадағай еліктеп кетпей, одан творчестволық түрде алғырлықпен үйрене отырып өзінің ең аяулы сезімдерін, жүректен жарып шыққан ойларын әсерлі де көркем бейнелей алды.

Қазақ совет ақындары өздерінің көптеген өлең-жырларында Ленин образын Коммунистік партия туралы тақырыппен ажырамас тұтастықта, тығыз байланыста

алып суреттейді. Т. Жароковтың «Компартия», Қ. Бекхожиннің «Лениншіл партияға», «Коммунист мақтанышы», С. Мәуленовтың «Қарт большевикке», М. Әлімбаевтың «Компартия — көрегенім, Ленинім», Ғ. Қайырбековтың «Партиясы Лениннің» атты өлеңдері бұған тамаша айғақ бола алады. Осылардың барлығына ортақ ойды, азаматтық мақтаныш сезімін «Лениншіл партия» атты асқақ пафосқа толы өлеңінде ақын Қ. Бекхожин ұтырлы аңғартты:

Коммунистік ғасырдың ұлдарымыз,
Біздерге қанат берген ұлы Ленин
Партия!

Саған таза ой, арымыз,
Жүректе жалындаған үнің, лебің,
Миллион ұлдарының біреуі мен,
Зор даңқ болу сенің қатарыңда,
Бас нем сені сүйген жүрегіммен,
Партия — ұлы дана, атағыңа!

Соңғы жылдары ақындарымыз Ленин образын белгілі бір сюжетке құрылған лирикалық өлеңдер арқылы нақтылы бейнелеуге, оның зор адамгершілік қасиетін суреттеуге бет бұра бастады. Бұл ретте С. Сейітовтың «Ленин мен кедей», Ж. Өмірбековтың «Жиырма төрт сағат», Т. Ысмайыловтың, «Ленин мен Петя», А. Шамкеновтың «Ленин ескерткіші» сияқты өлеңдерін атауға болады. С. Сейітовтың өлеңінде бір кезде кемеңгер көсемнің дидарын өз көзімен көрген, оның мейірбан жанының ізгілігін өз жүрегімен сезінген келте тонды кедей кейін сахнада Ленин образын жасағандығы қарапайым, бірақ әсерлі де қызғылықты баяндалады.

Осындай нақтылық Х. Ерғалиев пен С. Мәуленовтың өлеңдерінен әсіресе мол сезіледі. Алғашқы ақынның «Ленин сөйлеп тұр» деген өлеңі бусанып тұрған жанды шындыққа, қимыл-әрекетке толы. Сондықтан да өлеңді оқығанда тірі Ленин көз алдыға айқын елестеп кеткендей, қарапайым мінезімен, ширақ қимылымен өзін тыңдап тұрған барша жұртты баурап алғандай әсер қалдырады.

Ақын С. Мәуленовтың «Ленин кабинетінде» атты өлеңі де бейнелі суреттерге, жанды көріністерге толы. Шабытты қиялға еріп сен де Ленин кабинетіне кіресің. Көсем өз кабинетінен жаңа ғана шығып кеткен тәрізді, стол үсті хат-хабарға толы. Міне енді Ленин кабинетінде отыр. Ол маңдайын сүйеп, әлдене жайында ойланып қалған. Соны көріп разы болып, ақын да қуаныш сезімі-

не бөленеді: Ленин ойы Отанымызды көгерте бермек. Бұдан әрі ақын көсемнің халықпен мейлінше тығыз байланыста болғанын, халықтың оны жанындай жақсы көргенін жанды суреттер арқылы, реалистік елес-емеуріндер арқылы шынайы түрде көрсетеді.

Ленин образын жасауда ақындарымыз өз қаламының күшін поэзияның эралуан жанрында байқап, барлап келеді. Бұл салада ауыз әдебиетінің дәстүрлі тәсілдерін қолдану үлгісінде шығарылған естірту, жоқтау, көңіл айту да, пафосқа толы жыр-толғаулар да, жылы лебізге, әсерлі сезімге суарылған нәзік, сазды лирика да, арнаулы сюжетке, белгілібір оқиғаларға құрылған поэма — дастандар да бар. Әрине, Ленин туралы тақырып бұл айтылғандармен ғана шектеліп қалмақ емес. Көсем бейнесі ақындарымыздың шабытын қозғап, оларға творчестволық шексіз өріс бермек. Мұны поэзиямыздың өз мысалынан да айқын көреміз. Бұған Ө. Тұрманжановтың «Жүрегімде жатыр Ленин суреті», «Шофер», Қ. Жармағамбетовтың «Мұғалима» атты балладалары анық айғақ бола алады.

Ақын Ө. Тұрманжанов жоғарыда аталған екі балладасының да оқиғасын шетел өмірінен алған. Ол Ленин есімі азаттық жолындағы күрескерге де, қарапайым шоферге де бірдей қымбат, ардақты да аяулы екенін әсерлі суреттейді.

Ал Қ. Жармағамбетовтың «Мұғалимасының» оқиғалық өрбүі бұдан гөрі басқарак. Балладаның алғашқы бөлімінде ақын өзінің алғаш мектепке барған шағын еске ала келіп, тұңғыш ұстазын суреттейді. Одан әрі бұдан талай жыл бұрын болған оқиға, Сокольникидегі жаңа жыл кеші, балаларға Ильичтің қонаққа келгені баяндалады. Міне, Катя деген жас қыз Лениннің құшағында тұр... Балладаның аяғында Ленинді еске түсіруге арналған кеште көзіне жас алған аяулы мұғалима бір кездегі сол Катя екендігі айтылады. Ақын өзінің бұл балладасында ұлы көсемнің қарапайым, мейірбан қасиетін, оның жас ұрпаққа деген қамқорлығын, аталық мейірімін естен кетпес әсерлі көріністер арқылы елестете алған.

Ленин туралы тақырыпқа ақын басқа балладаларында да қайталап оралады. Ленин идеялары, оның данышпандық өсиеттері — азаттыққа ұмтылған халықтар үшін адастырмас жарық жұлдыз, жеңіске бастайтын ғажайып қуатты қару екендігін автор суреткерлік тапқырлықпен әсерлі де тұжырымды бейнелейді.

Бұл айтылғандар ақындарымыздың Ленин образын жасауда толассыз творчестволық толғаныстарға, көркемдік ізденістерге мол барып жүргенін және олардың осы салада талай-талай табыстарға қолдары да жеткенін анық аңғартады.

Сондай-ақ, Ленин туралы тақырып көсемнің тікелей өзіне арналған шығармаларымен ғана шектеліп қалмақ емес.

Өйткені:
«Ол
 Өлмейтін тірісі
 Тірілердің»,
Бірге жүр
 Арамызда күндей жайнап.
Біз жасаған өмірдің
 Өзі Ленин
Өмірге
 Көз жіберсең
 Терең бойлап,—

деп ақын К. Мұқышев айтқандай, бүгінгі ұлы өмірімізді, ұлы халқымызды, ұлы Коммунистік партияны жырлау сонымен бірге кемеңгер Ленинді, оның асқан даналығын мадақтау, оған арнап ғажайып гимн жырлау болып табылады.

Барлық халықтардың әдебиетінде Ленин туралы талай-талай дастандар, небір көркем шығармалар жазылды. Бірақ бұл тақырып ешқашан да сарқылып, шектеліп қалмақ емес. Ленин есімі, оның жарқын идеялары мәңгі бақи жасайтыны сияқты, оның нұрлы тұлғасы да еш толассыз жырлана бермек. Осы орайда:

Лениннің кім көріпті шын суретін,
Ұқсатқан бір сурет жок ер келбетін.
Шамасы жүз жылдаған келесі өмір
Суреттер алып ердің толық көркін,—

деп ақын Н. Полетаев айтқандай, ұлы көсемнің ұлы бейнесі сан ғасырлар бойына жырлана, мадақтала бермек. Осынау ұлан-ғайыр іске лайықты үлес қоса алу — әрбір суреткердің ең іргі арманы, ең асыл мұрат-мүддесі болып табылады.

ҒАСЫР ПЕРЗЕНТІ

Халқымыздың өткендегі ұлы ойшылы, ұлттық мақтанышы Шоқан Уәлихановтың есімі аталғанда кемеңгер Абайдың мезгілсіз дүние салған, қыршынынан қиылған сүйікті баласы Әбдірахманға арнаған:

Күйрықты жұлдыз секілді
Туды да, көп тұрмады.
Көрген, білген өкінді,
Мін тағар жан болмады,—

деп келетін шерлі сыры, жүрек-жарды арманы ойға түседі. Шығармаларының тұңғыш жинағына берілген алғы сөзде орыс достары да Шоқанды осы әспетте бағалаған болатын. Бірақ ғұмыр-жасының соншалықты қысқа болғандығына қарамастан, ол ғылымның әралуан саласында өлмес-өшпес мол мұра қалдырды. Шоқанның филология, тарих, география, этнография саласындағы еңбектері мен зерттеулері сол кездегі шығыс тану ғылымына ғажайып үлес, тамаша қазына болып қосылды.

Академик Әлкей Марғұлан бастаған ғалымдар тобының қисапсыз көп еңбек сіңіруінің арқасында Шоқан мұрасының шын көлемі енді-енді ғана анықталып отыр. Ол қалың-қалың бес том болмақ. Шоқанның небәрі отыз жыл ғана өмір сүргенін еске алсақ, бұған тек қайран қалуға, таңырқауға ғана тура келеді. Өйткені, осынша аз уақытта осынша мол еңбекті жазбақ түгіл, жай көшіріп шығудың өзі ілуде біреудің-ақ қолынан келер. Ал Шоқан сол еңбектерін небір қиын жағдайларда, тіпті басын қатерге тігіп жүріп жазған болатын.

Шоқан өмір сүріп, қызмет еткен жылдар қазақ халқының тарихындағы елеулі кезендердің бірі еді. Бұл кезеңде, яғни өткен ғасырдың қыркыншы-алпысыншы жылдарында Қазақстан Россияның қойнауында, ондағы қоғамдық даму арнасына барған сайын мол тартылып, қазақ сахарасына орыстың озық ойының әсері кеңірек тарай бастаған болатын. Бұл, әрине, қазақ халқының қоғамдық ойында жаңа бағыттың өріс алуына, нағыз халық ақын, жазушылары мен ойшылдарының тууына ықпал етпей қойған жоқ. Шоқан — солардың ең алғашқы өкілі, бастаушысы.

Шоқан 1835 жылы ноябрьде Құсмұрын деген жерде туған. Оның атасы Уәли Россиямен жақсы қарым-қатынаста болған. Ал болашақ ғалымның өз әкесі — Шыңғыс

орыс мектебінде оқып білім алады. Сибирь әскери училищесін бітіргеннен кейін ол полковник атағын алып, Құсмұрын округына аға сұлтан болады. Шоқанның алған тәрбиесіне, болашағына мұның көп әсері тиеді.

Өзінің балалық шағын Шоқан Көкшетау өлкесінің аса көркем жерлерінің бірі — атақты Сырымбет тауының бауырында өткізеді. Сақталып жеткен естеліктерге қарағанда Шоқан бала кезінің өзінде-ақ мейлінше алғыр, зирек, ойлы болады. Шығыстың бірнеше халықтарының тілін білген, көзі ашық, білімді кісі болған әжесі Айғаным да немересінің тәрбиесіне көп көңіл бөледі. Халықтың ауыз әдебиетінің небір асыл қазыналарын, ертегі-аңыздары мен жыр-дастандарын Шоқан бала күнінде сол әжесінен естіп тыңдайды. Ауылда оқып, мұсылманша хат таныған Шоқан өзінің естігендерін қағаз бетіне түсіріп, жазып алумен де әуестене бастайды. Ол «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жыры мен «Ер Көкше» дастанының кейбір варианттарын жазып алады.

Шоқанның жас кезінде аса ұнатқан өнерінің бірі — құс салып, саятшылық құру болады. Сөйтіп, Шоқан туған сахарасын сүйіп те, оның жақсы әдет-ғұрыптарын, әралуан өнерін біліп те өседі.

Шыңғыс талапты да ұғымтал, сергек ойлы баласына орысша білім беруді көздейді. Осы мақсатпен ол 1847 жылы Шоқанды Омскідегі кадет корпусына оқуға береді. Ол сол кездегі Сибирьдің ең таңдаулы оқу орны саналатын еді. Онда әскери сабақтарға қоса жалпы география, Россия географиясы, жалпы тарих, Россия тарихы, батыс және орыс әдебиеттері, философия, физика, математика негіздері, шет ел тілдері оқытылады.

Кадет корпусына түскен кезде орыс тілін білмесе де, тумысынан өте қабілетті Шоқан оқуға тез жаттығып кетеді. Ол сабақты мейлінше жақсы оқитын болады. Шоқанның мектептес жолдасы әрі досы Г. Н. Потанин осы жайды еске түсіре келіп, кейін былай деп жазды: «Өзінің орыс жолдастарын басып озып, Шоқан тез жетілді... Оған талайлар-ақ назар аударды. Ол сондай қабілетті еді және оқу орнына түспей тұрып-ақ сурет сала білетін».

Шоқан әдебиет пен географияны, сондай-ақ Шығыс халықтарының тілдерін әсіресе үздік оқиды. Жас Шоқанның білімі тереңдеп, ой-өрісі кенеюіне кадеттің озық пікірлі, прогресшіл идеядағы кейбір оқытушыларының да ықпалы аз болмайды.

Қорпұстың екінші класына көшкеннен кейін-ақ Шо-

қан орыс әдебиетінің классиктерін, әсіресе Пушкин мен Гогольді, Белинский мен Герценді тереңдеп әрі сүйсіне оқиды. Ал батыс еуропалық авторлардан: Руссо Карлейль, Диккенс, Теккерейді құмарта оқығандығын, өйткені юмористік қасиеті күшті Шоқанға бұл авторлар әсіресе ұнағандығын оның досы Н. М. Ядринцев өзінің естелігінде атап көрсетеді.

Сырымбетке демалысқа барған кездерінде Шоқан саятшылық құрумен бірге сурет салумен де шұғылданады. Ол өз аулы туған жердің табиғатын, тау көріністерін салады.

Кадет корпусында оқып жүргенде Шоқан сол корпус-тың оқушысы, болашақ этнограф-ғалым Григорий Потанинмен достасады. Потанинге Шоқан қазақ халқының этнографиясы шаруашылық кәсібі, әдебиеті жайында әңгімелер айтып беріп жүреді. Олардың болашақ туралы армандары мен тілектері де қабысады. «Сол уақыттан бастап біз дос болып алдық,— деп жазады Потанин өзінің Шоқанмен корпуста бірге оқыған кездерін еске алып,— біздің ақыл-ой мүдделеріміз де ажырасқан жоқ, біздің екеумізді бір нәрсе — қазақ даласы мен Орта Азия қызықтыратын».

Шоқан саяхатшы болуды да арман етеді. Ол батыс және орыс жиһанкездерінің шығармаларын, шығысты зерттеуге байланысты еңбектерді қатты ұнатып оқиды.

Потаниннің естеліктерінде Шоқанның тәрбие алып, тағлым көрген ұстаздары, оның демократтық көзқарастарының қалыптасуы, қазақтың ауыз әдебиеті үлгілерін жинауы, өз халқын терең сүйген қалтқысыз патриотизмі жайында да көптеген деректер бар.

Шоқанның мінезінде Пушкин мен Лермонтов мінездерінің ұқсас көп сипаттары бар еді, дейді Потанин. Оның айтуынша Шоқан ащы ажуаға жүйрік, тіліп түсетін өткір және достарына мейрімді де ақжарқын болған.

1853 жылы 18 жасында Шоқан кадет корпусын бітіріп шығады. Корпусты бітірген оған офицер атағы беріліп, әскери қызметке қалдырылады. Ерекше қабілетті әрі Қазақстан мен Орта Азияның жайын жақсы білетін Шоқан кейін Батыс Сибирьді және Қазақстанның солтүстік-шығыс аудандарын басқарған генерал Гасфорттың адъютанты болып тағайындалады. Қызметін атқара жүріп, Шоқан өзінің білімін тереңдете түседі. Ол Орта Азия халықтарының тарихын, географиясы мен этнографиясын зерттеумен беріле шұғылданады.

Шоқан 1855 жылы Орталық Қазақстанда, Жетісу мен Тарбағатайда болады. Ол қазақ халқының тарихы, әдет-ғұрпы және ескі діни нанымдары жайында материалдар жинап қайтады.

1856 жылы полковник Хоментовскиймен бірге Шоқан қырғыз еліне барады. Олардың бұл саяхатының мақсаты — Россияға қосылған қырғыз елінің тарихы, географиялық жағдайлары туралы мәлімет жинау, қырғыз жерін картаға түсіру болатын. Шоқан қырғыз халқының және Ұлы жүз қазақтарының этнографиясына көп көңіл бөледі, олардың ауыз әдебиетінің нұсқаларын, аңыз-әңгімелерін, ертегі жырларын жазып алады. Осы сапарда жинаған материалдарының негізінде Шоқан кейін «Қырғыздар туралы», «Жонгария очерктері» атты еңбектерін жазады.

Ыстықкөлге барып қайтқан сапарынан кейін Шоқан 1856 жылғы август айының бас кезінде Құлжа қаласына жіберіледі. Бұл ресми сапарында ол үш ай шамасында жүріп қайтады. Құлжада болған кезінде Шоқан қытайлардың, ұйғырлардың, дунғандардың, жонғарлардың тарихымен, этнографиясымен танысады.

Шоқанның Ыстықкөлге және Құлжаға сапары, оның сол өлкелерді мекендеген халықтардың тарихы, географиясы және филологиясы жайында жинап қайтқан материалдары мен зерттеулері оқымыстылар қауымының назарын бірден аударды. П. П. Семенов-Тяньшанский мен В. И. Ламанскийдің ұсынысы бойынша 1857 жылы 27 февральда Шоқан Орыстың географиялық қоғамының толық мүшесі болып сайланады. Бұл жас ғалымның тамаша еңбегінің лайықты бағаланып, шын мәнісінде танылуы еді.

1857 жылы декабрь айында Шоқан қырғыз еліне тағы да сапар шегеді. Оған бұл жолы көршілес Батыс Қытайда болып жатқан оқиғалар мен өзгерістерді, саяси халды барлап, байқап қайту міндеті тапсырылады. Бұл сапар шынтуайттап келгенде оның Қашқарияға баратын экспедициясына дайындық еді. Осы жолы Шоқан қырғыз халқының өмірімен, ауыз әдебиетімен әсіресе терең танысады. Ол көптеген тарихи-этнографиялық материалдар жинайды. «Мен үйсіндер мен қырғыздардың халық әдебиеті ескерткіштерін, тарихи деректерін, статистикалық мағлұматтарын, этнографиялық очерктерін бірнеше дәптер етіп жазып алдым», — деп жазды Шоқанның өзі.

Қырғыз халқының атақты эпосы «Манас» жайында ғалым осы сапарда тұңғыш рет назар аударады. Шо-

қан «Манастың» үзінділерін қағаз бетіне түсіріп, оған талдау жасайды және эпостың «Көкетай ханның өлімі және оған берілген ас» деген тарауын орыс тіліне аударады.

Шоқан 1858—1859 жылдарда өзінің Қашқарияға атақты саяхатын жасады. Италияның атақты саяхатшысы Марко Поло мен португалдық иезунт Геостеннен кейін бұл өлкеге келген — Шоқан еді. Ал Қашқарияға Шоқаннан бір жыл бұрын келген немістің ғалымы, белгілі географы Адольф Шлагинтвейт қаза тапқан болатын. Өйткені, ол кезде Қашқарияға өту европалық адамдар, зерттеушілер үшін өте қауіпті болатын. Шығыс Түркістанды мекендеген жергілікті халықтардың наразылығынан туған әралуан қарсылықтар мен көтерілістерге байланысты саяси жағдай шиеленісіп, сенімсіз адамдарды қатал жазалау әсіресе асқындап кеткен еді. Сондықтан да ежелгі мәдениеті бар әрі ғылым үшін тылсым жәйттерге толы, жұмбақ болып келген бұл елге Шоқан сауда керуенімен бірге жасырын атпен барды.

Қашқарда Шоқан алты айға тарта уақыт бойы болады. Осы уақыттың ішінде ол Қашқарияның географиялық жағдайларын, тарихын, этнографиясын зерттеді және сол елдің экономикасы мен саяси құрылысы жайында көптеген материалдар жинады. Кейін осы материалдарының негізінде Шоқан өзінің «Алтышардың немесе Қытайдың Нан-лу провинциясының шығысындағы алты қаланың хал-жайы» деген атақты еңбегін жазады.

Сол кездегі Еуропаға беймағлұм дерлік осы елді мекендеген халықтардың тарихы мен географиясына, әлеуметтік-қоғамдық құрылысына арналған бұл еңбек ғылымға баға жетпес үлес болып қосылды.

Қашқарияға барып қайтқан сапарында Шоқан Шығысқа байланысты сирек кездесетін бірсыпыра қолжазбалар да әкелді. Олардың ішінде: «Тазкирян Султан Сутук Бугра-хан» («Султан Сутук Бугра-ханның тарихы»), «Тазкирян Ходжагян» («Қожалар тарихы», «Абумуслим Мауризи» және тағы басқалар бар. Замандастары Шоқанның жоғарыдағы еңбегін «нағыз географиялық ашылыс» ретінде бағалады, ал оның жат елге жасаған жасырын сапарын шын мәнісіндегі ерлік деп санады.

1859 жылы күзде Шоқан Петербургқа барады. Жақын достары мен жолдастарының естеліктеріне және өзі-

нің кейінірек жазған хаттарына қарағанда астанада өткізген жылдары — Шоқанның өміріндегі аса бір елеулі кезең болады.

Шоқанның Петербургта өткізген кезін еске ала келіп Н. М. Ядринцев былай деп жазады: «60-жылдарда Уәлиханов орыс өмірінің беталысын, оның жанаруын бақылап отырды. Ол таңдаулы журналдарды үзбей оқыды».

Астанада Шоқан ғылыми жұмыстармен де шұғылданды. Ол географиялық қоғамның ғылыми-зерттеу жұмысына да белсене араласады. Бұл кезде Шоқан өзінің жеке ғылыми еңбектерін баспаға дайындайды және энциклопедиялық сөздік жасауға қатысады. Сондай-ақ, уақытының біразын Шоқан университетке барып лекциялар тыңдауға, шетел тілдерін тереңдеп үйренуге, Шығыс халықтарының тарихы жайында шетел тілдерінде жазылған кітаптарды оқуға арнайды.

Петербургта болуы Шоқанның өз білімін жан-жақты тереңдетуіне, Россияның саяси-әлеуметтік өмірімен жеті танысуына мол мүмкіндік берді. Оның демократтық көзқарастары да бұрынғыдан әлдеқайда айқындалып, берік қалыптасты, нығая түсті.

Шоқан Петербургта бір жарым жыл шамасындай ғана болды. Өйткені, кадет корпусында оқып жүрген кезінде пайда болған өкпе ауруы күшейіп кеткендіктен, дәрігерлер оның Петербургтан тез кетуін талап етеді. Сөйтіп, 1861 жылдың көктемінде Шоқан астанамен қош айтысып, туып-өскен сахарасына қайтып оралады.

Петербургтан қайтып келгеннен кейін Шоқан Сырымбет тауының бауырындағы өз ауылында тынығып, денсаулығын түземек болады. Шоқан ауылда да уақытын босқа өткізбейді. Ол қазақтың ертегілері мен аңыздарын жинайды, импровизатор-ақындардың жырларын тыңдайды. Петербургтағы достарымен де хат жазысып тұрады. Осы жылдарда Шоқанның Достоевскийге, Майковқа және басқаларға жазған хаттарынан оның ауылдағы ғылыми қызметінің әралуан қыры, саяси мақсаты, әлеуметтік көзқарастары анық аңғарылады.

1864 жылы март айында генерал Черняевтің шақыруымен Шоқан Әулиеатаға келеді. Болашақты көрегендікпен болжай білген Шоқан Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азияның Россияға қосылуын жақтады. Оның Черняев отрядына қосылуының негізгі бір сыры осында еді. Бірақ патша генералының озбырлық әрекеттері, қарапайым халыққа зорлық-зомбылық жасап, қан төгіске ба-

руы Шоқанды түңілтеді. Осыдан кейін ол Черняевтан қол үзіп, 1864 жылы июльде Верный қаласына келеді. Бұдан кейін ол Албан руының сұлтаны Тезек төренің аулына барады. Шоқан Тезектің қарындасына үйленіп, сонда тұрып қалады.

Тезектің аулында болған шақта ол Ұлы жүз қазақтары бiлеудегі кемшіліктерді көрсетіп, ондағы басшылық жұмысын қайтадан құруды талап етеді. Сонымен бірге Шоқан Ұлы жүз қазақтарының тарихи аңыздарын зерттеумен шұғылданады және Батыс Қытайда болып жатқан оқиғаларға назар аударып отырады, Петербургпен байланыс жасайды.

Сөйтіп жүргенде Шоқанның ескі ауруы асқынып, уақыт озған сайын мендей береді. Ақыры 1865 жылдың апрелінде Тезектің аулында Шоқан дүние салады. Оның сүйегі Алтынемел тауының бауырына қойылады.

Шоқанның бойында ғылымға деген құмарлық пен икемділік өте ерте, тіпті кадет корпусында оқып жүрген кезде-ақ басталады. Г. Н. Потанин былай деп жазады: «14—15 жасқа ғана толған Шоқанға корпусның оқытушылары болашақ зерттеуші, бәлкім тіпті ғалым деп қарайтын... Шоқан ол кезде аса көп оқитын. Бұл оның бойындағы сыншылдық қабілетті өсірді. Адамгершілік мәселесі және кейіннен өзінің мамандығы болып кеткен шығыс филологиясы саласындағы оның ой-пікірлеріне біз қайран қалатынбыз».

Өзімен бірге оқыған жолдастарының айтуына қарағанда Шоқан жас күнінде саяхатшы болуды, Орта Азияның әлі толық зерттелмеген өлкелерін аралап, олардың жұмбақ сырларын, тылсым күйлерін ашуды арман етеді. Шындығында да, Шоқан кейіннен нағыз саяхатшы болып шықты.

«Жоңғария очерктері» атты еңбегінде Европа мен орыс ғалымдары үшін Орта Азия жұмбақ өлке болып келгенін атап көрсете отырып, Шоқан былай деп жазды: «Орта Азия өзінің қазіргі қоғамдық құрылысы жағынан барып тұрған мүшкіл халде. Ол дамудың патологиялық дағдарысына ұшыраған... Бұл көгалдарда, құлаған көп қақпалы қалалардың орнында құрдым кепелер тұр. Бұларды тағы, қараңғы бір тайпа мекендейді, оны ислам мен жергілікті әлді-ауқаттылардың діншіл, монархияның өктемдігі бір жағынан, қытайлардың полициялы өкімдігі екінші жағынан әбден бұзып, басып-жаншып, аздырып жіберген». Бұдан ары Шоқан бір кезде Шығыстың ең мәдениетті әрі бай елі саналған Маураннаһр (Бұқара,

Хиуа және Қоқан) өлкесін тағылық пен қайыршылық жайлағанын, Ташкент пен Самарқандағы кітапханаларды, обсерваторияларды татар вандализмі мен бұқара инквизициясы тып-типыл етіп қиратқанын қатты қынжыла, ызалана еске алады. Шоқан Орта Азия елдерінің артта қалуына себепкер болған, кеселін тигізген жағдай феодалдық-монархиялық тәртіп пен ислам діні екенін жақсы түсінді. Сондықтан да мұндай зарарлы құбылыстарды қатал сынға алды.

Өзі болған жайлардың географиялық жағдайын, тарихын, әралуан халықтардың өмірі мен тұрмысы жайында байқағандарын Шоқан көп еңбектерінде, жазбалары мен күнделіктерінде тұтас қамтып сипаттап отырады. Осылай болғандықтан да оның шығармаларында тарихи, әдеби және этнографиялық, генеалогиялық материалдар көбінесе өзара араласа жүреді. Өйткені, Шоқанның ойынша: «Этнография үшін халықтың сөз өнері ескерткіштерін зерттеудің маңызы бар. Оларда халықтың тұрмысы мен әдет-ғұрпы бәрінен де артық көрініс табады. Өткенді қастерлеу және аңыздардың молдығы — Терістік және Орта Азияның көшпелі халықтарының ерекше қасиеті».

Шоқанның ғылыми еңбектерінің бірсыпырасы қазақ халқының тарихына, ауыз әдебиетіне, әдет-ғұрыптарына, діни нанымдарына арналған. Олардың ішінен «Ұлы жүз қазақтарының аңыздары», «XVIII ғасырдағы батырлар жайындағы тарихи аңыздар», «Баяғы замандағы қазақтың қару-жарағы», «Қазақтың шежіресі», «Қазақ арасындағы бақсылықтың қалдықтары» атты мақалалары мен еңбектерін ерекше атауға болады. Соңғы еңбек Шоқанның нағыз қалыптасқан, толысқан ғалым екендігін, оның асқан білімдарлығын және көп реттерде материалістік көзқарас ұстанғандығын әсіресе анық көрсетті.

Өздерін мұсылмандар санап, ислам дініне табынғанмен, қазақтар көбінесе шаман дінін ұстанатындығын немесе мұсылмандық әдет-ғұрыптарды бақсылық наным, соқыр сезімдермен араластыратындығын сол кездегі зерттеушілердің талайы-ақ атап көрсеткен болатын. Бірақ олар сол шаман дінін қандай реттерде және қалай ұстанды? Міне бұл сұраққа зерттеушілердің ешқайсысы да жауап бере алған жоқ. Ал Шоқан жоғарыда аталған еңбектерінде осы сұраққа толық та терең жауап берді.

Бурят ғалымы Доржи Банзаровтың «Монғолдар арасындағы бақсылық немесе қара дін» деген еңбегін былай

қойғанда, Шоқан өзінің зерттеуінде бір кезде алғы Азияның көптеген халықтары ұстанған шаман дінін тұңғыш рет тарихи кең тұрғыда, материалистік негізде талдайды. Шоқан табиғат пен адам, өмір мен өлім туралы түсініктерге шаман дінінің өзіндік қатынасы барлығын және мұның туу себептерін де ашып айтады.

Бұл еңбегінен Шоқанның адам қоғамы әрдайым өрлеу, өсу жолын бастан кешіретіндігін және сол даму дәрежесіне сәйкес оның табиғат, дүние туралы ұғымдары өзгеріп, жаңғырып отыратындығын дұрыс түсінетіндігін көреміз. Осы тұрғыдан қарап ол қазақ халқының бір кезде шаман дінін ұстауы кездейсоқ құбылыс емес, оның тарихи дамуының белгілі бір кезеңінің жемісі екендігін дәлелдеп берді. Мұндай қорытындыға ол халықтың тарихын, өмірін, оның әдет-ғұрыптары мен нанымдарын жан-жақты әрі терең зерттеу арқылы келді. Жалпы алғанда, «Қазақ арасындағы бақсылықтың қалдықтары»— Шоқанның күрделі де кенеулі, жүйелі ғылыми еңбектерінің бірі болып табылады.

Шоқанның бұдан басқа «XVIII ғасырдағы батырлар жайындағы тарихи аңыздар», «Баяғы замандардағы қазақтың қару-жарағы», «Ұлы жүз қазақтарының аңыздары», «Сахарадағы мұсылманшылық жайында» атты зерттеулері де ерекше назар аударуды қажет етеді. Бұл еңбектерден өз халқын шын жүректен сүйген, оның өмірі мен тарихын жете біліп, көп зерттеген әрі өткен ғасырдың 50—60 жылдарындағы қоғамдық ойдың озық дәрежесіне деңгейлесе алған ғалым-Шоқанның бейнесін көреміз, оның отаншылдық ой-сырларын сеземіз.

Өз халқының өткендегі мұрасы мен мәдени қазынасын ерекше қастерлеген Шоқан басқа халықтардың да тарихына, мәдениетіне аса зор ықласпен, құрметпен қараған. Мәселен, оның «Ыстықкөл сапарының күнделігі» және «Қырғыздар» атты көлемді еңбектері қырғыз халқына арналған. Алғашқы еңбектің, яғни «Күнделіктің» ғылыми және әдеби маңызы ерекше. Мұнда ғалым өзінің Ыстықкөлге барып қайтқан сапарында алған әсерлерін, табиғат суреттерін береді және көшпелі халықтардың әдет-ғұрыптарымен, экономикалық жағдайларымен таныстырады. Сонымен бірге ол халықтың ауыз әдебиеті жайындағы ой-топшылауларын да қоса аңғартып отырады.

Ал, екінші көлемді еңбегінде («Қырғыздар») ғалым өзінің байлауларына, фольклорлық аңыз-нұсқаларға және архивтық материалдарға және басқа деректерге сүйе-

не отырып, кыргыз халқының тарихы мен экономикасы, қолтума сөз өнері жайында зерттеулер жасап, байсалды пікірлер айтты. Тянь-Шань төңірегін мекендеген кыргыздар сол өлкенің автохтондары, яғни ежелгі тұрғындары екенін Шоқан бұлтартпас фактілермен дәлелдеп берді. Сөйтіп, ол Фишер, Клапрот, Левшин сияқты ғалымдардың топшылаулары біржақты екендігін дәлелдеп шықты.

Шоқан ғылыми-зерттеу жұмыстарымен жүйелі түрде, байыптылықпен шұғылданды. Оның әр саяхатының күнделігінен, жол жазбаларынан материалдарды жинау, екшеп сұрыптау және зерттеу әдісі анық байқалады. Өзі болған өлкелердің барлығында да жергілікті халықтардың тарихын, тілін, сөз өнерін, заттық және рухани мәдениетінің ескерткіштерін жете зерттеумен бірге ол сол өлкенің географиялық табиғи жағдайларына, жануарлар мен өсімдіктер дүниесіне қоса назар аударып отырған. Ол этнографиялық коллекцияларды да көп жинаған.

Шоқанның жазған мақалалары, ғылыми еңбектері, күнделіктері — барлығы да оның ерекше аңғарымпаздығын көрсетеді. Ол өзінің ғылыми пікірлерінің барлығын да деректі материалдарға, фактілерге негіздеп отырады. Ғылыми жұмыста қолдайған әдістері де оның ғылыми-зерттеу ісіне өте тиянақтылығын аңғартады.

Шоқанның ғылыми-зерттеу ісіне мықтап араласуына, оның ой-өрісінің кеңеюіне, нағыз, шын мәнісіндегі ғалым болып шығуына оның орыс достары ерекше ықпал жасап, зор көмек етті. Олар Шоқан еңбектерінің сақталуына және басылып шығуына да көп себептерін тигізді. Бұл ретте Г. Н. Потаниннің, Н. И. Веселовскийдің, П. П. Семенов-Тяньшанскийдің және К. К. Гутковскийдің сіңірген еңбегі орасан зор. Шоқанның досы Г. Н. Потаниннің өтінуі бойынша академик Н. И. Веселовский Шоқан еңбектеріне редактор болуды өз міндетіне алады. Ғалымның тұңғыш жинағына берілген алғы сөзде ол бұл жайында былай деп жазды. «Өз жұмыстарымның көптігіне қарамастан, мен бұл істен бас тарта алмадым. Өйткені, Шығысты зерттеу ғылымының мүддесі үшін де Шоқан Уәлихановты есте қалдыру үшін де бұл іс сөзсіз пайдалы әрі қажет деп білдім». Бұдан әрі ол Шоқанның ғалымдығын жоғары бағалап, әріптестерінің одан аса зор үміт күткендігін айта келіп, былай деп көрсетті: «Шоқан Уәлиханов Шығысты зерттеу әлемінің үстінен құйрықты жұлдыздай жарқ ете қалды. Орыстың Шығысты зерттеуші ғалымдарының барлығы

да оны ерекше бір құбылыс деп танып, одан түрк халықтарының тағдыры жайында ұлы және манызды жанаалықтар ашар деп күткен еді. Бірақ Шоқанның мезгілсіз қазасы біздің бұл үмітімізді үзіп кетті».

Сонымен бірге Шоқан Уәлиханов қазақ халқының тарихында өз елінің болашағын дұрыс болжап, патриоттық ой-пікір айтқан, езілушілердің мүддесін қорғаған, өз халқының келешегіне сеніммен қараған тұңғыш демократ, ағартушы да болып табылады.

Бұл ретте Шоқанның демократ ретінде қалыптасуына, саяси-әлеуметтік көзқарастарының тереңдеп нығаюына оның орыс достарының және әсіресе өткен ғасырдағы орыстың революцияшыл демократтарының ерекше әсері болғанын атап айту керек.

Шоқанның саяси-әлеуметтік пікірлерінің тереңдеп өрбуіне, әсіресе оның ғылыми қызметінің құлашын кең жайып өсуіне атақты географ-саяхатшы Петр Петрович Семенов-Тяньшанскийдің де көп жәрдемі тиеді. Ол Шоқанның ғылыми мұрасының жарыққа шығуы үшін де үлкен еңбек сіңіреді.

Орыс достарының ішінде Шоқанмен ұзақ байланыс жасап, рухани жағынан ең жақын болғаны — орыстың ұлы жазушысы Ф. М. Достоевский. Ол Шоқанмен бірге болған кезінде де, айрылысқан жылдарында да оның өзінің де, халқының да жанашыр жақыны, татаусыз досы болып қалады. Шоқанмен жазысқан хаттарынан оның бұл қасиеті анық аңғарылады. Ол Шоқанның ғылыми қызметін, ізденулерін бақылап, оның тағдыры жайында әрдайым ойлана, еске ала жүрген.

Шоқанның жоғары аталған достары — онымен тікелей араласқан, бірге істеген, пікірлес болған адамдар. Сондықтан да олар Шоқанның ой-өрісінің кеңеюіне, саяси-әлеуметтік көзқарастарының тереңдеп, демократтық пікірлерінің қалыптасуына көп әсер етті.

Сонымен қатар Шоқанның ең көп үлгі көріп, өнеге алған ұстаздары — негізінен, орыстың өткен ғасырдағы революцияшыл демократтары Белинский, Чернышевский, Добролюбов.

Кадет корпусында жүрген кезінде-ақ Шоқан «Современник» журналын оқып тұрған. Ол Петербургқа барғанда да «Современник» журналын үзбей оқиды, Чернышевский, Добролюбовтардың идеяларымен тереңірек танысады. Сөйтіп, Шоқан Уәлихановтың саяси-әлеуметтік көзқарастарының, демократтық пікірлерінің бір-жола қалыптасып нығаюына әсер еткен негізгі фак-

тор — өткен ғасырдың 50 — 60 жылдарындағы орыстың азаттық күресі ту еткен озық философиясы және оның тамаша өкілдері Чернышевский мен Добролюбовтың озық идеялары.

«Бұл Чернышевский дегеніңіз неткен тамаша адам және орыстан басқа халықтардың да өмірін қандай жаксы біледі десеңізші! Онымен мәслихаттасқаннан кейін мен Россиясыз біз құрып кетеміз, орыстарсыз көретін күніміз — оқу-білімсіз, қыспақта, қараңғылықта қалу, орыстарсыз — біз бар болғаны Азиямыз және онсыз ешкім де бола алмаймыз деген ойға әбден бекіндім. Чернышевский — бұл біздің досымыз».

Орыстың ұлы ойшылы, революцияшыл демократы Чернышевскиймен жүздесіп сөйлескеннен кейін Шоқан Уәлиханов өз халқының тарихи тағдыры, болашағы жайында осындай ой түйген болатын. Осынау ақиқат жай Шоқанның өз басына, оның ғылыми — творчестволық қызметіне де орайлас. Өйткені, агартушы-демократ, ойшыл-ғалым, гуманист ретінде Шоқан — ең алдымен орыс мәдениетінің, орыс тәрбиесінің жемісі. Шоқанның прогресшілдік, демократтық көзқарастары оның «Сот реформасы туралы жазба» деген еңбегінен әсіресе айқын танылады. Ол сот реформасының жобасы ірі байлар мен сұлтандардың, чиновниктердің мүддесін қорғаштайтындығын, сондықтан да халық тілегіне жат екендігін әшкерелей келіп, азаматтық жағынан өсіп-өркендеуінен үміт күттіріп отырған миллиондаған адамдардың тағдырына, орыстарды өздерінің отандас бауырластары деп санайтын және оларға өз ықтиярымен қосылған жандардың тағдырына баса назар аударылуын, оларға көбірек қамқорлық жасалуын талап етті.

«Ыстықкөл сапарының күнделігі» атты еңбегінің «Аякөз өлкесінің Найман руы жайында» деген тарауында Шоқан былай деп жазды: «Мен Аякөзді сүйемін және оны таң-тамаша көремін. Бәлкім, бұған бір кезде осы өзеннің бойында болған сұлу Баянның алтын айдарлы Қозы Көрпешке ғашықтығы жайындағы тамаша аңыздың да әсері аз емес шығар». Осы еңбегінде ол қазақ және қырғыз халықтарының арасындағы әдеби байланыстар жайында да көптеген қызғылықты пікірлер айтады.

Шоқанның ауыз әдебиеті нұсқаларын жинаумен шұғылдануы ерте болғанмен, ал зерттеуші ретінде ол өткен ғасырдың елуінші жылдарының аяғы мен алпысыншы жылдарының бас кезінде қалыптасты. Халық әдебиетін

жоғары бағалауда, оны халықтың тарихи тағдырының шежіресі ретінде түсінуге Шоқан орыс әдебиет сынының классиктері Чернышевский және Добролюбовпен үндес келіп отырады.

Ол ауыз әдебиетінің әралуан нұсқаларын өз халқының рухани мәдениетінің аса бай көрінісі деп білді және сондықтан да сол үлгілермен басқа халықтарды таныстыруға тырысты.

Шоқан қазақ халқының ауыз әдебиеті мұраларын жинап, тексере жүріп, олар славян халықтарының, әсіресе орыстардың ауыз әдебиетімен жақын, байланысты деген қортындыға келді. Мәселен, өзінің «Жоңғария очерктерінде» Шоқан қазақтың ауыз әдебиетінің орыс халық поэзиясымен байланыстылығын және мұндай жақындық екі халықтың тарихи тағдырларының бірегейлігінен туғандығын ашып көрсетті.

«Көп уақыттан бері қазақтың ертегілерін, мифтерін, эпикалық жырлары мен аңыздарын жинаумен шұғылдана жүріп, мен олардың Европа халықтарындағы, әсіресе славяндардағы осы тектес шығармалармен бірсарындастығына қайран қалдым»,— деп жазады Шоқан.

Екі халық әдебиетіндегі мұндай ұқсастық олардың тарихи тағдырларының тұтастығынан туатындығын Шоқан орыстың А. Афанасьев жинаған халық ертегілері мен қазақ ертегілерін салыстыра отырып та көрсетті. Шоқан орыстың мақал-мәтелдерінің қазақ арасына көп тарап кеткендігін атап көрсетті: «Қазақтарға көбіне біздің орыс мақалдары ұнайды және олар жүрегіне ұялаған мақалды жаттап алуға тырысып бағады. Сөйтіп оны өз мақалындай көріп, ауылдастарына айтуға асығады».

Халықтардың өзара әдеби алмасулары жайындағы пікірлерінен Шоканның нағыз ғылыми принцип ұстанғанын көреміз. Ол әр халықтың өзіндік әдеби мұрасын, ерекшелігін айыра білуді қажетті шарт етеді: «Онан соң қоныс жағынан көршілес және тілдері ұқсас болғандықтан, поэзиялық аңыздар бір халықтан екінші халыққа оңай ауысып отыратындығын айта кету керек. Сондықтан оларды жақсылап айыра білу қажет. Ходзько мырза Едігенің үзінділерін түрікпендерден естіпті, бірақ түрікпендер оны қазақтардан немесе ноғайлардан алған болу керек. Сол сияқты түрікпендердің үздік шыққан қарақшысын — Көрұғлыны қазақ жыршылары

да жақсы біледі. Азияда кең өріс алып кеткен аңыздар мен ертегілер, өлең-жырлар мен поэмалар өте көп».

Мұндай алмасудың, ұқсастықтың себебі белгілі бір халықтың мәдени дәрежесінің төмендігінде, өз әдебиетінің кедейлігінде емес, қайта сол халықтардың тіршілік жағдайларының, дүние танушылықтарының жақындығында деген қорытынды жасайды Шоқан.

Шоқанның әдебиет жайындағы еңбектері мен зерттеулерінде кең әдеби салыстырулар жиі ұшырасып отырады. Бұл оның құлашының кеңдігін, асқан білімдарлығын да байқатады, Шығыс халықтарының тілін жақсы игерген Шоқан олардың әдебиеттерін де терең білген. Сондықтан да ол туған халқының әдебиетін басқа елдердің әдебиеттерімен қатар қоя, салыстыра отырып, зерттеуге тырысты. Сонымен бірге ол қазақ халқының заттық және рухани мәдениетінің, әсіресе сөз өнерінің нағыз қолтумалық, өзіндік қасиеті мен ерекшеліктерін де әрдайым мақтаныш сезіммен атап көрсетіп отырды. Өлең халықтың рухани серігі болып келгенін, сондықтан да оның өмірінде поэзия ерекше орын алатындығын аңдатып Шоқан былай деп жазды: «Бұл халықтың ертеден өзіне тән тұрмысында естерінде қалдырмаған бірде-бір маңызды оқиғасы, бірде-бір тамаша адамы жоқ деуге болады. Олардың бірін суырыпсалма ақындар не жыршылар жыр етті, енді біреулерінің атын ұрпақтарының естерінде ұмытылмастай етіп қандай да болсын бір белгілі сыбызғышы не қобызшы музыканттар мәңгі өлместей мұра ғып тастап кетті».

Шоқан поэзияны тек көркемдік мұра ретінде ғана жоғары бағалап қойған жоқ, сонымен қатар оны халықтың тарихи тағдырының шежіресі, оның басынан кешірген оқиғаларының шынайы елестері деп те білді. Орыс халқының революцияшыл-демократтары Чернышевский мен Добролюбов тәрізді, Шоқан Уәлиханов та ауыз әдебиетінің өмір танытушылық күшін жоғары бағалады, онда халықтың арман-тілегі, ой-сезімі шындық шеңберінде әрі көркем бейнеленетіндігін ашып көрсетті. Ол өзі жинап зерттеген әдеби мұра нұсқаларының тарихи мәніне ерекше назар аударды.

Ғалым өткен замандардағы тарихи адамдардың аттарына байланысты туған және солардың тағдырын, іс-әрекеттерін бейнелейтін шығармаларға аса зор көңіл бөлді. Бұл оның «XVIII ғасырдағы батырлар жайындағы тарихи аңыздар» деген мақаласынан әсіресе анық көрінеді. Мұнда Шоқан Аблайдың және оның батыр-

ларының басынан кешкен оқиғалары туралы аңыздарды мысалға келтіреді. Ол Аблайдың өз басын және оның кейбір жортуылшы батырларын мадақтаудан, көтере дәріптеуден аулақ. Қайта ол халық аңыздарындағы соларға байланысты сыншылдық сарындарды сақтап, сол күйінде беруге тырысады. Мәселен, Шоқан келтірген аңыздардың ішінде Аблай ханның Ұлы жүздің бір ауылын жазықсыз шауып алмақ болғанын, оның баласы Уәлидің тентектігі мен теріс мінезінен қазақтар мен қалмақтар арасында қантөгіс соғыс туып кеткенін, башқұрттан шыққан Есет батырдың Аблайды өңгеріп әкеткенін, сондай-ақ Аблай мен оның атақты батыры Кәнібек жаудан қорқып қашқанда, Байғозы тәрізді жас батыр ноян ерлік жасағанын, Оразымбет, Елшібек сияқты халықтан шыққан батырлардың өжеттігін, тапқырлығын көрсететін аңыздар бар.

Бұл айтылғандар, сөз жоқ, өткендегі батырлар жайындағы тарихи аңыздардағы халықтық сарындарды Шоканның өзі де костайтындығын анық байкатады.

Шоқан тарихи аңыздармен бірге эпостық жырларға да мол назар аударған. Ол әсіресе ноғайлы дәуіріндегі оқиғаларға байланысты туған эпостық жырларды көп жинап зерттеген. Мұны жоғарыда келтірілген, А. Н. Майковқа арнаған хатында Шоканның өзі де атап көрсетеді. Шоканның ойынша, қазақтың мұндай эпостық жырлары Алтын Орда батырларының жайын баяндап қана қоймайды, сонымен бірге сол орданың тарихынан жаңа көзқарас танытады әрі орданың құлау себептерін де ашып берсді.

Шоканның әдебиет туралы пікірлері оның жоғарыда аталған «Қазақ арасындағы бақсылықтың қалдыктары» деген еңбегінде де ұшырасып отырады. Мұнда ол шамандық аңыздарда ислам дініндегідей мифологиялық адасулар жоқтығын және мұның өзі қоғамдық жайларға, қоғамдық заңдарға кең өріс беретіндігін атап көрсетеді.

Шоқан қазақтың ауыз әдебиеті мұраларын жинап бастырып, оларға талдау жасаумен бірге теориялық пікірлер айтуға да талпынды. Ол қазақтың поэзиясын: өлең, жыр, жоқтау, қара өлең, қайым өлең деп бес жүйеге бөледі.

Шоканның поэзияны, ақындар мен жыршылардың өнерін жоғары бағалағаны оның замандастарының естеліктерінен де анық байқалады. Мысалы, И. Ибрагимов

өзінің естелігінде Шоқанның Петербургтан туып-өскен ауылына қайтып оралған сапарын, сағынған ата-анасымен қалай қауышқанын айта келіп, одан әрі Шоқанның Орынбай ақынның жырын қалай тыңдағанын бейнелейді. «Көп кешікпей Шоқан өзіне тігілген отауға барды,— деп жазады Ибрагимов,— оның отауының жанында қазақтың белгілі суырыпсалма жыршысы Орынбай отыр. Қолында домбыра. Алқа-қотан отырған жұрт...

Шоқан жыршыға қазақ тіліне татар сөздерін араластырма, татар тілінен қазақ тілі әлдеқайда шешен өтімді дегенді айтты.

Қазақтардың ән-жырын, ертегілерін Шоқан ұзақ кештер бойына тапжылмастан тыңдаушы еді. Таңертен кеш тұратын. Шай ішпей, қымыз ішетін...»

Өз халқын, оның сөз өнерін аса қадір тұтқан Шоқан халықтың жақсы салты мен ғұрпын да жоғары бағалаған. Осы орайда Ибрагимов Шоқанның бір ауылдағы «Қыз ойнақта» болғанын соншалықты тартымды, әсерлі суреттейді.

Шоқан туысқан қырғыз халқының әдебиеті жайында да көптеген құнды пікірлер, байсалды топшылаулар айтты. Ол «Қырғыздар» атты көлемді зерттеуінің «Қолтума сөз өнері» деген тарауында қырғыз халқының ауыз әдебиетін үш жікке бөледі: 1) ертегілер, 2) эпостық жырлар (батырлық сағалар), 3) өлеңдер. Соңғы топқа ойын-тойда айтылатын өлеңдер мен тұрмыс-салт жырлары жатады.

Қырғыз халқының атақты эпосы «Манасты» алғаш рет қағаз бетіне түсіріп, ол жайында тұңғыш рет пікір айтқан да — Шоқан. «Манас» жайына Шоқан өзінің «Жоңғария очерктерінде», «Ыстықкөл сапарының күнделігінде» және жоғарыда аталған «Қырғыздар» атты көлемді еңбегінде бірнеше рет қайталап оралады.

Ғалым «Манасты» тұтас бір халықтың энциклопедиясы деп талдай келіп, оны сахара «Иллинадасы» ретінде бағалайды. Шоқан «Манас» эпосына жалпы сипаттама берумен ғана шектеліп қалмай, оның басты кейіпкерлерінің образдарына талдау да жасайды. Эпостағы баяндалатын оқиғаларға қырғыздармен бірге басқа да бірсыпыра халықтар араласатындығын және мұның тарихи себептерін де өз назарынан қағас қалдырмай, байсалды түрде ашып береді.

«Манас» эпосының «Көкетай ханның өлімі және оған берілген ас» деген тарауын Шоқан орыс тіліне аударады. Бұл аудармасынан да оның қырғыз эпосының ерекшелік-

терін жігі аңғарып, жете игергені және халықтың қалын бұқарасына іш тартып отыратындығы анық байқалады.

Жалпы алғанда, қырғыз әдебиетінің әралуан нұсқаларын жинап зерттеуі, олар жайында ой-пікірлер айтуы — Шоқанның ғалым ретіндегі ізденістерін ғана аңдатып қоймайды, сонымен бірге оның туысқан қырғыз халқына деген татаусыз ықласын, шын пейілін де қоса танытады.

Қорыта айтқанда, Шоқан қазақ халқының ауыз әдебиеті мұраларын жинады және оларды басқа елдердің әдебиеттерімен, әсіресе орыстың ауыз әдебиетімен байланыстыра, ғылыми негізге сүйене отырып, демократиялық принциптер тұрғысынан қарап терең талдады. Сөйтіп, Шоқан қазақ халқының ауыз әдебиеті туралы ғылымның негізін салушы болды.

Шоқан шын мәнісіндегі көркем шығармалар жазған жоқ. Бірақ ғалымның толып жатқан зерттеу еңбектерінен, әсіресе саяхаттарының күнделіктерінен, олардағы табиғат суреттерінен оның тілінің молдығы, суреттілігі айқын көрініп отырады. Бұл ретте Г. Н. Потаниннің: «Қазақтан оқушысы болғанда, Шоқан өз халқының данышпаны болатын еді, өз халқы әдебиетінің өркендеуіне негіз салған болар еді», — деген пікірі орынды да әділ екендігі даусыз.

Шоқанның бізге қалған мұрасының өзгеше әрі едәуір бір бөлігін оның орыс достарымен жазысқан хаттары құрайды.

Қазақ ғалымының Ф. М. Достоевскийге, А. Н. Майковқа, Н. К. Гутковскийге, Г. А. Колпаковскийге жазған хаттарынан оның әлеуметтік көзқарастары, ой-армандары, рухани келбеті, гуманизмі әсіресе анық танылады. Сонымен бірге бұл хаттардан Шоқанның өткен ғасырдың 60 жылдарындағы Россияның саяси-әлеуметтік өміріндегі озық көзқарастармен таныс болғаны және соларды өзінің де бекем ұстағаны байқалады.

Орыстың ұлы жазушысы Ф. М. Достоевскиймен достық қарым-қатынаста өткізген шағы — Шоқан өмірінің еңбір жарқын кезеңі екені жоғарыда айтылды. Бұған ең алдымен олардың өзара жазысқан хаттары анық айғақ.

Бұл хаттардан Шоқан мен Достоевскийдің бірін-бірі аса қатты қадір тұтқаны көрінеді, олардың шын, таза пейілі сезіледі. Шоқан орыс досына өзінің хал-жайын, көңіл сырларын айтып, ақыл-кеңес сұрайды. Оның бұл сұрағына Ф. М. Достоевский зор сезімталдықпен жауап береді.

Достоевский Шоқанмен бірге болған кезінде де, айрылысқан жылдарда да оның өзінің де, халқының да жанашыр жақыны, татаусыз досы болып қалды. Ол Шоқанның ғылыми қызметін, ізденістерін бақылап, оның тағдыры жайында әрдайым ойлана, еске ала жүрген. Тверь қаласында тұрған шағында Достоевский А. Е. Врангельге жолдаған хатында былай деп жазады: «Уәлиханов — аса сүйкімді әрі асқан тамаша адам. Ол, сірә, Петербургта ма екен... Егер уақыт болса онда Уәлихановтың жөйін біліңізші. Мен оны мейлінше сүйемін және оған аса ерекше көңіл бөлемін».

Шоқан мен Достоевскийдің достық қарым-қатынастары Б. Герасимов, А. Г. Достоевская, А. Е. Врангельдің естеліктерінде де жарқын суреттелген. Осы Врангельдің естелігінде айрықша қызғылықты бір мағлұмат бар. Ол Шоқанның Парижде болғандығы жайында «Уәлиханов мейлінше тәрбиелі, ақылды әрі білімді адам көрінді. Маған өте қатты ұнады. Достоевский де оны көргеніне мәз-мейрам болды. Кейінірек мен оны Петербургта және Парижде кездестірдім», — деп жазады Врангель. Петербургтан Парижге жүрмек ойы барын 1860 жылғы 4 ноябрьде әкесіне жолдаған хатында Шоқанның өзі де айтады.

Гейнс, Губаров, Пантусов, Остен-Сакен, Мушкетов, Пыпин, Плотников, Веселовскийлердің хаттары мен естеліктерінде де азамат Шоқан, ғалым Шоқан жайында аса қымбат деректер, ой-пікірлер бар. Солардың ішінде Шоқан шығармаларының 1904 жылғы жинағының редакторы Н. И. Веселовский естелігінің, онда ғалым Шоқанға берілген бағаның қадір-қасиеті әсіресе мол.

Шоқанның орыс достарына жазған хаттарының ішінде оның Петербург университетінің профессоры А. Н. Бекетовқа жолдаған хаты ерекше назар аударады. Бұл хат соңғы жылдарда табылып жарияланды.

А. Н. Бекетовқа жазған хатынан Шоқанның орыс халқының данышпан ғалымы Д. И. Менделеевпен жақсы таныс болғаны байқалады және оның өзінің ғылыми қызметінің де әралуан қыры анық аңғарылады. Ол былай деп жазады: «Андрей Николаевич, құдай үшін, қоғамнан сұрап, қырда жатқан маған барометр, психометр және бірнеше термометр жіберіңізші, мен тұрған жер өте нашар зерттелген, ал ауа райы жөнінен тек Верный туралы ғана аз-маз мағлұмат бар. Менің қырдағы жұмысым жақсы жүріп жатыр. Мен көптеген ертегі, дастан, өлеңдер жинадым, қазір қазақтардың Шыңғыс ханның жар-

лығына байланысы бар заңдарын зерттеумен шұғылданып жүрмін». Осы үзіндіден Шоқанның Сырымбет төңірегінің ауа райын зерттемек болған талабы аңғарылады. Ал Шоқанның Бекетовқа қуаныш сезімімен хабарлап отырған аса көп материалдардың біразы жоғалып кеткен. Тіпті, бұдан да Шоқанның мейлінше жемісті, толассыз еңбек еткені байқалады. Шоқанның өз қолымен жазылған әрбір жолы, әрбір сөзі зерттеушілер мен жұртшылық үшін аса қымбат болып отырған жағдайда бұл хаттың ғалым мұрасын зерттеуде едәуір септігі тиетіндігі күмансыз.

Жалпы алғанда, орыс достарына жазған хаттары Шоқанның өмір бейнесін, рухани келбетін, ой-армандарын, әлеуметтік көзқарастарын біртоға жақсы аңғартумен бірге оның үлкен мұрасын толықтыра, тереңдете түседі.

«Қазақ сахарасының шам-шырағы» атты естеліктерінде Ядринцев Шоқанның ең үлкен мақсаты — өз халқының жай-күйін зерттеу, оны орыс халқымен таныстыру болғанын және халыққа білім беру міндетін көздегенін айтады. Бұл айтылғандар Шоқанның өз еңбектеріндегі түбегейлі ойлармен де орайлас түсіп отырады.

Шоқанның нысана еткен арманы мен идеялары өзінен кейінгі данышпан Абай мен Ыбырайдың шығармаларында, әлеуметтік қызметінде дамып, тереңдей түсті.

1865 жылы Орыс географиялық қоғамының Шоқанды еске түсіруге арналған жалпы жиналысында П. П. Семенов-Тяньшанский қазақ ғалымының еңбегі жайында айта келіп, былай деген еді: «Уәлиханов еңбектерінің қоғамның басылымдарында жарияланған үзінділері Орта Азия мемлекеттерінің және әсіресе қазақ халқының географиясына, тарихы мен этнографиясына байланысты ол жинаған мол әрі бай материалдарды тіпті де қамтымайды. Бұл материалдарды жинау үшін Уәлиханов еңбегін аяған жоқ, құрбандықтарға да барды, өз халқының ертегілерін, аңыздары мен поэмаларын байыптылықпен жазып алды, орта азиялық тілдерді зерттеді, жергілікті халықтардың ескі жұрттар мен молдалардан тауып алған байырғы нәрселерін қымбат бағамен сатып алып отырды, өмірін қатерге тігіп будда монастырларына кіріп, олардан сирек кездесетін қолжазбалар тапты. Біз аса бағалы бұл материалдардың ғылым үшін жоғалып кетпейтіндігіне сенеміз». Шоқанның тамаша досының бұл сөздері біздің дәуірімізде шын мәнісінде жүзеге асты.

Шоқан туған халқын жан-тәнімен сүйген жалынды патриот еді. Өзінің болашағын ойлап-толғанған қамқоршысы, адал ұлы Шоқанды халқы да аса жоғары бағалады. Бұл жайында ғалымның жолдастарының бірі Ядринцев былай деді: «...Қазақ сахарасындағы шалдармен әңгімелесіп, Шоқанды еске түсіргенде олардың аппақ сақалдарын ыстық жаспен жуып егілетіндігін өз көзімізбен көрдік. Шоқан өз елінің әрі мақтанышы, әрі сүйікті перзенті болатын. Елі-жұртының жадында ол дәл сол қалпында сақталып қалды да». Бұл сөздер туған халқы Шоқанды қалай сүйіп, қаншалықты ардақ тұтқанын соншалықты әсерлі сездіреді.

Өз заманының ең ірі, ілгерішіл қайраткерлерінің бірі, ұлы ғалымы, асқан ойшылы, өз ғасырының ұлы перзенті болған Шоқан біздің дәуірімізге, біздің буынға да етене жақын, бізбен замандас.

БІЛГЕНГЕ — МАРЖАН...

(Абайдың лирикалары)

*Өткірдің жүзі,
Кестенің бізі
Өрнегін сендей
сала алмас.*

А б а й.

1

Сөз өнері әр халықтың рухани өсуінің, өмірі мен тағдырының көркем шежіресі, жан сыры ретінде танылуымен бірге оның мақтанышы, даңқы болып та табылады. Әр халықтың елдік сипаты, жарқын қасиеттері еңалдымен оның әдебиетінде терең елес береді. Поэзия адам баласының мәдениетін дамытудағы ең қуатты, күдіретті құралдардың бірі. Ежелден поэзия өрлеп өсудің, күрес пен жеңістің, жаңғырып жасарудың белгісі болып келеді. Қай халықтың поэзиясы да бұған айқын мысал бола алады. Осынау тамаша қасиет біздің поэзиямызда да мол. Абай поэзиясына және одан кейінгі кезеңде реалистік арнада, жаңашылдық бағытта дамыған поэзиямызға мұның әсіресе жанасымдылығы бар.

Көркем өнердің қай түрін де, соның ішінде ән мен күйді, яғни музыка өнерін Абайдың айрықша бағалаға-

ны жақсы аян. Ал оның сөз өнеріне, яғни поэзияға деген ықласы мен пейілі тіпті ересен, ерекше бөлек. Оның ұғымынша сөз өнерінің қызметі мен маңызын, мән-мағнасын басқа еш нәрсе де өтей алмақ емес. Шын мәнісіндегі, нағыз қайталанбас көркемдік келісім мен қолдан келмес әсемдік пен сұлулық сонда. Бұл ретте Абай поэзияның эстетикалық сипатын ғана емес, әлеуметтік мәнін де ескерген.

Бүкіл адам баласына хас тақырыптарды Абай әлемдік поэзиясының деңгейіне көтеріп жырлады. Өз творчествосына қажет мазмұнды ол со кездегі қазақ шындығынан тапты. Абайдың дәуір көріністерін ғана емес, тұтас халықтық сипаты мен мінезін, адам бейнелерін жан-жақты әрі барынша шыншыл да терең дамытып жырлағаны соншалық, оның шығармаларын қазір оқығанда да көп күйлерді сезініп, көп бейнелерді айнытпай танып отырамыз. Жарқын жайларды көріп қуансақ та, жамандықтан түніліп жиренсек те, ашу-ызамызды немесе ең абзал сезімдерімізді ана тілімізде білдірмек болсақ та, біз еңалдымен Абайға ден қоямыз, оның бәр-бәрін қамтыған поэзиясынан медет тілейміз.

Абай поэзиясы терең мазмұнымен, шалқар кеңдігімен құнды. Со кездегі қазақ өмірі шындығының Абай шығармаларында көрініс таппаған қыры жоқ. Ол өз халқының тарихи өткеніне де үңілген, өзі айтқандай, ойланып, ойға батып үңілген, жүздеген жылдар, яғни ғасырлар тереңіне үңілген. Бұл өткенге қарайлау, артқа айналсоқтау емес еді. Абай халқының өткені жайында ойлағанда оның елдік қасиетін танып білуді ғана емес, болашақты бағдарлауды да мақсат еткен. Ал ол тарихтынысын, оның қан тамырларының соғысын қапысыз сезді, бұлтартпай білді. Бұған оның өмірге, тарихи дамудың барысына және өнерге деген көзқарасы мен ойлары — анық куә. Абай ақындығының жапашылдық сипаты мен өзекті бағыты жайында сөз қозғағанда бұл жәйт әрдайым есте тұрады.

Абай поэзиясы реализмімен құнды. Реалистік сипаттар мен мезеттер халық поэзиясында да және жекелеген ақындардың творчествосында да ұшырасатын. Бірақ реализм көркемдік әдіс ретінде еңалдымен Абай, Ыбырай творчествосында қалыптасты.

«Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы». Абайдың ақындық кредосы, поэзиялық және философиялық тезисі осындай. Мұнда Абай тек поэзияны ғана емес, жалпы сөз өнерін, көркем әдебиетті айтып отыр. Барлай қара-

сак, Абайдың меңзеп отырғаны — жалпы әдебиет атаулы емес, реалистік әдебиет. «Сөз сарасы» деу арқылы ол поэзиядағы айқындықты, реализмді бәрінен жоғары қоятындығын көрсетеді.

Ақын өз реализмінің принциптерін де бүгіп қалмай, аша кетеді. Бұл оның поэзияның іші алтын, сырты күміс болып келуін талап етуінен байқалады. Міне осындай поэзия ғана — реалистік поэзия, яғни Абайша айтқанда «жақсы сөз». Мұндай реалистік поэзияны, жаңашыл поэзияны Абайға дейін ешкім жасай алған жоқ. «Қазақтың келістірер қай баласы» деуі — Абайдың астамшылығы немесе нигилистігі емес, ащы шындықты мойындауы әрі суреткер ретінде өзіне тарих жүктеген міндетті терең сезінуі еді. Ол қиыннан қиыстыратын, творчестволық ерен ерлік жасайтын дана ақынға, классик ақынға қазақ қоғамы мейлінше ділгір екенін көре білді және өзі сол деңгейге көтеріле алды.

Ақындық шабыт пен творчество актысын келістіріп жырлаған, жаңа ақынның типі мен тұлғасын жасаған өлеңдер Абайда мол екені аян. Бұл — Абай поэзиясының ең бір өзекті тақырыбы. Ең әйгілі, ең үздік шығармаларының бірі — «Сегіз аяқ» ақынның осы тақырыптан бастауы тегін емес. Оқып қаралық:

Алыстан сермеп,
Жүректен тербеп.
Шымырлап бойға жайылған;
Қиудан шауып,
Қисынын тауып,
Тағыны жетіп қайырған,
Толғауы тоқсан қызыл тіл,
Сөйлеймін десең өзін біл.

Бұл өлеңді сансыз рет оқыдық, талай рет өзімізбен өзіміз қалғанда іштей қайталадық. Әлі де қайталап оқи береміз, ойлана оқи береміз. Бұдан тек эстетикалық ләззат қана алып қоймаймыз. Бұл Абайдың ақындық тұлғасын, оның ерен өнерінің қат-қат қырлары мен сырларын, суреткерлік ұлылығын ұғынуымызға да мүмкіндік береді.

Абай поэзияға тереңдік пен шалқар кеңдік («алыстан сермеп») жарасатынын айтумен ғана тынып қалмайды, сонымен бірге ол поэзияның шын шабыттан, шын тебіреністен тууын шарт етіп қояды. Өйткені, сондай поэзия ғана адамның жан-жүрегіне әсер етпек, оның рухани моральдық жағынан жаңғырып қалыптасуына септігін тигізбек.

Асылы, Абай поэзияның қуат-күшін, мүмкіндіктерін аса жоғары бағалаған. Оның ойынша, шын шамырқанған, толассыз ізденіп, қисынын тапқан ақын қандай құбылысты болса да суреттей алады, яғни Абайша бейнелеп айтқанда, қандай тағыны да жетіп қайыра алады. Мұның, өзі бір жағынан, творчество процесінде Абайдың стихиялыққа қарсы болғанын, суреткердің саналылығы мен ізденістерін айрықша бағалағанын да көрсетеді.

Осыдан кейін барып Абай қызыл тіл тақырыбына ауысады. Қызыл тіл тақырыбы халық поэзиясында ежелден бар. Бірақ Абай оны барынша кең әрі барынша жаңа тұрғыда алады. Мына тұста ол «толғауы тоқсан қызыл тіл» деп айтады. Көркем тілдің, сөз өнерінің күдіретті күші мен ұшан-теңіз мүмкіндігін, оның бар толғауын бұдан артық жеткізіп айту қиын болар.

Абай осы тұста творчество еркіндігі туралы ойын да қоса танытады. Оның ойынша шын суреткер өз шабытын қыстамайды, зорламайды. Өйткені, уақыт рухымен бірге тыныстаған, оның талабына сергек құлақ тосқан суреткердің әр нәрсснің аңысын аңдап қана тымырайып тіл қатпауы, үнсіз калуы мүмкін емес. Бұл ретте Абай Белинскийдің творчество еркіндігі туралы ойларының аңғарынан табылады. Ұлы сыншының айтуынша творчество еркіндігі суреткердің өз дәуіріне қызмет етуімен үйлесе, орайласа отырады. Бұл үшін суреткердің шабытын, ой-қиялын зорлауы қажет емес. Ол өз қоғамының, өз дәуірінің перзенті болуға және өз бойына соның мұрат-мүдделерін сіңіруге тиіс. Қазақ классигі де өз дәуірінің осындай ұлы перзенті, ұлы ақыны еді.

Абайдың жанашылдығы оның поэзиясының мазмұнымен түрінің бір-біріне сай, ажырамас тұтастық тапқандығында. Өйткені, сондай терең де бай мазмұнды сондай әсем түрге бөлеп бермесе, Абай классиктік дәрежеге көтеріле алмаған да болар еді. Проф. Құдайберген Жұбанов айтқандай: «Абай ойшыл ақын. Өлеңін пікір кернеп тұр. Оның сезімі — ойшыл сезім. Бірақ оның ойы да сезімшіл ой. Сондықтан Абай өлеңінің мазмұны түрін көрсетіп тұрады да түрі мазмұнын көрсетіп тұрады. Абайдың тілінің сөздігі (лексикасы), грамматикасы, Абай өлеңінің өлшеуі, ыргағы, ұйқасымы, Абай суретінің бейнесі — бәрі бірге қосылып та, жеке тұрып та негізгі тақырыптың күйін билеп тұрады. Оның сөздері тек бермек ұғымын жеткізерлік амал болып, поэтикасы өлең қалыбына сиярлық қана болып қоймайды: бірі олай, бірі бұлай кетпейді, солардың әрқайсысы, үлкен

симфония оркестріндегі жеке музыка аспаптары сияқты, өздері бір-бір күй тартып тұрады да, бәрі қосылып негізгі күйді шығарады. Тақырып соның бәріне дирижер болып тұрады».

Сөйтіп, Абайдың мазмұнға қоса формаға айрықша көңіл бөлуі заңды еді. Со кездегі қазақ әдебиеті үшін көркемдік форма проблемасының аса зор маңызы болды. Өйткені, дәуір шындығын, халықтың ұлттық өмірінің мазмұнын барынша мол қамтып суреттеу, барынша терең суреттеу міндетін жаңа әдеби форма жасау міндетімен тұтастықта алып қарау шарт. Абай өз творчествосының мән-мағнасын, мақсұтын осылай ұғынды және соны орындап шыға алды да.

Абай шығармаларының көркемдік ерекшеліктері жайында недәуір жазылды. Бұған М. Әуезов пен М. С. Сильченконың, Қ. Жұмалиев пен З. Ахметовтың зерттеулері, Т. Нұртазиннің, Е. Ысмайылов пен З. Шашкиннің мақалалары мысал бола алады. Академик-жазушы С. Мұқанов Абай жайындағы еңбегінің үлкен бір тарауын осы мәселеге арнапты. Бірақ бұдан Абайдың ақындық шеберлігі туралы мәселе тұтас қамтылды, сарқа зерттелді деген ұғым әсте тумайды. Қайта бұл Абайтанудың, ұлы ақын жайындағы ғылымның ең бір жас саласы болып табылады. Қазіргі орыс совет әдебиетшілерінің Пушкин мен Некрасовтың ақындық шеберлігі жайындағы түбегейлі зерттеулері — қазақ әдебиетшілері үшін үлгі. Біз Абайды, оның асқан ақындық өнерін сондай биіктен көруге, оған дәл сондай сезімталдықпен терең үңілуге ұмтылуға тиіспіз. Сондықтан болашақта бұл салада әлі де көп еңбек етуге, өлшеусіз ізденуге тура келетіндігі даусыз.

Абайдың көркемдік формасындағы жаңашылдық ізденістері жайында сөз болғанда әрдайым есте ұстайтын бір ақиқат жай бар. Ол Абайдың форма үшін форма іздегендігі. Жалпы поэзияны еріккеннің ермегі деп білуге жан-тәнімен қарсы болған Абай көркемдік формаға байланысты ізденістерге де қажет болғандықтан, саналы түрде ден қойды. Сөйтіп, Абайдың «өңкей келісімге» толы, «теп-тегіс, жұмыр», яғни мінсіз форма үшін күресі оның реалистік жаңа әдебиет жасау жолындағы күресінің бөлінбес, ажырамас бір саласы болды.

Ұлы ақынның жаңашылдығы ең алдымен оның бұрынғы поэзиялық дәстүрлерге, ауыз әдебиеті мен ақындардың творчестволық тәжірибесіне деген қатынасынан анық көрінді.

Барлай карасак, Абайдың халық поэзиясымен байланысы біз ойлап жүргеннен әлдеқайда терең, әлдеқайда күрделі екенін байқауға болар еді. Өйткені, ондай белгілер менмұңдалап, көзге шыққан сүйелдей болып тұрған жоқ, тереңде жатыр. Абайда эпигондықтың ұшқыны да жоқ. Халық поэзиясынан алған образдар мен суреттерді, бейнелі сөз айшықтарын Абай жалаң күйде ұсына салмайды, өзінің творчестволық көрігінен өткізеді, шындап шығарады, кемел көркемдік дәрежеге жеткізеді.

Бірсыпыра өлеңін Абай халық поэзиясында бұрыннан бар жыр үлгісінде жазған. Сондай шығармаларының бірі — атақты «Жаз». Бірақ соның өзінде де Абай мейлінше жанашыл акын болып көрінеді. Немесе «Күлембайға» деген өлеңін алып қаралық:

Болыс болдым мінеки
Бар малымды шығындап.
Түйеде ком, атта жал
Қалмады елге тығындап.
Сүйтсе-дағы елімді
Ұстай алмадым мығымдап.
Күштілерім сөз айтса,
Бас изеймін шыбындап.
Әлсіздің сөзін салғыртсып,
Шала ұғамын қырындап.
Сыяз бар десе, жүрегім
Орныкпайды суылдап.
Сыртқыларға сыр бермей,
Құр күлемін жымындап.

Былай қарағанда құйылып, төгіліп тұрған кәдімгі жырдан айырмасы жоқ сияқты. Бірақ осында орынсыз тұрған, басы артық бірде-бір сөз жоқ. Болыстың ішкі монолога іспетті өлең болғандықтан Абай сол кейіпкерінің интеллектуальдық дәрежесіне сәйкес, сыйымды осынау қарапайым, көне форманы әдейі тандап алған. Асқан шеберлігінің арқасында Абай сол формаға мол жүк көтерткен. Өлеңнен болыстың бүкіл болмысы мен бітімі, психологиялық және портреттік сипаты, қимыл-қозғалысы, мінезі тұтас көрінеді. Өлеңнің әр сөзінде атқан оқтай дөп тиетін дәлдік пен қорғасындай салмақтылық бар.

Сонда Абай осынау көне формадан не тапты, оған нендей қасиет бітірді? Біздіңше мұнда ешқандай сиқыр, тылсым жәйт жоқ. Бәрі де Абайдың сөз қолданысындағы шеберлігі мен тапқырлығында жатыр, шығарма мазмұнының тереңдігінде жатыр. Мұнда әр сөз терең мағы-

на танытады, әр сөз көз алдына жанды сурет әкеледі, қатпар-қатпар сыр мен мінез ашады.

Халық поэзиясында сөз көптен-көп тура мағынасында қолданылады. Онда күрделі ассоциация мол ұшыраса бермейді. Ал Абай болса, сөздің бойындағы бейнелілік қуат пен мүмкіндікті тереңдеп ашып, барынша сарқып алады. Тағы да бір мысал келтіріп қаралық:

Шырқап, қалқып, сорғалап, тамылжиды,
Жүрек тербеп, оятар баста миды.
Бұл дүниенің ләззаты бәрі сонда,
Ойсыз құлақ ала алмас ондай сыйды.

Осында «Ойсыз құлақ» деген тіркестен басқа сөздердің қай-қайсысы да Абайдан бұрын, әлімсақтан бері қолданылып келген. Бірақ Абай қаламынан шыққанда солар қандай терең мазмұнға, қандай әсерлі қуатқа ие болған. Абай әр сөзді әр қырынан көрсетіп, бар күйінде ойнатумен, құбылтып түрлендірумен бірге соларды байланыстыра, тұтастықта алғанда тіпті басқа сипат, ғажайып сипат танытады. Творчество актысын суреттеген атакты өлеңінде Абайдың мынадай бір жолдары бары бәрімізге аян.

Қуатты ойдан бас құрап,
Еркеленіп шығар сөз,

Осында айрықша терең мағына бар. Абай өзінің ақындық сарайын, ақындық лабораториясын тағы да асқан нәзіктікпен ашып тастайды. Сөздің жай шықпай, еркеленіп шығуы ақынның еркін, шалқар шабытын ғана емес, «тілдің тоқсан толғауын» да сездіреді. Сонымен бірге Абай жеке-жеке сөзге ғана емес, солардың тіркесіп, байланысып келуіне, онын өзінше айтқанда «бас құрауына» айрықша мән берген. Сонымен бірге сөз қуатты ойдан тууға тиіс және қуатты ой мен әсер тудыруға тиіс. Абай үшін ең бастысы осы. Сөйтіп, Абай творчестволық принциптері мен өз ақындығының ерекшеліктерін, дәлірек айтқанда сөзге деген қатынасы мен сөз қолданудағы шеберлігін коса танытады.

Халық поэзиясында бар образдар мен суретті тіркестерді дамыта қолдану сияқты көркемдік тәсілдерді Абай аудармаларында да алғырлықпен пайдаланған. Татьяна Онегинге жазған хатының Абай аударған бір шумағы мынадай:

Шеш көпілімнің жұмбағын,
Әлде бәрі — алданыс.

Жас жүрек жайып саусағын
Талпынған шығар айға алыс.

Осындағы «көңілдің жұмбағы» мейлінше сәтімен табылған. Мұнда түйткіл де, сыр да үміт пен күдік те, тіпті наз да бар. Көңіл жұмбағы болғандықтан да сырлы жұмбақ, терең астары бар жұмбақ. «Әлде бәрі — алданыс» та жас қыздың аузынан шыққандықтан қаншалықты нәзік әрі аянышты естіледі. Ал «жас жүректің саусағын жайып, алыс айға талпынуы» бұдан да өтімді, бұдан да шебер. М. Әуезов пен Қ. Жұбанов осы соңғы образды Абайдың халық мәтелінен алғанын айтады. Мысалы, проф. Қ. Жұбанов былай деп жазады: «Міне мұнда алыс айға саусағын жайып талпынған жас жүрек» бейнесі қазақтың: «арыстан айға шауып мерт болған дейтін мәтелінен алынған. Сондай таныс нәрсе екені білініп тұр. Бірақ ол кейіптен еш нәрсе қалып жарыған жоқ. Бәрі де Абайдың өз қолымен жанартылған. Мұнда арыстанның жыртқыштығы, тәкаппарлығынан, сол «бейілінен тапқандығынан» мерт болған артқы аяғы екендігінен ырым да жоқ. Мұнда жүрегі таза жас сәби айды алмақ болып балдыр саусағын шолтандатқан күнәз қылық қана бар. Сонымен бірге жай қалмай, мерт болып қалатыны да көрініп тұр». Абай халық әдебиетінің образдарын, оның сөз өрнектерін осылайша дамытып, өлшеусіз өсіріп, тіпті танығысыз дәрежеге жеткізіп алады.

Абай қарама-қарсы ассоциациялар арқылы да небір ғажайып көркемдіктер тудырады. Соның бірін көз алдымызға елестетіп көрелік:

Қараңғы түнде тау қалғып,
Ұйқыға кетер балбырап.
Даланы жым-жырт, дел-сал ғып,
Түн басады салбырап.

Үстірт қарасақ, доғалдау түрде ұғынсақ, тау қалғыма екен, ол неге балбырайды?— деп таңырқауға әбден болады. Бірақ Абай поэзиясы — үстірттікті сүймейтін, терендік пен ойлылық тілейтін поэзия. Осы шумақты оқып шығып, сәл ғана, аз да болса ойланайықшы. Көлбеп, манаурап жатқан, батыр тұлғалы мол, ұлы тау, жым-жырт дала, барған сайын қараңғылығы коюлана түсіп, бар дүниені қымтап, жасырып келе жатқан түн бейнесі келеді көз алдымызға. «Түн» мен «Салбырау» жеке-жеке алғанда бір-біріне тіпті жұптын, манайлайтын ұғымдар емес. Бірақ Абайдың адам айтқысыз тапқыр-

лықпен тауып қолдануында сол ұғымдар керемет үйлесіп, ғаламат күшті сурет жасап тұр. Осындай түннің ең даланың еңсесін езіп, жым-жырт күйге бөлеп, деңсалағып жібергеніне сенбеске, соны сезінбеске шараң жоқ. Абай түнді қойып, тіпті ұйқының өзін көз алдына әкеп елестететін сияқты.

Жалпы, осылайша дерексіз ұғымдарға тіл бітіру, жан беру, абстракциядан образға ауысу — Абайдың ақындық стихиясы. Оның қаламынан шыққан сөздер сурет боп көрініп, үн боп естіліп жүре береді. Құмарлы қос асықтың жолығысуын Абай былай суреттейді:

Дем алыс ісініп,
Саусағы суынып,
Белгісіз қысылып,
Пішіні құбылып.

Иығы тиісіп,
Тұмандап көздері,
Үндемей сүйісіп,
Мас болып өздері...

Өзге ойдан тыйылып,
Бірі мен бірі әуре,
Жүрекке құйылып,
Жан рақат бір сәуле...

Абай сүйіскен жастардың жан толқындарын, елжіреген көңіл күйлерін, тіл жетпес терең сезімдерге бөленгенін ғана суреттеп қоймайды, абзал да ыстық махаббат адамды рухани жағынан өсіріп, мейірімді де ізгі стетінін көрсетеді. Осының бәрі асқан шеберлікпен берілген. Өзгесін былай қойғанда «дем алыс ісініп» деген бір жолда қаншама қуат, қаншама тапқырлық бар. Бұдан артық айту қиын сияқты. Бірақ айтуға болады екен. Оны айта алған да — Абайдың өзі. Ақынның тағы да осы тақырыпқа арналған басқа өлеңінің бір шумағын оқып қаралық:

Егерде қолың тисе білегіне,
Лүпілдеп қан соғады жүрегіне.
Бетінді таяп барсаң тамағына,
Шымырлап бу енеді сүйегіне.

«Сүйекке шымырлап бу ену» — бұрынғы-соңды ақындарымыздың ішінде мұны тек Абай ғана айта алды. Бұған ешқандай комментарийдің керегі жоқ. Өйткені, талдай бастасаң, өлеңді бар әсемдігінен, бар нәзігінен айырып аласың. Белинский айтқандай, тілсіз түйсіктерге тіл

беретін, жан бітіретін шын мәнісіндегі лириканың, шын шеберліктің үздік үлгісі осы болса керек.

Абай шындықты, құбылысты, олардың ішкі мәнін мейлінше жіті көре білді, сезіне білді әрі жеткізіп суреттей алды. Ал оның көркем тілдің стихиясын, сөз сырын сезінуі тіпті айрықша күшті. Абайдың асқан ақындық шеберлігінің, данышпандығының терең бір тамыры осында.

Ұлы ақынның поэзиясы айқын да ашық образдарға бай. Абай өлеңдерін оқығанда аттары аталмаса да, талай-талай жаңдардың кескін-кейіптерін, адам бейнелерін анық көріп, танып біліп отырамыз. Оның шығармаларында жекелеген типтер емес, заманның сипатын танытатын типтер бар, ұмытылмас образдар бар.

Ақынның осы образ жасаудағы шеберлігінің кей үлгілерін алып қаралық. Сол үшін баллада іспетті мынау атақты өлеңнің екі шумағын оқып көрелік:

Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында,
Хан да жанын қияды қыз жолында,
Алтын, күміс кигені, қамқа, торғын,
Күтуші қыз-келіншек жүр соңында.

Деген сөз: «Бұқа буға, азбан дуға»,
Хан қарық боп түсіп жүр айғай-шуға.
Етімді шал сипаған құрт жесін деп,
Жартастан қыз құлапты терең суға.

Осы қос шумақта тұтас дәуір шындығы, екі бірдей адамның бүкіл тағдыры, айта берсеңіз толыққанды, жанды образдары бар.

Көркем шығармада адам образын жасау үшін оның бар өмірінің бұралаңын жіпке тізгендей шұбатып суреттей беру шарт емес. Мұндай суреттеу тәсілін поэзия, оның ішінде баллада жанры әсіресе көтермейді. Беллинскийдің тұжырымдауынша тіпті поэма да өмір шындығының ең шешуші, асқақ мезеттерін ғана қамтып бейнелейді.

Абай өз кейіпкерлерін жан-жақты, толық суреттеп жатпайды. Екі қаһарманының да тағдыры, тіршілік-болмысы үшін ең шешуші, типтік қасиеттерді ғана алады. Ақын хан қолында тұрған сұлу қыз жайын айтудан бастайды. Бірақ оны сипаттап жатпай-ақ хан бейнесіне ауысады. Өйткені, сол арқылы ол екі кейіпкерін бірдей сипаттайды. Хан қыз жолында жанын киюға бар. Бұл — оның жас қызды алдарқатпақ болуы әрі кәрілігінен туған дәрменсіздігі. Ханның қызды қамқа мен торғынға

бөлеп, алтын мен күміске «малып» қоюы да оның көңілін ауламақ болған, бәйек болған тілегінен туған. Күтуші қыз-келіншектер жайы да осы шындықты аша түседі.

Енді екінші шумаққа ауысалық. Абай халық мәтелін әдейі алған. Өйткені, бұл мәтел ақынның негізгі ойына соншалықты тура келіп тұр әрі ирониялық қуаты, сайқымазақтық уыты да барынша күшті. Ал «Хан қарық боп түсіп жүр айғай-шуға» деген жалғыз жол арқылы ақын оның бейнесін, бар болмысын түгел мүсіндеп шыққан. Ол өзіне өзі мәз. Әбден еліріп, есіріп алған. Бірақ келесі жол арқылы ол тып-типыл болады. Қыз оның суық құшағынан құртқа жем болуды артық көреді. Ақын қыздың аузына жайшылықта айтыла беретін «сүймеймін!» деген сөзді салса, оның әсері дәл мұндай болмас еді. «Етімді шал сипаған» деген сөздер қыздың қайнаған ызасын, құрсанған ашу-кегі мен жиренішін, бұл өмірдің қызығынан суынып безінуін қапысыз жеткізіп тұр. Ол осыған әбден бекіген. Қыздың жартастан құлауы бізді дір еткізеді. Бірақ біз осылай боларын, осымен тыпарын сезгенбіз. Басқаша болуы мүмкін емес. Ақын бізді осындай шешімге даярлаған. Сонымен бірге бұл шешім кейіпкерлер тағдырынан, олардың характерінің шындығынан келіп туады, орайласа кетеді. Шығармада екі кейіпкер образдарының қатар түсіп, қарама-қарсы күйде алынып берілуі де оның әсер күшін өлшеусіз өсіріп тұр. Ақын хан образын ирония түрінде, сатиралық қалыпта бейнелесе, ал қыз образын трагедиялық әрі романтикалық асқақ сазға көтерген.

Сөйтіп, екі ғана шумақ. Бірақ сонда екі бірдей адамның образы, дәуір шындығы бар, ақынның негізгі идеясы мен түбегейлі ойы, суреткерлік позициясы бар. Сондықтан да Ілияс Жансүгіров: «Осы екі ауыз өлең тұтас бір романның мазмұны сияқты»,— деп әдемі айтқан, әділ айтқан.

Ақынның образ жасаудағы шеберлігі оның «Асқа, тойға баратұғын» атты балладасынан да анық көрінеді. Мұны батыр бейнесіне де, қалыңдық бейнесіне де байланысты айтуға болады.

Абай көптеген өлендерінде адам бейнелерін аттарын атамай, жалпылама түрде жасайды. Мысалы, жақсы мен жаманның, дос пен қастың, білімді мен نادанның, кәрі мен жастың, бай мен кедейдің, тағы басқа көптеген жандардың бейнелері осындай. Ондай бейнелерді ақын творчествосының қай кезеңінде де мол тудырып отырған. Абай солардың түр-түсі мен қимыл-қозғалысын, мінезі

мен пейілін, басқа сипаттарын да береді. Сондықтан ондай бейнелер жинақты қасиет танытады.

Абай поэзиясындағы ең тұтас, ең жарқын, барынша толық образ — ақынның лирикалық қаһарманының бейнесі. Бұл образ өз бойына бүкіл дәуір сипатын, халық тағдырын, соның арманы мен талабын сыйғызған. Оның жүрегін заманның бүкіл дерті мен ауыртпалығы аяусыз жаралаған. Бірақ соның өзінде Абайда түңілуден үміт сарыны күшті. Өйткені, алға көз тіккен ақын кімнен және неге түңілетінін, кімнен және неге үміт ететінін терең түсінген. Сондықтан ақынның лирикалық қаһарманының образы мейлінше күрделі, барынша тұтас.

Оның бойында трагедиялық күйлер де, оптимистік халдер де мол. Сонымен қатар трагизм мен пессимизм бір емес екендігін де ескеру шарт. Абай ғибратшы боп та, үкімші боп та, ең жақын сырласы мен қимас досын боп та, зұлмат атаулыны, кесепат атаулыны айыптап заман мен қоғамды, адамды айықтырушы, сауықтырушы боп та сөйлейді. Бірақ ол қашанда шын ақын боп тебіренеді, шын суреткер боп жырлайды. Осының бәрі ақынның лирикалық кейіпкерінің образын қырландыра, түрлендіре түседі, өлшеусіз биіктете түседі. Осындай күрделі образдың жасалу тәсілдерінде, ақын қолданған суреттеу құралдарының алуандығы мен ерекшеліктерінде тіпті шек жоқ, түп жоқ. Бірақ ол өзіне, ақындық өнерінің мәні мен табиғатына қашан да адал, айнымас қалыпта. Ол әрдайым шыншыл да күрескер жан. Абайдың лирикалық қаһарманының образы — эстетикалық әсері мен өмір танытқыштық қасиеті мол, шын мәнісіндегі реалистік образ.

Жалпы, Абайдың образ жасаудағы шеберлігі мен суреттеу құралдары туралы мәселе арнайы зерттеуді қажет етеді. Онда тіпті қазіргі ақындарымыз үйренетін, үнілетін жәйттер көп.

Абайдың үздік шеберлігі оның поэзиясының бейнелілігінен әсіресе анық көрінеді. Жоғарыда келтірілген «Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында» атты өлеңінде ақын кәрі шал мен жас қызды былай суреттейді.

Біреуі — көк балдырған, бірі — курай.
Бір жерге қосыла ма қыс пенен жаз?

Көк балдырған мен курай — біріне бірі қарама-қарсы кереғар образдар. Бірі солған, кураған, құруға айналған, ал екіншісі жастық қуатына, өмір нұрына толы. Абай мұнымен де тынып қалмайды. Ол антитеза тәсілін

қолдана отырып, енді біріне-бірі қарама-қарсы қыс пен жаз образдарын келтіреді. Сөйтіп, ол өлмелі шалдың жас қызға ықтиярсыз үйленуі адамгершілік, ар-ұят, гуманизм тұрғысынан ғана сорақы, ерсі емес, тіпті жаратылыс пен табиғаттың өзіне де жат екенін аңдатады. Немесе осы өлеңдегі: «Екі көңіл арасы — жылшылық жер» — деген жолды алайық. Абай айтқанға дейін қазақ баласы естімеген сөз. Бірақ оның құлағы тосаңсымайды, қайта ақынның бейнелеп айтқан ойына түсіне кетеді, барынша терең сезінеді.

Осындай жаңа бейнелер, жаңа суреттер Абай поэзиясында тіпті мол. Бірақ солар зәрредей де жалғаншылық, жасандылық сездірмейді. «Дүтбайға» деген өлеңде мынадай бір шумақ бар:

Мұңды, жылмаң пішініп
Кезек киіп, ел жнып.
Болыс болса, түсінің
Түксігін салар тырсынып.

Әдетте киімді киінеді. Ал Абай кейіпкеріне пішінді кигізеді және қайта-қайта ауыстырып кигізеді. Аяр, құбыл, арам адамның, екі жүзді адамның қылығын, шындығы мен сұмдығын осы тәсіл арқылы ақын керемет жеткізіп берген. Оның кейіпкерінде тұрақтылық, дәлірек айтқанда баяндылық пен адалдық жоқ. Ол небір зұлыматтыққа киім ауыстырып кигендей оп-онай киннамай-ақ барады. Мұнда ақын портреттік сипаттау мен психологиялық сипаттауды өте шебер ұластырған.

Абай поэзиясының бейнелілігі оның пейзаждық лирикасынан өте-мөте күшті көрінеді. Оның көктем мен жазды жырлаған өлеңдерінен жаныңды жадыратарлықтай, жайма-шуақ леп еседі. Ал күз туралы өлеңдерінде сұр көріністер, сұрғылт суреттер басым. Қыс жайындағы өлең де тек өзіне ғана хас сипаттармен безенген. Осы өлеңдердің бәрінде де суреттің ашықтығы мен жандылығы, бояудың анықтығы мен алуандығы қайран қалдырады. Бұған мысал келтіріп жатудың қажеті де болмас.

Осы ерекшелік Абайдың басқа тақырыптардағы өлеңдерінде, тіпті аудармаларында да барынша мол белгі берген. Абайдың «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» деп басталатын әйгілі өлеңін кім білмейді. Зерттеушілер осыны — И. А. Крыловтың «Разбитое сердце» — атты өлеңінің аудармасы деп жүр. Рас, Абай негізгі образдар мен тақырыпты содан алған. Бірақ бұл әншейін ғана ау-

дарма емес. Абай образдарды да, тақырыпты да мүлдем тереңдетіп, өз идеясына жақындатып алған. Оның үстіне аударманың бейнелілік қуаты тіпті орасан, окшау. Өлеңнің алғашқы үш шумағында мынадай суреттер бар:

Мен көрдім ұзын кайың құлағанын,
Бас ұрып кара жерге сұлағанын.
Жапырағы сарғайып, өлімсіреп,
Байғұстың кім тыңдайды жылағанын?

Мен көрдім ойнап жүрген қызыл киік,
Кеудесіне мылтықтың оғы тиіп,
Қалжырап, қансыраған, қабақ түскен —
Кімге батар ол байғұс тартқан күйік?

— Мен көрдім сынық қанат көбелекті
О да білер өмірді іздемекті.
Күн шуаққа жылынар қалт-құлт етіп,
Одан ғибрат алар жан бір бөлек-ті.

Өлеңнің тақырыбына, идеясына талдау жасап жатпай-ақ, оның әсер күшінің мүлт кетпей даритындығын айтпаса, таңдана айтпаса болмайды. Көз алдыға ғажайып көріністер келеді. Есіңнен кетпейді, ұмыта алмайсың. Сол сияқты, «Теректің сыйындағы» суреттер қандай. Осылардың қай-қайсысы да шебер суретшінің қыл қаламынан туған полотнолар тәрізді әсер қалдырады. Психологиялық шындық пен сырлы сезімдерге, жанды бояулар мен сикырлы үндерге толы суреттер. Тіпті бұларды былай қойып, «Сегіз аяқтың»: «Жартасқа бардым, күнде айғай салдым — одан да шықты жаңғырық», — деп келетін жолдарындағы символ түрінде берілген философиялық топшылаудың өзінде қаншама бейнелілік қуат бар.

Абай поэзиясы өзінің бейнелілігімен ғана емес, сонымен бірге музыкалық үйлесімімен, әуезділігімен де ерекшеленеді. Бұл ретте біз ассонанстар мен аллитерацияларды ғана айтып отырған жоқпыз. Өйткені, мұның үлгісі өте көп. Мысалы, солардың бірі мынадай:

Жалын мен оттан жаралып,
Жаркылдап Рағит жайды айдар.
Жаңбыры жерге таралып,
Жасарып шығып гүл жайнар.

Мұнда Абай «ж» дыбысынан басталатын сөздерді әдейі іріктеп алған деп тұжырым жасауға болмайды. Өйткені, мұндағы жалын атқан жасын мен жай, жаңбыр, жасарып, жайнау — бірінен-бірі тұындап жатқан

құбылыстар. Шабытты ақын сол құбылыстар мен көріністерді тұтастықта, байланыста көрген және осындай құйылып тұрған, төгіліп тұрған жыр тудырған.

Осы орайда Е. Ысмайылов пен З. Шашкиннің «Абайдың поэтикасы» атты мақаласындағы ақынның шеберлігін оның әр өлеңіндегі дыбыстардың санына қарап анықтамақ болған талабы күмәнді, даулы екенін, жеміссіз екенін айтпасқа болмайды. Мысалы, олар былай деп жазады: «Абайдың «Өзгеге көңілім тоярысң» деген өлеңі — өте жабығып, зарланып, тарығып, қысылып жазылған өлең. Күніреніп, жүрегі толып, сарнаған дауысты «н», «м», «ң» дыбыстары берген. Бұл өлеңнің аяғы бірыңғай «ң» мен тынып, сарнап, ыңылдап отырған күйді толық естіртіп отыр». Осыған мысал ретінде өлеңнің мынадай соңғы шумағы келтірілген:

Жүрегіңмен тындамай,
Құлағыңмен қармарсын.
Соны көріп, соларға
Қайтып қана сарнарысң?

Мұндай байлауда көп үстірттік, көп түсінбестік бар. Ең алдымен, өлең арнау түрінде айтылып, екінші жақтағы етістіктер қолданылып тұрғандықтан ақынның «ң» дыбысына соқпай өтуге тіпті мұршасы, әддісі жоқ.

Екіншіден, ақын сол сөздерді ішінде «ң» дыбысы болғандықтан емес, айтпақ ойын барынша толық, әсерлі, анық етіп жеткізуге жарағандықтан, қажет болғандықтан алып отыр. Ал тіпті дыбыс санай бастасақ та, бұл өлеңдегі музыкалық үйлесімді белгілеп тұрған аталған дыбыстар емес.

Абайдың ақындық шеберлігін сөз еткенде оның реалистік поэзиясына тұнық мөлдірлік пен айқындық қана хас екенін, ал формализм атымен жат екенін әрдайым есте тұтуға, ұмытпауға тиіспіз. Сондықтан да біз Абай поэзиясына музыкалық үйлесім, әуезділік хас дегенде оның саф тазалығын, ішкі гармониясын айтамыз, тұтқырлық пен тұттығу жоқтығын, татаусыздығын айтамыз. Мұның бәрі — Абайдың суреткерлік зор мәдениетінің де, қуатты ақындық шабытының да жемісі, анық белгісі.

Біз Абайдың сөз қолданысындағы және образ жасаудағы кейбір ерекшеліктеріне тоқталдық. Әрине, бұл екі проблема өзара байланысты және бірінен бірінің айырмашылығы да бар. Ең алдымен көркем образды тек сөзге ғана саяуға, сопымен ғана шектеуге болмайды. Рас,

көркем әдебиетте образ сөз арқылы жасалады, бірақ соның аясына түгел сыйып, жұтылып та кетпейді. Өйткені, образдың ішкі мәні, мазмұны шындықтан туады, өмірден алынады.

Өмірге терең үнілген, шындықты шалқар күйінде танып, жіті ұғынған суреткердің сол андағаны мен байқағанын шынайы түрде, образды түрде бейнелеуге мүмкіндігі де мол. Ал сол мүмкіндік сөз арқылы ғана көркем образ, тіліне түседі.

Абай өмір құбылыстарын, шындықты образ арқылы танытуда да және соны сөз арқылы безендіруде де шын шеберліктің небір тамаша үлгілерін көрсетті. Ол ешқандай «өткірдің жүзі, кестенің бізі» сала алмайтын өрнектер, өшпейтін, ескірмейтін өрнектер салды, өзгеге ұқсатпай салды.

Абайдың жаңашылдығы, көркемдік форма саласындағы ізденістерінің жемісі өлеңнің ұйқас, ырғақ, өлшемі, құрылысы тәрізді өрнектерінен әсіресе анық көрінеді. Оның бұл саладағы тапқаны мен қосқаны немесе шындап, ұштап жетілдіргені ұшан-теңіз. Біз Абай шығармаларының өлендік формасына тоқталып жатпаймыз. Бұл мәселе С. Мұқанов, Қ. Жұмалиев, Е. Ысмайылов, З. Ахметов және басқа да авторлардың жұртшылыққа мәлім еңбектерінде түбегейлі зерттелген. Солардың ішінде Абай поэзиясы тілінің молдығы және өзіндік ерекшеліктері Қ. Жұмалиев еңбегінде арнайы әрі жан-жақты талданып ашылған.

Әрине, Абайдың өлең өлшемдері мен құрылысына байланысты жаңашылдық ізденістерін оның реалистік поэзия жасау жолындағы талабымен, түбегейлі мақсатымен ұштастыра қарау шарт.

Халық поэзиясындағы өлең өрнектері мен өлшемдерін Абай мансұқ етпеді. Ол ауыз әдебиетінде мол тараған жыр үлгісін де, он бір буынды қара өлең өлшемін де сыртқа тепкен жоқ. Бірақ ол соларға терең мазмұн мен керемет көркемдік келісім берді, солардың бойынан суреттеушілік ғажайып қуат тапты және өлшеусіз өсіріп дамытты. Абай орыс классиктерінен реалистік әдебиеттің эстетикалық принциптерін ғана қабылдап қойған жоқ, сонымен бірге көркемдік форма, өлең өрнектері, ұйқас пен ырғақ саласында да мейлінше жемісті үйренді. Академик М. Әуезов осы жайында былай деп жазды: «Қазақтың ауыз әдебиетін мейлінше жетік білген Абай өз творчествосында қазақ тілінің бар байлығын мол пайдаланды. Бірақ ол халық поэзиясының қатып қалған

канондық формаларынан мүлдем бастартты. Ол поэзияда жаңашыл болды. Абай қазақтарды поэзияның бұрын-соңды болып көрмеген жаңа формаларымен таныстырды. Ақын оны орыстың классикалық әдебиетінен алды».

Абай қазақ поэзиясының лексикасын өлшеусіз байытты, поэзиялық фразеологияға да аса зор жаңалықтар енгізді. Ол өз шығармаларында халық поэзиясына хас шартты түрде келетін әрі дәстүрлі орам-айшықтармен байланысты поэтикалық бейнеліліктің шеңберінде қалып қойған жоқ. Ол сөзді, оның алуан түрлі тіркестері мен сөздік образдарды барынша жаңғыртып қолданды. Жаңа ақындық стиль қалыптастырудағы Абай еңбегі ересен зор. (З. Ахметов).

Белинский Пушкиннің форма саласындағы жаңашылдығын терең аша келіп, былай деп көрсетеді: «Пушкиннің поэзияда, әдебиетте, орыс тілінде жасаған реформасының ұлылығын жалпылама жәйттермен сипаттау қиын... Пушкин өлеңінің қасиеті тек жеңілдігінде ғана емес. Жеңілдік — оның екінші қатарындағы сапаларының бірі ғана; жоқ, оның өлеңінің қасиеті көркемдігінде, мазмұн мен форма арасындағы табиғи жапды сәйкестікте».

Абайдың ақындық жаңашылдығы жайында сөз еткенде де осы қағида негізге алынуға тиіс. Қазақ классигі шалқар да бай мазмұнға қай жағынан да сайма-сай кемел көркемдік форма тапты. Ол үшін көркемдік форма тек поэзияны әсемдеп безендірудің құралы болған жоқ. Ақын өлеңдік форманы өмір құбылыстарын, шындықты реалистік қалыпта бейнелесудің, соның ішкі мәнін ақтарып ашудың міндеті мен мұратына бағындырды.

Ұлы ақынның қазақ поэзиясына форма саласында енгізген жаңалықтары туралы мәселе зерттеушілер назарын әрдайым аударып отырды. Бұл жайындағы пікірлер де әртүрлі. Мысалы, Е. Ысмайылов пен З. Шашкин Абайдың өлең өлшеулерінде 16 түрлі жаңалық бар деген қортынды жасайды. Ал академик С. Мұқанов осы санды жиырмаға жеткізеді. Проф. Б. Кенжебаев мақаласында да бірталай салыстырмалы деректер келтірілген, ақын өлеңдерінің буын, ұйқас, тармақтарының схемасы берілген.

Әрине, ақын поэзиясының жаңашылық үлгілерін ашуда зерттеудің осындай тәсілдерін де қолданудың еш әбестігі жоқ. Қайта қажет, пайдалы. Сонымен бірге Абайдың көркем форма саласындағы жаңашылдығы ешбір есептеудің, жіпке тізгендей санап шығудың, үзілді-

кесілді айтудың шеңберіне сыймайтындығы да хақ. Ал жалпы ақындық шеберлік туралы мәселенің аумағы бұдан да кең, бұдан да терең екендігі тіпті де дау туғызба-са керек.

Әдетте, Абайдың лирикалық поэзиясының көркемдік ерекшеліктері жайында сөз болады да, ал оның поэмаларының әралуан қырлары қағас қала береді. Шындап келгенде Абайдың поэмаларында, әсіресе «Ескендір» поэмасында тереңірек үңілуге, көңіл бөліп, көз тоқтатуға тұрарлық мезеттер мен көркемдік компоненттер аз емес. Абай өлеңдерінің композициялық құрылысындағы ерекшеліктер мен шеберлік үлгілері жайында әлі күнге дейін қалам тартылмады десе де болғандай.

Абай шығармаларын оқи отырып, біз оның ақындық ойының түпсіз тұңғықтығына, ақындық сезімдерінің әсерлілігі мен шексіз байлығына, тазалығы мен мөлдірлігіне таң-тамаша қаламыз. Ол өмірге, шындыққа қыранша шырқау биіктен қарады. Бірақ оның көреген көзі еш нәрсені мүлт жіберген жоқ, оның үлкен жүрегі бәріне де сергек үн қатты, дәуір дүбіріне қоса жаңғырықты. Ол ұлы ойлар мен ілгерішіл идеяларға, ғажайып көркемдікке толы тұтас бір әлем тудырды. Әдебиет пен көркем өнерде гуманизм мен демократизмді, халықтық бағытты көксеген суреткерлерге уақыт сол әлемнің есігін айқара ашты.

2

Өз творчествосының әлеуметтік сипаты, идеялық бағыты, бүкіл рухымен ғана емес, көркемдік қырларымен де Абай өзінен кейінгі қазақ поэзиясына қуатты әсерін тигізді. Проф. К. Жұмалиев атап көрсеткендей: «Абайдан кейінгі қазақ әдебиеті Абайдың үлгісінде өсіп, өркендеді. XX ғасырдың бас кезінен бастап, күні бүгінге шейін өлең құрылысы, тілі жөнінде Абайдың әсерінсіз әдебиет тарихының қатарына қосылған қазақ ақынын табу қиын».

Абайдың өлең үлгілері мен өлшеулерін көп қолданған ақындардың бірі — Бернияз Күлесв. Ақынның өз творчествосының кей мезеттерін атамастан бұрын мынадай бір жайды айта кету шарт. Қазақстан Оқу халық комиссариаты Абайдың өлеңдер жинағын даярлауды Бернияз Күлеевке тапсырады. Осыған даярлық ретінде ол «Ақ жол» газетіне арнайы мақала бастырады. Б. Күлессвтің өз айтуынша ол Абайдың тұңғыш жинағына си-

беген өлеңдерін толық қамтуды, оның қара сөздерін енгізуді, ақын өміріне байланысты иллюстрациялар беруді, өмірбаянын толықтырып, кеңінен қамтып жазуды мақсат етеді. «Абай кітабын бастыру маған тапсырылғандықтан мен жәрдемді шеттегі азаматтардан сұраймын. Тізбесін әдемілеп, емілесін түзету сияқты ұсақ-түйегіне мұқтаж болмасақ та, түсіп қалған жерлерін қосып, қара сөзін һәм басылмай қалған өлеңдерін тіркеп, тәржіме халін толықтыруға қиналып тұрмыз».

Бұдан біз Б. Күлеев Абай мұрасын жинап бастыруға айрықша еңбек сіңірген деп қорытынды жасаудан аулақпыз. Бірақ оның Абай шығармаларымен мол таныс болғаны дау туғызбаса керек. Бұған тіпті Б. Күлеевтің өз өлеңдері де куә бола алады. Ол бірталай өлеңін Абай өлеңдерінің ұйқас, өлшемдерімен жазған. Мысалы, оның «Жазғы дала» атты өлеңі «Сегіз аяқтың» өлшем, ұйқасымен жазылған:

Кол бұлғап күліп,
Керілген тұнык,
Даланы жарып бұландар.
Толықсып тасқан,
Тасқанын басқан,
Дариядай зырғар, сыландар.
Шын сұлудай албырап,
Көрінер сағым бұлдырап.

Сол сияқты «Гүлөндамға», «Қайда екен» тәрізді өлеңдері Абайдың «Сегіз аяғының» ұйқас, өлшемдерін үлгі етудің нәтижесінде туған. Бірақ олардан Абай поэзиясының терең халықтық рухы сезіле бермейді, әлеуметтік астар аз. Ақын табиғат көріністерін де әралуан адам сезімдерін де жадағай, жалаң қалыпта алып жырлайды.

Ал «Жас жүрегіме», «Жырла да зарла, көңілім» тәрізді өлеңдері Абай үшін анық әкеледі құлаққа. Алғашқы өлең «Жүрегім, ойбай, соқпа енді!» және Абайдың жүрек тақырыбына арналған басқа да шығармаларымен сарындас. Абайда:

Жүрегім, ойбай, соқпа енді,
Бола берме тым күлкі.
Көрмейсін бе, тоқта енді,
Кімге сенсең, сол шикі.

Б. Күлеевте:

Жас жүрегім, жанба текке,
Бола берме арманда.

Өрлесен де жерден көкке,
Жай табу жоқ жалғанда.

Ал «Жырла да зарла, көңілім» Абайдың «Өзгеге, көңілім, тоярсын» атты атақты өлеңіне айрықша жақын, ұқсас. Бұған көз жеткізу үшін екі өлеңді салыстырудың да қажеті жоқ. Өйткені, Абай өлеңі әркімге-ақ жақсы таныс. Сондықтан Б. Күлеев өлеңінің кей шумағын келтіріп қаралық:

Жырла да зарла, көңілім,
Сел болып жасың төгілсін.
Есіткен ойдан баз кешіп,
Камығып шындап егілсін...

Жырла да зарла, көңілім,
Қалың қайғың қайнасын.
Қиялдың құсы егіліп,
Іштегі дертті айдасын.

Абай өлеңіндегі сияқты, мұнда да акынның өз өнерінен ем іздеуі, сол арқылы іштей жаңарып түлеуі, рухани медет табуы жайындағы тақырып жырланған.

Әрине, осындай жекелеген өлеңдерінің Абай поэзиясымен тақырыптастығына, сарындастығына қарап Б. Күлеевтің бүкіл творчествосын Абайдың реалистік дәстүрлерінің арнасында алып қарауға еш болмайды. Б. Күлеевтің көптеген шығармаларындағы тұманды, буалдыр күйлер, дарашылдық сезімдер, символизм мен урбанизм сарындары мұны әсіресе растай, айқындай түседі.

Бернияз Күлеев Абай өлеңдерінің көркемдік формасын, әралуан өрнегі мен өлшеуін қолданды. Бірақ ұлы классиктің шын мәнісіндегі халықтық поэзиясының бағыты мен рухына әлеуметтік өрісіне тереңдеп бара алған жоқ.

3

XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті өткендегі қазақ әдебиетінің негізгі тенденцияларын, қозғаған тақырыптары мен басты бағытын дамыта түсті, өсіре түсті. Абай поэзиясының және ең алдымен орыс реализмінің көркемдік әсерімен қазақ әдебиетінде жаңа жанрлар, жаңа формалар туды. Романдар мен повестер осының анық айғағы. С. Торайғыровтың романдары мен повестері, С. Көбеевтің «Қалың мал» және Т. Жомартбаевтың «Қыз көрелік» атты шығармалары со кездегі әдебиеті-

міздің дамуындағы жаңа бағытты, көркемдік ізденістерді танытады. Солардың ішінен «Қалың мал» романының көркемдік ерекшеліктері жайында бірер сөз.

Әрине С. Көбеевтің осынау прозалық шығармасына Абай әсері тікелей тиді деп тұжырымдаудан біз аулақпыз. Бірақ оны Абай дәстүрлерінің негізінде дамыған сыншыл реалистік бағыттағы қазақ әдебиетінің со кездегі жалпы бағытынан, оның демократтық және халықтық арнасынан бөле-жарып, ажыратып қарауға да болмайды.

Бұл күнде дабысы, даңқы бар әлемге таралған ұланғайыр эпопеясы, ірі-ірі реалистік романдары бар қазақ совет прозасының тамаша табыстарына әбден қаныққан көзбен қарағанда «Қалың малдың» керемет бір құбылыс көрінбеуі де заңды. Бірақ сол кемелденген прозамыздың, оның ішінде роман жанрының тұңғыш нұсқасын жасауы, осы бағытта ізденіп, алғаш қалам тартуы — жазушының тарихи еңбегі де, творчестволық бақыты да еді.

«Қалың мал» романы — оқиға мен тартысқа құрылған, өмір шындығын, адамдар тағдырын суреттейтін шығарма. Одан көркемдік компоненттердің бірталайын табуға болады. Ең алдымен, бұл романда ұдайы өрбіп отыратын сюжеттік желі, кньюласқан композиция бар. Романда суреттелетін оқиғалар шығарманың негізгі кейіпкері Ғайшаның тағдыры төңірегіне топталған. Өйткені, романдағы басқа басты кейіпкерлердің барлығының да іс-әрекеттері Ғайшаға байланысты: Тұрлығұл Ғайшаны әйелдікке алғысы келеді, Итбай Ғайшаны малға сатып байығысы келіп жанталасып жүр, ал Қожаш Ғайшаны Тұрлығұлдың бұғауынан босатып, өзіне жар етуді ойлайды; Серғазы Ғайшаның азат болып, Қожашқа қосылуына тілектес. Сөйтіп, Ғайша романдағы басқа кейіпкерлердің тағдырын, іс-әрекеттерін өзара байланыстырып, олардың күрес-тартысына ұйтқы, негізгі және ең басты тұлға болып табылады.

Ал Ғайшаны мұндай күйге түсірген — көне заман, қарғыс атқан ескі әдет-ғұрып, яғни қалың мал алып, қызды мал орнына сату. Романның «Қалың мал» аталуы да осыдан.

Романда суреттелетін оқиғалар біріне-бірі жалғаса туып, өзектесе өрбиді, белгілі дәрежеде көркемдік тұтастық табады. Сонымен бірге шығарманың фабуласында схемалық жәйттер, жасандылық табы да бар.

Жазушы образ жасауға әжептәуір оңтайлы. Романда суреттелген басты-басты кейіпкерлер бір-біріне үк-

самайды. Олар жеке-жеке тұлғалар ретінде дараланып, әрқайсысы өзіне тән ерекшеліктерімен көрінеді. Сонымен бірге олар — сол кездегі қазақ ауылындағы әралуан адамдардың, әртүрлі тап өкілдерінің қасиеттерін өз бойларына жинаған жандар. Мұның шындығын жоғарыда аталған кейіпкерлердің қай-қайсысының да образынан табамыз.

Романда кейіпкерлердің портреттік сипаттамалары онша мол ұшыраспайды. Бірақ жазушы бұл тәсілді сараң түрде болса да, орнымен ұтымды қолданады. Осы тұста ол өзінің әр кейіпкеріне деген авторлық қатынасын да анық танытады.

Жазушының образ жасаудағы үшінші тәсілі — кейіпкерлерінің характерін, жан дүниесін олардың өздерінің сөздері арқылы аңартуы. Тұрлығұлдың үйіне, ел аралап келе жатып, қонып отырған Байғазы мен Құрымбайды жазушы былай сөйлетеді:

«...Ел де бұзылып біткен ғой. Әсіресе жесір дауы-ақ көп екен. Күйеуін менсінбеген қыз, байынан айырылған келіншек... кейбіреулер құдасынан айрылмақшы... Құрекеннің пышағы май үстінде, қалтасы да толған шығар, — деп Байғазы қарқылдап күлді.

— Қасқыр қой жемейді, — деп ешкім айтпас, — деп о да қарқылдап күлді.

— Қасқыр болғанда Аралбай сорлының он сом қызыл қағазын алып, төрт сиырының бірін жаман Түйкеге әпердің-ау, — деді».

Осы үзіндінің өзінен-ақ өздері азғын адамдар екеніне мән бермей, «ел азып кетті», — деп көкіп отырған, «бисні бүгімен, түйені түгімен жұтқан» жалмауыз, паракор билердің бейнесі айқын көрінеді. Бұл билер сондай нысапсыз, обыр, жауыз жандар еді деп жазушының өзі айтып отырған жоқ. Олардың арам ниеттері мен ішкі дүниесінің сиқы өздерінің сөздері арқылы ашылады.

Романның тілі әжептәуір көркем, түсінікті. Онда мағнасы аз, сылдыр сөздер жоқ. Шығарма оқушы ұғымына жеңіл, түсінікті, халық тілімен жазылған. «Қалың мал» романы жазылған кезде қазақ әдебиетінде көркем прозаның тілі қалыптасқан жоқ болатын. Осы тұрғыдан қарағанда халықтың сөз байлығын, тіл молдығын шебер пайдаланып, романды түсінікті, қарапайым әрі мағыналы тілмен жазып шығуы — жазушының творчестволық ізденістерінің жемісі.

Жазушы әр кейіпкерді өзіне тән сөздерімен сөйлету-

ге ұмтылады. Бұл ретте де оның өзіндік шеберлігі байқалып отырады. Романдағы басты-басты кейіпкерлердің сөйлеген сөздері бір-біріне ұқсамайды. Әр кейіпкердің сөйлеген сөзі оның жан дүниесін, сыр — сезімдерін де аңдатып отырады.

Екіншіден, романда халықтың мақал-мәтелдері көп және орынды қолданылған. Бұл жазушының халықтың сөйлеу тілін және ауыз әдебиеті мұраларының көркем тілін орынды да ұтымды пайдаланғанын байқатады.

Үшіншіден, романның тілі таза. Онда со кезде қазақ арасында көп таралған шет жұрт сөздері, діни сөздер, буалдыр ұғым-түсініктер атымен жоқ. Бұл айтылғандар жазушының тілдік ізденістерінің жемісті арнада, халықтық негізде өрістегенін, оның өз тұрғысынан саналы түрде ұстанған көркемдік принциптерін де аңғартады. Бұл орайда да оның реалистік орыс әдебиетінен тағлым алуының ерекше ықпалы болғандығы күмансыз.

Мұны романда ара-тұра ұшырасып калып отыратын табиғат суреттерінен де анық байқауға болады. Мысалы, көктем көріністерін жазушы былай береді. «Ауылдан шақырымдай жердегі көлде қаз қаңқылдап, шағала шаңқылдап, үйрек бырылдап жатыр. Аққудың сұңқылдаған дауысы естіледі. Есіл бойында бұталарды паналап сайраған сандуғаштың дауысы қайғылы көңілді жұбатқандай. Ертемен шырылдаған боз торғайдың дауысы ұйқылы-ояу, киіз үйде жатқан шаруаны тербетіп оятқандай. Жаздың болғанына балалар да көңілді: ауылдан он шақты не одан да артық болып шығып, бір шыбықты ат, бір шыбықты қамшы ғып ойнап, бірін бірі божылап жегіп, қара жерге аунап әбден шаршап, ауылға біржолата күн батқасын келеді».

Көктемнің осындай жайма-шуақ, жайдары көріністерін жазушы Ғайшаның уәде бойынша Қожашты күтіп жүрген, арманына жетуге асыққан, алабұртып толқыған көңіл күйлеріне ұластыра отырып береді. Жалпы алғанда романдағы пейзажда, табиғат көріністерінде дала өмірінің белгі-бедерлері де, кейіпкерлер психологиясының елестері де бар. Яғни бұл — буалдыр, тұманды күйлерден таза, реалистік пейзаж.

Әрине, «Қалың мал» романының көркемдік жақтарында олқылықтар да бар. Одан көп реттерде үлкен тынысты шығарманың құлашы мен қарпуы сезіле бермейді, жеке-жеке эпизодтық, фрагменттік мезеттер жиі ұшырасады. Сөйтсе де, одан әдебиетіміздің жаңа жанр-

ды игеру жолындағы ізденістері мен творчестволық тәжірибесі, орыс әдебиетінен үйрену іздері жақсы аңғарылады.

4

Абай дәстүрлерін, оның өлең өлшеулері мен үлгілерін лирикалық поэзия саласында мол қолданған ақындардың бірі — Сәбит Дөнентаев. Оның поэзиясы терең мазмұнды, ойлы болумен бірге көркемдік қырларымен, өзіндік өзгешеліктерімен де ерекшеленеді. Ең алдымен ақынның көптеген өлеңдерінде нақтылық сипат, тұжырымдылық басым. Оның поэзиясының тілі таза, қарапайым және сонымен бірге бейнелі де көркем. Сәбит поэзиясында сырттай жарқылдақтық, асқақ лептілік жоқ. Ол өмір шындығын боямасыз қалпында, реалистік сарында суреттейді. Ақын ойға жомарт, сөзге сараң болуға көп көңіл бөледі. Сәбиттің «Ой деген өлеңі небәрі сегіз жолдан ғана тұрады:

Қаза берсе, түбі жоқ,
Қазбағанда суы жоқ,
Ой деген бір шыңырау.
Талаптыға жеткізбей,
Талапсызды өткізбей
Жынды қылған құрғыр-ау,
Сені қуған кісі әуре,
Қумағанның ісі әуре.

Шап-шағын ғана өлең. Бірақ сонда ақын тапқырлықпен көп ой, мол пікір айта алған. Онда мұндай өлеңдер көп. Рас, ақынның бірсыпыра өлеңдерінің жалаң баяндау, құр тізбектеу сарынында ғана жазылған болып келетіндері бар. Мұндай кезде оның өлеңдері бейнелілік сипатын, көркемдік қуатын жоғалтып, поэзиялық қасиетін әлсіретіп алады.

С. Дөнентаев — мысал өлең жазуға шебер ақын. Мысалдың қазақ әдебиетінде жанр ретінде қалыптасуы Абай мен Ыбырайдан басталатыны мәлім. Кейін оны дамытуға С. Көбеев көп еңбек сіңірді. Бірақ бұл ақындар мысал жанрын көбінесе көркем аударма арқылы дамытып еді. Аударма мысалдар С. Дөнентаевта да бар. Әйтсе де, ол қазақ өмірінен, сол кездің шындығынан алынған қолтума, төл мысалды көп шығарды. Оның «Боз торғай», «Сұңқар мен қарғалар», «Жарық ағаш» сияқты өлеңдері революцияға дейінгі қазақ поэзиясындағы мысал жанрының айтулы, үздік үлгілері болып табылады.

Ақын мысал жанрынан совет дәуіріндегі творчество-

сында да қол үзген жоқ. Бұл ретте «Жалдама сандуғаш», «Шошқа мен саудагер», «Бөшкенің зары» тәрізді мысал өлеңдерін атауға болады. Соңғы өлеңнің көркемдік қасиеті әсіресе күшті. Өлең далада қансып, қанырап қалған бөшкенің желмен сөйлесуі, соған мұңын шағуы ретінде шығарылған. Өлеңнің құрылысы, жазылу тәсілі жайында ақын көп толғанып ізденген. Бұл туралы ақынның өзі былай деген: «Партияшыл-жікшіл, оның үстіне қалың мал төлеп, совет заңына қайшы қылмыс істеп отырған бай-қулақты мысқылдап, келеке-сықақ ету, үшін өлеңнің өзгеше түрін іздедік. Далада, есік алдында бос тұрған бөшкенің жел күні сөйлеттім... Менің өз атымнан гөрі жансыз бөшкеге сөйлетуім оқушы үшін әсерлі, қызықты әңгіме болар деп ұйғардым. Бостанбайдың партия жасап, елді өзіне тартып алу әрекетінде жүргенін, қылмысын, залымдығын бөшкеге сөйлету арқылы әшкереледім».

Расында да өлеңде әшкерелеушілік сарын күшті және сол сарын соншалықты әсерлі де қызғылықты, өткір берілген:

...Бұл — екі айдан
Бос тұратын бөшке еді.
Мұның заты
Демесе ағаш, есті еді.
Шақты желге
Бостанбайдың зорлығын
(Кім біледі — не себептен көшпеді).

Төрт жыл болды
Бостанбайға келгелі
Іркіт еді
Содан бері бергені.
Екі ай болды
Оның өзін тоқтатты —
Әкесін мен
Өлтіргендей көрдегі.

Мұңын шағып, Бостанбайдың қулық-сұмдығын жария етіп болғаннан кейін бөшке желден соның бәрін сотқа айтып баруды өтінеді. Өлеңнің сыртқы құрылысы өзгеше, ырғағы да ойнақы, тартымды. Сонымен бірге өлеңде әлеуметтік зор шындық бар. Жиырмасыншы жылдарда, тап ретінде жойылар алдында қазақ байларының зиянкестік жасағанын, небір арамзалыққа, қулық-сұмдыққа барғанын ақын мейлінше шебер әрі өткір түрде ажуа етеді. Сонымен бірге бөшке ұзақ уақыт бойы байдың есігінде жүріп қаналған, енді көзі ашылып соған

карсылық жасауға талпынған, қол ұшын күткен жалшы адамның бейнесін де елестетеді. Кайткен күнде де өлеңде жинақтаушылық қасиет мол.

Сәбит Дөнентаев — кемеңгер Абайдан көп үйренген ақындардың бірі «Абайға» деген өлеңінде ол былай деп жазады:

Каранғыда туып ең,
Қара бетті жуып ең.
Таба қылмай дұшпанға,
Қолға ұстаған туымыз,
Қанат-құйрық, бойымыз.
Қонғанда да ұшқанда.
Құрмет етіп затынды,
Бетке ұстаймыз атынды.

Тұтастай алғанда бұл өлеңнен, Сәбиттің Абай поэзиясының идеялық бағытын, әлеуметтік сырын дұрыс бағдарлағанын көреміз. Сонымен бірге — Сәбиттің Абайдан тікелей үйренгендігінің де айғағы, яғни бұл өлең Абайдың «Сегіз аяғының» үлгісінде, соның өлшемін, ұйқас түрін сақтап жазылғандығы даусыз. Тек бұл емес, «Атылғандарға», «Жүрекке», «Ескі болыстың тәубасы», «Темірге», Ерікті Айша», «Кемшілікте», «Бір жыл өтті» тәрізді және басқа да көптеген өлеңдерін Сәбит Абай поэзиясындағы әралуан формаларды пайдалана отырып жазған. Мысалы, «Кемшілікте» деген өлеңінің ұйқасы мынадай:

Тағдырда жазған соң алла,
Мен түстім мынадай халға...
Етерлік жәрдемін бар ма,
Жақындап, жанассаң нетер?
Талай күн жүріп ек бірге,
Талай бір кіріп ек түрге,
Тұрғанда мен мұндай күйде,
Қайрылып қарасаң нетер?

Мұнда әр шумақтың алғашқы үш жолы қатарынан ұйқасып, сол шумақтардың соңғы, төртінші жолдары бірыңғай үйлеседі. Бұл — «Білімдіден шыққан сөз» деп басталатын өлеңінің негізгі шумақтарында Абай қолданған ұйқастың үлгісі. Сәбит осындай ұйқасты он бір буынды қара өлеңге де пайдаланған («Балалық», т. 6.).

Абай бірсыпыра өлеңдерінде («Қан сонарда бүркітші шығады аңға», «Қартайдык, қайғы ойладық, ұйқы сергек», «Қалың елім, қазағым қайран жұртым», т. 6.) белгілі бір ұйқас жүйесін өлеңнің ұзына бойына дерлік сақтап отырады. Осындай тәсілді «Ұлтшылға», «Қазақ-

тарға қарап» атты өлеңдерінде Сәбит те бекем ұсынады. Сол сияқты, соңғы өлеңдегі дыбыс үндестігі айрықша күшті. Мұнда өлеңнің әр жолы ғана емес, әр сөзі бірыңғай дыбыстан басталады:

Қамалған қараңғыда қалың қазақ,
Қайратсыз, камсыз құрып қалдың, қазақ.
Қарулап, қуатсызды қуаттандыр,
Құрдан-күр кампайтқанша қарын, қазақ.
Қулардың құлқынына құм құйылсын,
Қайдағы құлдың қайғырт қамын, қазақ.
Қайтеді қайрылыссаң қарындасқа
Қасармай қынырайып қырын қарап...

Осылай кете береді. Ақын «қазақ», «қараңғылық», «қу», «құл» тәрізді сөздерге айрықша назар аудару үшін осылай еткен тәрізді. Әрине, түр алуандығын, дыбыс үндестігін қуалап кетушілік те жоқ емес. Сонымен бірге осы тәсілдің төркіні Абайдың «Самородный сары алтын» немесе «Жайнаған туың жығылмай» деп келетін өлеңдерінде жатқандығы да күдік туғызбасқа керек.

Сондай-ақ, ақынның өлең ырғағын, ұйқасын қиыстырып құруда жаналық табуға ұмтылған талаптары да болды. Мұны «Жүрекке», «Күздің сыры» тәрізді өлеңінен байқаймыз. Мысалы, соңғы өлеңде әр шумақ бес жолдан тұрады да ұйқас түрлері мынадай болып келеді:

Ызындаған, шулаған,
Қыбырлаған, дулаған,
Таңнан іңір басқанша
Минут тыныс қылмаған,
Ұсақ жәндік жоғалып,
Ыссы өткен табаннан,
Тыныш кеткен адамнан,
Сақара тұр дем алып,
Күйіне келіп таралған,
Қызметін бөліп доғарып!

Мұнда әр шумактың үш жолы өзара ұйқасып келеді де, әрбір қос шумактың соңғы жолдары үйлесім табады.

С. Дөнентаев поэзиясының өзіндік бір ерекшелігі юморлық бағытына, сатиралық өткірлігіне байланысты. Ол революцияға дейінгі қазақ әдебиетінде Абай мен Сұлтанмахмұттан кейінгі ірі сатирик ақын болып табылады. Ал совет дәуірінде Сәбит өзінің сатиралық талантын феодалдық әдет-ғұрыптарды, ескінің етекпен тартқан қалдықтарын, адам мінезіндегі міндерді аяусыз ажуалап, өткір мысқылдап, сынап-мінеуге арнады.

Бұл ретте де ол әрдайым тапқырлық танытып, ізденгіштік жемісін, шеберлік үлгісін көрсетіп отырды.

Ақын өлеңдерін көбінесе белгілі бір оқиғаға, сюжетке құрып жазды. Сондықтан да ол өмір шындығын нақтылы, дәл бейнеледі, әрі оқушыға әсер етерлік, оның жүрегіне жол табарлық тәсілдерді мол баурады. Оның бірталай өлеңін екі адамның сөйлесіп әңгімелесуі, айтысуы ретінде, диалогқа құрып жазуы да осы мақсаттан туған еді.

Творчестволық жолын революциядан бұрын бастап, демократтық бағыттағы әдебиетке көп үлес қосқан, сыншыл реализм әдісімен алуан түрлі шығармалар жазған және ұлы Абайдың, өз кезіндегі әдебиеттің тандаулы дәстүрлерін қазақ совет әдебиетіне әкеліп ұластырған, тоғыстырған, жаңа дәуірді шын көңілден жырлаған Сәбит Дөнентаевтың қазақ әдебиеті тарихында өзіндік орны бар. Ол лирикалық поэзияның, сюжетті шағын өлеңінің шебері болып табылады.

5

XX ғасырдың бас кезіндегі қазақтың демократтық бағыттағы әдебиеті өкілдерінің ішінде көп жанрда жазып, көркемдік форма саласында көп ізденгені әрі көп тапқаны — Сұлтанмахмұт Торайғыров. Өзгесін былай қойғанда оның кейіпкер атынан баяндалатын, соның сыры, монологы іспетті болып келетін әрі әлеуметтік мазмұны мен өрелі ойларға толы лирикалық-философиялық поэмалары, өлеңді-прозалы («Қамар сұлу») және өлеңді («Кім жазықты?») романдары, әңгімелері мен очерктері, сын мақалалары мен публицистикасы аса жемісті еңбек пен толассыз творчестволық ізденістерді танытады. Ол драмалық поэма да жазбақ боп, жоспарын жасап, желісін түсірген. Ақынның творчестволық қызметпен 7—8 жыл ғана шұғылданғанын, оның суреткерлік таланты әблен толыспағанын, кемеліне келіп үлгірмегенін ескерсек, жоғарыда аталған жайларға тек тандануға тұра келеді.

Асылы, Сұлтанмахмұт шындық іздеумен ғана тынбаған, сол шындықты айта алудың, көркем бейнелей білудің жолдарын да көп іздеген, беріле іздеген.

Сұлтанмахмұт шығармаларын, әсіресе оның лирикалық поэзиясы мен поэмаларын оқып отырғанда сол шығармаларда оның өзінің ақындық тұлғасы, жеке басының қалпы мен табиғаты соншалықты жарқын,

қуатты көрініс тапқанына қайран қалмасқа болмайды. Өмір шындығының қай құбылысын, қай қалтарысын жырласа да, ақын өз қатынасын білдірмей қалған жоқ. Өйткені, шындықты сырттан бақылаушы боп жырлау, творчестволық салғырттық оның өршіл де ойлы поэзиясына жат еді.

Ақынның бірсыпыра өлеңінде публицистикалық сипат басым. Бұл — оның поэзиясының міні емес, өзіндік өзгешелігі. Өз шығармаларының әлеуметтік мәніне, идеялық өткірлігіне айрықша көңіл бөлген әрі әсер күші мол, дарымалы болуын көздеген ақынның осылай етпеске әддісі де жоқ болатын.

XX ғасырдың бас кезінде қазақ қоғамында болған үлкенді-кішілі өзгерістер мен әлеуметтік сілкінулердің, серпіліп оянудың әсері, із бедері басқа ақындардан гөрі Сұлтанмахмұт творчествосында әсіресе айқын, терең белгі берді.

Сұлтанмахмұт поэзиясы — өзінің табиғаты мен бағыты бойынша белсенді поэзия. «Бір сөзім бар шалдуар» дегенде Сұлтанмахмұт творчествосының әшкерелеушілік сипатын ғана аңдатып қоймаған, сонымен бірге күрес рухына, өршіл пафосқа толы екендігін де байқатпақ болған. Бұл — әділ баға еді, тура баға еді.

С. Торайғыров — жоқты бар ғып көрсеткен, қоғам міндетін жуып-шайып (мұнтаздай ғып) жырлаған ақын емес. Ол — үлкен әлеуметтік тартыстардың, трагедиялық коллизиялардың, бұлқынған күштің, буырқанған қайрат-жігердің ақыны. Ол дәуірдің ащы шындығы мен қым-қуыт қайшылығын, халықтың оянған талабы мен сергек қуатын бойына мол жинаған. Уақыт тынысы, тарих тамырының соғысы оның поэзиясына әсер етіп, жанғырық, үндестік тауып отырды.

Зерттеушілер Сұлтанмахмұт қанша өлеңін қандай өлшеумен жазғанын есептеп шығарып жүр. Кейбір формальдық белгілерді солайша адақтап шығуға да болар. Бірақ ақынның шындықты танудағы және танытудағы суреткерлік көрегендігі мен тәсілдері, оның палистрасындағы бояулардың реңкі мұндай құрғақ санаудың, жансыз схеманың ауқымына ешуақытта сыймақ емес.

Сұлтанмахмұт өлеңді не үшін жазу керектігін ғана емес, қалай жазу керектігін де терең түсінген. Оның поэзияға көзқарасында Абай эстетикасымен ұқсастық, ортақтастық барлығы осы еңбектің үшінші тарауында айтылған болатын.

Абай сияқты, Сұлтанмахмұт та поэзиядағы мағнасыздыққа, шындықтан шалғай орасандыққа, «түпсіз өтірік, қисынсыз хикаяттарға» қарсы шықты. Сондай өлеңдерді мысалға келтіріп сынай отырып, былай деп көрсетті: «Осылардың ішінде қайда қазақ тілі? Қайда қнысқан назым? Қайда көңілге, тілге ұнау, теп-тегіс, өрескелсіз өлшеулі өлең?...»

Ол үшін бұл жалған декларация емес еді. Ақын осы принциптерін өзінің творчестволық тәжірибесінде бекем ұстанды. Ол өз өлеңдерін діни сөздермен, көр-жермен шұбарлаған жоқ, нағыз халық тілімен жазды. Оның бір-сыпыра өлеңдерінде, әсіресе соңғы кездегі шығармаларында, поэмаларында орыс сөздері баршылық. Сұлтанмахмұт жаңа атаулар мен жаңа ұғымдарды нақтылы жеткізіп беру үшін әдейі солай еткен. Мұнысы идеялық та, көркемдік те жағынан ақталған.

Сұлтанмахмұт туған халқының сөз өнерін терең білген, жақсы бағалаған. Бұл оның лирикалық поэзиясынан, романдарынан, әсіресе «Қамар сұлу» романынан мол сезіледі. Біз мұнда ақынның ауыз әдебиетінде кең таралған «Жар-жар», «Бақсының сарыны» тәрізді формаларды шебер қолданғанын, соның жаңа үлгілерін өзі де тудырғанын ғана айтып отырған жоқпыз. Халықтық сипат шығарманың идеялық сипатынан ғана емес, қаһармандардың образдарынан, ой-толғаулары мен ойлау жүйесінен, әсіресе романның тілінен терең танылады. Ақын халық тілінің байлығын, шешендік үлгілерін өткірлігін құбылта, құлпырта отырып пайдаланған. Жайшылықта ішкі мәнін, мағналық қуатын көп байқата бермейтін қарапайым сөздер ақын қаламына іліккенде жаңғырып, жайнап сала береді:

Апырмай, көз қарасың тәуір еді,
Мінезің салмақтылау ауыр еді.
Жауабың кеше-бүгін болмаған соң,
Көз жасым көкпен құйған жауын еді.

Осында «тәуір еді» деген сөз қандай терең мағнаға ие болып тұр. Сол арқылы да осы шумақтың бірінші жолы Ахметтің бүкіл арманы мен үмітін, түйткілденуін, Қамарды ойлаумен, тебіренумен жүрген қалпын барынша терең, барынша шыншыл жеткізіп берген.

Сол сияқты, «көз жасым көкпен құйған жауын еді» — деген жол былай қарағанда әсірелеу түрінде айтылғаны даусыз. Бірақ мына тұста сол иненің жасуындай жалғаншылық, орасан одағайлық сездірмейді. Қайта Ахмет

басындағы трагедияның сырын, ауыртпалығын керемет қуатпен аңдатады.

«Қамар сұлу» романы қазақтың көркем прозасының реалистік стилі мен тілі әбден қалыптасып болмаған, кемеліне келмеген кезде жазылды. Онда өлең мен прозаның аралас келуінің, ауыз әдебиеті әсерінің әрдайым күшті сезіліп отыруының сыры да осында. Сөйтсе де, роман тілінің байлығы мен бейнелілігі, суреттілігі мен мағлалылығы көңіл ұялатпай қоймайды. Тегі, Сұлтанмахмұттың ақындық тілі — мейлінше шабытты тіл, шыншыл тіл.

Сұлтанмахмұтта бояудың қарама-қарсы реңктерін мол қолданушылық бар. Мысалы:

Қараңғы тұман түнде еді,
Қара казак баласы.
Ай мен күн һәм жұлдыз жоқ,
Жым-жырт сахара даласы.

Немесе:

Қараңғы казак көгіне
Өрмелеп шығып, күн болам.
Қараңғылықтың көгіне
Күн болмағанда кім болам?
Мұздаған елдің жүрегін
Жылытуға мен кіремін.

Халқының қараңғылықта қалып келгеніне зығырданы қайнап, ащы ойлар буған, надандық атаулыға кектенген әрі өзі үшін де, елі үшін де жарық сәуле іздеген ақынның дәл осылай шамырқанып, ширығып жазбасқа, жүрек қанымен жазбасқа әддісі де жоқ еді. Сонымен бірге соңғы өлең Сұлтанмахмұт поэзиясындағы асқақ, өршіл романтизм сипатын да анық байқатады.

Әрине, Сұлтанмахмұт романтизмі революциялық романтизм дәрежесіне көтерілген жоқ, көтеріле алуы мүмкін де емес еді. Бірақ болғалы тұрған әлеуметтік сілкінулерді, соққалы тұрған дауылдарды өзінше болса да сезіну және халықтың саяси-рухани жағынан оянып серпілуі Сұлтанмахмұт поэзиясына қанат бітірді, романтикалық өршіл сипат, адуын да ашулы күш берді. Сол күшті ақынның өз басы аса терең сезінді:

Мен — балаң жарық күннен сәуле қауған,
Алуға күнді барып белді буған.
Жұлдыз болып көрмеймін елдің бетін,
Болмасам толған айдай толқып туған,
Бұл сөзім — асып айтқан асылық емес,
Ойында оты барлар асылық демес,

Тебем деп тірі болсам надандықты —
Серт етіп, өз-өзіме еткем егес.

Ақынның ойындағы осы от осы жалын-күш оның поэзиясына да мол дарыды. Сондықтан да Сұлтанмахмұт романтизмі — түнілудің емес, үміттің романтизмі, мұқалып жасудың, егілудің емес, шыңдалып ширығудың романтизмі, адамды өмірге құштар ететін, өмір үшін күресуге шақыратын романтизм. Бұл жағынан алғанда Сұлтанмахмұт поэзиясы со кездегі ақындардың қай-қайсының да творчествосынан оқшау, әлдеқайда асқақ, биік танылады.

Сұлтанмахмұт Абайдың өлең өлшеулерін, ұйқас үлгілерін көп пайдаланған. Солардың ішінде шалтыс ұйқаспен жазылған өлеңдер де бар. Мысалы:

Құңгірт түспен ойға батып,
Орындыққа отырған.
Жүрек қаны сыртқа атып,
Бет-аузынан оқылған.

Сол сияқты, Абай өлшемін ала отырып, ол әр шумағы алты жолдан тұратын өлеңдер жазды, оған «Алты аяқ» деген ат берді. Сол үлгі мынадай:

Тұңғық, түпсіз, ашулы,
Асау теңіз толқыған.
Бойымды топырақ басулы,
Жүре алмаймын — жол тұман.
Теңізден қайтіп өтермін?
Түссем — батып кетермін...

Сұлтанмахмұт «Дүниедегі қызықтың», «Шәкірт ойы» сияқты өлеңдерін де осындай ұйқаспен, осындай өлшеммен жазған. Ол бұл формаларды тек тәжірибе үшін ғана алмаған, емін-еркін игеріп пайдаланған. Оның өлең өлшеулеріне, ұйқас түрлеріне жасаған түбегейлі өзгерістері жоққа тән. Бірақ іздегені, талаптанғаны байқалады. Бір мысал келтірейік:

Үмітті көңіл шегініп,
Жылады сорлы егіліп.
Дәмеленіп үміт тосып,
Көңіл қайда лепірген.
Сағынып, ойлап, тулап шолып,
Жүрек қайда секірген?
Амалсыз қазір суыған,
Жылылық жоқ жуыған.

Өлең шумағы 8 жолдан тұрады. Бірақ бұл — Абайдың «Сегіз аяғының» үлгісі емес, ұйқастары да, ырғағы

да басқа. Осыны «Мейірімсіз ажал» атты өлеңнің ұйқасы мен өлшеміне байланысты да айтуға болады. Бірақ мұнда қос шумақ он жолдан, ал әр шумақ бес жолдан тұрады:

Көңілге кайғы у салып,
Көзден жасты парлатқан,
Жүрекке жара, дақ салып,
Жанды ашытып зарлатқан,
Уытың күшті, ажал-ай,
Дегеніне жеткізбей,
Қанатын ұзын қайырған,
Ойдағысын өткізбей,
Бірді-бірден айырған,
Мейірімсіз шіркін, ажал-ай.

Сұлтанмахмұт қазақтың байырғы он бір буынды қара өлең үлгісін мол қолданды және өлеңге қорғасындай салмақ, өлшеусіз терең мағына бітіре отырып қолданды. Бұдан Сұлтанмахмұттың суреткерлік қуаты ғана емес, бұрынғы поэзиялық дәстүрлерге деген творчестволық қатынасы да жақсы байқалады.

Сұлтанмахмұт жанр ерекшеліктерін жақсы түсінген әрі соны әжептәуір баурай алған ақын тәрізді. Мысалы, «Қамар сұлу» романында драма мен эпостың, лириканың элементтері аралас-құралас келіп жатса, «Кім жазықты?» романында оқиға қалың, тартыс талқысы өткір, ақынның эпиктік кең құлашы байқалады. Ал «Адасқан өмір», «Кедей» поэмаларында ақынның лирикалық қарнағанының ой-толғаулары мен қатынасы бәр-бәрін анықтайды, бүкіл оқиға дамуын, сюжеттік желінің өрбуін белгілейді. Сол шығармалардың композициялық қиыласуында да өзіндік ерекшелік, ақынның негізгі авторлық замыселына сәйкестік бар.

Осыны Сұлтанмахмұттың лирикалық өлеңдерінің көпшілігінен де байқаймыз. Оның «Бір адамға», «Бір балуанға қарап», «Неге жасаймын?» тәрізді өлеңдерінде ақынның көркемдік форма, соның мазмұнмен тұтастығы жайында көп іздегені, көп ойлағаны байқалады. Сол өлеңдердің композициялық тұтастығын, онда әр сөз орнымен келіп, айрықша мағынаға ие болып, зор идеялық жүк көтеріп тұрғандығын атап айтуға керек. Ондағы авторлық идеяның өрбіп өрістеуінде, шешім табуында бекем заңдылық бар, үйлесім бар.

Рас, Сұлтанмахмұт ақындық шеберлік саласында барлық жағынан да Абай дәрежесіне емін-еркін жетті деген байлау жасауға болмайды. Ол көп шығармаларын

классиканың деңгейіне көтере алған жоқ. Бұған оның мұршасы да, уақыты да болмады. Әйтпесе оның қуатты талантының күші қандай қиындыққа да қаптал жететін еді. Көп шығармаларын шарқ ұрып шындық іздеп жүріп, тән ауруымен, жан ауруымен, тіпті тағдырдың өзімен жанталасып алыса жүріп жазған ақын сол туындыларын кейде көркемдік жағынан шынықтыра, жетілдіре алмады. Бірақ оның творчествосының өз кезеңі үшін де, біздің дәуір үшін де құндылығы бұдан жеңіл, жұқалаң тартпақ емес.

Сұлтанмахмұт Абай поэзиясының әлеуметтік тағдыры, халықтық сипатынан ғана емес, сонымен бірге көркемдік қырларынан, ақындық айшықтарынан, суреткерлік шеберлігінен де мол тағлым алды. Ол өзінің көптеген шығармаларын Абайдың жаңашыл поэзиясының өлшем, ұйқас үлгілерімен жазды.

Абай поэзиясының рухын бойына мол сіңіруі Сұлтанмахмұттың өзінің де жаңашыл ақын болуына бөгет жасаған жоқ. Бұл үйрену қайта оның бойындағы зор ақындық қуатты ашты, оны көркемдік ізденістердің соны соқпақтарына салды.

Поэзиядағы жаңашылдықтың мәні неде? Заманымыздың атақты ақыны Назым Хикмет айтқандай бұл — поэзияның формасы мен мазмұнын жана мүмкіндіктермен молықтыруда. Сұлтанмахмұт қазақ поэзиясының ішкі мүмкіншіліктерін аша, кеңейте отырып, оны мазмұн жағынан да, түр жағынан да жаңашыл ізденістермен байыта түсті. Негізінен алғанда оның поэзиясы — өз дәуірінің талабынан туған әрі сол дәуірдің шындығын бейнелеген көркем шежіре. Сұлтанмахмұт — Абай дәстүрлерінің лайықты мұрагері, Абай негізін салған және сыншыл реализм арнасында дамытқан өткендегі қазақ әдебиетінің ең ірі, айтулы өкілдерінің бірі. Творчествосының қай қырымен де ол осылай танылуға, осылай бағалануға барыпша лайық.

МӘҢГІЛІК МҰРА

(Абайдың туганына 115 жыл толуына)

Пушкин туралы мақалаларының бірінде Белинский: «Пушкин ажал тап болысымен ұмыт болып қалмайтын, қайта қоғамның санасында өркендей беретін, мәңгі

өшпей, өрістей түсетін тұлғалардың қатарына қосылады. Олар жайында әр дәуір өз пікірін айтатын болады»,— деп жазған еді. Данышпан сыншының ұлы Пушкин жайындағы осы сөздерін Абай творчествосына арнаудың да әбден лайығы бар. Өзінің көзі тірісінде-ақ Абайдың шығармалары ауыздан-ауызға көшіп, жан сергітер самалдай бүкіл сахараға кең, бірақ баяу ғана таралды. Мұның сыры ең алдымен халқымыздың ғасырлар бойғы самарқаулығы мен көрбалалығында еді. Ал советтік дәуірде оның творчестволық мұрасы лайықты бағасына ие болды. Ақынның есімі бар ғаламға мәшһүр болды. Оның творчествосы тағдырының болашағы да осындай. Келешекте де талай ұрпақтар мен буындар Абай мұрасының тереңіне үңілетіндігі және үңілген сайын сол тереңнің таусылмас қайнары мен ғажайып сырларын мол танып, аша түсетіндігі де күмәнсіз.

Ақынның шығармалары туған халқының мәдениеті тарихындағы тұтас бір дәуірді құрады. Ол қазақтың жаңа әдебиетінің негізін салушы, бастаушы болды. Кемеңгер ақын өзінің тамаша шығармаларында сол кездегі заман шындығын, халық өмірін терең де мол бейнеледі. Ол өзінің творчествосымен дәуір тілегіне жауап берді, өз халқының көркемдік қажетін өтеді. Өзі айтқандай, Абай, «өлеңді ермек үшін» жазған жоқ. Ол көркем әдебиеттің әлеуметтік маңызын терең түсінді және зұлымдық пен надандыққа қарсы кекті күресінде оны пәрменді құрал ретінде шебер пайдаланды. Абайдың ақындық өнерге, творчествоға қоғамдық мәні зор құбылыс ретінде қарағандығына оның әлеуметтік терең мазмұнға толы, асқан көркем шығармалары айқын дәлел.

Қазақ халқының арман-тілегі мен ой-сезімі, жарыққа, еркіндікке қарай оның қажырлылықпен ұмтылуы Абай творчествосынан өз көрінісін мол тапты. Абайды оның өзі өмір сүрген кезеңдегі қоғамдық өмірден, қазақ халқының тарихындағы саяси-әлеуметтік жағдайлардан бөліп алып, жеке-дара қарауға болмайды. Абайдың творчествосы ақын өмір кешкен дәуірдің прогресшіл сипатымен тығыз байланысты және соның жемісі іспетті.

Абай творчествосының салмағы оның поэзиясында. Оның шығармаларының дені лирикалық өлеңдер болып келеді. Ол өзінің үздік таланты мен асқан шеберлігін сол лирикалық шығармаларында әсіресе жарқын танытты. Абай шығармасының аясы мол, тақырыптық қамтуы кең. Қай тақырыпқа жазса да, Абай өзінің лирикалық шығармаларында қазақ даласында оған дейін естілмеген

ойлы да сырлы сөзін айтты және оны мейлінше жаңа түрде айтты.

Ақын шығармаларының ғажайып ерекшелігі, құндылығы олардың халықтық сипаты мен реализмінен әсіресе айқын танылады. Ол өзінің көптеген шығармаларында еңбекші халықтың азапқа толы азалы өмірін мейлінше шынайы әрі жаны ашып тебірене, күйзеле отырып суреттеді. Абай өлеңдерінен халық өмірінің кең көріністерін ғана байқап қоймаймыз, сонымен қатар оның арманы мен үмітін танимыз, қайрат пен жігерге, ашу-ызаға толы даусын есітеміз. Сөйтіп, патриот ақын сол кездегі «сабырсыз, арыс, еріншек, көрсе қызар жалмауыздардың» дүниесіне қарсы өзінің кекті даусын көтерді, халық мүддесін қорғады. Өз халқын бар жүрегімен сүйген, оның алдыңғы қатарлы ел болуын қалтқысыз аңсаған Абай «қалың елі — қазағынын» бейуақыттағы сорлы тағдырына күйінді, оның надандығы мен қаранғылығына жаны күйзеле налыды. Патриот-ақынның көп өлеңдері өз халқының тағдырын ойлап толғанудан туған азалы арман мен қасиетті шерге толы болып келеді. Бұл өлеңдерден біз ақынның таза көз жасын көреміз, оның мұң-наласын, шер-шеменін сеземіз. Философиялық терең мазмұнға әрі лирикалық сыр-сазға толы «Сегіз аяқ» атты белгілі өлеңінде Абай «тәні ауырмай, жаны ауырғанын», «көкірегі тарылып, жүрегі қысылғанын», жас төккенін айта келіп, өз жанының мынадай бір күрсіністі күйін шертіп кетеді:

Қайратым мәлім,
Келмейді әлім,
Максұт — алыс, өмір — шақ.
Өткен соң базар,
Қайтқан соң ажар
Не болады құр қожак?
Кеш деп қайтар жол емес,
Жол азығым мол емес!

Бұл сөздерде үлкен мән бар. Расында да, Абай арман етіп күрескен максұт қаншалықты қасиетті болса, сол дәуір үшін ол соншалықты алыс та болатын. Өзі армандаған максұтқа жету үшін қайрат-күші де аз екенін, «өмірі де шақ» екенін Абай саналы түрде түсінген. Бірақ патриот-ақын сол игі мұраттың түбінде бір орындалатынына қалтқысыз сенді және сондықтан да сол мұрат жолындағы күреске оның бар қиындығына төзіп, қобалжымай, бекем кірісті. Өйткені, арман мен үмітке толы, бірақ алыс та қиын бұл сапар — «кеш деп қайтар жол емес» екенін Абай жақсы таныды және сол жолдан өмірінің

ақтық сағатына дейін тайған да жоқ. Ақын өлеңдерінің жоғарыда аталғандай шерлі шыншылдығымен, сыршылдығымен қатар өзінің оптимистік қуатын жоғалтпайтындығы да осыдан.

Абайдың реалистік поэзиясының ең бір өрісті, өзекті саласы — оның сатиралық шығармалары. Сатиралық сарындар Абайдың тұтас, аяқталған сатиралық шығармаларында ғана емес, әлеуметтік тақырыпқа арналған басқа шығармаларында да, тіпті ғибраттық өлеңдерінде де жиі ұшырасып, ақынның творчествосына ерекше бір сипат, реңк беріп отырады.

Абайдың алғашқы кездегі арнау өлеңдері сырттай алғанда ауыз әдебиетінде, сондай-ақ Абаймен тұстас талай ақындардың творчествосында кездесетін мысқыл өлеңдермен ұқсас, үндес сияқты көрінгенмен, тереңдеп, барлай қарағанда олардың арасында іштей үлкен айырмашылық, ерекшелік барлығын аңдау қиын емес. Абай арзан ажуа айтудан, әйтеуір күлкі етуден аулақ. Ол өзі мысқылдап отырған құбылыстың ішкі мәніне тереңдеп үңіледі және сол кеселдің туындап жатқан төркінін тап басып, дәл табады, өзінің ызалы тілінің зілі мен көрін соған қадайды. Сондай-ақ Абайдың алғашқы кезеңдегі сатиралық арнау өлеңдерінде нағыз эпиграммаға тән жинақылық пен алмастай тілгір өткірлік те бар.

Абайдың творчествосы неғұрлым кемелденіп, биіктеген сайын ондағы сатиралық бағыт та солғұрлым тереңдей түседі. Егер алғашқы сатиралық өлеңдерінде Абай жекелеген адамдардың басындағы, мінез-құлқындағы ұнамсыз жәйттерді мінеп, шенесе, енді ол сөз семсерінің жүзін әділетсіз қоғамға және сол қоғам туғызған әлеуметтік кеселдерге тереңірек дарытады. Абай сатирасындағы бұл ерекше сипат оның сатиралық талантының толысуынан ғана емес, ақын творчествосындағы ұлы да үлкен бетбұрыстан — орыстың классикалық әдебиетінен нәр алудан, үйренуден келіп туған еді.

Өз халқын үлкен болашаққа — орыс халқымен достыққа, оның мәдениетінен үлгі алуға, өнерлі-білімді ел болуға шақырған Абай осы игі мақсатына жету жолында кедергі болған құбылыстардың, кеселдердің барлығына қарсы «мынмен жалғыз алысты», «ұлы сия, ащы тілін» соларға қарсы жұмсады.

Абай ақын жайындағы бір өлеңінде:

Қыранша қарап Қырымға
Мұң мен зарды колға алар.

деп жазды. Бұл өлең Абайдың ақынға қоятын талабын да және оның өз творчествосының сипатын да анық байқататындай. Расында да, қыран көрегендікпен алысты болжай білген Абай халық мұнын жырлады. Оның творчествосында ұшырасатын зар сарыны — халықтың қасіреті мен зары соның көкейкесті арманы болатын. Бірақ бұл зар мен арман ақынды мүлдем түнілтіп, жолынан адастыра алған жоқ, надандық пен зұлымдыққа кектенген ол шиыршық ата толғанды, өзінің «ызалы жүрегі» мен «долы қолына» ерік берді. Міне, өктемдік, зорлық дүниесіне, надандық атаулыға өлтіре соққы берген, халық тілегін білдірген кекті жыр осылайша келіп туды.

Абай реализмінің күші түптеп келгенде оның асқан шеберлігіне де байланысты. Қазақ поэзиясына түр, ұйқас, өлшем жағынан енгізген ұлаң-асыр жаңалықтарын айтпағанның өзінде Абай қазақтың қарапайым халықтық тілі арқылы адамның көңіл күйі мен сыр-сезімдерінің алуан түрлі реңктері мен қайталанбас сәттерін бар бояуымен жеткізіп бейнелеуге болатындығын көрсетті. Тұтастай алғанда оның поэзиясы — нағыз «сөз патшасы», «тас бұлақтың суындай сылдыраған өңкей келісім», өзгеше көркем, мол сырлы дүние.

Ақын өзінің үздік шеберлігін тағы да лирикасында әсіресе жарқын, оқшау танытты. Рас, гибраттық сарында жазған өлеңдерінде Абай поэтикалық бейнелеулерді көп түрлендіріп қолдана бермейді. Мұндай шығармаларында ол өнегелі ойлары мен тағлымдарын арнау ретінде өз атынан тікелей айтады. Бұл ретте ол өз оқушыларының ой-өрісі, интеллектуальдық дәрежесімен санасқанын ең алдымен айтуға керек. Ал замана, өмір жайындағы толғауларында, ақындық туралы және адамның көңіл күйлеріне, рухани бітіміне байланысты өлеңдерінде Абай поэтикалық бейнелеудің, көркем суреттеудің не ғажайып үлгілері мен өрнек-нақыштарын барынша мол әрі құлпырта да жайната қолданады. Абайдың адам жанына үңілгіш, оның қат-қат көңіл толқындарын шебер суреттегіш үлкен психолог-ақын екендігін қалтқысыз аңдататын мысалды оның кез келген өлеңінен дерлік табуға болады. Ақынның ғажайып көркем мұрасына қайта-қайта үңілген сайын бір тоқтамға көңілің бекем ұялай түседі: ол туған халқының жүрегі мен жанында ғасырлар бойы сақталып, бірақ жыр болып төгіле алмай қыстығып келген аяулы да абзал сезімдерге тіл бітірді. «оларды тар

кеуденің қапырық қысымынан көркемдік өмірдің самал лебіне алып шықты» (Белинский).

Абайдың ақындық өнердің шырмау биігіне көтеріле алуына жағдай жасаған негізгі факторлардың бірі оның орыстың классикалық әдебиетімен терең де тығыз байланыстылығында, одан творчестволық түрде жемісті үйрене алғандығында екені де баршаға аян. Орыс әдебиетінен үйрену, үлгі алу Абайдың төл творчествосының ерекшелігін, оның өзіндік тұлғасын, соны бітімін бекерге сайып, әлсіреткен жоқ. Қайта, орыстың классикалық әдебиетінің дәстүрлерін қабылдау Абай творчествосын идеялық және көркемдік жағынан кеңейтіп молықтырды, оның шығармаларының ұлттық сипатын тереңдете түсті.

Сондай-ақ, орыс әдебиетінің Абайға тигізген әсерін оның кейбір жекелеген өлеңдерінің орыстың классик ақындарының шығармаларымен сырттай ұқсастығынан ғана іздеуге болмайды. Абайдың орыс әдебиетімен жақындығы, үндестігі, оның творчествосының бүкіл рухынан, көркемдік-эстетикалық көзқарастарынан терең де айқын сезіледі. Абай орыстың жекелеген ақындарының ғана творчествосынан үйреніп қойған жоқ, ол орыстың бүкіл классикалық әдебиетінен тұтастай үйренді. Орыс ақындарының тәжірибесін творчестволық жолмен игеруде де, орыс поэзиясының шығармаларын шебер аудару ісінде де Абай — қазіргі ақындарымыз үшін үздік үлгі.

Нағыз ұлы ақын, оза шыққан классик болғандықтан Абай өмір кешкен дәуірдің бейнесін беріп қана қойған жоқ, сонымен бірге өзінің де қайталанбас, енді қайтып тумас автопортретін жасады. Оның творчествосының бүкіл ұзына бойынан «калын елі — қазағының», адам баласының ұлы болған, еңбегі еш кетпесін сезіп, халқына ұстаздық қылудан жалықпаған ойшыл да сыршыл азамат ақынымыздың нұрлы тұлғасы танылып отырады.

Абайдың уақыт туралы және өзі туралы, ақынның қоғамдағы орны туралы өлеңдерінен бұл қасиет әсіресе мол сезіледі. Осы тұста ол қай халықтың қандай ұлы ақынымен де үзенгі жарыстырып, деңгейлесе алады. Оның сондай өлеңдерінің ішіндегі ең кереметтілері — «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес», пен «Өлсем, орным — қара жер сыз болмай ма?»

Алғашқы өлеңде ақын табиғатты «менікі», яғни тән мағынасында, ал адамды «мен», яғни ақыл-ой, рух бейнесінде жырлайды. Өлеңнің екінші шумағында ақын философиялық тұрғыда алып, осылайша тұспалдап отырған ойын, басқаша атағанда «менін» ашық айтады:

Көп адам дүниеге бой алдырған,
Бой алдырып, аяғын көп шалдырған.
Өлді деуге сия ма — ойландаршы —
Өлмейтұғын артында сөз қалдырған?

Егер бұл өлеңінде акын өлместік тақырыбын шартты түрде алынған жинақты тұлғаны бейнелеу ретінде жырласа, ал екінші өлеңінде тікелей өз басына, өз творчествосының болашақ тағдырына байланыстыра отырып шешеді. Сондықтан, 1898 жылы жазылғандығына қарамастан, бұл өлеңді акынның өз творчестволық жолын қортындылаған туындысы, жүрек-жарды сыры деп атауға әбден боларлықтай.

Жүрегімнің түбіне терең бойла.
Мен — бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мынмен жалғыз алыстым — кінә қойма!—

деп тебіренді Абай. Бұл — оның болашақ ұрпаққа арнап тіл қатуы, сондай-ақ өз жанының да бар түпкірі, сыры мен шыны еді. Мұнда данышпан ақын келер ұрпақтың, туар дәуреннің бейнесін ғажайып шебер һәм көреген суреткерге тән слес-емеурінмен сездіреді. Бұраланы көп бұлдыр өміріне ой көзімен үңілген акын «соқтықпалы, соқпақсыз жерде өскенін, мынмен жалғыз алысқанын», ерте оянса да, етекбастыны көп көріп, дегеніне жете алмағанын келешек оқушысына әдейі, саналы түрде сыр етіп шертетіндей. Өйткені, акынның аңғартуынша ол — жүрек түбінде, жан түкпірінде терең бойлай алатын, парасатты, ойлы және әділетті адам және оның өмір кешер уақыты да соқтықпалы, сандалмасы жоқ еркін де кең дәурен, өзгеше бір заман болмаққа керек. Өз кезі үшін жұмбақ болған Абай сол болашақ заманның, келер буынның өзін терең танып, дән разы пейілмен қабыл алатындығына кәміл сенген тәрізді. Өлім жайын күніре-не толғаумен басталған өлеңінің соңында акынның өлместік, өшіпестік сарынына ауысуының да сыры осында. Ұлы акынның болашаққа деген осындай нұрлы сенімі, жарқын үміті біздің дәуірімізде жүзеге асты. Сөйтіп, совет дәуірінде акын творчествосы өзінің лайықты мұрагерін тапты. Ол жайында көптеген ғылыми зерттеулер жасалды және данкы бүкіл әлемге таралған ұлан-ғайыр эпопея жазылды.

Өз дәуірінің, өз халқының нағыз ұлы, шын мәнісіндегі ұлттық акыны болған кемеңгер Абай сонымен бірге бүкіл адам баласына тұтастай тән мәңгілік тақырыптар-

ды мәңгі өшпестік дәрежеге көтеріп жырлай алды. Сондықтан оның ғажайып мұрасы болашақ сан ықлым буындармен де бірге мәңгі-бақи жасай бермек.

ТВОРЧЕСТВОЛЫҚ БАСТАУ

Әдетте көркем шығарма үшін ең зор, ең қатал сыншы халық және уақыт деседі. Сонымен бірге бұл — ең әділ, ең тура сыншы екендігі де хақ. Шекспир мен Бальзактың, Пушкин мен Абайдың ғажайып мұрасын арада өткен жүздеген немесе ондаған жылдар зәрредей де ескірте, көнерте алған жоқ. Қайта, уақыттың қатал тезі осынау ұлы алыптар творчествосының терені мен саф асылын жарқыратып аша түскендей. Сондай-ақ жазылған кезінде әралуан себептермен мақталып дүрмекке ілессе де, кейін еш белгі-бедер қалдырмай, із-түзсіз жоғалып кететін, ұмыт болатын шығармалар да аз тумаиды. Әдебиетте халықтың рухани сырласына, жан серігіне айналған шығармалар мен оқуға жарайтын шығармалардың және басқаны зеріктірсе де, жалықтырмайтын, шыдамы соншалықты мол қайсыбір ғалымдардың зерттеуіне ғана тұрарлық шығармалардың аралас келіп, қоса табылып жүретіні де осыдан. Бірақ уақыт солардың қай-қайсысын да өздерінің орны-орнына қояды.

Үлкен жазушымыз М. Әуезовтың творчествосын, оның өнерпаздық жолын тұтас алып қарағанда осынау ой көңіліне тағы да ұялай, орныға түседі. Біздің әдеби сыншымызда басқа аға суреткерлеріміз сияқты, М. Әуезовтың творчествосы жайында да аз жазылған жоқ. Бірақ сол зерттеулердің басым көпшілігі, дені Абай туралы эпопеяның ғана төңірегінде ой топшылаумен тынады. Біздіңше, Абай жайындағы аса кесек, нағыз реалистік романға тұңғыш рет лайықты баға берген автор — жазушы Ғ. Мүсрепов. Кейінгі көптеген зерттеушілер сол автордың түбегейлі пікірлерін кең арнаға түсіріп, тереңдетіп дамытты немесе өзді-өзі, бірін-бірі қайталаумен ғана болды. Қайткен күнде де дабысы жұмыр жерге тегіс таралған, бар әлемге паш болған ұланғайыр эпопеяның өз тереңдігіне орайлас, оның өз ұлылығына мензес лайықты зерттеу әлі күнге дейін жасалмағандығы даусыз.

Жазушының Абай туралы эпопеяға келу жолы, творчестволық сапарының бұлақ-бастауы мен бел-белестері мүлдем аз, тым тапшы зерттелді. Сөйтіп, оның сан қилы

әрі күрделі творчестволық эволюциясы, идеялық жағынан шынығу, шеберлікті шындау жолдары, өсу өрісі диалектикалық тұрғыдан дәйекті түрде ашылмады. Шындығында М. Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясына дейінгі творчествосы да әдебиетіміздің асыл қазнасына қосылған, халық арасына өте-мөте кең таралған шын мәнісіндегі көркем, реалистік шығармаларға кенде емес-ті. Жазушының «Қараш-Қараш» атты көлемді кітабына енген шығармаларын қайталап оқығанда бұған көзің, әсіресе, анық жетеді.

Бұл жинаққа автордың бұдан бұрынғы алты томдығына енген шығармалары кіргізілген. Солардың ішінде «Абай» трагедиясынан басқасының бәрі де — жиырма-сыншы жылдардың туындылары. Олардың қатарында жұртшылыққа ежелден бері әйгілі «Қараш-Қараш оқиғасы», «Көк серек» повестері мен «Бәйбіше — тоқал», «Қаракөз» пьесалары және талай-талай әңгіме, повеллалар бар. Бұл мақалада біз осынау шығармалардың бас-басына тоқталып, мол талдау жасап жатпаймыз. Біз оқушы назарын тек бірер мәселенің төңірегіне ғана аударуды мақсат етеміз.

Ең алдымен жазушының алғашқы кезеңде жазған осы шығармаларына деген өзіндік авторлық қатынасы жайын еске алайық. Асылы, бір шығармасына үйіріліп, қайталап орала беруі сол жазушының кемеліне келіп толысып болмағандығын да аңдатса керек. Өйткені шығарманы жарық көргенге дейін қапысыз жетілдіріп, шындап алу шарт. Арғы-бергі классиктердің творчестволық тәжірибесінен бұл бізге жақсы аян. М. Әуезов — осы принципті бекем ұстанатын суреткер. Ол бұл жолы идеялық жағынан әрқилы ақаулары болған шығармаларын ғана өңдеген де, басқа туындыларына онша көп өзгерістер енгізбеген. Біздіңше, мұның екі түрлі себебі бар сияқты. Ең алдымен, сол шығармалардың дені — көркемдік жағынан тиянақ тапқан, аяқталған тұтас нәрселер. Екіншіден, жазушы проза мен драматургия саласында өзінің қазіргі шырқау биігіне жеткен жолын, творчестволық эволюциясын аңдатқысы келгендей. Бұл шығармаларға кейінірек тоқталамыз.

Жазушының қайта қарап, өңдеп шыққан шығармалары — «Қараш-Қараш оқиғасы» повесі мен «Қаракөз» трагедиясы. Бұдан бұрын да бірнеше рет басылған «Қараш-Қараш оқиғасы» повесі жиырма-сыншы жылдардағы жас прозамыздың санамалы тәуір шығармаларының бірі болатын. Соңғы жылдары жазушы осы повесін

толықтырып өңдеді, оның сюжеттік желісіне соны оқиғалар, жаңа кейіпкерлер енгізді. Соның нәтижесінде шығарманың әлеуметтік тынысы кеңіп, халықтық сипаты молайған, оның басты кейіпкерінің тартысы мен іс-әрекеттерінің көркемдік мотивировкасы толық түскен.

«Қараш-Қараш оқиғасы» повесінде ескі қазақ аулының тіршілігіндегі ең өткір тартыс, әлеуметтік теңсіздік жайы баяндалады. Шығарманың басты кейіпкері Бақтығұлдың тағдырына талай-талай қайшылықтар тоғысқан. Елді билеп-төстеген жуандар мен қарапайым халық өкілдерінің мұрат-мүдделері бір арнаға сыймақ емес. Бәрі қашан да бөрілігін жасамақ. Сондықтан да төзімі біткен, ашуға мініп ашынған Бақтығұл тәрізді жарлық-жақыбайлар ақыры күрес жолына түспек, қару сілтемек. Осындай іргелі ойды, идеялық түйінді жазушы авторлық емсурінмен ғана сездіріп қоймайды, сонымен бірге қымқиғаш тартыс үстінде, оқиғалар тізбегі арқылы драмалық өткір шекке жеткізіп, реалистік түрде суреттейді.

Автор халықтан шыққан Бақтығұлды барымташы-қарақшы ретінде ғана емес, сонымен бірге жуандардан өш алушы, кек қайтарушы ретінде де бейнелейді... Оның бар ықласы Бақтығұл жағында. Бақтығұлдың жүректілігін, тапқырлығын, қайраттылығын, әсіресе, оның кек алар кездегі қимылдарын автор іш тарта отырып суреттейді. Повестің тілі бай, әрі мейлінше суретті. Тау кезген тағыша бой тасалап жүрген жорытуылшыны жасырған мөңіреу түннің де, небір оқиғаларға куә болған шын-құздар мен Талғар өзенінің де суреттерін автор нәзік байқағыштықпен айыптыпай береді.

Жазушы повестің эпилогын да айқындап шынықтырған. Бұл да авторлық ойды көмескі тартқызбай, аша түсіп тұр. Осының бәрі «Қараш-Қараш оқиғасы» повесі идеялық мазмұны, кенеулі нәрімен де, көркемдік қуатымен де әдебиетімізде бедерлі із қалдырған шығарма екенін танытса керек.

«Қаракөз» трагедиясын М. Әуезов 1925 жылы жазған болатын. Бір жылдан кейін пьеса кітап болып басылып та шықты және кейінірек талай рет сахнада қойылды. Бірақ трагедияның алғашқы нұскасында салт-саналық, идеялық көптеген қателіктер болатын. Кезінде оны автордың өзінің де ашық мойындағаны жұртшылыққа аян. Бірақ қатені мойындау аз. Оны түзеу шарт. Осыны саналы түрде іштей терең сезінген жазушы былай деп көрсетеді: «Қазірде мен осы шығарманы қайта қарап, идея-көркемдік жағындағы бұрынғы терістік, қателікте-

рін түзеп, қайтадан жазып шығуды өзімнің азаматтық, жазушылық қарыз-борышым деп санадым. Себебі — ерте күнде жұртшылыққа сахнадан да, баспадан да бар сыпатымен толық мәлім болған шығармам жөнінде оның жұртшылық әділ айтқан қателіктерін көре-біле тұра, үндемей, түземей кете барсам, ол менің бүгінгі совет жазушысы болған барлық шыныма, жол-жөніме лайықсыз да, кешпес те олқылық болар еді. Бұрынғы қалпындағы қателік, олқылықты үндемей сақтап, құптап жүргендей болар ем.

Осы жайды ойлап, жауапты іздену ретінде шығарманың ерте күндегі қателіктерін жойып, жаңғырған жаңа вариантын алдарыңызға ұсынамын». Бұл сөздерден драматургтың нысанасы, ой аңғары айқын танылса керек.

Трагедияның негізгі тақырыбы — бейуақытта, беймезгіл заманда өксікке толы өмір кешіп, ерте татқан қайғы-зардың, айықпас арман-мұңның уынан қаза тапқан өнерлі жастар жайы, солардың сыры мен шыны. Автор азаптан туған ақындықты, қайғы-қасіреттен туған қазаны, жеке бастың мұң-зарын шертуден бастап халықтық трагедияны бейнелеуге, соның шер-шеменін жырлауға ауысады. Пьеса нағыз классикалық трагедияның үлгісінде өрістеп барып, шынайы да көркем шешім табады. Қазақ театры сахнасында творчестволық өсу белестерін жасаған «Қозы Көрпеш — Баян сұлу», «Ақан сері — Ақтоқты», «Еңлік — Кебек» трагедиялары сияқты «Қаракөз» де романтикалық асқақ сазға, көркемдік келісімге толы.

«Қараш-Қараш оқиғасы» повесі мен «Қаракөз» трагедиясының соңғы нұсқаларын оқып шыққанда жазушының сол шығармаларын қайта қарап өндеуге көп еңбек сіңіргенін және оның сол еңбегі жанғанын сүйсіне аңдайсың.

Жазушының прозалық тұңғыш шығармаларының бірінен саналатын «Қорғансыздың күні» атты әңгімесі революциядан бұрынғы қазақ ауылының өмірінен алынған аса бір ауыр шындықты, адамның жаны түршігерлік сұмдықты баян етеді. Автор оқушыны еналдымен оқиға өрбігелі тұрған жердің жағдайымен, суретімен таныстырып алады. Арқалық тауынан аса соққан азынаған сарнауық жел де, ұйтқи соққан ақ түтек боран да, ішке бүккен арам ойларын өзара ишарамен ұғынысып келе жатқан жат пішінді екі жолаушы да, «несіз анырап ұмытылып қалған бірдеңе секілді» ескі қора да, одан жарты

шақырымдай жерде басы кара қожалақ болған кішкене төбешіктің үстінде томпайып жатқан «бір үлкен кісінің бір баланың бейіті» де — барлығы да болғалы тұрған бір сұмдықтың, қайғылы оқиғаның жаршысындай сезіледі.

Сөйтіп, жазушының адам тағдырын, оның іс-әрекетін реалистік жағдайда тұтас алып суреттеуге ұсталығы, оның мәдениеті жоғары әдебиет дәстүріне ден қойғандығы, суреткерлік алғырлығы бұл шығармада айқын белгі берді.

Әңгімеде карама-қарсы тұрған екі дүниесі бар. Бірі — Ақан, Қалтайлар өкілдері болып табылатын жыртқыштық, өктемдік дүниесі, екіншісі — Ғазизалар арқылы бейнеленген қорғансыздар дүниесі. Надандық пен тағылық жайлаған ескі ауылда мұндай қорғансыздардың көрген күні осы болатын. Олар «Ұстағанның қолында, тістегеннің аузында» кете баратын. Осы тұрғыдан алғанда Ғазизалар өздерінің рухани пәктігімен де, жан қуатымен де, аянышты тағдырымен де сол қорғансыздардың жинақты бейнесі есепті.

Жазушының осы тұңғыш прозалық шығармаларының өзінен-ақ реализмнің өзгеше бір сипаты анық байқалады. Бұл — оның ащы шындықты актара ашуға ұмтылуы және қарапайым жандардың талайсыз тағдырына сәлт еткіш сезімталдығы, тебірене іш тартуы. Оның мұндай шығармаларының оқушы көкірегін де қарыс айырып, еріксіз баурап алатын тылсым сыры осында.

М. Әуезов «Қорғансыздың күні» әңгімесінде қозғаған тақырыбына, яғни қазақ әйелінің аянышты тағдыры жайына кейін де талай рет оралды. Сөйтіп «Кім кінәлі», «Ескілік көленкесінде» сияқты шығармаларын жазды. Бұл шығармаларда әлеуметтік тақырыптар да қоса қамтылып отырады.

Реалистік қуаты күшті шығармалардың бірі — «Барымта». Бұл әңгіме ескі қазақ ауылындағы айықпас, кеселді әдет-ғұрыптардың бірі — барымта жайын баяндауға арналған. Әлеуметтік сезімі, таптық санасы әлі оянбаған, рулық намыстың жалған құрығынан шықпаған кездерінде жарлы-жақыбайлар үстем тап өкілдерінің өшіктіріп айдап салудың құрбаны болып отырғандығы әңгімеде соншалықты нанымды әрі сұсты да қатал реализм дәрежесіне дейін көтеріліп суреттелген.

Ал, «Үйлену», «Сөніп жану» сияқты әңгімелер тұрмыс, мораль тақырыптарына арналған. Бұларда сын ашық түрде емес, нәзік астармен юмористік хал-халет-

терге бөленіп берілген. Жазушының осындай зілсіз про-
ниясы; майдақоныр юморы ара-тұра нәзік лиризмге суа-
рылғанда көркемдік бояу-нақыштары құлпырып, жайнап
сала береді. Мәселен, «Оқыған азамат», «Кінәмшіл бой-
жеткен» сияқты шығармаларды «Жуандық» атты әңгі-
мемен салыстыра оқысақ, бұған көзіміз қапысыз жетеді.

Алғашқы екі шығармадан революция алдындағы
өмір шындығының бірталай елесі көрінеді. «Оқыған аза-
маттағы» дүниеқор Жұмағұл мен Қадияшаның, «Кінәм-
шіл бойжеткендегі» Ғайшаның мінез-құлқы мен рухани
кейіптерінен олардың түсінігі мен түйсігіне, ой-санасына
буржуазиялық жат моральдің шарпуы тигені байқалмай
қалмайды. Бұл шығармалар кейіпкерлерінің психология-
сын, ішкі сырларын ашу жағынан да соншалықты сын-
шыл, кемел дәрежеге жеткен.

Ал «Жуандық» атты әңгіме жазушының творчество-
сындағы, оның суреткерлік бағытындағы жаңа беталыс-
ты аңғартқандай. Мұнда жазушының халық арасынан
шыққан қарапайым адамның, еңбек пәсінің ұнамды об-
разын жасауға ден қойғанын, сөйтіп оның жаңа арнаға
қарай мегзегенін көреміз. Автор әңгіме кейіпкері Жак-
сылықтың мінезіндегі жаңа белгілерді көрсетумен бірге
оның ой-санасындағы шектелушілікті де жасырмайды.
Бұл айтылғандардың барлығынан М. Әуезовтың алғаш-
қы кездегі сыншылдық бағыты дерексіз де дәйексіз бол-
мағанын, әрдайым әр кездегі өмір, шындығына негіз арта
отырғанын көреміз.

«Қыр суреттері» циклына кірген нәрселер — негізінен
белгілі бір сюжетке, оқиға желісіне құрылған шығарма-
лар емес. Олар жазушының соқталы шығармалар жазар
алдындағы өз қаламының күшін барлап байқауының
көркемдік бояу реңдерін тандап, салғастырып көруі-
нің куәсі, жекелеген эскиздер тәрізді. «Қыр суретте-
рінде» қазақ сахарасының әралуан жыл мезгілдеріндегі
көріністері келісті түрде, нәзік байқағыштықпен, ақын-
дық шабытпен берілген.

Ал, «Қыр әңгімелері» циклындағы «Сыбанның мола-
сында», «Текшенің бауырында» тәрізді әңгімелер көбі-
несе новеллаларға ұқсас. Бұларда жазушының алғашқы
кездегі творчестволық ізденулерінің өзгеше бір қырын,
желілі арнасын аңдатарлықтай. Автордың ашық та ай-
қын характерлер жасауға онтайлығымен бірге реалистік
баяндау мәнерін еркін баурағанын да анық сеземіз.

М. Әуезовтың алғашқы кездегі туындыларының іші-
нен оның суреткерлік құдіретін қапысыз танытқан шы-

гармаларының бірі — «Көксерек». Тілінің ғажайып көркемдігі мен қисапсыз молдығы, әсіресе бейнелік қуаты жағынан бұл повесті жазушының тек кейін кемеліне келген кезінде жазған шығармаларымен ғана салыстыруға болады.

Кітапта жоғарыда аталған прозалық шығармалардан және «Қаракөз» трагедиясынан басқа тағы да екі пьеса берілген. Солардың бірі — жазушының Л. Соболевпен бірігіп жазған «Абай» трагедиясы. Бұл шығарма М. Әуезовтың Абай туралы тақырыпты игерудегі тұңғыш сәтті қадамдардың бірі, жемісті творчестволық барлауы экспедиігі және ондағы тартыс желісі мен ситуацияларды автордың кейін «Абай жолы» эпопеясының соңғы кітаптарында тереңдете, өсіре отырып пайдаланғандығы аян.

Ал 1918 жылы жазған «Бәйбіше — тоқал» драмасында жазушы ескі салт-ғұрыптың кеселді көріністерін мінеуден әлеуметтік сорақылықтарды, үстем тап өкілдерінің, байлар мен билердің қорқау қылықтарын шенеп әшкерелеу дәрежесіне көтеріледі. Сөйтіп, бұл драма да автордың сыншылдық бағыттағы прозалық шығармаларымен тақырыптас, үндес келіп, бір арнаға құяды.

Жинаққа кірген шығармаларды қайталап оқып, тұтастай алып қарағанда жазушы өзінің суреткерлік зор талантын реалистік бағытта сарп еткенін көреміз. Бұл шығармаларда өткен өмірдің қаралы, қатал жақтарын мейірімсіз сынау да, халық өкілдеріне тән әсемдік идеялы, махаббаттың мөлдірлігі мен абзал даналығын, асқақ өнердің мұрат-мүддесін терең ұғынып, өз жанынан жанғырық, үндестік табуға ұмтылушылық та бар. Жазушы осындай жайдары, жарқын қасиеттерді тұл өмірде болған тұрпайылық пен топастыққа, пасықтық пен надандыққа әрдайым қарама-қарсы қоя отырып суреттейді. Оның сол кезеңдегі ең басты творчестволық мұраты да осы орайда мол сезіледі.

М. Әуезовтың алғашқы кезеңдегі таңдаулы шығармалары жазушының творчестволық эволюциясын айқын аңдатумен бірге оның суреткерлік ересен шеберлігін және еңсесі биік, арнасы кең, озық үлгілі әдебиеттерден жемісті, нәрлі тағлым алғандығын да қапысыз танытады.

Еңалдымен атап айтарлық жәйт — М. Әуезов өзінің майталман суреткерлігін, тілінің ғажайып молдығы мен бейнелілігін, әлеуметтік халдердің де, жеке адам өмірінің де небір қалтарыс түпкірлеріне барлап үнілер байқағыштығын да әуел бастан көрсетті. Жинаққа енген шығармалардың талай-талайынан-ақ жазушының си-

қырлы шеберлігін сүйсіне сезінбей қалмайсың. Бұл ретте М. Әуезов тұрғылас қаламдастарының көбінен окшау танылады. Ол — палитрасы өте өзгеше, колориті мейлінше мол да алуан, көркемдік бояулары қуарып сембей, сарқылып жадау тартпай, құбыла құлпырып тұратын суреткер. Оның кейіпкерлерінің арасынан алуан тағдырлы, сан қилы жандарды көреміз — ішінде ақылдысы мен аяры да, ізгісі мен карауы да, ері мен езі де бар. Жазушы солардың бірде-біреуін өз деңгейінен асырмай, болмыс-бітіміне, шама-шарқына шақтап нәзік көрегенділікпен, асқан алғырлықпен суреттейді.

М. Әуезовтың шеберлікті ерте шындауына оның табиғи зор талантына қоса орыстың классик жазушыларынан жемісті үйренуі, орыс әдебиетінің қайнарынан мол сусындауы да ерекше күшті әсер еткені даусыз. Барлай қарасақ, жазушының алғашқы кезеңдегі шығармалары өздерінің негізгі бағытымен орыстың классикалық әдебиетінің гуманизмімен, ондағы қарапайым жандардың тағдырына зер салып, оларды іш тарту сарынымен ұласып, табысып жатқанын анық сеземіз.

Ал «Қараш-Қараш оқиғасы» повесіне ұлы Горькийдің қуатты әсері болғанын бір кезде жазушының өзі де атап айтқан-ды. Расында да, повесть кейіпкерінің тағдыры мен автордың оған қатынасынан, оның негізгі тенденциясы мен бағытынан, тіпті көркемдік тәсілінен де қазақ жазушысына Горький әсері даусыз дарығанын көреміз.

Академик жазушы С. Мұқанов бұдан бірнеше жыл бұрынғы бір мақаласында: «1921 жылы жазылған «Қорғансыздың күні» атты алғашқы әңгімесімен Мұхтар шын мағнасындағы еуропалық прозаның дәрежесіне көтерілді», — деп, мейлінше әділ де тура көрсеткен еді. Осы бағаны М. Әуезовтың алғашқы кезеңдегі шығармаларының ең үздік, ең таңдаулыларына тұтастай арнауға әбден болады да. Сонымен бірге бұл шығармаларда үлкен жазушымыздың кейін кемеліне келген ұлап-ғайыр творчествосының алғашқы бұлақ бастауы, оның шабытты өнерінің үдеп өскен жолдары, із-бедерлері бар.

ЕЛ ӨМІРІНІҢ АЙНАСЫ

Жазушының ең көлемді әрі аса нәрлі шығармасы — оның Абай туралы реалистік романдары. М. Әуезовтың Абай туралы бұл эпопеясы оның өз творчествосының ғана емес, сонымен бірге бүкіл қазақ совет әдебиетінің

аскары, көп ұлтты совет әдебиетінің ең үздік үлгілерінің бірі болып табылады.

Әрбір үлкен суреткердің өзіне ерекше жақын, іштей туыс қабысып кеткен тақырыптары болады. Өзін толғандырған мұндай тақырыптың шынайы да кемел көркемдік шешімін табу жолында ол ұзақ жылдар бойына сарыла еңбек етеді. Суреткердің сол игі мақсатын ада қылу үшін бүкіл өмірін, творчестволық қайрат-қажырын қайтарусыз арнайтын шақтары да болады. Адам баласының көркемдік ойының ғажайып туындылары саналатын және оның мәдени тарихының әр кезеңінде тұтас дәуірлер құрған нағыз ұлы, классикалық шығармалар осындай ұлан-асыр еңбек, адам айтқысыз творчестволық күш-қуат жұмсаудың арқасында ғана туған.

М. Әуезовтың осындай сарыла ізденген, ұзақ уақыт бойына шұғылданған тақырыптарының ең бастысы, негізгісі — халқымыздың ардагер перзенті, ұлы ақыны Абайдың өмірі, оның әлеуметтік ағартушылық және ақындық қызметі. Бұл тақырып оның творчестволық өмірінің өрісті өзегіне, жазушылық еңбегінің мағынасы мен мақсатына айналды.

Кемеңгер Абайдың өмірі мен творчасыын зерттеп жинау, оның шығармаларын бастырып шығару және ұлы ақынның тұлғасын көркем әдебиетке мүсіндеу ісімен М. Әуезов жиырма жылдан аса уақыт бойына шұғылданды. Бұл салада оның сіңірген еңбегі мейлінше мол, әрі жемісті. Өзгесін былай қойғанда, жазушының Абай туралы реалистік кесек романдары — осының айқын айғағы. Өзінің бұл романдарында ұлы ақынның алып тұлғасын жазушының шынайы бейнелегендігі соншалық — Абай өсімін атағанда М. Әуезовтың ол туралы тамаша шығармалары еске еріксіз қоса түседі. Бұл сол романдарда халқымыздың мақтаны, даңқы болған кемеңгер Абайдың өлмес-өшпес, жанды бейнесі барлығын танытса керек.

Абайдың өмірін, әлеуметтік қызметін, творчасыын зерттеп, материалдар жинап, оның ғылыми биографиясын жасауға ең тұңғыш көңіл қойғандардың да бірі — М. Әуезов. «Абай» романында ол ұлы ақынымыз Абайды, оның творчестволық мұрасын мейлінше дұрыс тұрғыдан — маркстік-лениндік позициядан қарап бағалай алды. Абай туралы романның аса табысты, сәтті шығуы да оның авторының осындай саяси-идеялық дұрыс бағытта болуынан, жазушының суреткерлік шеберлігінің толыса, кемелдене жетілуінен еді.

М. Әуезовтың «Абай» романының бірінші кітабы 1942

жылы, ал екінші кітабы 1947 жылы жарыққа шықты. Сол уақыттан бері қарай бұл роман қазақ тілінде талай рет басылып шықты, орыс тілінде 12 рет басылды және көптеген совет халықтарының, шетел халықтарының тілдеріне аударылды. Бұл — жазушының Абай туралы романдарының уақыт сынынан мүдірмей өтіп, халықтың рухани қазынасына елеулі үлес болып қосылғанын көрсетеді.

Ұлттық мәдениеттің өскенін, есейгенін аңдататын реалистік көркем проза қазақ әдебиетінде тек совет дәуірінде туып қалыптасқанын еске алсақ, бұл жанрдың ең бір жас саласы — тарихи проза еді.

Жалпы, тарихи тақырып біздің советтік әдебиетімізде көрнекті орын алады. Совет жазушылары социалистік Отанымыздың бүгінгі бейнесін, тамаша замандастарымыздың өмірі мен ісін өздерінің шығармаларында толық, шынайы етіп суреттесуді басты міндет ретінде қоюмен бірге халқымыздың өткендегі өмірін, оның даңқты ұлдарының іс-әрекеттерін көрсетуді де творчестволық назарынан қағыс қалдырмайды.

Тарихи тақырыпқа арнап шығарма жазу — совет суреткері үшін дара мақсат немесе өткен күннің елестеріне әншейін қарайлау да емес. «Өткенді білу — қажет, мұндай білімсіз өмірде жаза басасың және сол бір лас, қансоқта батпаққа қайтадан батуың ықтимал. Владимир Ильич Лениннің дана ілімі бізді бұл батпақтан аршып алып, бақытты, ұлы болашаққа апаратын даңғыл жолға шығарды», — деп жазды А. М. Горький. Пролетариаттың ұлы жазушысының осы бір сөздерінде советтік тарихи беллетристиканың маңызы мен ерекшеліктері, оның алдындағы міндеттері тұжырымды да айқын белгіленген. Сонымен бірге тарихи жанрда туған шығармаларға, оның ішінде біз сөз етіп отырған «Абай», «Абай жолы» романдарына баға бергенде ұлы ойшылдың бұл сөздерін әрдайым есте ұстау қажет. Өйткені, бұл романдар — советтік тарихи беллетристиканың тандаулы үлгілерінің бірімен саналумен бірге осы саладағы творчестволық тәжірибені мол игеру нәтижесінде туған және оны белгілі дәрежеде байыта түскен шығармалар.

Социалистік реализм әдебиетінің бөлінбес бір саласы болып табылатын тарихи жанр советтік дәуірде соны, айрықша сипаттарға ие болды. Социалистік мазмұндағы жаңа әдебиетіміз шарықтап өскен сайын советтік тарихи беллетристика да өткен дәуірлердің тереңіне молырақ үңіліп, тарихи тақырыпты жемісті игеріп отырды.

1917 жылғы Октябрьдің дауылды күндерінде кескілескен күрес арқылы азаттық алған еңбеккер халық жаңа дүние жасау жолындағы іске белсене кірісті. Коммунистік партия халықты тарихи творчествоға жұмылдырды. Жаңа қоғамның туындысы — социалистік мәдениетті жасау міндеті де алға ең бір келелі, өмірлік қажет проблема ретінде тартылды. Әрине, социалистік жаңа мәдениет көктен түсе салмақ емес және оны жалаңаш, тұлдыр жағдайда жасауға да ешбір болмайтын еді. Коммунистік партия және оның кемеңгер көсемі Ленин бүкіл халыққа және соның ішінде идеология майданының қызметкерлеріне де адам баласының ақыл-ойы ғасырлар бойы жинап құраған мәдени мұраны сын көзімен қарап іріктеп пайдалана отырып қана социалистік жаңа мәдениет жасауға болатындығын әрдайым ескертіп отырды.

Жаңа дүниенің биігінен қарағанда өткен өмірдің күнгейі де көлеңкелі жақтары әсіресе айқын танылатын еді. Өткеннен қалған мәдени мұраны іріктеп пайдаланумен бірге сол өткенде болған оқиғалар мен құбылыстарға жаңа заман тұрғысынан қарап баға беру, олардың тарихи мәнін түсіндіру қажеттігі туды. Совет әдебиеті бұл міндетті көркем образдар арқылы шешуге тиіс болды. Сондықтан да көптеген совет жазушылары тарихи тақырыпқа назар аударды. Сөйтіп, жас совет әдебиетінің тарихи жанрында бірсыпыра күрделі шығармалар туа бастады. Осыны атап көрсете келіп, 1931 жылы А. М. Горький былай деп жазды: «Дегенмен, байқаусыз түрде бізде шын мәнісіндегі және аса көркем тарихи роман жасалды... Революцияға дейінгі әдебиетте мұндай роман болған жоқ еді».

Советтік тарихи роман жанрының туып қалыптасуына орыстың өткен ғасырдағы классикалық әдебиетінің осы саладағы көркемдік тәжірибесі және совет әдебиетінде туған үздік те кесек шығармалардың өздерінің де идеялық-көркемдік қуаты мол әсер етті. Бұл ретте А. Фадеевтің «Тас-талқан», А. Серафимовичтің «Темір таскын», Д. Фурмановтың «Чапаев» атты романдары сияқты, социалистік революция мен азамат соғысының күрделі оқиғаларын, халықтың тарихи тағдыры мен күресін кеңінен әрі шынайы бейнелеген шығармаларды ерекше атау қажет. Аталған жазушылардың тарих тынысын, дамудың тенденциясын дұрыс сезіне білуі бұл шығармалардан терең де жарқын танылады.

Советтік тарихи роман еңалдымен орыс совет әдебиетінде туып өрістеді. Тарихи жанрдың жиырмасыншы

жылдардағы тәуір үлгілері — А. Чапыгиннің «Степан Разин» (1926), О. Форштың «Замандастар» (1926), Ю. Тыняновтың «Кюхля» (1925), «Уәзір Мұхтардың өлімі» (1927), Г. Штормның «Болотников туралы повесть» (1929) атты шығармалары еді. Қазіргі күннің биік тұрғысынан қарағанда бұл шығармалардың кейбіреулері өздерінің құндылығын біраз әлсіретті. Дегенмен, советтік тарихи беллетристиканың туып қалыптасу кезеңіндегі осы жанрдың ерекше белгілері мен сипаттарын жоғарыда аталған романдар мен повестерден анық көруге болады.

Ұлы суреткерлердің барлығы да тарихи тақырыпқа назар аударғанда алдарына әрдайым зор мақсаттар қойып отырғаны әдебиет тарихынан жақсы мәлім. Мысалы, Пушкин өзінің «Мыс салт атты», «Борис Годунов», «Полтава» сияқты тамаша шығармаларын, Л. Толстой «Соғыс және бейбітшілік» атты ғажайып эпопеясын жазғанда өздерінің патриоттық ойларын барынша жарқын бейнелеу үшін орыс халқының тарихындағы кесек оқиғаларға мейлінше бай, шоқтығы биік кезеңдерді әдейі тандап алды. Өйткені, тарихтың дәл осындай шешуші кезеңдерінде халықтың ұлттық характері мен елдік қасиеттері әсіресе айқын көрінетінін олар жақсы түсінді. Тарихи романшының творчестволық қызметіндегі осы ерекшелікті жазушы А. Толстой ұтырлы аңғартты. «Орыс халқының сырын, оның ұлылығын түсіну үшін оның өткен өмірін: біздің тарихымызды, сол тарихымыздың түбірлі кезеңдерін, орыс характерін, қалыптасқан трагикалық және творчестволық дәуірлерді терең де жақсы біліп алу қажет», — деп жазды ол.

Жоғарыда айтылғандарды Абай туралы романдардың авторына да арнау әбден лайықты. Расында да, ол қазақ халқының тарихындағы Абайдай зор тұлғаны және оның дәуірін бейнелеуге саналы түрде әрі суреткерлік ынтызарлықпен беріле ден қойды. Өйткені, Абай өмір сүрген ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың бас кезінде қазақ халқының өмірінде аса елеулі маңызы бар оқиғалар, ілгерілеулер болды. Бұл — ғасырлар бойы қаранғылыққа тұншығып келген халықтың надандық пен тағылықтан мәдениетке, жарыққа қарай қажырлылықпен ұмтыла бастаған кезеңі еді. Ал Абай халықтың осы ілгерішіл қозғалысының алғы легінде болды және сол халықтың ақындық қуаты мен аяулы ой-арманы Абайдың бойында ұласа тоғысқан. Міне, жазушының халқымыздың ұлы ақышының нұрлы бейнесіне және ол өмір кешкен дәуірдің

сипатына назар аударуының негізгі бір себебі осында болса керек.

Совет әдебиетінде тарихи жанр туралы түсініктің өзі жана сипатқа ие болды. Біздің әдебиетімізде қазіргі күннің тақырыбы мен тарихи тақырып өзара қайшы келмейді, бірін-бірі жоққа шығармайды. Өйткені тарихи жанр — совет әдебиетінің мол әрі бөлінбес бір саласы. Тарихи тақырыпқа деген осындай көзқарас советтік тарихи беллетристиканың жемісті дами беруіне қолайлы жағдай жасады.

Біздің елімізде социалистік қоғамды түпкілікті орнату жолындағы бүкілхалықтық күрес кеңінен өріс алған кезеңде бүкіл совет әдебиеті сияқты, тарихи жанр да жаңа белге көтерілді. Бұл кезде тарихты оқып үйрену, зерттеу, оны көркем бейнелеу — біздің мемлекетіміздің, біздің партиямыздың ісі үшін және өсіп келе жатқан ұрпақты оқытып үйрету үшін... аса қажетті факторлардың біріне айналды. Осының нәтижесінде советтік тарихи беллетристикада А. Толстойдың «Бірінші Петр», «Астық», Сергеев-Ценскийдің «Севастополь қорғаны», Новиков-Прибойдың «Цусима», В. Шишковтың «Емельян Пугачев», С. Бородиннің «Дмитрий Донской», Антоновскаяның «Ұлы Моуравн» романдары сияқты тамаша шығармалар туды.

Советтік елімізде жасалған мәдени революция әдебиетіміздің тарихи жанрының алдына өткендегі мәдениеттің көрнекті қайраткерлерінің өмірі мен қызметін бейнелеу, мәдени мұра туралы тақырыпты мол да терең игеру міндетін шұғыл тартты. Осыған байланысты орыс совет әдебиетінде ұлы Пушкин туралы көптеген шығармалар (С. Сергеев-Ценский, И. А. Новиков, В. Вересаев және басқалардың романдары мен повестері) жазылды. Бұлардың ішінде Новиковтың «Пушкин Михайловскіде», «Пушкин онтүстікте», Ю. Н. Тыняновтың «Пушкин» романдарында ұлы ақынның тұлғасы шынайы да тартымды бейнеленді. М. Әуезовтың Абай туралы болашақ романдарының кейбір үзінділері де («Татьянаның қырдағы әні») осы кезде тұңғыш рет жарыққа шықты.

Совет жазушыларының отызыншы жылдарда жазған таңдаулы тарихи шығармаларында тарихи беллетристиканың алдына әрдайым қойылып келген аса күрделі бір проблема — жекелеген герой мен халықтың өмірін бөлінбес тұтастықта суреттеу, олардың арасалмағын дұрыс белгілеу проблемасы табысты түрде шешілді. Бұл ретте совет жазушылары марксизм-ленинизм классиктерінің

тарихи қозғалыста халықтың және жекелеген геройлардың атқаратын ролі туралы қағидаларын басшылыққа алды. Сөйтіп, советтік тарихи романда искусство мен маркстік-лениндік тарихи ғылым қабыса ұштасады. Әрине, бұдан советтік тарихи роман көркем шығармалық қасиетін жоғалтып, тарихи хроникаға немесе ғылыми зерттеуге айналып кетеді деген ұғым тұмаса керек. Совет жазушылары өткендегі құбылыстарға маркстік-лениндік тұрғыдан қарайды. Сондықтан да олар бейнелі түрде ойлауды тарихи құбылыстарға ғылыми талдау жасай алушылықпен шебер байланыстырады. Советтік тарихи романның осы ерекше сипаты жазушыларымыздың өткенде болған оқиғаларды, тарихи процестерді барынша тұтас әрі жан-жақты суреттеуіне мүмкіндік береді. Жекелеген геройларды халықтан, оның тарихи қозғалысынан бөліп алып даралап бейнелеу, оларды орынсыз да лайықсыз әсірелей дәріптеу советтік тарихи романның табиғатына мүлдем жат. Совет жазушыларының таңдаулы тарихи шығармаларының барлығында да негізгі ұнамды геройлар халықпен ажырамас тұтастыққа алынады, олар халықтың алға қарай ұмтылған қажырлы еркі мен күресін, оның еңбір жарқын да асыл ой-арманын білдіруші ретінде бейнеленеді.

Бұл ретте совет жазушылары орыстың өткен ғасырдағы классиктерінің тарихи жанрдағы творчестволық тәжірибесін де мол пайдаланды. Орыстың классикалық әдебиетінің өресі биіктігі, озықтығы бұл салада, яғни тарихи тақырыпты игеруде де айқын көрінген еді.

Буржуазиялық тарихшылар және солардың теориясымақтарын ұстаған жалған бағыттағы жазушылар тарихи шындықты бұрмалап отырды. Олар халықтың қалың бұқарасын әншейін көрсоқыр тобыр ретінде бейнелеуге, оның тарихи тағдырын жекелеген геройлардың өмірі мен іс-әрекетіне тәуелді етіп көрсетуге тырысты.

Тарихи шығармада халық пен жекелеген геройларды суреттеуде тіпті Батыстың прогресшіл бағыттағы көрнекті жазушыларының өздері де қайшылыққа ұрынбай қалмады. Вальтер Скоттың тарихи романдарына баға бере келіп, Бальзак былай деп жазды: «Ол кітапқа сюжет етіп кесек оқиғаларды ешқашан да таңдаған жоқ, бірақ ол сол оқиғаларды байыптылықпен түсіндірді. Бұл ретте ол зор саяси фактілердің биік өрісіне көтерілудің орнына дәуірдің рухы мен мінез-құлқын суреттеді».

Шынында да Вальтер Скоттан бастап Батыстың тарихи романшылары өздерінің шығармаларында ірі тарихи

геройдың өмірбаянын емес, ойдан шығарылған әредік кейіпкердің тағдырын ең алдыңғы планға қойды. Және бұл жасанды әредік кейіпкер «тарихтың рухын» білдіруге тиіс болды. Осы принцип Батыс Еуропа әдебиетіндегі реалистік және романтикалық тарихи романның кай-кайсысының үлгілерінен де анық байқалады. Мысалы, өзінің «Пармский монастырь» романында Наполеонның өміріне байланысты оқиғаларды мол суреттегендігіне және сол дәуірді терең түсінгендігіне қарамастан, Стендаль Наполеонды өз шығармасының негізгі геройы ретінде бейнелемеді. Тарихи оқиғаларды суреттеуде де ол осындай бағыт ұстады. Наполеонның тарихи тағдырын шешкен Ватерлоо түбіндегі шайқасты жазушы ойдан шығарылған геройдың көніл тұрғысынан, жас романтик Фабриционның өміріндегі әншейін бір эпизод ретінде ғана суреттейді. Сөйтіп, жазушы аса зор тарихи оқиғаларды хроникаға айналдырады, оларды жасанды геройдың тағдырын бейнелеу үшін қажетті сыртқы ая ретінде ғана алады.

Теккерей мен Гюго да өздерінің тарихи романдарында осындай эстетикалық барыт ұстады. Мысалы, Гюго «Токсан үшінші жыл» аты белгілі романында француз революциясының оқиғаларын хроникалық күйде суреттейді. Ал, революциялық қозғалыстың Робеспьер, Марат, Дантон сияқты көсемдері оқиғалар қалыпына араласпай, тым сирек бой көрсетеді. Мұның есесіне жазушы өзінің ойдан шығарған геройлары — Лантенак, Мишель Флешар, Говэн, Симурдэн және басқаларды кесек тұлғалар ретінде суреттейді.

Орыстың өткен ғасырдағы классикалық әдебиетінде жағдай мүлдем басқаша. «Барлық бастаулардың бастауы» (Горький) болған Пушкиннің бұл саладағы еңбегі де ұлан асыр. Пушкин өзінің теориялық ой-пікірлерінде тарихи романшының «корольдар мен геройларға құлдық ұра табынуына» қарсы шықты. Тарихи тақырыпты игерудегі өзінің принциптерін тұжырымдай келіп Пушкин былай деп жазды: «Трагедияда өрістейтін не, оның мақсаты қандай? Бұл — адам мен халық. Адамның тағдыры — халықтың тағдыры».

Осындай эстетикалық — көркемдік принципін Пушкин өзінің тарихи жанрдағы шығармаларында берік әрі дәйекті түрде қолданды. «Борис Годунов», «Капитан қызы» және басқа да тамаша шығармаларында Пушкин өзінің жекелеген геройларын халықпен тығыз байланыста алды және олардың тағдырын, іс-әрекетін ха-

лықтың ілгерішіл қозғалысына сәйкестендіре отырып суреттеді. Сөйтіп Пушкиннен бастап орыстың классикалық әдебиетінің тарихи жанры жаңа әрі жемісті бағытта дамыды.

Орыс әдебиетіндегі осы тарихи бағыттың ерекшеліктеріне және оның беталысына тоқтала келіп, ұлы сыншы Белинский мынадай тұжырым жасады: «Бұл — өткен өмірге қазіргі заманның көзқарасы, немесе ғасырдың ойы, қасіретті сыры, немесе уақыттың жарқын қуанышы: бұл сословиедің мүдделері емес, бірақ қоғамның мүдделері; яғни, бұл — идеялық және асқақ мағынасындағы ортақ нәрсе... Біз қазір мынаны жақсы білеміз: әрбір халықтың және бүкіл адам баласының ой-санасының белгілі бір дәуірдегі көрінісі саналатын искусство — сол халық өмірінің тынбай соғатын тамыры тәрізді, сондықтан да искусствоның дамуы мен тарихы халықтың немесе адам баласының дамуымен және тарихымен тығыз байланысты».

Тарихи жанрдың ерекшеліктері мен табиғаты туралы, әдебиеттің бұл саласында еңбек ететін жазушылардың міндеттері мен мақсаты туралы айтылған, творчестволық қызметке басшылыққа алынатын мұндай өрелі, байсалды ой-пікірлерді орыстың басқа сыншылары мен ойшылдарының еңбектерінен де мол ұшыратамыз.

Сөйтіп, совет жазушылары классикалық орыс әдебиетінің тарихи жанрда жиған творчестволық тәжірибесі мен орыс сыншыларының осы мәселе жайындағы озық ойларынан да мол нәр алды. Советтік тарихи беллетристика классикалық тарихи романның халықтығын, гуманистік және басқа да тандаулы сипаттарын өзіне мирас етті. Осылайша, әрі сыншыл реализм әдебиетінің тандаулы үлгілерін творчестволық түрде пайдаланудың, әрі жаңа дәуір тудырған искусствоның бай да құнарлы тәжірибесімен молыға түсудің арқасында тарихи жанр совет әдебиетінде тез кемелденіп өсті.

Советтік тарихи роман ең озық тарихи көзқарас — марксизм-ленинизмге негізделеді. Сондықтан да ол, мейлі дәуірді бейнелесе де, дамудың жетекші, шешуші тенденцияларын танып, іріктеп ала біледі. Советтік тарихи романның елеулі де маңызды сипаттарының бірі — оның тарих тұңғығына мақсатсыз да бағдарсыз бойлай бермей, ең бір өрелі мезеттерге, халықтың ілгерішіл қозғалысы мейлінше айқын көрініс берген кездерге құлаш ұруы. Советтік тарихи романда халық өзінің алға басуымен және ара-тұра адасуымен, қуатты да әлсіз жақтары-

мен тұтас алынып, реалистік түрде суреттеледі. Тарихи шындық суреткерден осыны талап етеді. Жазушы қашанда тарихи дамудың перспективасынан көз жазбауға, өткенге бүгінгі күннің биігінен қарауға тиіс. Советтік тарихи беллетристиканың тәжірибесі осыны айқын аңғартты.

Жалпы алғанда, тарихи тақырыпты игеру міндеті совет әдебиетінде жемісті шешіліп келеді. Мұны әдебиеттің өз шындығынан әсіресе анық танимыз. Өткендегі қайраткерлер туралы шығармалар тек орыс совет әдебиетінде ғана емес, сонымен бірге ұлт әдебиеттерінде де аз жазылған жоқ. Бұл — көп ұлтты совет әдебиетінің айрықша тән сипаттарының бірі болып табылады. Бұл ретте өзбек жазушысы Айбектің Әлішер Науаи туралы кітабы, Н. Рыбактың «Переяслав радасы», Л. Митерконың «Мәңгі бірге», С. Вургунның «Ханлар» атты шығармаларын атап айтуға керек. Советтік тарихи беллетристиканың осындай шығармаларының ішінде М. Әуезовтың «Абай» және «Абай жолы» романдарының алатын орны ерекше. «Қазақ жазушысы Мұхтар Әуезовтың қазақтың ақыны әрі ағартушысы Абай Құнанбаевтың өмірі мен қызметі туралы жазылған «Абай» атты талантты тарихи романының совет оқушыларының қалың көпшілігін қызықтыратындығы талассыз, — деп жазды орыс совет сыншысы С. М. Петров, — роман қазақ халқының өткендегі өмірі мен тұрмысын, оның жақсы болашаққа, патшалықтың езгісінен азат болуға деген үмітін кенінен камтиды. Автор қазақ халқының ұлттық характерін, оның әлеуметтік әділетті аңсауын, оның Абайдың жеке басында соншалықты жарқын көрінетін поэзияға, туған далаға деген сүйіспеншілігін ашады. Рас, даланың көшпелі тұрмысының романтикалық суретімен әуестенген жазушы романының бірінші бөлімінде қазақ ауылдарын талауға салған таптық қайшылықтарды терең ашпады. Романың соңғы бөлімдерінде М. Әуезов Абай дәуірінің әлеуметтік-тарихи мазмұнын саралап ашады, кедейлердің байлармен тартысын көрсетеді, орыстың алдыңғы қатарлы демократиялық интеллигенциясының Абайдың көзқарастары мен қызметіне еткен әсерін баса көрсетеді. Әуезов романының қазақ совет әдебиетін дамыта берудегі маңызы ерекше. Бұл роман советтік тарихи жанрдың аса көрнекті шығармасы болып табылады».

Біздіңше, М. Әуезовтың Абай туралы романдарының ерекшеленіп көрінетін құнды сипаттарының бірі — қазіргі күн мен тарихтың, суреткер мен ол бейнлеген дәуір-

дің аракатнасынан туатын аса маңызды проблеманы жазушының дұрыс шеше алғандығында. Көркемдік кемелдік, геройлардың психологиялық нәзік сипаттамаларының тарихи дәуірдің кең көріністерімен ұласып келуі сияқты, советтік тарихи романның таңдаулы белгілерін М. Әуезовтың романынан айқын көреміз. Жазушы өткенге енжар да салғырт қатнаста емес. Ол тарих тереңіне қазіргі заман арқылы өтіп барып үніледі.

Осы тұста тарихи жанрдың қазақ совет әдебиеті үшін ерекше бір мәні барын атап айту қажет. Бұл біздің ұлттық өміріміздің өзгешелігінен, мәдениетіміздің даму ерекшеліктерінен келіп туады.

Революцияға дейінгі қазақ әдебиеті, негізінен поэзия жанрында өрістеп дамыды. Ыбырай Алтынсариннің әңгімелері, Абайдың қарасөздері, Сұлтанмахмұт Торайғыров пен Спандияр Көбеевтің кейбір прозалық шығармалары біздің әдебиетімізде реалистік кесек прозаның туғандығын, әрине, белгілей алмады. Революцияға дейінгі алдыңғы қатарлы қазақ ақындары мен жазушыларының шығармаларынан сол кездегі халық өмірінің көптеген шынайы да көркем көріністерін табамыз. Бірақ олар өздері өмір сүрген кезеңнің барлық күрделі құбылыстары мен оқиғаларын барынша толық, тауыса да сарқа суреттеді, тұтас қамтыды дей алмаймыз. Бұл айтылған тіпті ұлы Абайдың өзіне де қатысты. Сөз жоқ, Абайдың ғажайып көркемдік қуатқа толы тамаша шығармаларынан оның туған халқының ой-арманын, сезім-тілегін аңғарамыз, акын өмір кешкен дәуірдің типтік сипаттарын табамыз. Бірақ ұлттық жазба әдебиеттің баландығы, оның күрделі жанрларының туып қалыптасып үлгімегендігі Абайдың талантын тұмшалап, оның творчестволық мүмкіншіліктерінің өрісін тарылтқандығы да даусыз. Сондай-ақ бір халықтың тұтас жарты ғасырлық өмірінің тек екі ғана ақынның — Абай мен Ыбырайдың творчествосында түгелдей қамтылуы тіпті мүмкін де емес еді. Оның үстіне Абай мен Ыбырай өмір сүрген XIX ғасырдың екінші жарымы — қазақ халқының ұлттық өміріндегі күрделі оқиғаларға мейлінше бай, прогресшілдік сипаты терең де мол, аса елеулі кезең болғандығын да ескеру қажет. XX ғасырдың бас кезіндегі әдебиетіміздің көрнекті өкілдері С. Торайғыров, С. Дөнентаев, С. Көбеевтің творчествосына байланысты да осыны айтуға болады.

Ал өткен ғасырда бүкіл әлемді таңқалдырған классикалық әдебиеті, Пушкин, Гоголь, Тургенев, Салтыков-Щедрин, Гончаров, Некрасов, Толстой, Чехов сияқты ға-

жайып суреткерлері болғандығына карамастан, орыс совет әдебиетінің өзінде де тарихи жанр мейлінше мол әрі ерекше орын алатынын еске алсақ, қазақ әдебиеті тарихи тақырыпқа арналған тұлғалы шығармаларға қаншалықты ділгер болғандығы өзінен өзі түсінікті. Сондықтан да М. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Мүсрепов сияқты көрнекті қазақ жазушыларының тарихи тақырыпқа арнап көптеген күрделі шығармалар жазғандығын — олардың өткен өмір тақырыбына қарайлауы емес, бүгінгі күннің тілегіне жауап беру жолындағы жемісті де ізгі талаптанулары деп тану керек. Бұл айтылғандар қазіргі заман тақырыбы — қазақ совет әдебиетінде жетекші орын алатындығын және алуға тиіс екендігін, әрине, жоққа шығармақ емес. Өйткені, бұлай ету социалистік реализмнің принциптерін бұрмалау болып табылар еді.

Отызыншы жылдарда, әсіресе оның соңғы кезінде жас қазақ совет әдебиеті, әсіресе оның проза жанры елеулі творчестволық табыстарға ие болды. М. Әуезовтың Абай туралы тарихи романының дәл осы кезеңде жазылуы кездейсоқ құбылыс емес еді. «Абай» романы тек оның авторының творчестволық ізденулері мен өсуінің ғана емес, сонымен қатар белгілі дәрежеде бүкіл қазақ совет әдебиетінің дамып жетілуінің нәтижесінде туды және туа алды.

Егер жиырмасыншы жылдарда проза шағын жанрларымен ғана бой көрсетсе, ал отызыншы жылдарда қазақ жазушыларының қаламынан көптеген көлемді шығармалар туды. С. Мұқановтың «Ботакөз», Ғ. Мұстафиннің «Өмір не өлім», С. Ерубаевтың «Менің құрдастарым», Ғ. Слановтың «Арман ағысы», Ә. Әбішевтің «Армансыздар», тағы басқа көптеген роман, повестер — осы кезеңнің жемістері еді. Бұл ретте жазушы С. Мұқановтың «Ботакөз» (алғашқы аты «Жұмбақ жалау») романын, әрине, ең алдымен атауға керек.

С. Мұқановтың «Ботакөз» романы қазақ совет прозасының социалистік реализм әдісін игеру жолындағы елеулі табысы саналады. «Ботакөз» — тарихи-әлеуметтік роман. Рас, онда тарихта болған белгілі адамдар суреттелмейді. Бірақ, типтік дәрежеге көтерілген жинақты образдар арқылы жазушы өзі таңдап алған дәуірді тарихи-нақтылы бейнелейді. Сонымен қатар жазушы сол бір кездегі тарихи дамудың беталысын, ішкі мәнін көрсететін әлеуметтік құбылыстар мен оқиғаларды кеңінен қамтып, іріктеп ала білген. С. Мұқанов оларды образды түрде суреттеп қана қоймайды, сонымен қатар сол оқиғалар

мен құбылыстарға баға да беріп отырады. Тарихи шығарманың негізі — тарихи шындық болса, осы тарихи шындық «Ботакөз» романында терең де көркем бейнеленген. Бұл романнан дүниежүзілік бірінші соғыс, социалистік Ұлы Октябрь революциясы кезінде және Совет өкіметі орнауының алғашқы жылдарында Солтүстік Қазақстанда болған әлеуметтік сілкінулер мен тарихи оқиғалардың реалистік көріністерін мол табамыз. Қорыта айтқанда, «Ботакөз» — қазақ совет прозасындағы тұңғыш реалистік роман болып табылады.

Өзінің қаламдас жолдастарының осындай творчестволық тәжірибесінен, әсіресе олардың тарихи тақырыпты игерудегі тәжірибесінен М. Әуезов, сөз жоқ, мол үйренді және бұл ретте оның тапқаны да аз емес. Сондай-ақ, «Абай» романын жазғанға дейін бұл бағытта, яғни тарихи тақырыпты игеру саласында М. Әуезовтың өзі де мол әрі ұзақ ізденгенін ескеру қажет. Жазушы «Абай» және «Абай жолы» романдарына дейін де көптеген шығармалар жазғандығы және қалай жазғандығы жайында жоғарыда тоқталдық. Сол шығармаларының тандаулылары М. Әуезов үшін өз шеберлігін жетілдіру мектебі, іздену жемістері болды. Жазушының сол шығармалары оны Абай туралы тамаша романдарын жазуға творчестволық жағынан белгілі дәрежеде дайындағаны да даусыз. Бұл ретте жазушы бұрынғы суреттеу құралдары мен тәсілдерін ғана емес, сонымен бірге, ертедегі кейбір шығармаларындағы тұтас эпизодтар мен бөлшектерді де өзгерте, кеңейте отырып пайдаланған. Мысалы, 1934 жылы жазылған «Үш күн» атты әңгімелеріндегі Талпақ пен Сарыауыздың оқиғасын автор «Абай жолының» бірінші кітабының «Қоршауда» атты соңғы тарауында Қалдыбай деген қудың айдап салуымен өзара төбелесіп қалатын екі аусар жігітті суреттеу үшін пайдаланған. Сондай-ақ «Абай жолының» соңғы кітабының «Қастықта» атты тарауындағы Оразбай, Әзімбайлар аттандырған Тобықты ұрылары мен Көкен елі жігіттерінің арасындағы айқас суреттелетін беттерден жазушының 1925 жылы жазған «Барымта» атты әңгімесіндегі оқиғалардың ізін байқау қиын емес.

Сол сияқты жиырмаасыншы жылдардың орта кезінде жазған «Жуандық» атты әңгімесіндегі бейнеленген кейбір оқиғаларды және оның негізгі кейіпкері Жаксылықтың тағдырына байланысты бірсыпыра жайларды жазушы «Абай жолының» бірінші кітабындағы жатақтар мен олардың егінін таптаған Әзімбайлардың арасындағы

тартысты баяндайтын эпизодта толықтыра, тереңдетіп отырып пайдаланған.

Совет жазушыларының жоғарыда аталған, тарихи жанрда жазылған шығармалары да М. Әуезовке көп ой салды, творчестволық септігін тигізді. Жазушы сол шығармаларды дәйектілікпен оқып зерттеп, олар туралы белгілі тоқтамға келді. Жазушының бұл шығармаларға қатынасы және олардан не үйреніп, не қабылдағаны оның мына сөздерінен әсіресе анық байқалады. «Мен творчествоның адамы жөнінде жазылған романдарды көп оқып, көп зерттедім,— деп жазады М. Әуезов.— Олардың ішінде өзіміздің совет жазушыларының да, қазіргі батыс жазушыларының да шығармалары бар. Мұны айтқанда мынаны ескерткім келеді: мені оқығандарымның бәрі бірдей қанағаттандырған жоқ, бірін ұнатсам, бірін ұнатпадым. Бірақ екеуінің де пайдасы болды, екеуінен де үйрендім. Бірінен қалай жазу керектігін үйрендім, бірінен қалай жазбау керектігін үйрендім. Айталық, Батыс жазушысы Моруаның Байрон өмірін суреттеуі, әсіресе ақынның өз қарындасы Августамен қарымқатысын көрсетуі мені түңілдірді, мен мұндай кітапқа сырт айналдым. Бұлай жазбау керек деген байлауға келдім. Өйткені, біздің совет оқушылары өткен дәуірдің данышпанын бұлайша суреттеп көрсетуді тілемейді. Оларға ақын басынан өткен кез келген кездейсоқ, биографиялық ұсақ-түйектерді жиып-теріп көрсетудің керегі аз, оларға ақын өмірінің ең бір есте қаларлық, тәрбие берерлік бағалы құбылыстарын, адам баласының прогресшіл тарихы үшін аса маңызды жайларын саралап, талғап суреттеп беру керек.

Мен өз жұмысымда, сөз жоқ, өзіміздің совет жазушыларының тәжірибесін пайдаландым. Оқушылар пікірін ескере отырдым, әртүрлі романдарға берілген жұртшылық бағасын байқап қарадым. Одақ көлеміндегі және республикалардағы алдыңғы қатарлы сыннан үйрендім. Күресі, тағдыры халық өмірімен, халықтың тарихи тағдырымен, нұрлы келешегімен сабақтас, тамырлас жатқан ұлы ақын туралы жазатындығымды мен жақсы түсіндім. Бұл ретте мен Ю. Тыняновтың «Уәзір Мұқтардың өлімі» деген романы жөніндегі сын пікірлерді, әсіресе ондағы Грибоедовтың өмірі мен қызметі халық тарихынан бөлініп алынғаны басты кемшілік болып табылғанын қатты ескердім. Абайдың өмірі мен күресі арқылы сол дәуірдегі халық өмірін айқын суреттеп көрсетуім керектігін терең ұқтым». (М. Әуезов «Абай» романының жазы-

лу жайынан». «Әдебиет және искусство» журналы, № 3, 1955 ж.).

Біз жазушының бұл мақаласынан мұндай үзіндіні әдейі келтіріп отырмыз. Өйткені, жазушының тарихи тақырыпты игеруде және өзінің романымен тақырыптас шығармалардан творчестволық жолмен үйренуге ұстанған принциптерін аңғаруда мұның ерекше қажеттілігі бар.

Әрине, әрбір жазушы немесе ақын өзінен бұрын болған және өзімен тұстас суреткерлердің творчестволық тәжірибесін ескермей, оған назар аудармай отыра алмайды. Бірақ мұнымен де іс тынбайды. Әрбір ұлт әдебиетінің, сондай-ақ оның жекелеген шығармаларының туып қалыптасуында, жасалуында өзіндік ерекшеліктер, өзгешеліктер болады. «Абай» романы сияқты, ұлттық сипаты ерекше мол шығармаларда мұндай ерекшеліктер әсіресе айқын көрінеді.

Халқымыздың өткендегі өмірі жайында, оның жекелеген қайраткерлері жайында қазақ жазушылары ерекше, үстеме бір қиындыққа ұшырасады. Мұндай қиындыққа, әрине, М. Әуезов те тап болды. Бұл — қазақ халқының өткендегі тарихи-әлеуметтік жағдайларының ұлттық өмірінің өзгешеліктерінен келіп туатын қиындық. Өткен ғасырда мәдени жағынан артта қалып қойғандығының салдарынан қазақ халқының сол кездегі өмірі жайында бізге жеткен жазба деректер мүлдем жарытымсыз. Ал, оның жекелеген қайраткерлері жайында жазылған мемуарлық еңбектер, зерттеулер, естеліктер атымен жоқ десе де болғандай. Бұл әсіресе Абайдың өмірі мен творчествосына қатысты.

Бұл ретте М. Әуезовке шығармаларының нақтылы мазмұнымен, тақырыптық-идеялық сарындарымен Абайдың өзі көп жәрдемдескені күмәнсыз. Бірақ Абай өмірінің алғашқы кезеңін суреттегенде жазушы мұндай мүмкіндіктермен пайдалана алған жоқ. Өйткені, Абайдың жастық өмірін, оның ақындық жолының алғашқы кезеңін баяндайтын мәліметтер, материалдар жоқ. Міне, өз геройының өміріне байланысты, қажетті фактілер мен материалдар жинауға кездескен осындай қиыншылықты жазушы образды түрде былайша білдіреді:

«Алдақашан бел асып кеткен көштің айдаладағы жұртына кешігіп жеткен жүргінші сөніп қалған от орнынан болмашы жалтыраған бір қызғылт шоқ тауып ап, оны демімен үрлеп тұтатпақ болды десек, романға материал жинаған менің халім де дәл сол әрекет сияқты еді.

Мен қарт адамдардың көмескі, жадында ұмыт болған көп нәрселерді қайта ойлатып, айтқызып алдым. Алпыстағы Әйгерімнің әжімді бетіне қарап, оның бір кезде Абайды тұтқындаған жас шырайлы ғажап сұлу жүзін «қалпына келтіруім» де әлгідей еді». (Жоғарыда аталған мақаладан).

Міне, осы айтылғандарға байланысты Абай жайында әркімдерден естігендерін, жұрт аузындағы аңыздарды сұрыптап саралауда, айырып тануда М. Әуезовтың әсіресе мол әрі толассыз еңбек етуіне тура келді. Осындай жемісті еңбектің нәтижесінде М. Әуезов Абай өмірінің биографиялық мәліметтерін ғана жете анықтап шығумен тынбай, ақынның бұрын баспа бетін көрмеген көптеген шығармаларын да тұңғыш рет тауып жинап алғанын да атап айту қажет.

М. Әуезовтың «Абай» романын жазудағы творчестволық ізденулері мен еңбектенулерінің кейбір жайлары осындай. Енді сол Абай туралы романдар жайындағы негізгі мәселенің өзіне ауысалық.

Тарихи тақырып біздің әдебиетімізде көрнекті орын алады дедік. Бірақ совет жазушысы халықтың өткенде өмір сүрген кемеңгерлерін, қайраткерлерін суреттегенде олардың жеке басындық өмірін, шағын айналасын ғана көрсетумен тынбайды, бүкіл халықтың тағдыры мен тартысын бейнелейді. Халқымыздың өткендегі өмірін, тарихын суреттеу қазіргі совет жазушысы үшін дара мақсат емес. Ол өткенде болған оқиғаларды, әлеуметтік құбылыстарды, жеке адамдардың өмірі мен іс-әрекеттерін сол қалпында ала салмайды, оларды бүгінгі күннің биік тұрғысынан қарап екшейді, өңдейді, сөйтіп халық өмірінде ерекше мәні болған құбылыстар мен қозғалыстарды жинақтап, баса суреттейді. Тарихи тақырыпқа арналған шығармалардың ең тандаулыларына тән осы қасиет пен ерекшелікті М. Әуезовтың «Абай» романының да бойынан табамыз.

«Абай» романында автор ұлы ақынның жеке өмірін, күресін ғана суреттеп қоймайды, сонымен бірге ақын өмір кешкен сол дәуірдің шындығын мейлінше мол әрі терең бейнелейді. Абайдың өмірі мен күресін шынайы суреттеу арқылы жазушы бүкіл халықтың өмірі мен тағдырын, күресі мен ілгері ұмтылуын және соның тарихи перспективасын ашып көрсетеді.

Романда суреттелетін оқиғалар өткен ғасырдың соңғы жартысын қамтиды. Бұл кезде Қазақстан Россияға түгелімен қосылып болған және мұның прогресшіл әсері

қазақ халқының саяси-экономикалық өмірінде де, мәдени өмірінде де терең белгі бере бастаған.

Қазақстанның Россияға қосылуының нәтижесінде феодалдық-рулық тәртіптер мен ескі салттарға қатты соққы тиді, қазақ қоғамы аздап болса да ілгері басты, жетіле түсті, онда таптық ыдырау, жіктелу тереңдеді, соның негізінде қазақ даласындағы тап тартысы да өрши түсті, жана сипаттарға ие болды. Сөйтіп, феодалдық-рулық құрылыстың «тұнығы» қатты шайқалды. Бұл қосылудың тарихи маңызы осымен ғана сарқылып қоймайды. Россиямен қосылуының нәтижесінде Қазақстанға орыстың озық мәдениеті, оның таңдаулы дәстүрлері мол ықпал ете бастады, қазақ сахарасына орыс ойының сәулесі, орыс сөзінің қуаты кеңірек таралды. Сол сәуле қазақ халқының да, оның алдыңғы қатарлы ұлдарының да көкірегін оятты, жарыққа бастады, сол қуат қазақ халқына оның күресінде қайрат-жігер берді.

Абай өмір кешкен дәуірдің осындай прогресшілдік сипаты М. Әуезов романында мейлінше терең әрі толық ашылған. «Абай» романын оқығанда онда суреттелген дәуір шындығын — феодалдық-рулық тартыстар мен әдет-ғұрып, салт-жоралғыларды, көшпелі тұрмысты, қазақ қоғамындағы таптық жіктелу мен өткір тартысты, әлеуметтік теңсіздікті, қарапайым еңбек адамының аянышты, азапты өмірін және өткен ғасырдың өзінде-ақ қазақ даласына орыстың алдыңғы қатарлы мәдениетінің әсері кең де терең тарала бастағанын, тағы сол сияқтыларды айқын көресін.

«Абай» — тарихи роман. Бірақ тарихи роман атаулының барлығын бірдей бір өлшемге салуға, бұл жанрдың ерекшеліктері мен мүмкіндіктерінің өрісін тарылтуға болмайды. Творчествоның адамы туралы, яғни ақын болмаса суретші туралы романның басқа тарихи романдардан, қоғам қайраткерлері туралы шығармалардан өзгешелігі бар. Мысалы, «Бірінші Петр», «Емельян Пугачев», «Степан Разин», «Дмитрий Донской» сияқты шығармаларда олардың басты геройларының әлеуметтік қызметі баса көрсетілсе, олар халықтың қажырлы күресін басқарушылар ретінде суреттелсе, «Абай» сияқты романдарда, яғни творчестволық қайраткер жайында жазылған шығармада негізгі герой өзінің творчествосымен де көрінеді. Бұл ерекшелікті М. Әуезов романынан айқын табамыз. Жазушы Абайдың әлеуметтік қызметін, іс-әрекетін оның творчествосымен тығыз байланыстыра отырып суреттейді, сөйтіп ақын творчествосының психоло-

гиясын терең ашады және оның шығармаларын нәрлендірген, туғызған әлеуметтік себептерді — ақын творчествосының түп төркінін де шынайы, нанымды көрсетеді.

Социалистік реализмнің принциптері жазушыда өмірдегі ең басты, шешуші, тән нәрселерді сұрыптап ала біліп, типтендіруді талап етеді.

Буржуазиялық искусство мен әдебиетке тән ұсақтық совет әдебиетінің табиғатына мүлдем жат. Социалистік реализм әдебиетінің осы ерекшелігін жазушы дұрыс түсінеді. Ол өз геройының өміріндегі әлеуметтік мәні зор фактілерді таңдап, сұрыптап алады. Бірақ бұл романның сюжеттік құрылысына, композициялық тұтастығына ақау салмайды. Автор Абай өмірінің фактілерін шығарма сюжетінің өрбуіне, беталысына қарай лайықтап сұрыптамайды, қайта романның сюжеті мен композициясын геройдың іс-әрекетіне сәйкестендіріп құрады. Сөйтіп, Горькийі айтқандай, сюжет романда характердің тарихын құрайды, автордың оны тереңдеп ашуына септеседі.

Романда Абай алуан түрлі қыры бар, шытырман, қат-қабат өмір кешеді. Автор оны сол заманның сипатын белгілеген кесек те күрделі оқиғалардың қалың ортасында көрсетеді. Абай романның әрбір тарауында өсіп, қемелденіп отырады.

Бірінші кітаптың ең басында Семейде оқып, аулына қайтып келе жатқан бала шәкірт Абайды көреміз. Қыс бойы қалада болған, ауылын қатты сағынған жас шәкірт асыға ынтығып келеді. Ол айналадағы кең дүниеге, туған өлкенің бедеріне «соншалық бір туысқандық ыстық сезіммен, кешіріммен де қарайды. Жабыса, сағына сүйсіді». Мұнда үлкен мән бар. Қазақтың ескі аулындағы өмір, тіршілік бейнесі идиллия емес екенін жазушы жақсы біледі, сондықтан да ол оны жалаң қызықтаудан аулақ. Бұл тараудағы бояуы тым қалың табиғат суреттерін, ауыл өмірінің көріністерін автор өзінің әлі ештеңеден сезік алмаған, түршікпеген жас геройының түсінуі арқылы, соның ойы тұрғысынан алып береді. Өзі ынтығып, құштар болып келе жатқан сол далада адам айтқысыз катал өктемдік, дүлей жауыздық бар екені жайында жас жүрек, кіршіксіз таза көңіл әлі ештеңе де сезбейді.

Құнанбайлар азаптап өлтірген Қодар өлімінің үстіне шыққан Абай қатты жайн күйзелісіне түседі, есінен адасқандай болады. Жайшылықта биязы, әдепті баланың Жексенді желкеден түйіп: «Өй, кәрі малғұн... не деген имансыз едің, кәрі төбет!» — деуінің өзі-ақ оның «жүре-

гіне қан төгілгендей» болғанын айтпай-ақ білдіреді. Міне осыдан бастап-ақ Абай әділетсіз өмірдің соққысына ұшырай береді. Қандықол әкесінің құзғындық, жендеттік әрекетінен жүрегі түршіккен жас бала ауруға шалдығады. Бұл тән ауруынан да гөрі жан ауруына, рухани күйзеліске жақын. Бұл аурудан Абайды бейне Барлас ақынның жыры мен кәрі әже Зеренің ертегілері сауықтырғандай. Осы бір эпизодты автор әншейін бере салмаған. Жас Абайды рухани науқастан айықтырған өлең-жыр — онымен өмірлік серік болады. Есейген шақтағы Абайдың күрес құралы еткені де сол.

Романдағы негізгі конфликт Абай және ол бастаған еңбекші халық өкілдері мен Құнанбай және соның жолын қуушылар арасындағы тартысқа, яғни жаңа мен ескінің арасындағы тартысқа құрылған. Рас, Абай әкесіне бірден қарсылық көрсете алмайды. Ол бұл дәрежеге біртіндеп көтеріледі. Қолында билік тізгіні бар қорқау әкеге қарсы шыққанмен бұғанасы қатып, бойы бекімеген жас бала ештеңе бітіре алмас та еді. Өзінің сүйіктісі Тоғжанға қолы жетпей, жүрегі сүймеген Ділдаға қосылуы да — Абайдың Құнанбайға және Құнанбайлар қорғаштаған ескі әдет-ғұрып заңдарына қарсы шығуға әлі әлсіз екендігін көрсетеді.

Құнанбайға деген қарсылығын ашық та батыл білдіру дәрежесіне кейін барып қана көтерілгенмен, әкеге деген реніш, ұнатпаушылық сезімі Абайдың бойында ерте оянады. Әкенің жұмбақ сыры мен сұмдық шынын неғұрлым терең таныған сайын Абайдың бұл сезімі де өршіп, айқындала түседі. Құнанбайдың ішін Абай сезімталдықпен ерте аңғарады. Өйткені, ол «ес білгеннен бері қарай, әкесінің қабағын жұтан қыста күн райын баққан кәрі бақташыдай бағып, танып өскен». Автор әке мен бала арасындағы қарым-қатынастарға оқушы назарын романның ең алғашқы беттерінен бастап-ақ аударады. Басқа балаларындай емес, Абайдың бойында қайрат пен ақыл мол екенін жырынды, көреген әке де жіті байқаған. Өз үйінде мәслихат құрып отырған ел жуандарына ол:

«Одан да не күтсеңдер, осы жаман қарадан күтсеңдерші!» — дейді Абайды нұсқап. Ішкі есептері мен ой түйінін жаты түгіл жақынына да ашық сездірмей, тек реті келгенде қас-қабағымен, емеурінмен ғана танытатын Құнанбай мұндай дәріптеуді Абайға көңлі тойып, әбден разы болғандықтан айтып отыр. Оқуда жүрген Абайды ерте елге қайтарып алғанда да, Бөжей, Байсалдар мен Қодар жайын әңгіме еткенде де, баласын өз жанына

шақырып алғанда да Құнанбайдың ішке бүккен есебі бар. Ол баласының кісі көріп, ел танып, сөз біліп өсуін ойлайды. Осы мақсатпен ол Абайды дау-шар жайымен талай адамдарға да жұмсайды. Осының бәрін жасағанда Құнанбай Абайды өзіне жәрдемші, сүйеніш, ал түптеп келгенде орнын басатын мұрагер етуді көздейтінін жас бала да байқамай қалмайды. Әке ауқымымен ел ісіне, сөзге осылайша ерте араласуы Абайдың өзін де тез есейтеді. Әке кім және әкенің үзенгілестері қандай жандар, ел ішінде «игі жақсылар» аталып жүргендер кімдер екенін, олардың анық сырын Абай жас та болса жете аңғарады. Бұл жағдай Абайдың кейін сол жуандар мен зорлықшыларға қарсы күреске кешеуілдемей, бел шеше кірісуіне және күрес тәсілдерін тап басып, тез табуына әсер етпей қоймайды. Өйткені, сырын алдырған жаумен жұлқысу күрескер үшін оңтайлырақ болмақ.

Көңілі жүйрік, тақыс қу Құнанбай Абайдың болашағы жайында көрегендік жасады дедік. Бірақ сонымен бірге Құнанбай Абай турасында мықтап қателесті, омақаса жығылды. Абай бойында қайрат-қуат, алғырлық, шешендік мол екенін танығанмен, ол сол күш-жігерін, өнер-білімін кімге арнайтынын, кім үшін жұмсайтынын, Құнанбай, әрине, дұрыс аңғара алмады. Құнанбай Абайдан не күтсе, Абай оны халыққа берді. Яғни ол әкесінің қолшоқпары емес, халықтың мұңын мұндаған қамқоршы болып шықты.

Құнанбайдың Қодарды өлтірткенін өз көзімен көруі сергек, сезімтал баланы қатты толқытып, жанын жегідей жеді. Әке бейнесі Абайда бұрын әлі танылмаған белгісіз бір үрейлі жұмбақ сезім тудыратын болса, енді сол тылсым сыр ашыла бастағандай. Әке санап жүрген адамы қандықол, қатыгез біреу болып шықты. Міне сондықтан да Абай одан үрке шошып, түніле жиренеді. Құнанбайдың Қодарды азаптап өлтіруіне Абай, әрине, қарсы болды. Бірақ сол ызалы сезімін әке алдында ашық білдірерлік дәрмен Абайда әлі жоқ еді. Сондықтан да ішін өртеген мұң-наланы ол көз жасымен шаяды. Оның әлсіз қарсылығы да сыртқа сол көз жасымен бірге шығады...

Қатал әке және оның қатыгез қылықтары Абайдың алдын әрдайым орайды да отырады. Абай әкесі үшін бірде ұялып киналса, бірде сол озбыр әкеге іштей жауығып кектене түседі. Әкеге деген осы қарсылық сезімі күшейген сайын Абай іштей рухани жапа шеккендей болады. Жас Камшаттың сорлы тағдырына байланысты Абай әкеге аздап болса да бой көрсетіп, жанамалап қарсы

шығады. Бөжей үйінде тірі жетім болып жүрген Камшаттың қайғылы халін өз көзімен көріп тұршігіп қайтқан Абай шерлі шешелерінің алдында Құнанбайға былай дейді: «Рахым, мейірімділік жоқ, не деген жаны ашымас, қатыбас байлау — сол байлаудың өзі? Тату етер байлау да емес. Көңілге қату бітіретін байлау ғой және. Камшаттан зорлықпен айырған жігітекті мұндағы ана, бауыр қайтып жақын көре алады? Мал алмай, мазасыз масыл жас баланы алғанға олар қайтып ырза болады? Олардың рақымсыз, надан топастарына салсаңыз, Камшаттың барлығынан да бес байталды артық көрсе қайтесіз? Ендеше, ортамыздағы ең әлсіз, ең пұшаймен бір ғарыпты қайда тастап отырмыз? Ит жемеге тастап отырғанымыз жоқ па?»... Абайдың бұл сөздерінде рулық ескі салт-әдеттерді сынау ғана емес, сонымен бірге сол қатыбас байлауды желеу етіп жас сәбидің өмірін қорлаған топас жандарды, ең алдымен мейірімсіз әкені кіналау, тіпті айыптау да бар. Әрине, Абай әкеге бұл кіналауын бетке салық етсе, бадырайтып тұрпайы түрде айтпайды, әке сезетіндей етіп тұспалдап жеткізеді. Ол жалғыз әкесін ғана емес, көп адамды, оның ішінде өзін де қоса кіналайтындай. Бірақ бұл сырттай карағанда ғана осылай. Әйтпесе, Абайдың сөз оғымен атып, нысанаға ең алдымен алып отырғаны — Құнанбай. Өйткені, өзінен туған баланы жат қолына беріп, «ит жемеге тастаған» әке қандай адам екенін байқау қиын емес.

Сол сияқты Абайдың Құнанбай сөзін сөйлейтін, соның айтқанымен жүретін ұрда-жық қолшоқпарлардың әділетсіз, жүгенсіз әрекеттеріне әрдайым тойтарыс беріп отыруын түптеп келгенде оның әке өміріне қарсылығы деп қарау керек. Ал, Абайдың қарсылығы осылайша жанамалап, астарлы түрде көрінетін мезеттер тіпті романның бірінші кітабында да мейлінше мол.

«Абай» романының бірінші кітабында жазушы ерекше бір суреттеу тәсілін қолданады. Бұл — романда суреттелетін оқиғаларға автордың көбінесе өзінің жас геройының көзімен қарауы және соның түйсінудері мен сезінудері арқылы бейнелеуі. Міне осындай көркемдік ерекшелік романның бүкіл өнбойына аса бір тартымды, әсерлі рен беріп отырады.

Қодар өлімінің ауыртпалығын да, Құнанбайдың басқаларға жасайтын зорлық-зомбылығының тауқыметін де, жұтқа ұшыраған ауылдар халінің мүшкілдігін де, қыз ұзатуға, келін түсіруге, өлікті азалауға байланысты ескі әдет-ғұрыптар қандай болатындығын да және тағы

басқа сол сияқтыларды оқушы тек авторлық баяндаулар мен суреттеулерден ғана емес, сонымен бірге Абайдың сол жайларға толқынуы, сезінуі, әсерленуі арқылы да қоса біліп, тани түсіп отырады. Автордың осындай көркемдік тәсіл қолданғаны орынды болған және бұл романда ақталған да. Жазушы өзі суреттеп отырған кезеңнің барлық үлкенді-кішілі оқиғаларын тізбектей бермек емес. Ол әрі дәуір шындығын танытатын, әрі геройының өсуін, қалыптасуын белгілеген оқиғаларды ғана іріктеп алады. Сондықтан да романда суреттелген оқиғаларға Абайдың жиі араласып отыруы да, сол оқиғалардың Абай жанында жаңғырығып, оның ой-санасында із қалдырып отыруы да әбден заңды. Оның үстіне, Абай жай қарапайым ғана кейіпкер емес. Мұны әлі өзі де сезбегенмен және басқалар да байқамағанмен, ол — ақын. Сондықтан да Абай араласып жүрген оқиғалардың романда бәрін де тез қабылдағыш, сезімтал, ақын жанды Абайдың түйсінулері арқылы берілуі әсіресе заңды бола түседі.

Жас Абайдың бойында қайырымдылық пен әділетті жақтаушылықтан басқа тағы бір қасиет бар. Бұл — ойлы, сұңғыла баланың өзін қоршаған ортаға, айналаға ақындық тебіренушілікпен, ыстық сезгіштікпен қарауы. «...Қыр кеші бұның бір ұғымсыз әміршісі, сүйсіндіре мүлгіткен зор мұңдасы тәрізді.

Құлағы әжесінде, екі көзі сонау алыс көктау, қатпарлы қалың Шыңғыс жотасын қыдырады.

Жидебайдан жиырма шақырымдай жердегі Шыңғыс кешке шақты ымырт жабыла, көкшілденіп, суық тартып алыстай береді. Жайын күштің жобасы тәрізденген қалың ауыр жоталар мен қатаң суық серек тастар болсын, баршасы да жым-жырт қана сілейіп түнге бейім ұсынып барады.

...Таудан сокқан салқын ызғар қатал мінездердің ызғырығы тәрізді. Ызындаған суық лептің қарсысына ана жыры, мейір-шәпуат жыры үн қосады. Құшағына тартқан өзгеше күш, бар дүниені өзіне бағындырар орны бар, баяу да болса, басым саз. Абай бір түрлі сөйліп, іштей серпіліп алып, тау жотасынан биіктеп, аспанға қарады. Толық ай ашық көкті қалқып, сызып келіп, бір топ шоғыр қара бұлтқа кірді. Кірді де қызық күйге түсті. Абай соған қарап өзге жайдың бәрін ұмытып, аңырап телміре қалды...»

Жазушының кісі көзін баурап алып, телмірте таңқалдыратып бұл пейзаждық көріністі Абайдың қабылдауы

арқылы, соның сезім күйлерімен ұластыра беруінде мән бар. Бұл көрініс геройдың ішкі дүниесін ашып көрсетеді, оның байқағыштығын, сезімінің әсерлігі мен мөлдірлігін паш ете түседі. Сондай-ақ романның алғашқы кітабының көп тарауларында оқушыны Абай жанының осындай тебіренулеріне, оның сезім дүниесіне үнілдіре отырып шығармасының ең негізгі тақырыптарының біріне ауысуға дайындық жасайды. Ол өзінің геройын ғана емес, оқушысын да сол тақырыпты терең де әсерлі қабылдай аларлық өріске меңзейді. Бұл — ақын Абай туралы тақырып. Романның бірінші кітабында Абайдың ақындық өнері кеңінен бейнеленбеген. Бұл шындыққа сай келеді де. Өйткені, Абай біраз егде тартқаннан кейін ғана шын ақын атын алғаны, ақындық өнерге кешеуілдеп барып ден қойғаны мәлім. Бірақ ақын Абай туралы тақырып романның бірінші кітабында да бірсыпыра өрістеп, желі тартып-қалған. Абайдың ақындық қабілеті шарқ ұрған шабыт үстінде, сезімнің алай-түлей дауылдары соғып өткен сәттерде әсіресе анық байқалады. Мысалы, Шөже ақынның өткір мысқылға толы шыншыл жырларын естігенде қатты әсерленген Абай сол толқынды сезімі суынбай тұрғанда Майбасардың қалжыңына тап болады. Майбасардың қағытуынан бұрын қатты қысылатын ұяң бала енді басқаша мінезге ауысады. Аға ақынның талантына таңырқай табынған жас баланың өз бойындағы ақындық қайнардың да көзі ашылып, сыртқа буырқанып шыға келгендей.

Өзінің ең тұңғыш әрі айнымас ғашығы Тоғжанның жүрегінен махаббаттың тозбас, суынбас қуанышын тапқан сәттерде де Абай жүрек жарды сырын өлең тілімен айтады. Абайдың ақындық тебіренулерін тікелей суреттейтін мұндай эпизодтар романның бірінші кітабында жиі кездеспейді. Бірақ болашақ ақынның жан сарайы оның әрбір құбылысқа жалын атқан сезіммен әсерлене, толқына қарайтындығынан, еркін шабыттан туып төгіліп тұрған оралымды да бейнелі тіліне барлай білген адамға айқын аңғарылатындай. Романның алғашқы кітабында шым-шымдап қана белгі берген бұл тақырып соңғы кітаптарда ең басты тақырыпқа айналады, шығарманың ең негізгі сюжеттік желілерінің бірін құрайды.

Бұл тақырып романның бірінші кітабында Абайдың Барлас, Шөже сияқты ақындарды көргендігі және содан алған әсері баяндалатын эпизодтарда да жарыса өрбіп отыратын тәрізді. Егер Барластың сыры терең жырлары жас баланың жанында ақындық өнерге деген ыстық

күштарлық сезімін тудырса, ал Шөженің өткір өленінен Абай нағыз поэзия өмір шындығын толғайтынын және оның ғажайып қуаты да осы қасиетінде екенін ұғады. Әкесі Құнанбайдың және оның жемтікесі Алшынбайдың халықты жегідей жеп жүрген паракорлығын Шөженің тап басып, тауыса айтуы, жермен-жексен ете түйреуі Абайды ерекше толкытып, таңқалдыруы да тегін емес. Өйткені ол Шөженің жырынан өзі көріп, байқап жүрген өмір шындығының айнымас, дәл көрінісін тапты.

Дала өмірінің қым-қуат, қайшылықты шындығын оның күнгей де, көленкелі де жақтарын жазушы бар күрделі күйінде, айқын суреттер арқылы бейнелеуге ұмтылады. Жазушы дала өмірінде туып келе жатқан жаналықтың прогресшілдік нышандарын мейірлене суреттесе, ал сол сахараның еңсесін ғасырлар бойы басып, аяусыз жаншып келген ескілік сұлдерін аяусыз әшкерелейді. Дала өмірінің тағылығы, елді билеп-төстеген ұлықтардың жендеттігі Қодар мен Қамқаны жазықсыз дарға асуға байланысты оқиғалардан әсіресе айқын көрінеді. Құнанбайдың әмірімен Қодарлардың жазалануы, ру басыларының өліктердің денесіне тас лақтырып корлауы, әйелдер мен балалардың қыстығып жас төккені суреттелген беттерді оқушы салқынқандылықпен, енжар күйде оқи алмайды. Бұл үрейлі эпизод кімнің болса да жүрегін лоблытып, жанын түршіктіретіні күмансыз. Мұның себебі осы оқиғаның, адам айтқысыз ауыр трагедиясында ғана емес, сонымен бірге жазушының сол оқиғаны оқушы оның ауырлығын өз басынан кешкендей, зұлмат сұмдықты өз көзімен көргендей дәрежеге жеткізіп бере алғандығында. Оқушыны суреттеліп отырған оқиғалардың енжар бақылаушысы етпей, соның жанды қатынасушысына айналдыратын шын мәнісіндегі үлкен искусствоның әсер етушілік қуаты осындай болмаққа керек.

Рулық ескі әдет-ғұрыптардың қандай жиіркенішті екендігінің, оның адамгершілік нормаларына қаншалықты кереғар жат болғандығының айқын бір мысалы — жас Қамшаттың аянышты тағдыры. Құнанбай мен Бөжей арасындағы аз күндік жалған келісушіліктің құрбандығы болған жазықсыз баланың ана құшағынан, туысқантуғандарын айырып, жат қолында кете барған өкінішті сәті мынадай: «Үй ішінде түк өзгеріс сезбеген, бұрынғысынша былдырлаған Қамшат тысқа қарай бір бөтен, үлкен кісі ала жөнелгенде ғана шошынып еді.

— Апа!.. Апа!.. Әже! — деп шырылдап қоя берген.

Кішкентай жүрегін корқыныш қысып, зар қакқан бала дәл бір от басып алғандай шыр-шыр етеді.

Осы зарлаган үні Бөжейлер аттанып ұзап кеткенше басылмады, алыстаған сайын отқа өртеніп, не суға жұтылып бара жатқан жанның зарындай боп ызың-ызың естіліп тұрды».

Камшаттың бұл көз жасы тыйылмайтындығын оқушы осы бір аянышты суреттен кейін алдын ала сезеді. Абайдың Камшатты іздеп барғаны баяндалатын эпизодтан осының шындық жай екені көрінеді. Камшат бұл дүниенің адамы болудан кеткен... Камшаттың өліміне оның өз әкесі Құнанбай да, асырап алған Бөжей де бірдей кінәлы. Шындап келгенде бұған сол бір беймезгіл заман, оның жыртқыштық тәртіптері ең алдымен айыпты. Міне, осылайша әрі заман сырын ашатын, әрі геройлардың характерлерін даралап көрсететін мұндай типтік оқиғаларды кітаптың басқа тарауларынан да мол табамыз.

Романның бірінші кітабында бейнеленген күрделі де келелі тартыстардың бірі — ұнамсыз геройлардың өз арасындағы алыс-жұлыс. Құнанбай және Бөжей, Байдалы, Байсал сияқты ру басыларының арасындағы тартыс желісі кітаптың алғашқы тарауларында әсіресе мол өрістейді. Бітеу жара сияқты көбінесе іштей асқынып дамитын бұл тартыс ауық-ауық лып етіп сыртқа шыға келеді. Токпанбет пен Мұсақылдағы соғыстар осыны көрсетеді. Бұл соғыстардың тауқыметін жарлы ауылдар да аз тартпайды. Ру басылары қалың бұқараның таптық санасы оянбағанын пайдаланып, ру намысы деген жалған ұранмен уландырып, оларды өз мүдделеріне бола ұрындырып отырады. Өткен замандарда қазақ қоғамының алға қарай дамуына кедергі келтірген, тап күресінің өршуіне, халықтың таптық санасының оянуына тұсау болған кеселдердің бірі де осы болатын. Осы жәйт романның бірінші кітабында біраз орын алған.

Романның бірінші кітабында орыс адамдарының бірен-сарандаған өкілдері бар. Олар — Майыр мен адвокат Акбас Андреевич. Алғашқының образынан патшалық — самодержавиелік Россия дала өміріне қандай кеселді апат әкелгенін көреміз, патша өкіметі әрдайым қолдап, демеп отырған бұл ұлықтар тек қазақтардың ғана емес, сонымен бірге еңбекші орыс халқының да ата жауы еді. Олар екі халықтың арасында ұлт араздығын қоздыруға тырысты, дала өмірінде ұрлық, паракорлық, әділетсіздік атаулының өршуіне өз тарапынан тікелей жол беріп отырды. Жазушы Майырдың осы паракорлығын әсіресе

ұтымды ашып көрсетеді. Ол параға бола даугер ру басы-ларың ғана емес, сонымен бірге өзінен дәрежесі жоғары ұлықтарды да алдап соғып кетеді.

Ал, Ақбас болса, ол — басқа сипатты адам. Ақбас шамасы келгенше әділ болуға тырысады. Балағаз, Әділ-хандар ісі турасында Абай Ақбастан көп жәрдем алады. Абай Пушкин томын да бірінші рет осы адвокат Ақбастың үйінен көреді. Әрине, ол Абайды Пушкинге әкеле алған жоқ және одан мұны күтуге болмайды да. Бірақ оқуға, өнер-білімге ұмтылу қажет екендігін Абайға тұңғыш рет ұғындырушы, маслихат беруші — осы Ақбас. Бұл образдың ерекше сипаты да осында.

Егер романның бірінші кітабы бала шәкірт Абайдың оқудан қайтып ауылына келе жатқанын суреттеуден бас-талса, ал кітаптың ең соңғы тарауында Абайдың енді сол туған ауылын артына тастап қалаға қайта аттанғанын, білім сапарына түскенін көреміз. Бұл салыстыруда үлкен мән бар. Абай алғаш көргенде көркінен көз ала алмаған сұлу да шалқар дала енді ақ кебінге оранған. Далада жанға жайлы, жаймашуақ көктем жоқ. Оның орнын қа-һарлы қыс басқан. Жалаңаш та жүдеу даланы суық, ыз-ғырық жел ғана кезіп жүр. Міне бұлар — тек жылдың әр мезгілін көрсететін табиғат суреттері ғана емес. Бұл су-реттерде шығарма кейіпкерінің сезімі, жан толқындары астарлы түрде ашылып жатыр. Әрбір сурет Абайдың дала өмірі туралы әр кездегі түсінігін, көзқарасын таны-тады. Тұрмыстың талай талқысынан өтіп, шындала ши-рыққан Абай өзін қоршаған ортаға, шындыққа ойлы да сыншы көзбен қарайды. Бұрынғы байқағандарының оған енді басқаша болып көрінетіндігінің сыры да осында.

Бірінші кітаптың ең соңында жазушы геройының қан-шалықты өскенін образды түрде андату мақсатымен оны тасты жарып, шынға шыққан шынарға балайды. «Енді бұл күнде сол шынға шыққан жалғыз шынар балғын тартып, жас қуатқа толыпты. Қазір оған қыс пен аяз да, тіпті тау дауылы да қатер болудан қалған еді». Қаһарлы қысты да, долы дауылды да елемейтін бұл шынар енді өбден толысып, мәуелі де саялы бәйтерекке айналуға, ал оның ығында басқа көптеген шынарлар көктеп өсуге ке-рек. Ал мұны бейнелеу — екінші кітаптың үлесі.

Жазушы осы ойды әке мен бала арасында үзілмей, барған сайын шиеленісе түсіп келе жатқан өзекті тар-тысқа кітаптың соңғы тарауында қайта оралу арқылы да шебер андатады. Кітаптың басқа тарауларында әке қа-талдығына іштей күйзелетін Абай ең соңғы тарауда оның

бетін қайтарып, сөзден токтатып кетеді. Құнанбайдың «бойындағы мін» деп көрсеткен үш жайына да Абай қарсы дау айтады. «Орысшылсың. Солай қарай ден қойып барасың» — деген Құнанбай сөзіне Абай былай жауап қайтарады: «Халық үшін де, өзім үшін де дүниенің ең асылы — білім, өнер. Сол өнер орыста. Мен барлық тірліктен ала алмаған асылды содан алатын болсам, ондай жер жатым бола ма?.. Жатырқап, қашықтауым надандық болса болар, бірақ қасиет болмас»... Міне, бұл — Абайдың бірінші кітапта өсіп жеткен биігі. Осы биіктен оның болашақ іс-әрекеттерінің өрісі де айқын көрінеді. Өзі анық таныған, сөз жүзінде ғана айтып отырған бұл идеясын ол енді іске асыруға керек. Оның өмірінің мақсаты да, мағынасы да осы болмақ.

Романда Абай өмірінің жарқын, қуанышты сәттері де, өкінішке толы қасіретті мезеттері де тұтас көрінеді. Жазушы геройының «жан диалектикасын» шынайы әрі мол аша алған. Автор Абайдың іс-әрекетінің тамыр тартқан тереңін заман шындығынан, сол дәуірдің даму жолында туған қажетінен іздейді.

Абай дүлей өмірдің рухани қысымынан көп уайым шегеді. Күндес шешелердің мұң-шері, жат қолында өлген жас Камшаттың өкінішті қазасы, өзінің бақытсыз сүйіспеншілік тағдыры жайындағы Абайдың арманды ойлары, жеке басының мұрат-тілектері оның халық туралы, халықтың жоқшылық тұрмысы, қаранғылығы туралы мүдделерімен астасып жатады. Жазушы Абайды әкенің баласы емес, халықтың ұлы ретінде суреттейді. Абайдың өмірдегі, шындықтағы бойының өзі осындай биік болатын. Ол Құнанбайдың баласы емес, «қалың елі қазағының» баласы еді. Абайдың осы қасиеті романда біртіндеп, бірақ барған сайын тереңдей түсіп ашылады. Абайдың әрбір әрекеті мен сөзінен оның халыққа деген шын қамқорлығы, адал тілегі аңғарылып отырады.

Жұтқа ұшыраған кедей ауылдардың малы аман қалуына Абай жағдай туғызады. Абай оларға өз қолындағысын бөлісіп береді. Бұл оның терең гуманизмін көрсетеді. Абайдың халық қамын жеп айтқан патриоттық ойлары мен мақсаттары оның Қадырбай ақынмен сөйлескен сөздерінен де айқын танылады. Бұл тұста ол өзін нағыз қамқоршы халқының бүгінгі ащы өмірін ғана емес, ертеңгі күнін де толғайтын ойшыл ретінде көрсетеді. Бірақ Абайдың жас шағында ұстаған гуманистік көзқарастарында шектелушілік бар. Бұл Абайдың өз творчествосынан да айқын көрінетін. Жазушы Абайдың

көзқарасындағы кемшілікті жуып-шаймайды, қайта оны реалистік түрде ашып береді. Байлар мен билерге адамгершілікті ұқтырып, олардың аяушылық сезімін оятуға тырысуы, байлардың малын ұрлаған, «кек қайтарған» жігіттерді құптауы, кейде тіпті ру таласын бітістірмек болған әрекеттері — Абайдың көзқарастарындағы олқылықтар еді. Мұның бәрі Абайдың жеке өз басының ғана міні емес-ті. Өйткені, бұл кенжеліктің түп-төркіні дәуір шыңдығында, тарих тереңінде жатыр.

Үстем тап өкілдерінің қаталдығы мен жауыздығына, қоғам ішін жайлаған әділетсіздікке қарсы бағытталған күресі барған сайын өткірлене түскенмен, Абай сол әділетсіздіктер мен әлеуметтік теңсіздіктердің негізгі себептерін, түп төркінін әлі де болса жете тани алмайды. Бірақ өзі шыққан үстем ортадан мүлдем қол үзген Абай қашан да халықпен бірге болады, оның ауыр тұрмысын, қайғы-қасіретін тереңірек көреді. Сөйтіп, халықпен бірге болу, оның күресіне араласу Абайдың өзін де идеялық жағынан ұстартып, оның ой-өрісін тереңдете түседі. Мұны Абайдың өзі де сезеді. Ол Дәркембайға былай дейді: «Жоқшылық пен жаманшылық ел ішін кеулеген ғой. Сенің көзіңді қыран көзіндей қырағы етіп сол ашқан екен. Өз көзің ашылумен бірге менің де көзімді қоса ашып отырсың...» Абайдың ақындық талантқа нәр, ойына тірек табатыны — тек өз халқының өмірі ғана емес. Ол орыстың алдыңғы қатарлы адамдарының озық идеяларымен де мол сусындайды. Мысалы, Михайловпен кездескеннен кейін Абайдың бүкіл өмірінде, көзқарасында, тіпті психологиясында да көп өзгерістер болады. Михайлов Абай бойындағы гуманизмді, оның халық қамын ойлайтын адам екенін жақсы таниды және жоғары бағалайды. Ол Лосовскийге Абай жайында былай дейді: «Құнанбаевта мені қызықтыратын бір қасиет бар. Көп мәжілістес болдым. Жақсы таныстым. Сонда мұның аузынан: «әділет, халық, халыққа адал қызмет» деген сөз көп қайталап шығады. Онысы және тұрақты ой боп, көңіліне бекіген. Мені осы адамның бойындағы гуманизм қызықтырады».

Абайдың Михайловпен кездесулері суреттелетін жерлер — романның ең бір жарқын, бояуы қою беттері. Абайдың әділетті жактайтын гуманистігін, талантын биік бағалаған Михайлов оның тайыз жатқан жерін де тез таниды және Абайға деген ақыл-кеңесін де сол арнада, сол бағытта береді. Бірді-екілі әділетті қылығы мен адамгершілігін көрген соң Абай Лосовскийді «жақсы ұлық» деп ойлап қалады. Михайлов Абайға оның бұл

түсінігінің қате екенін айтады, ұлық атаулының барлығы да халыққа жат деген пікірді білдіреді. Михайловпен сөйлесе, пікірлесе жүріп Абай көп биіктейді. Әлеуметтік теңсіздіктер мен әділетсіздіктердің түп негізін, себебін ол енді терең, дұрыс түсінеді. Михайлов Абайға Россиядағы азаттық қозғалысы жайында, азаттық ойдың туын тіккен революционер Чернышевский жайында айтады. Оның орыс шаруасын қолға балта ұстауға шақырғанын еске түсіреді. Михайловтың бұл айтқандары Абайға да көп ой салады. Михайловтан естігендерін кейін жатақтарға айтып әңгімелеп отырып, Абай өзін көп толғандырған мына бір сырды шертіп кетеді:

«Тағы ойласам. Тобықты — Керей, Қаракесек—Найман ішіндегі болыс атаулы, Семей мен Омбы, Орынбор—Мәскеу атаулыдағы барлық төрелер тобымен ұрандас екен. Бұны ұрсаң оған, оны соқсаң бұған тиетіндей сыры бар екен, карт достарым. Жаңағы айтқан орыс ойшысы бұқара мұның жоқтайтын асыл азамат екен. Сол айтыпты: «Қалың ел өзін сорлатқан ұлық зорлығынан арылу үшін басқаға жалынбасын, өзінің қайраулы қара балтасына жалынсын!» — дейді. Кейде сендердің мұңыңды тындап отырып, «шіркін сол қара балтаны осы қазақ сахарасында талай рет, мерездің тамырына қарш еткізіп қадап, ұрар ма еді», — деп те ойлаймын, қатты толқимын» Бұл, әрине, жақсы идея. Бірақ Абай өмір кешкен дәуірдегі қазақ қоғамының жағдайында бұл идеяның жүзеге асуы мүлдем мүмкін емес-ті. Егер автор Абайды революционер дәрежесіне көтерсе, ол жасандылыққа, бұрмалаушылыққа ұрынған болар еді. Автор тарихи шындықтың шеңберінен аттап кетпейді. Ол Абайды революцияшыл күрескер етпей, халық қамқоршысының, ағартушының ролімен шектейді. Шындығында да Абайдың көтерілген, көтеріле алатын биігі осы болатын. Абай өмір сүрген кездегі қазақ шындығының жағдайларында құлашты бұдан артық сілтеуге мүмкіндік жоқ та еді. Абайдың ақылшысы Михайлов осыны жақсы түсінеді. Сондықтан да ол Абайдың: «біздің қазақ сияқты елге, сол елдің ояна бастаған азаматына, Чернышевский осы арада болса, не маслихат айтар еді? Қандай бет нұсқап, жол көрсетер еді? Осы туралы не ойлайсың?» — деген ойлы сұрағына ол мынадай салмақты түйін айтады. «...Дәл сіз үшін қазір мен екі нәрсе айтар едім: бірінші қазақтың жас буыны үшін, мысалға алғанда, дәл сіздің өз балаңыздан бастасак, «оқу, оқу, оқу» дер едім. Орысша оқу! Екінші — оқыған мен білгенді халыққа жаю.

Каранғы сахараға бір шам болса да, жалғыз қолда жалғыз ғана шырақ болса да, өз білгеніңізді апаруға, танытуға керек. Сол таныту үстінде бүгінгі қоғам бойындағы неше алуан дертті әшкерелеп, шенеп, маскаралап ашып отыру керек. Сыншы ой керек! Сіздің халық, менің аңғаруымша ақын халық. Қай жолмен екепін білмеймін, мен солардың домбырасына, өлең-жырына халықтың жоғын жоқтатар едім... Қалай айтылса да, халық құлағына оның қамын жеген сөз жетсін. Соның өзі аңғартады, соның өзі оятады».

Міне, Абайдың орыс достарынан алған үлгі — нұсқасы осы. Бұл — қазақ ақынының бұдан кейінгі қызметінің программасы есепті.

Ес біліп, ой тоқтатқан шағынан бастап-ақ Абай өзін халық алдында борыштар санайды, соның қажетіне жарауға тырысады. Қодардан қалған жалғыз ұрпақ жетім бала Дәрменді ертіп келіп, Дәркембай қажылыққа жүргелі жатқан Құнанбайдан күн сұрағанда әкесі үшін Абай жауап береді. Құнанбайдан қайыр жоқтығын білетін Абай әке қарызын өз мойнына алады. Ол Дәркембай мен Дәрменге жүз сом ақша беріп, шығарып салады. Қысылшаң жағдайда Абайдың қолынан келгені де сол. Құн тілеп келген жылауларды жай сөзбен жұбатып, шығарып салуға болмайды және бұл Абай бойына лайық та емес. Дәркембайлар алдында айтқан сөзі — халыққа деген қарызын өтеу сертін Абай есінен екі елі де шығармайды. Оның барлық саналы өмірі мен ойлы еңбегі сол сертін орындауға, халыққа қызмет етуге жұмсалады. Ал осы халыққа қызмет етудің негізгі тұра жолын Абай орыс достарының ақыл-кеңесінен тапты. Бұл жоғарыда Михайлов айтқан, елді ағарту, өнер-білімге үндеу жолы, халықты қанаушыларды кекті жырмен шенеу жолы еді. Абай осы жолынан шеткімеді. М. Әуезов романын оқып отырғанда Абай өткен осы жолдың бел-белесін, күз-қиясын, сыр-сипатын айқын көріп отырамыз.

«Абай» романының бірінші кітабында ру тартысы, ру басылары Құнанбай мен Бөжей, Байдалылар арасындағы алыс-жұлыс көбірек суреттелетінін жоғарыда айтқан едік. Бұл ретте автор, ең алдымен, негізгі геройының ой-өрісінің жастығымен, оның айналадағы құбылыстарды сын көзімен қарап бағалау дәрежесіне әлі жетпегендігімен санасса, екіншіден сол ру тартысының өзінде де ауыртпалық жарлы-жақыбайлардың, кедей ауылдардың мойнына түсетінін, малдан да, жерден де айрылатын — солар екенін аңғартады. Сөйтсе де ескі қазақ ауылында-

ғы тап тартысының толық көрінбей қалуы романның бірінші кітабына біраз шіркеу болатын. Ал, екінші кітапта жазушы өткен ғасырдағы қазақ қоғамында орын алған өткір де бітіспес қайшылықты, тап тартысын терең ашып көрсетеді. Бұл ретте жатақтардың тіршілік әрекеті, ірі қимылдары ерекше атауға тұрарлық. «Атасы туыс емес, тірлігі туыс» болып кеткен бұл адамдар — ауылдағы баска кедейлерге қарағанда анағұрлым зор күш. Бұлар «алты бақан, ала ауыз» емес бірегей, ынтымақшыл. Олардың қолынан ірі-ірі қимылдар келетіні де осыдан. Рушылдық шылауынан шыға алмай жүрген кедейлермен салыстырғанда жатақтардың болашағы да сенімді әрі үлкен. Ел тыныштығын бұзған тентек оязға тойтарыс беруі олардың қолынан кесек қимылдар жасау әбден келетіндігін көрсетеді. Ортақ мүдделер табыстырған жатақтар тобы табанды да, тегеурінді де. Бірақ олар кең өріске бағдарлайтын жетекші ойға ділгер. Олар бұл ретте ең алдымен Абайға арқа сүйейді.

Егер Құнанбай және оның жолын ұстаған Тәкежан, Ысқақтар жатақтардың егінін таптап, өздерін қудалап, олардан үрке шошитын болса, ал Абай мен жатақтар арасы барған сайын жақындай түседі. Азаттық туралы, күрес туралы Михайловтан естіген нәрлі ойларын да Абай ең алдымен осы жатақтарға айтады. Абайдың жатақтарға көбірек үйірілуінің мәні де бар. Өйткені тіршілік, өмір туралы Абай айтып жүрген прогресшіл ойдың жүзеге асуына ең ықтимал орта осы жатақтар арасы. Абай жатақтардың зорлықшыл әкімдерде кеткен есесін алып беріп жүреді, олардың балаларын орысша оқытуға береді. Сөйтіп, Абай, бір жағынан, жатақтарға қамқоршы болып, оларға қол ұшын ұсынып жүрсе, екінші жағынан, ол сол жатақтардан өзіне үлкен тірек табады, олардан көп нәрсені үйреніп отырады.

Романда жатақтардың негізгі өкілдері ретінде көрінетін Дәркембай, Дәндібай, Еренайлар — өмірден алған сабақтары көп, ащы-тұщыны көріп ширыққан, батыл, өжет жандар. Олар Тәкежан, Ысқақ сияқты жуандармен ғана жағаласып жүрген жоқ, қырсау өмірдің, қолқысқа, тапшы тұрмыстың өзіне де тиянақты қарсылық жасауда. Бұлардың ішінде автордың әсіресе мейірлене суреттейтіні — Дәркембай.

Жазушы Дәркембайды романда суреттелген оқиғаларға әр тұста-ақ араластырып отырады, оның образын өсу, даму үстінде көрсетеді. Алғашқыда ол ру басы Бөжейдің шылауынан шыға алмай, содан үміт күтіп жүре-

ді. Бөжей мен Құнанбай арасында болған соғыста Құнанбайға мылтық кезегенде ол көбіне Бөжей үшін, соның кегі үшін кезенеді. Рас, ол жолы Дәркембай Құнанбайды ата алмайды, бірақ кейін Құнанбай қажылыққа аттанғалы жатқанда атады. Алғашқыда Құнанбайды Бөжейдің намысы үшін атпак болған Дәркембай бұл жолы оны жазықсыз құрбан болған Қодар үшін, оның жетімегі Дәрмен үшін және сол Дәрмендей жетімдік көрген ел кегі үшін атады, бірақ мылтық оғымен емес, әділдікті бетке айтқан алмастай тілгір сөз оғымен атады.

Жалпы, осы эпизод, яғни Дәркембайдың қасына Дәрменді ертіп Құнанбайдан құн сұрауға баруы суреттелетін беттер романның идеялық тынысын кеңіте түсіп тұр. Бұл эпизод жазушының өз геройларының характерлерін аша түсуіне және соларға өзінің авторлық қатынасын бұрыңғыдан да бетер айқындауына мол мүмкіндік береді.

Құнанбай өзінің арамза мақсатының құрбандығы етіп Қодарды өлтіртті. Бірақ ол өзін бұл сойқан іс үшін кінәлы адам етіп көрсетпеуге тырысты. Сондықтан да ол әр рудың адамына кесек лактырту арқылы өз қолындағы қанды жуып-шайған болды. Әрине, Қодар өлімі үшін Құнанбайдан ешкім құн сұрай алмады. «Қодардың жазығы жоқ болса да, құн деген үн болмады. Үн шығармады заманыңның талқысы!» — дейді Дәркембай Құнанбайға осыны еске алып. Рас, алғашқыда Қодар өлімінің себебі әркімге--ақ анық болған жоқ. Бірақ, Құнанбайдың сыры ашылғаннан кейін де Қодар құнын іздеп ешкім де дауыс көтере алмайды. Бір кезде Қодардың өліміне өздері де себепкер болған Жексен мен Жетпіс кейін оның қабірін құшақтап, зар еңірегенде, олар мұның бәрін көлгірлікпен жасап жүр. Қодар қазасына қайғырмаса да, жерден айрылғанда қатты күйзелген олар осы тосын әрекеттерімен Құнанбайды бір лоблытып алмақ. Құнанбайға бұдан гөрі күшті қарсылық жасау олардың қолынан келмейді. Және Қодар құнын жоқтайтындар да бұлар емес. Ал, Қодардың құнын іздеуге бел шешіп, бекем кірісетіндер осы Дәрмендер болмақ. Дәрмен тек Қодардың ғана нәсілі емес. Ол — жаңа ұрпақтың жас тілекпен келген өкілі. Олар әлі бойы қатып, бұғанасы бекімегенмен, болашақ солардікі. Бұл — үн шығартпайтын, талқысы мол заман, Құнанбай заманы тарих сахнасынан сырғып, ысырылып бара жатыр деген сөз.

Дәркембайдың құн сұрау үшін Құнанбайға басқа уақытта келмей, ол дәл қажылыққа аттанғалы жатқанда келуінде де көп мән бар. Егер Құнанбайдың дін, шарифат

жолып қуғаны, бұл дүние тіршіліктің қат-қабат қарбаласынан бой тартканы рас болса, онда ол өзі бұрын теңдік бермей, зар илеткен жетім-жесірдің көз жасынан енді қаймығуға, оларды тағы да ұлардай шулатпауға тиіс. Бірақ осы екі талай сәтте де Құнанбай өзінің Құнанбайлығын жасап кетеді. Әлгінде ғана монтансып тұрған мүләйім, сопы жүзі кенет өзгеріп, ол қаскөйлік ашуына қайта басады. Бұл құбылуы оның қажылық сапарға діндарлығы ұстағандықтан емес, ішке бүккен көп есептермен бара жатқандығын аңғартқандай. Ол бұрын елге тізесін ұлық болып батырса, енді қажы болып та бір қырына алмақ. Құнанбайдың осы қулығын айтпай сезген Дәркембай оны көп алдында келістіріп омакастырады. Ал Құнанбай дес бермеген Дәркембай мен Дәрменді Абай разы етеді.

Сөйтіп, талай түйін келіп табысқан осы эпизодта геройлардың характерлері ұтымды айқындалып тұр. Яғни, бұл эпизодты оқығаннан кейін оқушы Құнанбайдың тақыстығын, Абайдың гуманизмін, Дәркембайдың өткір тілділігін, батылдығын бұрынғыдан да мол тани түседі. Сонымен бірге осы көрініс өз геройларын жазушының типтік жағдайларға душар етуге, сол арқылы характерді терең ашуға бейімділігін де көрсетеді. Мысалы, Құнанбай мен Абайдың ара қатынасын алайық. Алыс сапарға аттанар алдында монтансып тұрған Құнанбайдың жұрт көзінше қатал жауыздыққа қайта басуы Абайға жеңіл тимейді. Бұл қылығы үшін әкесіне ол іштей ренжиді. Сонымен бірге оның бойында сол әке үшін ұялу, кимастық пен қиналу да бар. Бұл да М. Әуезовтың реалистік суреткерлігін, кейіпкерлерінің «жан диалектикасын» ашуға нәзік алғырлығын айқын танытады.

Романның бірінші кітабының соңғы тарауларында Дәркембайдың жұтқа ұшыраған кедей ауылдарға қамқоршы болып, Тәкежандарға қарсы алысып жүргенін көреміз. Өмірдегі өз бетін осылайша дұрыс таныған Дәркембай сол бағытынан аумайды, сол күресін бәсеңсітпейді. Кейін, жатақтардың ұйтқысын құрап, оларға бас-көз болатын да осы Дәркембай. Сөйтіп, автор Дәркембайды халық мұңын ойлайтын қамқоршы, өткір тілді, өр мінезді адам етіп суреттейді.

Осы Дәркембай бейнесімен алуандас, соған ұқсас образ — Базаралы. Жазушы Базаралы тағдырының шытырман қиыншылығын терең ашып, оның бейнесін толық, жан-жақты етіп береді. Базаралының бойында жасымайтын қуат, сөнбейтін лаулаған жалын бар. Өктемдікке жа-

ны қас, әділетті жақтайтын Базаралы сол әділетсіз дүниеге, оның зорлықшыл әкімдерінің озбырлығына қарсы ерлік мінездер көрсетіп, батыл қимыл жасайды. Романда Базаралының нұрлы тұлғасына оның жауына қатал, досына мейірімді кең мінезі, не бір қиыншылыққа шыдайтын қайсар ерлігі, топ жарып сөйлейтін шешендігі сайма-сай суреттелген. Базаралы образын жазушы «Абай жолы» романында әсіресе өсіріп көрсетеді.

Дәркембай, Базаралы және сол сияқты халық өкілдерінің ой-арманы, іс-әрекеттері арқылы автор халықтың арман тілегін, соның күрес-тартысын бейнелейді. Бұл геройлар өздерінің бойына халықтың барлық жақсы қасиетін жинаған, нағыз шынайы, типтік образдардың дәрежесіне көтерілген.

Абай халықтың талантын, оның әні мен жырын шын жүректен сүйеді. Оның Біржанмен кездесуі романда өте әсерлі суреттелген. Көкшетаудың ақсақ дауысты әншісі Біржан өз әнімен бірге еркіндікке ұмтылу лебін, бас азаттығын аңсау сарынын ала келгендей. Біржан аттанып кеткен соң, Керімбала мен Оралбай оқиғасынан кейін әншіні еске ала отырып, Абай былай дейді: «Есіл Біржан, қадірің қандай еді? Елімнің асыл күшін арқалап жүр екенсің ғой! Сенің әніңнің лебі ғой осы жастарды осылай тартқан. Өнер болса, осылай боп, толқынсыз апан суға кесек тас түскендей, ұйқы-тұйқы етсін де. Өмір соны тілейді ғой. Осылай құйындай соғар күштер болмаса, шіріп бүксіп күндер өтеді ғой». Расында да Біржан өзінің асқақ әнімен жастардың бойындағы өнерін де, олардың сүйіспеншілік арманын да оятып, от тастап кеткендей. Халық жыршысының әні арқылы берілген бұл көрініс сол халықтың өз бойындағы талантты және оның өлең-жырының, ән-күйінің күшін аңдатады.

Біржан әнін жұрттың бәрінің құмарта тыңдауының сыры бар. Өйткені, ол жастық жалынын, сүйіспеншілік сезімін ғана емес, халықтың азаттықты аңсаған арманын да жырлайды. Автор Біржан әнінің осы қасиетін де аша кетеді.

Біржан болған шақта Абай аулында сауық-думан сейілмейді. Жастар ән шырқап, сол арқылы өздерінің ойларындағы мұң-шерлерін айтып, көңілдерін көтереді. Ауыл адамдарының, абысын-ажынның шөлкем сөздерінен қаймығып, ән айта алмай ішқұса болып, қыстығып жүрген Әйгерім де емін-еркін ән шырқап, бойын жазып, бір жасап қалады.

Әнші жастардың бұл думан-сауығын суреттеу арқылы

автор олардың бойында үлкен өнер барын, бірақ соның толық көрінуіне мүмкіндік жоқтығын аңғартады. Олардың ойын-сауығы ұзаққа бармайды, аз күнгі көңілділік тез ыдырап таусылады. Сөйтіп, романның жастар қуанышын, әсем ән мен әсерлі күүді суреттеуден басталған бұл тарауы Оралбай мен Керімбаланың өкінішті, аянышты тағдырын, айықпас мұң-арманын баяндаумен аяқталады. Бұл — осы кездегі заманның шындығы да, трагедиясы да болатын.

Егер бірінші кітап Абайдың азамат ретінде есеюін образды түрде бейнелесе, ал романның екінші кітабы, негізінен алғанда, ақын — Абайдың қалыптасуына арналған. Романның бүкіл өн бойына біз Абайдың творчествосын нәрлендірген және оны тудырған себептерді, ақынның белгілі бір шығармаларының қандай жағдайда, қалайша жасалғанын біліп отырмыз. Абай өз творчествосының қайнар көзін халықтың өмірінен, оның жарыққа, еркіндікке ұмтылған күресінен іздейді, өзінің шығармаларында сол халықты, соның арман-тілегін жырлайды, Абайдың ақындық қуатының басталуы тағыры тереңде жатыр. Өзін ғажайып қызық ертегілерімен әлдилеген сүйікті әжесі Зереге, аға-сұлтан, ұлықтардың қайырымсыздығын шенейтін, заман жайлы көп ойланып-толғанатын, қайғылы, сыры терең Барласқа, қаймығуды, қамығуды білмейтін, тіліп түсер өткір тілді Шөжеге де Абай аз қарыздар емес.

Романға Барлас, әсіресе Шөже образын енгізу арқылы автор екі жайды аңғартады. Халық өздерін қанаған езушілерге қарсы қашанда өткір кекесінді, мысқыл сөзді құрал етіп пайдаланды және өзінің бұл ащы мысқылын адалдықты, туралықты айтатын шыншыл ақындарының аузымен, солардың жырымен айтты. Барлас та, Шөже де — міне, осындай ақындар. Мұндай ақындарын халық қатты қадірлеп, ардақ тұтады. Шөже образы арқылы жазушы мұны мейлінше әсерлі суреттейді. Бүкіл Қарқаралыны дүбілтіп, ел ішіне лаң туғызып, күпініп жүрген Құнанбай мен Алшынбайды Шөже бір ауыз өленмен-ақ тып-типыл етеді. «Мынау жалғыз ауыз өлең бағана, күні бойы күмбездей боп, үлкен көрініп отырған екі рудың екі шоқысын бір-ақ соғып, жермен-жексен етті», — деп суреттейді автор, жас Абайдың Шөжені тыңдағаннан кейінгі әсерін. Әлемде сөзден күшті ештеңе жоқ деген қорытындыға келеді Абай. Бұл да Шөженің өткір сөзінің күшін танытады. Кейін Майбасарды қағытып, қалжың өлең шығарғанда Абай: «Шөжеге ұқсадым-ау! Шындап ұқсай

алар ма екем?»— деп іштей қызғана құмартады. Мұның бәрін жазушы шығармаға әншейін енгізе салмаған. Абай Шөжеге жай ғана, жеміссіз қызықпайды. Шөженің зорлық, өктемдік иелерін ашы жырмен түйрейтін қасиеті жас Абайдың өз бойына да мол дарығандай. Шындығында да Абайдың творчествосын нәрлендірген, оған қуат берген қайнар бұлақтың бір саласы — оның өз халқының ауыз әдебиеті және Шөже сияқты, нағыз халық мүддесін жырлаған ақындар екенін жазушы романда көркемдік шындық шеңберінде, тартымды бейнелейді.

Жазушы Абай творчествосының психологиясын терең әрі нанымды ашады. Ақындық өнердің биігіне көтеріле алғаны үшін Абай орыстың классикалық поэзиясына әсіресе қарыздар. Абай творчествосындағы осы үлкен де ұлы бетбұрысты, яғни, оның орыс әдебиетіне ден қойғанын, орыстың классик ақындарынан творчестволық жолмен үйренгенін жазушы мейірлене, аса шабыттана суреттейді.

Өзі үнемі кездесіп, пікірлесіп жүрген досы Михайловтан Абай ақындықты, сөз өнерін құрал етіп жұмсау керектігін саналы түрде білді. Сол құралды қалай жасау және оны қайтіп жұмсау қажет екенін Михайлов Абайға, әрине, айта алмады, айта алмайтын да еді. Өзін толғандырған бұл сұрақтың жауабын Абай Пушкин мен Лермонтовтан, орыстың баска да классик ақын, жазушыларының творчествосынан тапты. Осы жағдайды автор мейлінше әсерлі, шынайы суреттейді.

Жазушы Всеволод Иванов романның осы ерекшелігі жайында былай дейді: «Россия деген не? Оның мәдениетінің қазақ мәдениетіндегі ролі қандай? Орыс поэзиясы деген не? Орыстың әлеуметтік ойы деген не? Ақын қай жолға түсу керек? Кіммен бірге болу керек? М. Әуезов «Абайда» осы сұраулардың бәріне дұрыс және анық жауап береді».

Адам баласына дүниежүзілік искусствоның ғажайып үлгілерін жасап берген мәдени Россияны романда Абай Пушкин бейнесінде қабылдайды. Сонымен бірге Пушкин өзінің тамаша шығармаларымен нақтылы түрде де көрінеді.

Жазушы Абайдың Пушкинмен жақындығын алғаш қазақ ақынының «Дубровскийді» оқып отырған сәтін суреттеу арқылы аңдатады. Бұл Пушкин творчествосының тереңіне Абайдың жаңада бет қоя бастаған кезі. Ал, романның «Биікте» аталатын соңғы тарауында Абайдың Пушкин поэзиясымен айрылмастай табысып, туысып кет-

кенін көреміз. Пушкин поэзиясының тұнығынан еркін сусындаған, оның сырына терең қанған Абай өз тапқанын енді халқына ұсынады. Ол Пушкиннің данышпандық шығармасы «Евгений Онегиннен» үзінділер аударды. Пушкинді қазақ тіліне аударудағы Абайдың рухани күйі, оның толғанулары мен ізденулері романда асқан шеберлікпен суреттеледі. Сондай-ақ «...Орыстың данасы Пушкин өзінің сүйікті Татьянасын қолынан жетектеп кеп, кең қазақ сахарасына ең алғаш рет қадам» басқанын, «өзі тыңдаушысын ұйытқан қадірлі акын» болатынын, «Татьянасы қазақ жасының жүрек сезіміне бұрын қазақ сөзімен айтылып көрмеген көркем, шебер тіл бітіріп, жандай жақсы туысы бола келгенін» оқушы сезініп те, көріп те отыратындай.

Пушкиннің шығармасын оқығанда және аударғанда Абай Татьяна образынан тек Татьяна Ларинаның өз бейнесін ғана көріп қоймайды, қайта, жанды аялайтын бұл тамаша образдың бойынан ол жалпы әйелге тән рухани тазалықты, дегдар мінезділікті және оның қасиетті көз жасын ұққандай болады. Қазақ тілінде ән шырқаған Татьяна атынан Абай өзінің ең сүйікті жары Тоғжанның, ойлы, парасатты Салтанаттың және басқалардың жан сырын ақтарады, солардың да арманы мен мұң-шерін тербейді. Сөйтіп, Абай Татьянаны қазақ қызының жүрегіне соншалықты жақын етті, оларды айрылмастай етіп табыстырды. Абайдың орыс классигі Пушкинмен рухани жағынан туысып кеткенін, қазақ акынының орыс әдебиетімен тығыз байланысын жазушы осылайша терең, шынайы суреттейді.

Романда орыс адамдарының бейнесі де тәуір жасалған. Майыр, тентек ояз Қошкин мен Михайлов арқылы автор екі түрлі Россияның бейнесін береді. Алғашқылар — тек қазақтардың ғана емес, орыс халқының да бітіспес ата жауы, ал Михайлов — орыстың да, қазақтың да епбекші адамының адал досы, нағыз қамқоршысы.

Кезінде «Абай» романының бірінші кітабында орыс адамдарының бейнесі, әсіресе ұнамды планда алынатын геройлардың образы тиісті дәрежеде шықпаған деген пікірлер айтылды. Бұл пікірлер сырттай қарағанда орынды сияқты көрінгенмен, шындығында да мұны авторға кінә ретінде тағудың ешқандай негізі жоқ. Бұл ретте мына бір жайды естен шығармау керек. Автор романның бірінші кітабында немесе екінші кітабында болсын ең алдымен Абайды, оның өмірі мен іс-әрекетін көрсетуді алға бірінші мақсат етіп қояды. Шығарманың сюжеттік өрбуін,

оқиға желісін де автор осы негізгі мақсатына қарай лайықтап құрады. Ол Абайды қоршаған ортасынан, айналасынан бөліп әкетіп, даралап суреттемейді, қайта оны көркемдік шеңберінде алады.

Бірінші кітапта суреттелген шағында Абай анда-санда калаға барып жүргенмен, өз аулынан онша алыстап кеткен жоқ болатын. Егер автор Абайды ортасынан ерте алып кетсе, оған жастайынан-ақ орыс достарын тапқызып, олармен араластырып қойса, жасандылыққа ұрынар еді, шындықтың шеңберінен алыстар еді. Жігіттік құрып Бөжейге ас берісіп, қайнына ұрын барып жүрген Абайдың орыс мәдениетінің өлкесі жағына әлі көзі түскен жоқ, ал көзі түскен күнде де ол жарытымды ештеңе тани алмас та еді. Сөйтіп, орыс интеллигенциясының алдыңғы қатарлы өкілдерімен араласатын аренаға Абай әлі шыққан жоқ. Романның бірінші кітабында орыс адамдарының, әсіресе ұнамды пландағы кейіпкерлердің үлкен бейнесі болмауының бір себебі, орынды себебі осында болса керек.

Мұның есесіне автор романның екінші кітабында орыс адамының үлкен, жарқын образын жасаған. Ол — Михайлов. Бұл — идеялық тереңдігі, көркемдік құндылығы жағынан да ірі, тұлғалы образ. Бір кезде революцияшыл пікір ұстағаны үшін жер ауып келгенмен Михайлов — сол бағытынан, сол күрес идеясынан қайтпаған адам. Бірақ ол бұл идеясын әрекетке айналдыра алмайды. Оның бұлай етуіне жағдай да жоқ. Сөйтсе де, ол бар мүмкіндікті сарқа пайдалануға тырысады. Абаймен достасып, оған жол көрсетуі де — оның сол үлкен мақсатымен, айнымас идеясымен ұштасып жатыр.

Михайлов романда күрескер, үлкен ойшыл ретінде ғана емес, сонымен бірге нағыз қарапайым, еңбек сүйгіш жан ретінде де көрінеді. Қазақ халқының ауыр, аянышты тағдырына ол қатты қиналады, жаны аши қарайды және болашағына байланысты мәселелер жайында Абаймен бірге толғанады, оған ақыл, кеңес беріп отырады. Михайлов Абайдың өз тағдырына да үлкен әсер еткенін, оны дұрыс бағытқа сілтегенін автор нанымды суреттеген.

Михайлов образында автор Абайдың белгілі досы Михаэлистің бейнесін шебер жасаған.

Романда әйелдер образдары да келісті жасалған. Автор шығармада әр жастағы, алуан характерлі әйелдер образын жасай отырып, қазақ әйеліне тән аяулы қасиеттерді жинақтап бере алған. Романдағы әйел кейіпкерлердің ішінде Зере мен Ұлжан екеуін ерекше атауға болады.

Ізгілікті, әділдікті жақтайтын мейірбан әже — Зере, салмақты, ойлы ана — Ұлжан оқушының зердесінде әсіресе сақталып қалады. Бұл екі образ бірін-бірі толықтыра келіп, үлкен жүректі, мол мейірімді ананың бейнесін құрайды. Абайдың, әсіресе жас Абайдың бойынан осы аналар тәрбиесінен дарыған гуманизм мен әділетті жақтау қасиетін айқын сезуге болады. Зере мен Ұлжан тек Абайдың ғана емес, бүкіл халықтың, елдің анасы сияқты.

Әкесінің Қодарды жазалағанын көріп, жаны түршіккен Абай аурумен арпалысып жатып әке есімін үрейлі сезіммен атайды. Сонда Зере сүйікті немересіне: «Иә, құдая, зар тілегім босын, бейуақыттағы тілегім. Осы қарашығыма әкесінің осы ит мінезін бере көрме!.. Тасбауырлығын бере көрме!.. Иә, жасаған!..» — деп бата береді. Әрі баласы Құнанбайдың тасбауырлығынан түңілген, әрі Абайдың болашағын ойлап егіле тілек айтқан кәрі әженің осы бір сөздерінде қаншалықты мейірімділік, ізгілік бар. Зере ел татулығын ойлайды. Ол өз айналасына, ұрпақтарына да осы сезімді дарытып отырады. Осы бір ізгі, қамқор ана сондықтан да жұрттың бәріне қымбат.

Зере бойындағы асыл қасиеттер Ұлжаннан да мол табылады. Сонымен бірге Ұлжан басының мұңы, айықпас шері де бар. Құнанбайдың қаталдығына және көп күндестердің қызғаныш — ғайбатына байланысты туған Ұлжанның трагедиясын автор шебер жеткізіп береді. Жүрегін жаралаған мұң-наласын Ұлжан сыртқа көп шығара қоймайды. Бірақ сараң айтылатын ойлы да саналы сөзінен оның бұл сырын байқау қиын емес.

Қажылыққа аттанып, қаладан шығып бара жатқан Құнанбай мен Ұлжанның арасындағы әңгіме талай-талай оқушының зердесінде қалып қояды. Ұзақ жыл бірге жасасқан өмірінде өзі көп күнренткен зайыбынан Құнанбай кешірім сұрайды. Екі талай, алыс сапарға бара жатқанын желеу етіп, кәрі қу бар кінәсынан бір-ақ арылып қалуды көздейтіндей. Оған Ұлжан мынандай салмақты жауап қайтарады. «Мырза, мынадай сапарыңда кінә түгіл, наз ертсем білместік болар еді!.. Жастықта адамға төсек те, үй де, тіпті дүние де тар екен. Ал, егде тартып, зауал шағына бейімделген сайын кеңейе береді екен. Өзің болсаң, кішірейсе беріп, айналада қуыс дүниені көп тауып, өзгеге орын босата бергің келеді. Кінәң азайып, кешірімің көбейіп, суына бастайды екенсің. Осы көңіл мені жеңгеніне көп болған!.. Ұзақ дәурен кешіп келіп бү-

гін ырзалық айтып аттансаң болады. Мен сенімен енді көп кінәласам ба, мырза!»

Ұлжанның осы бір сөздерінен оның бүкіл өмірі және өмір бойы жүрегін кернеген қаяулы да қайғылы сезімдері аңғарылмай ма!? Мол ақыл иесі, сабырлы Ұлжан байсалды, байыпты қалпымен көп жайды танытып отыр. Ол Құнанбайға бәрін де кешкен тәрізді. Бірақ оның тұспалдап айтқан ойлары мен іркіп қалған сезімдерін, уайымын оқушы байқамай қалмайды. Көңілдегі арманын, қасіретін көз жасымен көміп, үнсіз, іштей таусылу — ескі ауылдағы қазақ әйелінің талайына тән сыбаға, тағдыр бұйрығы болатын. Басқаны былай қойғанда, тіпті Ұлжанның өзі де осы салттан аттап кете алмайды.

Ұлжан — Абай үшін бар мейірін, ықласын қайтарусыз арнаған аяулы ана ғана емес, сонымен бірге ақылшы, демеуші де. Абай әлі жас, дәрменсіз кезінде рухани қолдауды шешесінен әсіресе көп көреді. Есейген шакта білім іздеп, қалаға баруына жағдай жасағандардың бірі де — осы Ұлжан. Бірақ Ұлжан Абай көңілін үнемі бірдей ұға бермейді. Мысалы, Абайдың Әйгерімге үйленбек ниетін естігенде Ұлжан бұған реніш білдіреді. Күндестік өмірдің қиянаты мен қасіретін өз басынан көп кешкен Ұлжан баласы мен келіндері де сол халге душар болады деп сескенеді. Тоғжаннан тірі айырылып, Ділдаға ықтиярсыз үйленген Абай енді Әйгерімге қосылмай тынбайтынып, оның жүрек жарды сырын Ұлжан сезіне алмайды. Бұл кейіпкер характерінің шындығына лайықты әрекет. Егер кейіпкерін осылайша шынайы көрсетпесе, жазушы шындық шеңберінен шығып кеткен болар еді.

Ұлжан Абайға бала жастан бар аналық сүйіспеншілігін арнауымен бірге арманы мен үмітін де соған артады. Романның екінші кітабының эпилогында халықтың көкейкесті тілегін жырлаған Абай өлеңдерін тындап отырып, Ұлжан былай дейді:

«Туғанынан... тіпті титтейінен Абайым бір төбе, өзге қалған өрен-жаран бәрі бір төбе еді. Аналық бүйірімді тоқ етіп жатқан бір алтын жамбыдай көруші ем. Өзімен бірге туған аналық тілегім, үмітім екен. Бүгін сол тілек пен үмітім мынадай бәйтерегім бопты. Енді мен өлсем де арманым жоқ ана екемін-ау!...» Бұл аталған үміт — тек Ұлжанның ғана емес, бүкіл халықтың үміті еді. Ізгі тілекті ана көптің көңілін білдіргендей.

Жалпы алғанда, Зере мен Ұлжан образдары — жазушының үлкен табысы. Сонымен қатар бұлар қазақ әде-

биетіндегі апа кейіпкерлер образдарының ішінде ерекше орын алады.

Романнан өткен ғасырдағы қазақ ауылында болған қыздардың да тамаша бейнелерін табуға болады. Бұлардың ішінде дараланып, ең оқшау көрінетіні — Тоғжан. Ол Абайдың бүкіл жастық өмірінің гүлі, оның айнымас, тозбас сүйіспеншілігінің символы тәрізді. Тоғжанның шыншыл жүрегі мен адал махаббат сезімін жазушы соншалықты әсерлі, тебірене толғайды.

Абай да, Тоғжан да сүйіспеншіліктің ыстық сезімі мен қуанышын тұңғыш рет бір-бірінің жүрегінен табады. Олар қосылыса алмайды, тағдырдың ықтиярымен айрылысып кетеді. Бірақ, олардың сүйіспеншілігі сол бір балғын жастық күйінен, арманды да өкінішті күйінен жанылмайтындай. Абайдың адал, айнымас махаббатты жырлайтын шыншыл өлеңдері арқылы және оның түтеген боранға тап болып, адасудың артынан Тоғжанмен кездесуін ұтымды суреттеу арқылы автор олардың сүйіспеншілігінің ұзақтығын, әлсіремейтіндігін көрсетеді.

Абайдың сүйікті жары Әйгерім — Тоғжан алуандас образ. Әйгерім Абайға өнерімен ғана емес, адал, ыстық махаббатымен де тең, лайық жар. Әйгерім образында бір терең сыр да бар. Бір жағынан, Әйгерім — басқа бейнеге түсіп келген Тоғжанның өзі сияқты, сонымен рухтас. Егер Абай Тоғжанмен қосылса онда ол Әйгеріммен өткізген өміріндей өмір кешкен болар еді. Тоғжаннан айырылғанда жоғалтқан жүрек сезімін, сүйіспеншілік тынысын Абай Әйгерімнен табады. Әйгерімнің Абай жүрегіне соншалықты ыстықтығы да осыдан. Оқушы да оны осылай қабылдайды. Абай Әйгерімді алғаш рет көргенде оны Тоғжан бейнесінде қабылдайды. Абайдың түс көріп, өзгеше бір жан күйіне түскенін суреттейтін бұл эпизодты жазушы тегін ала салмаған.

Ділдаға еріксіз үйлесіп, Тоғжаннан арманда айрылсқаннан кейінгі Абайды оның құлазыған көңіл күйінен, өкініш-наласынан тек сол Тоғжан бейнелі жан ғана айықтыра алмақ. Міне, Әйгерім өзінің ажар-жәркі, ой-парасатымен де, өнерімен де дәл осындай жан болып шығады. Әйгерімді алғаш рет көргенде Абайдың алай-түлей сезім дауылдарын бастан кешіруі, ақындық тебренулерге берілуі де геройдың дәл сол жағдайдағы характеріне сай, нанымды. Өйткені, Абайдың дәл осындай жан толқыны, көңіл күйі үстінде ғана Әйгерімді Тоғжан бейнесінде қабылдауы ықтимал.

Жазушы Абай мен Әйгерімнің арасындағы сүйіспен-

шілікті мейірлене суреттейді. Абайдың Әйгерімге үйленуі, бір жағынан, геройдың өткен өмірге, тағдыр өктемдігіне деген ызалы қарсылығын танытқандай. Тоғжаннан айрылған, Ділдаға еріксіз телінген кездерде Абай жаста дәрменсіз еді. Ал, кейін есейіп тағдырына өзі ие болған шақта Абай өз жүрегінің дегенін істейді.

Абай Әйгерімнің ажар-көркін, ақыл-парасатын да, өнерін де аса жоғары бағалайды, шын жүректен сүйеді. Сырттай қарағанда Әйгерім өз бақытын молынан тапқан жан сияқты. Бірақ сол еркін де ерке көрінген Әйгерім басында бір трагедия бар. Ол — Әйгерімнің өз өнерін сыртқа емін-еркін шығара алмауы, жүрек жарды сыр-сезімін ән арқылы айта алмауы. Әйгерімді оның өнерінен, тамылжыған әсем әнінен айырып қарауға болмайды. Қатыгез жандардың Әйгерім әнін тұтқындауы оның өзін қапас торда ұстауы болып табылады. Бұл — сол бір қытымыр заманның өнер иесі жандарға, искусствоға жасаған рухани қысымы есепті. Сөйтіп, Абайдың тек өз басы үшін ғана емес, сонымен бірге Әйгерім үшін, оның әні үшін де күреске түсуіне тура келеді. Бірақ Әйгерім әнін суық сыбыстар мен жат кабактардың ызғарынан арашалап қалу жолында Абай аршынды әрекеттер жасай алмайды.

Құнанбай айналасы Әйгерім өнерін танудан да, сыйлаудан да мүлдем аулақ. Олар Әйгерім әнін тұмшалап, оған үн шығартпайды. Бұл олардың асыл өнерді сыйлай білмейтін топастығын ғана емес, сонымен бірге одан үрке қорқатынын да көрсетеді. Бірақ, шындап келгенде, олар ән мен жырды тұншықтырып отыра алмақ емес. Тәкежанның баласын келістіріп жоқтаған Әйгерімнің мұнды зары Құнанбайдың соқыр көзінен де жас ағызады. Тоңмойын, топас жандар Әйгерім өнерін осылай танып мойындайды. Искусствоның қуат-күшін жазушы осылайша нәзік те шебер танытады.

Салтанат, Керімбала, Салика сияқты қыздардың бейнелерін де автор қызғылықты, әсерлі етіп шығарған. Автор олардың әрқайсысын өзіндік характермен, іс-әрекетпен жеткілікті даралап көрсетумен бірге солардың барлығының басына байланысты бір жайды шебер ашып берді. Тоғжан мен Салтанаттың да, Керімбала мен Саликаның да тағдыры бір алуандас. Олардың барлығы да сүйген жүгіттеріне қосыла алмай, махаббат қасіретін шегеді. Бұл — өткендегі қазақ қыздарының барлығының басындағы трагедия болатын. Бірақ сол бақытсыз тағдырына олардың қарсылығы, қатынасы бір дәрежеде емес.

Мысалы, Тоғжан болса тағдырына табынып, сүймеген адамына еріксіз кете барады. Оны арашалап аларлық дәрмен Абайда жоқ. Ал, Керімбала Тоғжанға қарағанда бір қадам алға басқан. Ол өзі сүйген Оралбайға еріп бір кетуге кетіп қалады. Бірақ атастырылған адамына еріксіз телінгеннен кейін оның да сезімі суынып, жалынынан айырылып қалады.

Салика болса, бұлардан оқшауырақ. Оның қолынан батыл қимыл жасау келетіндігі сезіліп отырады. Ол тағдырдың ыркына көндігуден аулақ. Салика, қайткенде де, өзіне тең адамға баруға бекінген. Егер бұл тілегі болмаса, ол суық құшаққа булыққаннан тұңғыыққа батып өлгенді артық көреді. Өзін бақытсыз еткен тағдырға ол осылай қарсылық жасауға әзір. Сөйтіп, автор осы қыздардың тағдыры арқылы қазақ қызының бас азаттығын аңсаулы алыс арманнан, құр қиялдан бірте-бірте әрекетке ауыса бастағанын көрсетеді.

Сырттай қарағанда, Саликаға байланысты дау-шардың романда суреттелген оқиғалар өрбуіне ешқандай қатыстығы жоқ сияқты. Өйткені, оқушы автордан бұрынғы дала тіршілігінің көріністерін әйтеуір мол қамтып, жалпылама суреттей беруді талап етпейді. Ол дала тіршілігінің алуан түрлі қыры мен сыры шығарманың негізгі геройы Абайдың және басқа да тұлғалы кейіпкерлердің өмірі мен іс-әрекетіне байланысты, солардың образдары толыса өсуі үстінде ашылуын қалайды. Міне, осы тұрғыдан алғанда Салика жайын баяндау басы артық эпизод болып көрінуі ықтимал. Бірақ, шындап келгенде тіпті де бұлай емес.

Романға Салика тағдырына байланысты оқиғаны енгізу арқылы жазушы, бір жағынан, феодалдық әдет-ғұрыптың қазадай қаталдығын және азаттықты аңсаған қазақ қызының сол қатал қысымшылыққа қарсы қайсар күресін шынайы бейнелесе, екінші жақтан, ол осы бір эпизодта Абайдың гуманизмін, жаңашылдығын, оның творчествосының психологиясын да шебер әрі ұтымды аңдатады.

Жесір дауы қазақта талай замандар бойы болғаны және талайлардың өмірі өксіп өткені тек сол зәбір көргендердің өздеріне ғана емес, сонымен бірге басқа саналы жандарға да батып, ой салмай қоймақ емес. Халықтың ұлы болған, өмірін соған қызмет етуге арнаған Абай сияқты адамдарды бұл жәйт әсіресе қатты толғандырмақ. Оның үстіне, сүйген жарынан ықтиярсыз айырылып, сүймеген жанға еріксіз қосақталған адамның рухани

азабы қандай болатынын бір кезде өз басынан да кешкен Абайға Саликаның шер-шемені, мұнды көңілі жакын да, түсінікті де.

«Әдет — әдет емес, жөн — әдет», — дейді қазақтың халық мақалы. Сол сияқты Абай да тағы заманның тағылық әдетіне қарсы шығып, оның орнына ілгерішіл де әділетті жол ұсынады. «Жақсы жол — елге жора. Мен баяғының нені желеу, нені жамау тапқанын білемін. Жаңа ұрпақ жаңа тілекпен келеді. Жас боп туып өмірден күнреніп өтем деп келмейді. Жаңа күн өзінің жаңа жорасын, жаңа тілегін жас көңілмен айтады. Жас ұрпақтың талабымен айтады. Оған құлақ ілмеген елдіктің дауасын таппай, аласын табады». Міне, Абай осылайша Салика басын қанды ноктадан азат етіп қана қоймайды, сонымен бірге ескіліктің әділетсіз әдет-ғұрпына өктем үкім айтады, елге үлгі боларлық жаңа жол-жора ұсынады. Абайдың айтқан билік үкімін қалың жұрт қуана қарсы алады. Өйткені, Абай сол көптің көңілін талайдан бері күпті қылып келген түйіннің тура да тиімді шешімін тапты.

Жоғарыда Салика басына байланысты алынған эпизод Абай творчествосының психологиясын тануға да септігін тигізеді деген едік. Енді осы жөнінде бір-екі сөз. Абайдың «Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында...» деген баллада тәрізді атақты өлеңі оның творчествосында ерекше орын алады. Ақын бұл өлеңінде өлмелі шалдың ажалдай суық құшағынан терең тұңғықты артық санаған, әділетсіз өмірдің құрбандығы болған, азаттықты аңсап кеткен қыздың тартымды образын жасады. Бұл образ рухани қуатқа, романтикалық сырға толы.

Романнан Абайдың осы өлеңі Салика тағдырына, соның жүрек жарды сырына байланысты туғанын көреміз. Бірақ Абай өзін толқытқан, көзімен көрген оқиғаны сол күйінде көшіре салмайды, қайта оны көркемдік шындық дәрежесіне көтеріп, әсірелеп көрсетеді. Осы арқылы автор Абай творчествосының жинақтаушылық сипатын, көркемдік қуатын да ұтымды танытады.

Романдағы негізгі конфликт Абай және ол бастаған халық өкілдері мен Құнанбайлар арасындағы тартысқа құрылғанын жоғарыда айттық. Абай мен Құнанбай арасындағы тартыс — әке мен баланың жай ғана келіспеуі емес, нағыз өткір тартыс, жаңа күштер мен ескіліктің қара күштерінің арасындағы күрес.

Құнанбайдың автор шеберлікпен берген мынандай портреттік сипатынан оқушы оның характерін, ішкі дү-

ниесін мол аңғарып қалады: «Әкесінің ат жақты келген, ұзып сопақ басының құлақтан жоғарғы жері қаз жұмыртқасындай көрінеді. Онсыз да ұзын үлкен бетіне ұпұзын боп, дөңгелей біткен сакалы қосылғанда басы мен беті бір өңірдей. Сонда Құнанбайдың жалғыз сау көзі оның көтеріңкі жал-тұмсығының сол иығына шығып алып, қалғымай, сақшыдай бағып, осы өңірді қалт етпей күзетіп тұрған сияктанады. Қоя берсін, салғырттығы жоқ, сергек, қатал күзетші. Жалғыз көз шүнет емес, томпақша. Тесіле, сыздана қарайды. Кірпігін де сирек қағады».

Бұл портреттік сипаттау бала Абайдың түйсінуі арқылы берілген. Сөйтсе де, жазушы Құнанбайдың көп қырлы мінезінің кейбір белгілерін оқушыға сездіре алған.

Құнанбай — келешегі кесілген, үміті үзілген, құрып бара жатқан таптың өкілі. Ол ел ішін қан қақсатып, өктемдік жүргізетін, еңбекші халықты езіп, қанай беретін жауыз, нағыз азулы жыртқыш. Аға сұлтандығын пайдаланып, ол өзі қарайлас байларға, ру басыларына да тізесін батырып-батырып алады.

«Онда өкімдік те бар, әрі қолы ұзын, малды, сөзге жүйрік, мінез бен іске де алғыр, бетті, қырыс... адам», — деп сипаттайды жазушы Құнанбайды. Ол жаты түгіл жақынына да аяусыз қаталдық жасайды. Тіпті кейбір ру басылары Құнанбайдың сыртынан-ақ қарадай үрке қорқып жүреді. Өздерінің ата-қонысын Құнанбай баса-көктеп тартып алғанын білген сәттегі Сүйіндік, Сүгір, Жексен сияқты байлардың айтатын сөздері мынадай:

«Бара көрейік. Жүзбе-жүз көрісейік, Жауабын өз аузынан естейік!..

— Не де болса, бара көрсейік те!

— Не жөн, не жолға сыйғызады екен?.. — Өзінен естейік...» Міне, бұл сөздерден — осы байлардың ездігі мен жасқаншақтығы ғана байқалып қоймайды, сонымен қатар Құнанбайға да айқын жанама сипаттама беріледі.

Құнанбай өзінің Бөжей, Байдалы сияқты тұтастарымен көп алысады. Сонымен бірге ол кедей бұқараға да шеңгелін аяусыз батырады. Құнанбай өзі ұстасып жүрген кейбір ру басылары мен атқамінерлердің көмейін реті келгенде сол еңбекші халықтың есесінен толтыра салады.

Қулығына, арамдығына бойлатпайтын айлакер, жауыз да тақыс Құнанбай діпті де өз пайдасына жырындылықпен, әккілікпен пайдалана біледі. Мысалы, Қодарды жазықсыз өлтірткенде Құнанбай бұл сұмдықты шарият

жолына сүйеніп жасаған болады. Оның Қодарды өлтірткендегі түп себебі — дін жолына берік болу емес, жерін тартып алу екендігі кейін ғана ашылады. Алғашында оның бұл қулығын ешкім де сезе алмайды.

Құнанбайдың Қарқаралыда мешіт салдыруы да, Мекеге қажылыққа баруы да құдай жолын кұған діндар сопылықтан емес, жұртты алдау үшін. Және де осы мешітті жұрттан алған парасына салғызады. Құнанбайдың осы паракорлығын жазушы әрдайым әшкерелеп отырады. Бұл ретте Құнанбайдың романдағы бейнесі оның өмірлік прототипіне сайма-сай келетінін атап айту керек.

Ел арасынан Құнанбай жайында материал жинағанда жазушы бірсыпыра киыншылықтарға кездеседі. Өйткені, қараңғы сахараны жайлаған ел ішінде Құнанбайдың қаталдығы мен жауыздығы ғана емес, сонымен бірге жалған мырзалығы, діндарлығы жайында да аңыз мол таралған. Автор сол материалдарды екшеп пайдалана отырып, дала өмірінің феодалдық дәуір тұсындағы бар кертартпалығы мен тағылығын бойына жинаған Құнанбайдың реалистік образын жасады.

«Мен халық арасынан, ақын-жыраулар аузынан көптеген эпиграммалар, сатиралық өлеңдер естідім, — деп көрсетеді жазушы, — солардың бәрі Құнанбайды мысқылдап, оның билігінің, әмірінің әділетсіздігін әшкерелеп, тіпті Құнанбай алған параны паш етіп жатады. Сонымен, Құнанбай, бір жағынан, мешіт салдырған құдайы адам ретінде көрінеді де, екінші жағынан, паракор, жауыз ссебінде танылады. Мысал ретінде айтайын, бір жолы скі адам жерге таласып, Құнанбайға төрелікке келіпті. Құнанбай өзінің бір адамын шақырып ап: «Атқа мін де, мыналарды бітістір, жерін бөліп бер», — деп әмір етіпті. Дауласқан скі кісінің бірі бай, бірі кедей екен: Құнанбай жұмсаған адам кедейге іш тартады да, жерді скеуіне бірдей бөліп, жүріп отырады. Сонда Құнанбай: «Әй, төбет, ат басын қайда бұрып барасың?» — депті. Сонда анау: «Мен қой салған жол емес, құдай салған жолмен жүремін», — депті. Бұл Құнанбайдың әлгі параға қой алғанын көрсететін нәрсе».

Құнанбай өзінің қаталдығын — қасиетім деп ұғады. Ол өзінің өктем мінезін айналасы түгіл ұлыққа да жасағысы келеді. «Майыр, сенің атаң аты Тобықты емес еді. Осы Қарқаралыға кеп бауыр тапқаннан аманбысың? Бөжейді айдату керек, қағазын дұрыста деп ем. Сары аурудай создың да кеттің ғой. Соның жан күйері сен болып, бауыр тартып, бауырың езіліп жүр ме осы, неме-

не?..»— дейді ол Майырға. Құнанбай осы қыңыр да қатал мінезінен талай рет опық та жейді, бірақ ол бұдан тыйылмайды. Жазушы геройының бойындағы, характеріндегі осындай белгілерді, оның «жан диалектикасын» реалистік түрде ашады, Құнанбай өзін жас ұрпақ біржолата ысырып тастайтындығын онша көп сезбейді. Оның әлеуметтік сезімі топас. Қажылыққа барып келгеннен кейін ол бұл дүниелік жабдыктан, тіршіліктен мүлдем айрылғандай, бетін ол дүниеге қаратып, үнсіз жатып алады. Сөйтіп, ол әлеуметтік аренадан шетке қағылады.

Сары аурудай сарылып жатқан Құнанбайды Әмірдің қылығы қатты үркітеді. Кәрі жыртқыштың қанды тырнағынан Әмірді Абай ғана құтқарып алады. Әкесінің бұл құзғындығын бетіне баса, Абай қатты айтады: «Аузында алла, шөңгелінде қан! Тағы қан!.. Бұларды шариғат та қосады. Бір кезек, сол шариғат жолы деп, бір нахақ қан төгіп ең... Енді шариғатқа қарсы тағы да өлім жұмсадың ба? Үнсіз, сопысып жатқаның құлшылық емес, сұмдық үшін, осындай сұмдық жыртқыштық үшін бе еді?»

Сен елді аздырасың, бәрі де сенен, деген Құнанбайға Абай былай дейді: «Болсын солай! Менен! Неге өлмейсің тыпшыңмен, сен! Заман сенікі емес, менікі!.. Нең бар?»

Расында да Құнанбайдың заманы өтті. Ол әлі бар болғанмен енді жоққа есеп. Автор бұл шындықты Абай аузынан, ұрымтал тұста айтқызады. Әмірді буындыруы — Құнанбайдың шөңгелін соңғы рет салғаны сияқты. Құнанбай Абай мен Әмірге теріс батасын береді, қарғысын айтады. Оның қолынан енді осыдан басқа келері де жоқ. Бірақ Абай мен Әмір Құнанбай қарғысынан зәрредей де қаймықпайды, ығыспайды. Келешегі мол, өсіп келе жатқан жаңа, жас ұрпақты Құнанбайлар қарғысымен ұстап қала алмақ емес.

Абай мен Құнанбай арасындағы конфликт осылай шешіледі, Абайдың жеңуімен тынады. Құнанбай құлағанмен оның ізін басқан, жолын қуған, одан тәлім алған кулар мен сұмдар бар. Абай енді солармен алыс-тартысқа түсуге керек.

Құнанбайдың ізін басып, жолын қуушылар, оның ісін ұстағандар — Тәкежан, Ысқақ, Майбасарлар. Бұлардың Құнанбайдан мұраға алғаны — жауыздық пен зұлымдық. Оларда Құнанбайға тән ірілік пен батыл, оғар қимыл жасау жоқ. Бірақ бұлар қанша ұсақтағанмен, зымияндық, тақыстық, өктемдік жағынан Құнанбайдан кем соқпайды. Сөйтіп бір Құнанбайдың орнын ұсақтаған көп Құнанбайлар яғни құнанбайшылар басқан. Бұлар өздері-

нің мінез-құлықтарымен, іс-әрекеттерімен Құнанбай образын толықтыра түсетіндей. Автор бұл атқамінер, пысыктардың паракорлығын, енбекші халыққа жасайтын зорлық-зомбылығын шебер әшкерелейді. Абай өзіне туыс, жақын атқамінерден бастап, көңілдес, достас ру басыларының барлығынан да түңіледі, жирене, жек көре түңіледі. Жұртқа басалқы айтып, тілін безеп жүретін Жиренше, Оразбайлар Салиқа қыздың дауы тұсында даугерлерден пара алып, құлқыны үшін Абайды сатып кетеді... Романда қанаушылар дүниесінің сырын ақтарып көрсететін, шебер суретшінің қолымен жасалған мұндай эпизодтар мол. Үстем тап өкілдері сырттай қарағанда өктем, мығым көрінгенмен, олар іштей бықсып сөніп, құлдырап барады, түптеп келгенде олардың жаңа ұрпаққа, жас буынға жол беріп, тарихи аренадан мүлдем ысырылып қалатыны даусыз. Автор бұл ойды романның бүкіл сюжеттік желісі, оқиға өрбуі арқылы танытып отырады.

Жазушы өзінің романында халқымыздың өткен ғасырдағы ұлы ақыны, үлкен ойшылы Абайдың ғажайып образын жасады және ғасырлар бойы қанауда, қараңғылықта өмір кешіп келген қазақ халқының орыс халқымен достасып, оянып, серпіле бастағанын және оның азатыққа, жарыққа қарай қажырлылықпен ұмтылуын терең де шебер бейнеледі. Абай өмір сүрген дәуірдің қат-қабат шытырман шындығын, оның күңгей де көлеңкелі жақтарын типтік образдар арқылы реалистік түрде ашып берді.

«Мұхтар Әуезовтың «Абай» романы қазақ әдебиетінде ғана емес, бүкіл совет әдебиетіндегі үлкен оқиға, ол қазақ халқының ұлы данасы акын Абай Құнанбаевқа арналған. Роман акынның өмірі туралы ғана айтып қоймайды, жазушы «Абайда» тұтас халықтың өмірін, оның тарихи тағдырын баян етеді. Абай өз заманының алдыңғы қатарлы, прогрессшіл адамы ретінде көрсетілген. Өзінің іздену жолында ол орыстың классикалық поэзиясына, Пушкин мен Лермонтовқа келді. «Абай» — халық туралы, оның ақыны туралы, өз халқын сүйген, оны ұлы орыс халқымен достыққа шақырған жалынды патриоты туралы кітап», — деп көрсетті «Правда» газеті. Міне, бұл — нағыз көркем, шынайы сөзді тілейтін қалың жұртшылығымыздың пікірі еді.

М. Әуезовтың «Абай» романы жазылғаннан бері талай жылдар өтті. Осы уақыттың ішінде бұл роман әдебиет зерттеушілері мен сыншылардың назарын өзіне мол

аударды. Ол жайында жүздеген мақалалар көптеген диссертациялық және дипломдық еңбектер жазылды. Әдебиетіміз пен әдеби сынымыздың дәрежесі неғұрлым өскен сайын бұл шығарма да зерттеушілер назарын өзіне солғұрлым мол әрі тиянақты аудары бермек. «Абай» романын талдауға арналған сындық мақалалардың ішінде сыңаржак, үстірт тіпті теріс бағытта жазылғандары да болды. Бірақ, жұртшылық ондай сындарға дер кезінде соккы беріп отырды.

«Абай» романы өзінің лайықты да әділ бағасын ең алдымен қазақ әдебиетшілерінен алды. Әрине, осылай болуы заңды да еді. Бұл ретте сыншылар Т. Нұртазиннің «Абай» романы» («Әдебиет және искусство», № 4, 1948), М. Ғабдуллиннің «Абай» романы — қазақ әдебиетінің зор табысы» («Әдебиет және искусство», № 7 1949) атты мақалаларын ең алдымен атауға керек. «Абай» романының идеялық-көркемдік құндылығы, жазушының дәуір шындығын қалай қамтып, адам образдарын қаншалықты дәрежеде шығара алғандығы жайында бұл сыншылар көптеген бағалы пікір айтты. Сонымен қатар олардың мақалаларына тән ортақ бір кемшілік те болды. Ол кемшілік сол аталған мақалаларда романның көркемдік ерекшеліктерінің ашылмауына, жазушының суреттеу құралдары мен тәсілдерінің талданбауына байланысты еді. Бұл кемшілік, бір жағынан, жалпы сол кездегі әдеби сынымызға түгелдей ортақ болатын.

М. Әуезовтың Абай туралы романдары жайында қазақ сыншылары соңғы жылдардың ішінде де бірсыпыра мақалалар жазды. Олардың ішінде ауыз толтырып айтуға тұрарлықтары — Т. Ахтановтың «М. Әуезовтың «Абай» және «Абай жолы» романдары туралы» («Әдебиет және искусство», № 10, 1953), К. Нұрмахановтың «Абай» образы көркем әдебиетте» атты мақалалары.

Орыс тілінде басылып шыққаннан кейін «Абай» романына орыс жазушылары мен әдебиетшілері де ерекше көңіл аударды. Біз оларға арнайы тоқталып жатпаймыз. Өйткені, жоғарыда романға жалпы талдау беру үстінде біз оқушыны сол пікірлердің кейбір басты-бастыларымен таныстырып отырдық. Сондықтан да орыс тілінде шыққан еңбектердің тек біреуі жайында ғана бірер сөз айтпақпыз. Ол — сыншы З. Кедринаның Москвада 1951 жылы басылып шыққан «Мұхтар Әуезов» атты сындық-биографиялық очеркі. Әрине, орыс сыншысының ұлт әдебиеті өкілінің творчествосын зерттеуді алдына мақсат етіп қоюы — бағалауға тұрарлық факт.

.Сыншы осы мақсатын орындау жолында бірсыпыра еңбек сіңірген. Ол жазушының творчествосы жайында, әсіресе оның «Абай» романы жайында біраз қызғылықты да соны пікірлер айтты. Бірақ сыншының жазушы шығармаларын түп нұсқада оқуға мүмкіндігі болмағандықтан ол терең де байыпты ойлар қозғай алмады, жазушы творчествосының ішкі астарларына үніле алмады. Оның үстіне сыншының бір жазушыны екінші жазушыға қарсы қою сияқты теріс тенденцияға ұрынғаны және бар. Осы айтылғандарға байланысты З. Кедринаның очеркі жазушы творчествосына лайық, құнды еңбек болып шықпады.

Көптеген халықтардың тіліне аударылған «Абай» романы шетелдік көрнекі мәдениет қайраткерлерінен де жоғары баға алды. Түріктің атакты ақыны Назым Хикмет совет мәдениеті туралы бір мақаласында өзінің көрпекті неміс жазушысы Анна Зегерспен пікірлескенін, ол совет жазушыларының шығармаларының ішінде М. Әуезовтың «Абай» романын жоғары бағалап, ықластана оқып жатқандығын айтады. Көптеген шет тілдерге аударылған бұл роман сол елдердің әдебиет жұртшылығы арасында да мол пікір туғызып отырды.

Кез келген көркем шығарма үшін ең үлкен әрі қатал сыншы — халық, халық пен уақыт. М. Әуезовтың «Абай» романы осы сынның екеуіне де толық жауап берді. Ол уақыт сынынан мүдірмей өтті, сөйтіп халықтың сүйіп оқитын қалаулы шығармаларының біріне айналды.

М. Әуезовтың «бұл романы біздің совет әдебиетіндегі асқан зор көркемдік оқиға болып табылады... Бұл ғажайып суретші туралы шабытты әңгіме ғана емес, сонымен қатар тұтас халық туралы, оның тарихи тағдыры туралы баяндау» (В. Ермилов).

«Абай» романы жазушының өз творчествосының ғана аскары емес, сонымен қатар бүкіл қазақ совет прозасының социалистік реализм әдісін игеру жолындағы кемелденген нағыз реалистік үлкен проза жасаудағы елеулі жеңісі саналады.

* * *

Жазушының 1952 жылы жеке кітап болып шыққан «Абай жолы» романы негізінен алғанда, «Абай» романының жалғасы, соның тұтас, бөлінбес бір бөлімі болып саналады. «Абай жолынан» да біз ұлы ақын Абай мен оның халқының тарихи жаңа кезеңдегі өмірі мен күресінін кең көріністерін табамыз.

«Абай жолы» романы жазылған кезеңде қазақ совет әдебиеті, оның ішінде әсіресе көркем проза дамудың жаңа бір белесіне көтерілген еді. Бұл кезеңде прозамыздың тақырыптық қамтуы кеңейді, идеялық мазмұны тереңдей түсті, проза да өмірге бұрынғыдан анағұрлым батыл да тегеурінді араласа бастады. С. Мұқанов «Сырдария», Ғ. Мүсрепов «Қазақ солдаты» романдарын толықтырып өңдеді. Ғ. Мүсрепов «Оянған өлке», Ғ. Мұстафин «Қарағанды», Ғ. Сланов «Шалқар», Ә. Сәрсенбаев «Толқында туғандар» романын жазды. Ә. Нұрпейісов, С. Шаймерденов сияқты жазушылар өздерінің тұңғыш күрделі, көлемді шығармаларын оқушы жұртшылыққа ұсынды. Бұлардың ішінде Ғ. Мұстафиннің социалистік жаңа Қарағандының жасалу процесін баяндайтын «Қарағанды» романы орыс тіліне аударылып, бүкілодақтық оқушыға кеңінен танылып, тартымды баға алды. Ал, Ғ. Мүсреповтың өткен ғасырдағы Қарағандыны бейнелеуге арналған «Оянған өлке» романы өзінің реалистік қуаты жағынан тек қазақ әдебиетінің ғана емес, сонымен қатар бүкілодақтық әдебиеттің ең үздік шығармаларының бірінен саналады. Тарихи тақырыпқа арналған бұл шығармада дәуір шындығы, өткен ғасырдағы қазақ халқының өмірі мен тұрмысы, қазақ жұмысшы табының туу, қалыптасу жолдары мейлінше шынайы әрі зор көркемдік қуатпен суреттелген. «Оянған өлке» романында жазушы әр тағдырлы, алуан характерлі адамдардың типтік образдарын жасады. Сонымен қатар бұл романнан тек жекеленген геройлардың ғана емес, тұтас дәуірдің де типтерін табамыз.

Сөйтіп, М. Әуезовтың «Абай жолы» романы қазақ прозасының осындай жетілу, кемелдену кезеңінде келіп тұды. Сондай-ақ бұл романның өзі де прозамыздың осы биік белесін танытқан шығармалардың бірі болып табылады.

«Абай жолы» — Абай туралы алғашқы романның заңды жалғасы екені жоғарыда айтылған болатын. Егер «Абай» романында акынның жеке өз басындық өмірінің қат-қабат жайлары кеңірек қамтылса, әлеуметтік маңызы зор мәселелер осы арқылы және негізгі геройдың соларға қатынасы арқылы шешіліп отырса, ал «Абай жолы» романында жазушы назарын баса аударатын жағдай — Абайдың халықпен байланысы, оның әлеуметтік еңбегі. Рас, алғашқы романда да Абайдың әлеуметтік қызметі, оның халық қамқоршысы ретіндегі іс-әрекеттері шынайы суреттелген. Бірақ бұл жәйттер негізгі герой-

дың жеке өміріне байланысты желілермен жарыса, қосарлана өрбитін. Ал, соңғы романда жазушы Абай кешіп өткен өмірлік жолдың бар бұраланын тізбектеп көрсетуді мақсат етпейді. Ол қайта негізгі геройдың творчестволық жолын, әлеуметтік жолын мол да терең бейнелейді. Бұл — Абайдың қорқау ортадан, үстем тап арасынан үзілді-кесілді қол үзіп, халқының ішіне біржола келу жолы, оның қараңғы қазақ сахарасынан орыстың озық мәдениетінің биігіне өрлеу жолы. Романның «Абай жолы» аталуы да осыдан. Бұл ретте автор «жол» деген сөзді оның тарихи, философиялық кең мағынасында алған.

Күңгірт, бұлыңғыр күз суретін беруден басталған роман көшкен елдің алдына түсіп, ұзап кеткен жүргіншілер — Абай мен оның достарының, ақын-әншілердің жайын баяндауға ауысады. Сауықшыл думанқұмар жастар әралуан өнер көрсетеді. Олар бірде алғыр ақындықты тайталастырса, біресе қыран шәулінің ілгірлігін сынасады. Бірақ сырттай қарағанда әсерлі, көңілді сезілетін бұл идиллиялық көрініс ұзаққа созылмайды. Суыт жүріп келген Әбдінің суық хабары — Тәкежанның зорлықшыл баласы Әзімбайдың кедей, момын ауылдарға жасаған қатал қиянаты туралы хабар жаңа ғана жадырай жайрандап келе жатқан қызу топтың көңілін су сепкендей басады. Әбді айтып келген хабарды бұлар әртүрлі қабылдайды. Абай, Мағаш, Дәрмендер Әзімбайдың содырлы қылығына жирене ызаланса, Шұбар сияқты айлалы тақыс өз есебін ойлайды. Ол Абайға бұл іске араласпауды мәслихат етіп... «Өзіңізге ауыр ғой. Тағы да өлен, өнер, тыныш еңбек — бәрі қалады ғой, содан қорқам», — дейді. Оның бұл көлгірлігін ұнатпаған Абай: «Өй, өйтіп жұрттың көз жасынан тығылып туған өлен адыра қалсын... Жыртқыштық, қорқаулық, жауыздық, қиянаты көргенде сендердің сезінетінің мен айтатының осы ма? Бүйтіп ақын болмай-ақ қал!» — деп өткір ойын ашық танытады.

Бұл көріністі суреттеу арқылы автор геройларының ара қатынасын аңдатады, іргесін ашып алады және оларды алдағы тартыс өрісіне меңзейді. Сонымен қатар бұл көрініс арқылы автор алғашқы романның ең алғы беттерінен бастап-ақ үзілмей, үдей түсіп келе жатқан негізгі тақырыбына — зорлық иелері мен жоқ-жітіктердің арасындағы тынбайтын, толастамайтын тартыс тақырыбына қайта оралады.

Осы тап тартысы тақырыбы «Абай жолы» романының

бүкіл өнбойына өрбіп, барған сайын тереңдей күрделене түседі. Бұл күрес Құнанбай заманындағыдай емес, енді баскаша сипатқа ие бола бастаған. Бұрын үстем тапқа қарсы күрес жеке-даралық сипатта болса, енді ол өз құшағына көпті тартқан және оны Базаралы сияқты көзі қарақты адамдар басқарады.

Төкежан, Әзімбайлардың Шүйгінсудағы зорлығы аяқсыз қалмайды. Кедей ауылдың шабындығын баса-көктеп орудан Әзімбайдың Иса сияқты жалшылары бас тартады. Ал, Әбділер Төкежан шаптырған өз шабындықтарының шөбін тасып алады. Міне, осылайша басталған тартыс Базаралы айдаудан қайтып келгеннен кейін тіпті өршіп шиеленісіп кетеді. Төкежанның зорлығы мен қорлығына көнбеген Базаралы мен Абылғазылар кедей ауылдың жігіттерін жанына ертіп алып Төкежанның қосын шауып алады. Бұл оқыс та батыл қимыл бүкіл даланы дүр сілкіндіреді. Базаралының бастауымен болған бұл оқиғадан байлар мен билер қатты сескеніп, үрейленіп қалса, еңбекші қауым бұдан көп сабақ алады, өздерінің сыбағасы мен есесін тек жағаласқан күрес арқылы ғана қайтаратындығын түсіне бастайды.

Абай аузынан айтылған мына бір сөздер арқылы жазушы Базаралының бастауымен болған бұл қимылға оның қандай қатынаста екенін байқатады: «Мен білсем, бұл іс — ісі Тобықты істеп көрмеген, тегі үлкен, бөлек іс. Ашудың ісі. Және әділет керек, әділ ашудың арыны бар. Арты да алысқа, киынға кетер. Оны көре жатармыз. Бірақ, адамның адамшылығы істі қалай аяқтағанынан ғана көрінбейді, қалай бастағанынан да танылады. Әнеу күні Шүйгінсудағы жігітек ауылдарын зарлатып Төкежан баса қонғанда Базаралы айтты деген кекті сертті естіп ем. Мынау соның алғашқы серпіні ғой. Ердің кегі... болғанда, езілген елдің де кегі екен... Құнанбай баласы құдайды ұмытқалы қашан! Алысқа шықпаса амалы қане! Онан соң бұл әрекет бүгін дегеніне жетпесе де, түбінде көпшілікке, момын, адал жұртқа: «ендігі замандағы тартыс жолы, есенді іздеудің жолы осылай болар» — дегенді аңғартса керек!» Міне, бұл сөздерде тек Абайдың ғана ойы емес, сонымен бірге Базаралы қимылына берілген баға да бар.

«Абай жолы» романынан өзара қарама-қарсы тұрған бұрынғы тартысушы күштердің ара салмағы өзгергенін, олардың әрқайсысына да жаңа күштер қосылғанын көреміз. Құнанбай жолын қуған, құнанбайлықты мұра етіп ұстаған Төкежан, Ысқақтарға екі жүзді Шұбар, арамдығы

қаскөй жауыздықпен астасып жататын Әзімбай сияқтылар келіп қосылған. Ал, романның алғашқы кітаптарында Абайдың жастық, жігіттік шағынын жолдасы болған Жиренше және Оразбай енді Абайдың, Абай мақсат етіп алысқан асыл идеялардың нағыз қасарысқан жауларына айналған. Бұлар жалпы Құнанбай атаулыға емес, тек Абайға ғана қарсы. Сөйтіп, Абайға тартыста оның «алыс» жаулары Жиренше, Оразбайлар мен «жақын» жаулары Тәкежан, Әзімбайлар іштей табысып, тұтасып кеткен. Тартыс үстінде жұрт көзінше бой көрсетулері әртүрлі, әр дәрежеде болғанмен, олардың түбегейлі есебі, түпкі мақсаты біреу ғана. Ол — қазақ сахарасына Абай арқылы таралып, қанатын кең жайып бара жатқан жаңалық сәулесін өшіру, еңбекші халықты қорқаулықпен аяусыз қанай беру. Бұлардың барлығы жиналып келіп, сол кездегі қазақ қоғамындағы мылқау қара күштерді, өктемдік, қиянат дүниесін бейнелейді.

Алғашқы кітаптардағы сияқты «Абай жолы» романында да бұл дүлей күштерге қарсы алысатын тұлға Абайдың өзі және арманы мен күресін сол Абайдың әрекеті арқылы білдіретін халық. «Абай» романында прогресшіл, демократиялық күштер өктемдік дүниесіне қарсы, негізінен алғанда, әрқайсысы тарапынан, жеке-дара алысса, екінші романда олар өзара әлдеқайда жақындаса, тұтаса түскен. Базаралы, Дәркембайларды Абай бұрын көбіне сырттан қолдап, тілектестік білдірсе, енді олар айырылыспас, құшақтары ажырамас достар болған. Олар тізе қоса, бірлесе қимыл жасайды. Абай халықтың қажымас еркі мен асыл арманын өзінің творчествосы арқылы бейнелесе, Базаралы, Дәркембайлар халықтың билеуші тапқа деген кекті қарсылығын әрекет арқылы білдіреді.

Абайлардың айпаласы да жаңа романда іргесін кең жайып, бұрынғыдан әлдеқайда нығайған, бекіген. Олардың қатары Әбіш, Дәрмен, Мағаш сияқты білімді, талантты жастармен толыға түскен. Сөйтіп, қарама-қарсы алысушы күштердің қатарын өсіріп, олардың өзара күресі барған сайын шиеленісе, өткірлене түскенін мейлінше шынайы әрі батыл суреттеу арқылы жазушы сол кездегі қазақ өмірінің алуан қырын, заман шындығын соншалықты терең көрсете алған.

Егер «Абай» романында автор орыс мәдениетінің қараңғы дала өміріне еткен игі әсерін баса көрсетсе, ал соңғы романда Қазақстанның Россияға қосылуының қазақ халқы үшін оның тұрмысында, экономикалық өмірін-

де де аса зор маңызы болғанын кеңінен суреттейді. Бұл ақиқат шындықты Абай әсіресе терең түсінеді және түсініп қана қоймай, сонымен бірге оның үміткер жаршысы да болады. Өзінің ақын шәкірттері мен достары арасында айтқан бір сөзінде Абай Россия туралы ойын былай қорытады. «...Ал, халық атынан біз айтсақ бүгінгі қазақ нәсілі үшін ендігі Россия кім десек, нені айтар едік? Ол өздеріңізге мәлім, кітаптарын, ой алыптарын былай қойғанда ең алдымен ұшы-қиыры жоқ өнер. Ол сансыз көп шаһарлар, соларға толған медреселер, ауруханалар, кітапханалар мен салтанатты сарайлар. Ол анау Сібірге кеткен шойын жол, Ертісте жүзген пароходтар, үстіңе киім, қолына құрал-сайман, үйіңе бұйым-машиналар беріп отырған фабрика, заводтар,— міне, осының бәрі де Россия ғой. Бұл Россия: ақ патшаны танысаң ғана, сені танымын демейді. Бара білсең, ала білсең, сені жатырқамайтын, «келе бер де, үйрене бер» деп отыратын Россия ғой. Халқымыздың адал ұлы болсақ, біз осы Россияны кімін деп түсіндіреміз? Әрине, досың дейміз». Міне, Абай атынан айтылған бұл сөздерде бүкіл халықтың достық ықласы мен шынайы сезімі бейнеленген.

Дәркембайлар ұйытқысы болған жатақтардың тіршілік әрекетінің, яғни отырықшылық тұрмысқа көшіп, жер емшегін емудің болашағы зор, тарихи перспективасы мол екендігі де романда шебер суреттелген. Жатақтардың саны да, күші де бұрынғыдан әлдеқайда көбейе, есейе түскен. Айдаудан қайтып келгеннен соң Базаралы да сол жатақтардың тобына қосылады.

Қазақ даласына орыстың озық мәдениетінің прогресшіл идеялары таралап қана қойған жоқ, сонымен қатар орыс, қазақ шаруалары өзара тікелей байланысып, аралас-құралас болып табысып та жатыр. Орыс шаруалары қазақтың жатақтарына жерді қалай өңдеуді, астықты қалай өсіруді үйретеді. Мұны романның «Қақтығыста» деген бөлімінің Жетісуға көшіп бара жатқан орыс шаруалары мен жатақтардың кездесуін суреттейтін эпизодтарынан әсіресе айқын көруге болады. Жатақтар, орыс шаруаларының сөзінен Россияның өз ішінде де еңбекші халық азапқа толы, жоқшылық өмір кешетінін біледі, өз көздерімен көргендей, өз жандарымен сезінгендей болады. Өздерінің тағдырлас, мұңдас екенін таныған олар шын жүректен табысады. Жатақтар орыс шаруаларына шын пейілдістік білдіреді, достық құшақ жаяды, сондай-ақ орыс шаруалары да мол мейірім көрсетеді. Егілген жылқысына таптатқан Әзімбайдан жатақтарға

есесін қайтарып өш алып берген де — орыс шаруалары. Егер орыс шаруалары көмектеспесе, Әзімбайлармен шайқаста жатақтардың мұндай есеге қолы жетпеген болар еді.

Үлкен де өткір драмалық тартысқа толы осы тарауда жазушы орыс шаруалары мен қазақ жатақтарының арасындағы достық қарым-қатынастарды асқан шеберлікпен, шын жүректен тебірене отырып суреттейді. Сонымен бірге бұл эпизодтар орыс шаруаларымен бірлесе, тізе қосып қимылдағанда, соларды басшы еткенде ғана қазақ жатақтары үстем тап өкілдеріне қарсы күресінде есеге қолы жететінін айқын танытады. Қазақстан бұрынғы оқшау, тұйық қалпында емес, ол енді Россиямен қайнасып жеткен. Сондай-ақ, екі елдің тағдыры бір, мұрат-мақсаты ортақ халықтары — еңбек адамдары да үстем тапқа қарсы күресте бірлесе, табыса түскен. Романның идеялық құндылығының негізгі бір тамыры жазушының осы жайларды табиғи шындыққа сай, көркемдік жағынан нанымды әрі әсерлі бейнелей алуында.

Романда қарапайым халықтың, еңбек адамдарының өмірі де айқын суреттелген. Жатақтардың ақсакалы Дәркембай мен әлгі Әзімбай жалшысы Исаның, тағы басқалардың тіршілік жөйін, тұрмысын жазушы әсіресе кең, толық көрсетеді. Тұрмыстары тарын, жадау болғанмен, олардың жүректері үлкен, жандары таза, адамгершілік сезімдері мол. Халықтың өмірі, оның тіршілік жөйі «Абай» романында да терең суреттелетін. Соңғы романда жазушы сол тақырыбын дамыта, молықтыра отырып шешеді. Автор халықтың өмірін, оның әдет-ғұрып, салт-жоралғысын жай суреттеп қана қоймайды, ол халықтың тамаша қасиеттерін, оның болашаққа қарай оптимистік ұмтылуын романда бейнеленген халық өкілдерінің бойына жинақтап, сұрыптап бере алған.

Жалпы, еңбеккер халықтың қалың бұқарасы «Абай жолы» романында ең алғы лекте көрінеді. Тарихты жасаушы — халықтың өмірін және оның прогресс жолымен алға өрлеуін баса суреттеуге назар аударуы жазушының өз творчествосындағы эволюцияны танытады, оның өмірге деген көзқарасының, дүние тану өрісінің кеңейгендігін білдіреді.

Егер «Абай» романында, әсіресе оның бірінші кітабында қалың көпшілік көбінесе рушылдық шылауынан шыға алмаған, әлеуметтік күрес өрісіне тартылмаған қалпында көрінетін болса, тіпті бұл шектелушілік оның көзі қарақты өкілдері Дәркембай мен Базаралының да

бойларынан табылса, ал соңғы романда жағдай мүлдем баскаша. Әрине, мұны жазушыға кіна ретінде тағуға болмайды, қайта бұл оның тарихи шындықты дұрыс сезіне білгендігін, оның шеңберінен шығып кетпегендігін көрсетеді.

«Абай жолы» романында халық алға қарай қажырлылықпен ұмтылу, ояну үстінде бейнеленген. Жазушы мұның себебін қалың көпшіліктің тіршілік жағдайының, арман-мүддесінің ортақтығынан, оның таптық сана-сезімінің сергуінен іздейді. Романда халық бұқарасының тұтас тұлғасын, тегеурінді қимылын танытатын эпизодтар мол. Солардың бірі — Әзімбай жігіттерінің оның әмірін орындаудан бас тартуы суреттелетін эпизод. Бұл эпизодтан олардың әділеттілікті сезінуі ғана емес, сонымен қатар саналы қарсылығы байқалады. Өктемдік дүниесіне қарсы бір рет болса да қол көтеріп қалу тілегінен олар құралақан емес. Исаның Әзімбай бұйрығынан бастартып: «Ей мырза, сен айтты екен деп кісі өлтірем бе? Бұ да — өзімдей сіңірі шыққан кедей... Ұрмаймын. Өлтірмеймін, өлтірсен, қанқұмар өзін өлтір!» — деуі тегін емес. Исаның бұл сөздері оның жарлы-жақыбайлардың мүддесін ұғатындығын және соларға арқа сүйейтіндігін көрсетеді.

Жігіттердің Әзімбай бұйрығын орындаудан бастартуы оған деген қарсылықпен пара-пар. Бұл қарсылық сес көрсетудің дәрежесінде, ол әлі батыл да өктем күреске айналмаған. Бірақ көпшіліктің ыза-кегі лап етіп тұтануға жақын тұр. Олар тек жетекші ой мен бастаушы білекке ділгір, Әбдінің: «Әттең көз ашылар күнім жоқ, білек қарын бір жазып, сан жылғы қорлыққа ер ашумен бір басар ем... Қайран, Базаралы-ай, күнің өтті-ау... Сен болсаң, тым құрса адал жолыма арам канды қатар төгісіп қалар ем-ау!» — деген сөздерінен жылаулар болған қалың елдің тайталас-тартысты да, оны дұрыс жолға кезейтін батыл басшыны да інкәрлікпен аңсайтынын байқау қиын емес.

Расында да тұрмыстың талай талқысын, қиян-қиял өткелін кешіп, ширыға шыныққан Базаралы сияқты басшы қайтып оралысымен-ақ еңбеккер жандар қайратты қимылға басады. Базаралы жігіттерінің Тәкежанмен шайқасуы «Абай» романының бірінші кітабындағы Құнанбай мен Бөжей, Дәркембайлар арасындағы қактығыстан әлдеқайда баскаша сипатта, Базаралы жігіттерінің бұл қимылында табанды тартыстың, түсініп барып жасаған қарсылықтың сипаттары басым. Білік тізгінін

ұстаған қолы да, жолы да ұзын Тәкежан кедей ауылдардан малын, әринс, еселендіріп қайтарып алады. Бұл қалтқұлт етіп күн көріп отырған жандар үшін аяусыз да ауыр соққы еді. Бірақ олар осы қысталаңға да қайсарлылықпен шыдап бағады. Сөйтіп, еңбек адамдары тартыс дүрбеленіне де іркілмей барады, оның талқысы мен тауқыметіне де өкініш білдірмей төзеді. Міне, бұл — олардың бойындағы соны сипат, жаңа мінез.

Болыстар мен билер елден «недоимке», «қарашығын» сияқты ауыр салықтар жинаған кезде де қалың көпшілік осындай мінез көрсетеді. Олардың қолы есеге бірде жетіп, бірде жетпей жатады. Бірақ «жалынған — қорған емес, жағаласқан — қорған» екенін олар түсіне де, сезіне де бастаған. Бұл — жатақтардың қимыл-әрекетінен әсіресе анық көрінеді. Тіршілік жағдайлары мен тұрмыс мүдделері табыстырған жатақтар өздерін әділетсіз күштердің қысымына қорғауда бірегей де берік. Жазушы олардың осы бекем де қажырлы қарсылығын мейірлене отырып суреттейді. Мысалы, жатақтардың орыс шаруаларымен бірігіп алып Әзімбайларға аяусыз соққы бергені баяндалатын эпизодта қаншалықты жылылық, татаусыз ықластылық бар!

Қалың көпшіліктің қайрат-қуатының лебі романның басқа да көптеген тарауларынан терең сезіліп отырады. Тіпті, өзгесін былай қойғанда, романның соңғы бөліміндегі Абай мен генерал-губернатордың кездесуі суреттелетін беттерді мысалға алып қаралық. Абай генерал-губернатор алдында өзін теңдес адамша, байсалды да еркін ұстайды. Өзінің өмір, тіршілік, әділет туралы ойларын да оған ашық айтады. Бірақ генерал-губернатор Абайды тұтқынға алып, жауапқа тартпағанда ол мұны Абайдың осы қасиеттерін бағалағандықтан, мойындағандықтан жасамайды. Бұл ретте ол ең алдымен Абайдың артында тұрған қалың елден қайымығады, халықтың тегеурінді талабынан тайсалады. Өйткені, өзінің елдік қасиеті мен қуатын сезінген ел алдындағы қамқоршысын жау қолына беріп бейғам отыра алмақ емес. Халық қамын ойлаған Абай ел ішінен осындай қолдау табады. Романда халық өзінің тіршілік-тартысымен, қимыл-әрекетімен тұтас бейнеленетін осындай эпизодтар мол. Ал, романның тіпті қалың көпшілік тікелей суреттелмейтін тарауларынан да оның қайрат-қажырының лебі, тынысы сезіліп отыратындай.

Сөйтіп, «Абай жолы» романында халық оянып серпіле бастаған, тарихи дамудың кең өрісіне бет алған тұлғалы

күш ретінде бейнеленген. Міне, дәл осы қасиет шығарманың әлеуметтік тынысын соншалықты кеңейтіп тұр.

Жазушы халықтың бейнесін осындай жинақты көріністер арқылы беріп қана қоймайды, сонымен қатар айқын характерлі дараланған геройлардың — халық өкілдерінің образдары арқылы нақтылы да суреттейді. Енді осы жайларға ауысалық.

«Абай жолы» романында кәнігі, шебер суретшінің сенімді қолымен жасалған алуан түрлі образдар бар, олардың көпшілігі оқушыға «Абай» романынан таныс, ал бірсыпырасы тыңнан қосылған. Алғашқы романнан ауысқан геройлардың образдары әлдеқайда толысқан, олардың характерлері тереңдей түскен.

Романның басты геройы Абайдың нұрлы образы оқушыны бұрынғыша толғандырып, ынтықтырып отырады. Абай бойына алғашқы романнан тән тамаша қасиеттер тереңірек, молырақ ашыла түсуімен бірге «Абай жолы» романында басты герой бейнесінің басқа, соны жақтары да толыға, айқындала түскен. Оқушы бұрын Абайды үстем тап өкілдеріне қарсы алысушы, солардың зорлық-зомбылығын әшкерелеуші ретінде білсе, соңғы романда Абай ислам дінін, кертартпалық шығыстың мешеулігін қатал сынаушы ретінде де көрінеді. Бұл — романның «Абай аға» аталатын алғашқы тарауында әсіресе ұтымды суреттелген. Өзінің шәкірт достарына айтқан сөздерінен ислам дінінің кертартпалық мәнін Абайдың терең түсінгені және шығыстың діндар философиясынан оның бойы қаншалықты биік тұрғанын анық көреміз. Кейбір өлеңдерінде және әсіресе ғақлияларында діни пікірлер айтқанмен, негізінде, Абай ислам дініне сын көзімен қараған. Бұл оның творчествосынан айқын танылады. Және өзінің дін туралы пікірлерін Абай шығармаларында ашық, батыл айта алмауы да әбден ықтимал. Сондықтан да ол романда мұсылмандық туралы пікірлерін өзінің шәкірттері мен достарының ортасында, солардың алдында ғана қорытындылайды. Бұл ретте де жазушы Абай бойына жасанды қасиет бітірмейді, қайта көркемдік шындық шеңберінде қала отырып, басты геройының бейнесін толығырақ аша түседі.

«Абай жолы» романында да Абай еңбекші халықтың қамқоршысы, жоқшысы, соның мұң-шерінің жыршысы бейнесінде суреттелген. Бірде Базаралы Абайға: «...сен берекелі диханшым. Елімнің диханшысы емессің бе?.. Жеміс күтіп, нәр алатыны — сенсің ғой. Тек бір-ақ қана тілегім сол — толып дами берсеңші. Еліңнің анық қалың

көшін бастайтын жолың даңғыл болсын да...»— дейді. Бұл сөздерде бір жағынан Абай еңбегіне берілген баға болса, сонымен қатар Базаралыдай ұлының аузымен Абайдай ақынның алдына қоятын халықтың игі үміті мен талабы да бар. Бұл талапты Абай саналы түрде түсінеді және халық алдында өзін әрқашан қарыздар санайды. Болыстар мен билердің жоқ-жітіктерді зар еңіретіп, олардың қолындағы жалғыз қарасын салық үшін тартып алған зорлығына, қорқаулығына нали отырып, Абай былай дейді: «Мұң үлкені кешегі өткен соңғы әлектен туып отыр». Абайдың біраз кедейлерді атқамінерлердің шеңгелінен аман алып қалғанын айтып, «...Көп сорлыны бұғалықтан босатқан жоқсың ба?»— деген Ербол сөзіне қайтарған жауабында Абай жоғарыдағы ойын тереңдете түседі: «Ол бір шөкім, қасындағы аз топ қой. Көпті қайтесің. Өзге жерде, бар жайлауда сол пәле әлі жүріп жатыр ғой. Тіпті, осы бір болыс па? Бір Тобықты ма? Бар қазақ даласында тамам сорлы күңіреніп жатыр ғой... Соған мен не көмек, не басшылық еттім?..» Бұл сөздерден Абайдың өз халқының тағдыры жайында көп ойланып толғанатын, оның күйін арман ететін үлкен патриот екенін көреміз. Жазушы мұндай пікірді Абайға қолдан теліп те отырған жоқ. Туған халқының сорлы тағдырын ойлап, оның асыл арманын шерткен мұндай патриоттық идея мен зар сарынын ұлы ақынның өз шығармаларынан да мол ұшыратамыз.

Алғашқы романдағымен салыстырғанда жазушы Абайдың ақындық қызметін «Абай жолында» біраз сараң көрсететін сияқты. Бұл тақырып «Абайда» үнемі өрбіп өрістей түсіп отырса, соңғы романда автор бұл тақырыпқа сирек оралады. Бірақ осы тақырыпты сөз еткен тұстарында жазушы Абайдың ақындық қызметін шебер суреттейді, оның творчествосының психологиясын келістіріп ашады. Бұл ретте автор Абайдың реалистігін, оның шығармаларының сатиралық өткірлігін баса көрсетуге ұмтылады. Ақынның «Қараша, желтоқсанмен сол бір екі ай» сияқты атақты өлеңінің қалай туғаны суреттелген тарау бұған айқын дәлел бола алады. Абай шығармаларының құндылығы олардың шынайылығында, өмірде орын алған ақиқат жайларға негізделуінде. Автор Абай шығармаларының осы ерекшелігін, яғни оның творчествосының өмір шындығымен тығыз байланыстылығын көрсетуге көп назар аударған. Романның осы тарауын оқығанда жоғарыда аталған өлеңнің әр шумағы, әр тармағы, тіпті ондағы әрбір поэтикалық деталь мен штрих

қалай келіп туғанын оқушы өз көзімен көріп, өз жанымен ұғынғандай, тіпті сол сәт ақын жанында бірге болғандай сезінетін сияқты.

Осы өлең жазылар алдындағы жағдайды шынайы әрі толық суреттеу арқылы автор ең алдымен Абай творчествосының психологиясын, оның туу себептерін нанымды түрде ашады және осы эпизодтың жәрдемімен жазушы Тәкежан, Қаражан бейнесінде байлардың қараулығын, сараңдығын жеріне жеткізе әшкере етеді. Оқушы Иіс кемпірдің жоқшылық тұрмысына жаны аши, есіркей қараса, Тәкежандардың иттік мінезінен жирепе түңіледі. Адамшылық қасиеттен, аяушылық сезімнен жүрдай болған Тәкежан мен Қаражан өздерінің қараулығы үшін ұялмаса да Абайдың алмастай тілгір, зілді, уытты өлеңінен қатты сескенеді. Міне, бұл — Абай творчествосының реалистік қуаты мен сатиралық өткірлігін айқын танытады. Абайдың болыстар мен билерді, атқамінерлерді өлтіре ажуалайтын, олардың жексұрын бейнесін жалаңаштап көрсететін басқа да сатиралық шығармаларының қалай туғандығы да романда шынайы суреттелген.

Осы тұста әдебиет зерттеушісі М. Сильченконың бір пікіріне тоқтала кетуді мақұл көреміз. «Абай жолы» романы жайында жазған «Абай туралы жаңа роман» деген мақаласында ол былай деп жазды: «Әлеумет қайраткері — Абай жеткілікті дәрежеде терең көрінгенмен, жаңашыл-ақынның бейнесі романда толық күйінде ашылмаған. Бұл бейне жекелеген жайларға бөлініп, бытыраңқы қалыпқа түскен, ол туралы тұтас ұғымға зорға деп қана келесің. Пушкин сарынымен Абай «Татьяна хатын» жазғанын М. Әуезов алғашқы романда соншалықты айқын көрсеткенді. Ал осыдан кейін оқушы Абайдың жаңа бір өрге шығуын көруді талап етуге ықтиярлы. Өкінішке қарай, ол мұны талданып отырған кітапта Абайдың өз образынан да, оның айналасындағы жас ақындардың образдарынан да таба алмайды. Ақылбай мен Мағауияны көрсету мәнері — ақындық жаттығуды жүрдім-бардым сипаттау олардың творчествосынан жаңашыл — Абайдың эстетикалық көзқарастарының ізін байқауға мүмкіндік бермейді» («Қазақстанская правда», 1952 ж.).

Біздіңше, бұл — байыбына бармастан үстірт айтылған пікір. Романның терсеңіне үнілмей, сыдыртып оқып шыққанда адамда осындай екі ұшты әсер тууы ықтимал. Бірақ, ақын Абай туралы тақырып соңғы романда ашылмай қалған деп үзілді-кесілді айту — әділетсіздік болар еді. Ең алдымен, ақын Абайды әлеумет қайраткері —

Абайдан бөліп алып, жекелеп қарауға болмайды. Өйткені, Абай өзінің әлеуметтік қызметінде халықты өнер-білімге, жарқын болашаққа үндеу жолындағы күресінде өзінің негізгі құралы етіп ақындық өнерді пайдаланды. Ал, Абайды осы құралынан айыру оның ақындығын ғана емес сонымен бірге қоғамдық қызметін де жоққа саюмен бірдей. Міне, осыны түсінбегендіктен сыншы романда өзінің бар күрделілігімен, тереңдігімен берілген Абай образының тұтастығына күдік келтіреді.

«Абай жолы» — Абайдың өмірі мен қызметі туралы көркем шығарма. Ол Абайдың ақындығын зерттеуге арналған еңбек емес. Сондықтан да онда Абайдың қай шығармасы қандай жағдайда, қалайша туғандығын бастан аяқ, түгелдей көрсетіп жатудың ешқандай қажеттігі де, мүмкіндігі де жоқ. Біз жазушыдан Абайдың ақындық творчествосының рухын, оның әсер етушілік қуатын айқын сездіруді талап етуге ғана ықтиярлымыз. М. Әуезов өзінің романында бұл тілек-талапқа жеткілікті жауап бере алған да. Ал, осы талаптың романда берілген көркемдік шешімін місе тұтпау — көркем шығарманың табиғатын, оның зерттеу мүмкіндіктерін түсінбеушілік болып табылар еді.

Сондай-ақ, ақын Абай туралы тақырыптың көрінісі мен шешімін романның Абай ақындығын, оның шығармаларының туған сәтін тікелей бейнелейтін тарауларынан ғана іздеу жеткіліксіз.

Кейбір реттерде жазушы Абайдың шығармаларын тікелей түрде емес, жанамалап та қолданады. Мұны романның басты геройы Абайдың көңіл күйлері, жан толқындары мол да терең суреттелетін эпизодтарынан анық көреміз. Бұл реттерде Абайдың өз өлеңдеріндегі кейбір ойлар мен сарындар роман кейіпкері — Абайдың сезім сырына, сөз астарына, әсіресе оның лирикалық монологтардың да оқушыны Абайдың ақындық өнерінің қайнарына бағдарлайтындығы күмансыз болса керек.

Сондай-ақ, жаңа романда Абай жападан-жалғыз, дара тұрған ақын емес. Оның төңірегінде бірсыпыра өнерлі, талапты жастар бар. Ал алғашқы романда («Абай») жағдай мүлдем басқаша болатын. Сондықтан да «Абай жолы» романынан ақын Абайдың тұлғасын іздегенде оны қоршаған сол жас талаптардың бейнелерін де естен шығармау керек. Өйткені Абай образын толықтыра түсу, тереңірек ашу үшін бұлар да белгілі бір роль атқармақ. «Абай жолы» романы жайында пікір айтқан сыншылардың көпшілігінің-ақ осы кейіпкерлердің образдарына ар-

найы тоқталуының сыры да осында, яғни олардың Абай бейнесімен тығыз байланыстылығында еді.

Жазушы Ю. Либединский «Литературная газетада» (13-декабрь, 1951 жыл) жарияланған «Ұлы ағартушының жолы» атты мақаласында «Абай жолы» романына тұтастай алғанда татымды баға бере келіп, Абайдың маңындағы жас ақындардың образдары жайында ұнамсыз пікір айтты. «Абайдың төңірегіндегі жас ақындар жадау бейнеленген»,— деп жазды ол. Кейіннен жоғарыда аталған мақаласында осы пікірді М. С. Сильченко да қуаттады. Ол тіпті өзі кемшілік деп тапқан бұл жағдайдың түп-төркінін жазушының «Ақын аға» романындағы қате концепциясынан іздеу керек деп түсіндірді. Реті келгенде осы пікірлерге деген өз қатынасымызды айқындай кетуді қажет деп санаймыз.

«Абай жолы» романында Абай төңірегіндегі жас ақындардың образдары ашылмаған деу және оны «Ақын ағамен» байланыстыру — біздің пікірімізше, тым бері салғанның өзінде ағаттық, тіпті әділетсіздік болар еді. Ең алдымен, романда суреттелетін Абай төңірегіндегі жас ақындар кімдер? Олар — Дәрмен, Мағауия, Көкбай, Шұбар. Ал, романда осы кейіпкерлердің өзіндік бейнелері бар ма? Иә, бар. Тіпті өзгелерін былай қойғанда тек жалғыз Дәрменнің шынайы да кесек образы жайында не айтуға болар еді. Өзге жақсы қасиеттерін айтпағанның өзінде Дәрмен романда Абайдың ақындық өнерінің мұрагері және соның өрісі кең болашағы ретінде бейнеленгенін әркім-ақ айқын аңғарса керек. Дәрмен образына кейін реті келгенде арнайы тоқталатын болғандықтан ол жайында қазір кеңінен сөз етіп жатпаймыз.

Ал, қалған жас ақындар дәл Дәрменнің дәрежесіне көтерілмеген және жазушыдан мұны талап етуге де болмайды. Сөйтсе де, бұл кейіпкерлер өздерінің жан сарайымен, ұстаған бағыты, барар аңғарымен оқушыға бірсыпыра танылып қалады. Сонымен қатар романда Абайдың осы кейіпкерлерге деген қатынасы да айқын берілген. Осы жағдай да олардың образдарын белгілі дәрежеде анықтай түсіп тұр. Оның үстіне жазушының бұл кейіпкерлердің бейнелерін бұдан да гөрі биіктете түсіріп көрсетуіне мүмкіндік бар. Бұл «Абай жолы» романының екінші кітабының үлесіне тимекке керек.

Абай орыстың классик ақындарының мұрасымен танысып, солардың реалистік дәстүрлерін қабылдап қана қоймайды, сонымен бірге ол Россиядағы азаттық қозғалысының тарихымен де танысады. Рас, Абай революция-

шыл күрес идеясын тану, қабылдау дәрежесіне көтерілген жоқ және көтеріле алуы мүмкін де емес еді. Бірақ қазақ сахарасындағы тайталас-тартыстарға баға бергенде ол әрқашан-ақ Россиядағы азаттық қозғалысының көрнекті қайраткерлері мұрат етіп күрескен мақсаттың биігінен қарайды, солардың күрестерінің жемісімен салыстырады.

Базаралының Тәкежан қосын шауып алған ерлік қимылы мен оның арты жігіттектің кедей ауылдары үшін қиынға соққаны жайында, әлегі бастан асқан түрлі салықтарға байланысты болыс-билерге елдің көрсеткен батыл қарсылығы жайында Әбішпен пікірлесе отырып, Абай мынадай бір кесек ойын ақтарады: «Мен Россия тарихынан мысал айтайын. Степан Разин қозғалысы қанжоса қырғынмен бітті. Пугачев қозғалысы сол Кремль жанында Лобное местода Емельян Пугачевтың төрт бөлініп, шапқыланып өлтірілуімен біткен. Сол Разиннің, Пугачевтың жоқшылық панасыздықта қалған жас нәрестелерінің көзімен қарасаң, не болады? Кемпір шеше, қартайған әкелерінің зарымен өлшесек, мүмкін сондағы патшалықпен, мәңгілік жауыздықпен жағаласқандардың бәрінің де істеріне күдік айтуға болар еді. Бірақ сонда да, осының бәрінің арғы төрінде жатқан үлкен есептер, үлкен тарихтық сындар, қортындылар бар ғой. Сол жағынан қарағанда, әрине, Базаралы істері халық кедейін өкіндіретін іс емес, өсіретін іс! Бұл үлкен өріске басқан, анық ояна бастаған, өскелең қауымның алғашқы қажет, әділ қимылдары!»

Бұл тұста Абай өзін тарихи дамудың беталысын дұрыс болжайтын үлкен философ, ірі ойшыл ретінде танытады. Жалпы осы қасиет, яғни ойшылдық — Абайдың жаңа романда тыннан ашылатын әрі терең көрінетін қасиеті. Шығарманың бүкіл өн бойына біз тек ақын, әлеумет қайраткері болған Абайды ғана емес, сонымен бірге ойшыл Абайды да көріп отырамыз. Ол әрбір құбылысқа, әрбір оқиғаға ойлы көзбен сынап, барлай қарайды, солардан үлкен пікірлер таратып, дұрыс қорытындыға келіп отырады. Абайдың үлкен ойшылдық қасиеті оның мұсылманшылық жайындағы пайымдауларынан және жандаралмен айтысқан пікір таластарынан әсіресе айқын көрінеді.

Абай — халық мүддесін, ел арманын ойлайтын қамқоршы ғана емес, ол — талантты жастарды үлгілі өнерге баулитын, творчестволық үлкен өріске бастайтын ақылшы ұстаз да. Туыстарының және достарының ішіндегі

өнерлілерінің барлығы да Абай төңірегіне жиналған. Бірақ Абай маңын төңіректегенде олардың әрқайсысының өздерінше қуған есебі, ұстаған жолы бар. Бұлардың ішінде Шұбар айлалы қулықпен Абайды да, оған қарсы жақты да өз пайдасы үшін тең ұстап, көзге түспей, айла-шарғы жасап, жақсы атаққа не болуды ойласа, Көкпай дінді жақтап, қазақтың бұрынғы қанішер хан-сұлтандарын мақтауға бүйрегі бұрып тұрады. Ал, Дәрмен болса, бұлардан әлдеқайда бөлек тұлға. Егер Абай Дәрменбайға берген сертін орындап, Дәрменді өз жанына алып тәрбиелеп, қарызын өтесе, Дәрмен де осыған орай әрекет етеді, ойлаған жерден шығады. Аға ақыннан алған тәлімін ақтайтын, оның ақындық дәстүрлерін өз бойына ең мол сіңіретін шәкірт — осы Дәрмен.

Абылай мен оның жеңдет нәсілдерін дәріптеген Көкпай дастанын жерлей сынап отырып, сол хан-сұлтандар — қазақ халқының қас жаулары екенін, олар қазақты орыстан алыстатуға тырысқанын Абай ашып айтады және теріс бағыттағы ақынның жалған жырына соққы береді: «Мынау өлең жалған да теріс. Менің өмір бойы тұтынған жолыма анық қарсы, қияс жолдағы өлең екен». Ал, Дәрменнің жырлары бұл «Қияс жолдағы өлеңге» қарама-қарсы. Өзі де халық ортасынан шыққан және халық қамқоры болған аға ақынның ақыл-нұсқасын тапжылмай, тартынбай ұстаған Дәрмен сол халықтың тағдырын, қарапайым еңбек адамының тіршілік-тұрмысын жырлайды. Дәрмен — Абайдың анық шын шәкірті, сонымен бірге ол — Абай сөзін, өсиетін кейінгі ұрпаққа жеткізуші, таратушы ғана емес, оның ақындық дәстүрін ілгері алып барушы, өрістетуші де.

Романның басқа тарауларында, Еңлік пен Кебектің моласы басындағы сөзінде Абай жазықсыз өлтірілген сол бір жас жандар алдында өзі қарыздар екенін, бұл — ақындық қарызы екенін ескертеді. Абай бұл қарызын өтей алмайды, бірақ Абай үшін оны Дәрмен өтейді. Еңлік пен Кебек жайында Дәрмен үлкен дастан жазады. Бұл дастан Абайдың үлгі-нұсқасына сай, соның реалистік дәстүрлері негізінде жазылған. «Сендер ғана емес, менің өзім де жетпеген жер, жазбаған зар бар. Ол бүгінде, дәл бүгінгі қасында, қалың елін басында тұрған күй», — дейді Абай жас ақындарға. Міне, Абай жетпеген жерге енді Дәрмен жетуге, Абай жазбаған зарды Дәрмен жазуға керек. Романдан аға ақынның сол үмітін оның талантты шәкірті Дәрмен ақтай бастағанын көреміз. Ол Өзімбайдың тепкісінде жүріп, қаза тапқан Иса жайында

поэма жазады. Бұл арқылы, яғни Исааның қазасын жас ақынға реалистік поэмада жырлату арқылы жазушы романның негізгі бір тенденциясын білдіреді. Сонымен бірге бұл эпизодта басқа да — бір үлкен мағына бар. Абай талай жылдар бойы арман еткен ойды, оның ақындық дәстүрлерін қабылдаған, Абай мақсат еткен тартыс талқысын өз үлесіне алған — ақынның өз туыстарының бірі емес, халықтан шыққан Дәрмен. Бұл заңды да, өйткені Абайдың ақындық мұрасы — оның өз ұрпақтарының ғана емес, бүкіл халықтың қазынасы. Сондықтан да оның анық мұрагері халық өкілі болмаққа керек.

Дәрменнің шыншыл жырынан Абай Некрасовтың үнін естігендей болады және өзінің ең сүйікті шәкіртіне сол Некрасов жеткен өрісті меңзейді, соның ақындық жолын ұсынады. Нағыз халық мүддесін ойлаған ақын еңбекші бұқараның жоқшылық өмірін, мұң-зарын баяндап қана қоймай, соның жоқшысы болып күреске шақыруға, тіпті өзі де күрескер болуға тиіс. Ақынға мұндай әлеуметтік міндетті тарихи дамудың жаңа кезеңінің өзі жүктейді. Ал, жаңа кезеңнің жаңа жыршысы болам деген адамға — үлгі боларлық, ең лайық ақындық тұлға — Некрасов. Абайдың өз шәкіртіне Некрасовты нағыз ұстаз ретінде атауы да осыдан.

Соңғы романда да Абай тартысы мен талқысы мол шытырман, қиян-кескі өмір кешеді. Ұлы ақынның өзіндік, жеке басындық қасірет-назасы оның туған халқының мұң-зарымен араласады. Жиренше, Оразбайлар сырттан торып, ашық жаулыққа басса, Тәкежан, Әзімбайлар опасыздық жасап, іштен шалады. Бірақ бәрінің жиналып келіп Абай алдына қазар оры бар. Олар Абайға қастандық атаулының бәрін жасайды, өтірік жала жауып, жер аудартпақ та болады. Бұл жайлар Абайды, әрине, талай трагедиялық халдерге де душар етеді. Бірақ түптеп келгенде ол жеңіп шығып отырады. Өйткені, ол болашағына, жарыққа қарай қажырлылықпен ұмтылған халқымен бірге, соның ең алғы сапында. Түптеп келгенде Абайдың да, оның халқының да медеу етіп, арқа тұтары, үміт арттары — Россия, орыс елі. Сондықтан да Абай өз халқының орыс халқымен жақындасып, онымен тағдырлас болғанына шын жүректен қуанады, сол бір сезіммен қайрат-қуат табады: «Шүкірлік, мың шүкірлік! Анық қалың қазналы, өнер мен ой қазналы ел — орыс елі. Соның ығына арып-шаршап, азып-тозып, «ақтабан-шұбырындымен» келген менің елім еді. Қараңғы жұртымен, меніреу сахарасымен келіп еді... Шын жақсы орыстың шынайы жақ-

сылығына қол арттым. Өзім ғана артқам жоқ... Біздің бәріміз, тек алғаш ояңғандар болармыз. Бірақ бізден, сізден кейінгі нәсілдің ырысын айтсаңшы! Олар барғанда молынан барып, халық пен халық болып қабысып табысады. Тарих көші солай беттейді». Бұл заманның жақын арада туатындығына Абай шүбәсіз сенеді. «Жарқын заман» алдымда қол созып тұрғандай көремін» — дейді ол. Жарқын болашаққа, жаңа заманның кешікпей туатындығына деген бұл зор сенім, сөнбес үміт тек Абай жүрегіне ғана емес, бүкіл халықтың жүрегіне ұялаған. Осы бір сенім мен үміт бүкіл романға өң беріп, нұрландырып отырады, оның оптимистік зор қуаты мен әлеуметтік кең тынысын белгілейді.

«Абай жолы» романындағы ең кесек тұлғалы образдардың бірі — Базаралы. Алғашқы кітаптардағы дәрежесінен ол әлдеқайда биіктей түскен. Егер «Абай» романында Базаралы, негізінен, алған бетінен қайтпайтын қайсар мінезімен, тіліп түсетін шешен де өткір тілімен көрінсе, ал, соңғы романда жазушы Базаралыны үлкен қимылдың, әрекеттің адамы ретінде бейнелейді. Бұл қасиет басы айдауға түскен Базаралының жүрегіне шемен болып қатқан өшпенділік пен кектен туған емес. Мұны ол өзі кешкен өмір жолынан және әсіресе айдауда бірге болған орыс достарынан үйренген.

Айдаудан қайтып оралған Базаралыны Жиренше, Оразбай, Бейсенбі, Қунту сияқты «игі жақсылар» қарсы алады. Сағынып көргендей, өзектері өртенгендей болғанмен олардың қуанышының түп төркіні Базаралының аман-сау келуінде емес, қайта Құнанбай тұқымынан Базаралы есемізді әпереді деген есек дәмеде. Олар бұл ойын алғаш тұспалдап бастағанмен, артынан тіпті ашық кетеді. Ел арасына араздық тастап, үнемі бүлік туғызатын бұл қу мүйіз билер Базаралы қолымен от көсемек болады, ежелгі жауыннан есеңді ал деп оны қайрап салуға тырысады. Базаралы бұл қақпанға, әрине, түспейді және билердің бержағынан көлгірсіп «қуануы» оны тебіrentпейді. Олар Базаралы ойын ұғудап, оның жүрек жарды сырын түсінуден әлдеқайда алыс, әлдеқайда аласа. Қолаяғы бұғауда жүрген «Базаралының ол күндердегі удай ашыған ойы да бұлармен, бұндайлармен табыстырар ой емес-ті. Ол жылағанды, жаншылғанды, күні күңгірт көпті ойлаумен өмір кешкен. Жүрегінің басынан удай боп төгілген шер болса, бәрі бұл отырғандар туралы ой емес. Сонау елде бір аяғы көрде, бір аяғы жерде жатқан мұңы айықпас елі туралы болатын». Сондықтан да ол бұл би-

лермен шешіліп сөйлеспейді. Айдауда болған кезінде ауыртпалық өмірді бірге өткізген орыс достары жайында да Базаралы бұл билер алдында әңгіме етпейді. Өйткені олар мұндай әңгімені түсінбейді және оны тындауға та-
тымайды да.

Ал, Абаймен кездескенде және жатақтардың арасында болған шақтарында Базаралы айдауда бірге болған жолдастары жайындағы әңгімеге әр уақыт оралып отырады. Базаралының ең бір сүйсіне, мейірлене, сағына еске алатын досы — Керала. Жазушы Кераланы тікелей суреттемейді. Бірақ Базаралы атынан айтылатын шебер, тапқыр сөздер мен еске түсірулерден оқушы Кераланың батырлық тұлғасы мен ерлік мінезін, мол адамгершілік қасиетін айқын танып та, сезіп те отыратындай. Керала бойынан Базаралы орыс халқына тән, қайсар мінезді, мол мейрімді, жолдастыққа берік адалдықты таниды. Кераладай досының көптеген жақсы мінездері Базаралы бойына да дарыған сияқты. Базаралы Кераланың батырлық қимылына құр тамашалап қана қоймайды, ол орыс досынан үстем тап өкілдерінің зорлығына көнбей, оларға қарсы қажырлылықпен батыл жағаласудың амалын да үйренгендей. Кейін Тәкежанның қосын шауып алып кек қайтарар алдында өз жігіттерін шыңдай түсу үшін Базаралы оларға Керала ісін үлгі ете сөйлейді. Тіпті Базаралының қазақ сахарасы естіп білмеген батыл қимыл жасай алуының өзі де тегін емес. Мұның да бір тамыры Базаралының орыс күрескерлерінен алған тәлімінде жатыр.

«Абай жолы» романында Абай мен Базаралының достығы өте әсерлі суреттелген. Бұлар өзара бірін-бірі әншейін ұнатқандықтан, бірінің өнеріне бірі қызыққандықтан ғана достаспайды. Оларды өзара табыстыратын — ортақ мүдделер, халықтың тағдыры жайындағы ойлар.

Базаралы Абайды — халық мұңының жоқшысы, жыршысы деп бағаласа, Абай Базаралыны — еңбекші бұқараның қорғаушысы ретінде таниды. Жылқысының құнын қуған Тәкежан Базаралыны ұлыққа ұстап беріп, жер аудартпақ болғанда Абай оның бұл ойына қарсы шығып, сес айтады. Сөйтіп, Базаралы басын жаулық, дұшпандық оқтан қағып қалады. Кезегі келгенде Базаралы да Абайға үлкен қызмет етеді. Оразбайлардың өсек, жаласымен Абай жауапқа ілінгенде оның артынан қуып барып, жандаралға бүкіл ел шағымын жеткізуші, ақынын сүйген ел атынан сөйлеуші — Базаралы. Мұның бәрі ол Абайды өз

кара басы жақсы көргендіктен ғана емес, ең алдымен Абайға деген ел қарызын өтеу мақсатымен жасап жүр. Абай мен Базаралының автор мейлінше тебірене, мейірлене толғайтын достығы суреттелетін жерлер — романның ең бір жарқын беттері.

Романда басқа да айқын бейнеленген халық өкілдері көп. Солардың ішінде Исаның образын ерекше атауға болады. Бұл — алғашқы романда жоқ, соңғы романда қосылған тың образ. Исаны оқушы алғаш рет романның басқы тарауында, Әзімбайдың Шүйгінсудағы зорлық-қиянаты суреттелетін эпизодта көреді. Ол жарлы ауылдың шабындығына шалғы салудан бастартады, Әзімбайдың әмірін тыңдамайды. Исаның бойындағы осы кесек мінез — ерлік мінез оның бұдан кейінгі іс-әрекеттерінен де айқын танылып отырады.

Қатты дауыл, қарлы боранда ығып кеткен Әзімбай қойын Исаның дүлей суықтан, қорқау қасқырлардан қорғап қалған ерлігін жазушы үлкен мейірмен, тебірене суреттейді. Қысылшаң, екі талай жағдайда Иса батыл қимыл жасады. Бірақ бұл әрекетті ол Әзімбайдан жақсат алайын деп немесе одан қорқып істеп жүрген жоқ. Жастайынан мал бағып өскен Иса оны көріне көзге қорқаулардың талауына бере алмақ емес. Бала күнінен бастап Әзімбайдың жалшылығына қор етіп акқұла жұмсап келген кесек қайратын ол табиғаттың мылқау күшіне ұрынған, қорқаудың шенгеліне ілінген жазықсыз, момын малды арашалауға салды. Осы бір сұрапыл түнде әбден діңкесі құрыған әрі қатты жаураған Иса ауруға шалдығады да, ақыры кешікпей қайтыс болады. Бұрын да жоқшылық табы қатты батқан кәрі әже Ис пен оның немерелері бұрынғыдан бетер мүшкіл халге, жетімдікке кіріп-тар болады.

Бірақ Иса қазасының өкініші тек мұнда ғана емес. Өлім алдында ауық-ауық есінен танып жатқан Исаның жай-күйін суреттегенде жазушы әдебиетте кең таралған тәсілді орынды қолданады. Сандырақтаған Исаның көз алдына бірде аш қасқырлар елестесе, біресе сол қорқау жыртқыш бейнесіндегі Әзімбай елес береді. Өмірінің ең ақырғы сәтінде Иса өзінің кекті ызасы мен қарғысын Әзімбайға қарсы арнайды. Бірақ тым кеш арнайды... Ол өз бойын кернеген қайрат-жігерді Әзімбайға қарсы жұмсай алмады. Дұрысырақ айтқанда, осылай ету керектігін түсінбеді. Сөйтіп, есіл күш, жалын атқан қайрат орнын таппай кетті. Міне, Иса қазасының әсіресе арманды, өкінішті болуының бір себебі осында.

Сол бір өгей кездерде Иса жалғыз ғана емес-ті. Талай Исалардың өмірі жоқшылық пен қорлықта, езушілік тепкісінде өткен болатын. Абайдың дарынды шәкірті, шыншыл ақын Дәрменнің Иса туралы поэма жазуы да тегін емес. Поэманың басты геройы — тек Исаның өз басының ғана емес, сонымен бірге талай Исалардың жинақты бейнесі есепті.

«Абай жолы» романындағы ұнамды кейіпкерлердің ішінде ерекше атауды керек ететіні — Әбіш. Өзінің жастығына қарамастан, ол үлкен ойдың, кең толғамның адамы ретінде көрінеді. Петербургта оқып жаз айларында елге демалысқа келгенде ол өзі туып-өскен далаға әрдайым бір жаңа леп, жақсы лепес ала келетіндей. Көп реттерде Әбіш өзінің әкесі Абайға да ой салып, жер танытып тың демократиялық мәдениет үлгісінде тәлім алған ойлы, білімді адам ретінде ғана емес, сонымен бірге үлкен өнерімен, адамгершілік биік қасиетімен де көрінеді. Әбіш өзінің туыстарымен, әсіресе сүйген жары Мағышпен ара қатынастарында әрдайым жаңа мінез көрсетіп отырады. Әкесі Абаймен және Дәркембаймен сөйлескен сөздерінен Әбіштің өз халқының тағдыры жайында көп толғанатындығы, болашақта халыққа қызмет ететін, соның мүддесі үшін күресетін қамқор болатындығы айқын сезіледі. Бірақ «Абай жолы» романының бірінші кітабында әзірге Әбіште үлкен қимыл, кесек әрекет жоқ. Ол жемісті істен гөрі үміттендіретін игі ойларымен, жақсы сөздерімен көбірек көрінеді.

«Абай жолы» романының бірінші кітабындағы Әбіштің образы жайында әдебиетшілер арасында әралуан пікір айтылды. Кейбір сыншылар Әбіштің бойында әрекет әлі де болса тапшы екендігін әділ сынға алды, ал енді біреулер бұл образдың өзіндік қасиетін, ерекшелігін түгелдей жоққа саюға ұмтылды. Мысалы М. Спльченко жоғарыда аталған мақаласында былай деп жазды: «Абайдың баласы Әбдрахманның (Әбіштің) образы шыннайы емес және прототиптен соншалықты шалғай. Әбдрахман өзінің ішкі дүниесінің ізгілігімен тартымды. Өзінің бүкіл ой толғаныстары, сезімдері, іс-әрекеттері мен ол патриархалдық пен орта ғасырлықты жоққа шығарады, ол — демократтық идеялар мен идеалдардың жанды бейнесі. Бірақ Әбдрахманды Россиядағы азаттық қозғалысының күрделі мәселелерін айқын түсінетін етіп көрсетіп, тарихи шындықтан көрінеу ауытқып кеткен».

Ең алдымен, бұл келтірілген үзіндіден сыншының пікір қайшылығына ұрынғанын, өз айтқанын із айналмай

қайтадан өзі жоққа шығарып отырғанын байқау онша қиын емес. Сонымен бірге оның тарихи шындық пен көркемдік шындықтың өзара айырмасы мен байланысын дұрыс та жете түсіне бермейтіндігі де аңғарылады. Тарихи жанрдағы шығарманың негізі тарихи шындық екені мәлім. Бірақ тарихи романшыдан өмірлік оқиғалар мен құбылыстардың жалаң да жадағай көшірмесін ғана талап етуге болмайды. Мұндай педанттық талап суреткерді натурализмге ұрындырар еді.

Тарихи романшының негізгі мақсаты — өзі бейнелеп отырған дәуірдің рухын аңдату, шешуші сипаттарын көрсету. Осы нысанасына жету жолында ол өзінің творчестволық қиялы арқылы ойдан шығаруға, яғни көркемдік әсірелеуді (художественный вымысел) қолдануға ықпалды. Өз кезінде Пушкин де: «Қазіргі уақытта роман деген сөзді — әсіреленген баяндау арқылы өрбітілген тарихи дәуір деп ұғамыз», — деп атап көрсеткен болатын.

Бұл айтылғандар тарихи жанрдың шығармасында көркемдік әсірелеу — әйтеуір ойдан шығару емес, қайта тарихи құбылыстың ішкі мәнін ашып, талдап көрсететін суреттеу құралы екендігін танытады. Сондықтан да, тарихи романшыдан белгілі бір тарихи құбылыстар мен тарихи қайраткерлердің нақтылы шынайы бейнесін талап етумен бірге, сол образдардың тереңіне бойлай білу және сол образдар арқылы берілген автордың ой түйіндерін тани алу да қажет. Міне, осы тұрғыдан алғанда да сыншы жазушының Әбіш образы арқылы бейнеленген ойын аңғара алмай қалған. Оның үстіне Әбіш образы «Абай жолының» бірінші кітабында мәселі жеріне жетіп үлгермейтіндігін, ол өзінің көркемдік тұлғасының әралуан қырын романның екінші кітабында әсіресе мол аша түсуге тиіс екендігін ескеру қажет.

Романда орыс адамдарының да сәтті жасалған шынайы образдары бар. Бұлардың ішінде Керала оқушының есінде әсіресе сақталып қалады. Керала романның алғашқы тарауларында ғана көрінеді. Бұдан кейін автор оған қайтып оралмайды. Бірақ романда суреттелетін басқа да орыс адамдарының, яғни, жатақтарға қысылшаң жағдайда достық қолдарын ұсынатын орыс шаруаларының бейнелерінен де Кералаға тән кесек мінез бен характерді, батыл қимылды аңдау қиын емес. Олар Керала образын өсіре, тереңдете түсетін сияқты.

Орыс шаруаларының қазақ жатақтарына екіталай жерде қол ұшын бергені, сөйтіп олар бір-біріне достық

ықлас көрсеткені романда әсерлі де шынайы суреттелгенін жоғарыда айттық.

Жазушы көшіп бара жатқан орыс шаруаларының іс-әрекетін олар тап болған жағдайларға байланысты реалистік түрде бейнелей алған. Автор олардың кейбіреулерін ғана жекелей алып, бөлектеп көрсетпейді, көпшіліктің жинақты бейнесін жасайды. Тұтастай алғанда, осы эпизодта берілетін көптің бұл жинақты образы орыс халқына тән ұлттық қасиеттерді едәуір шынайы бейнелейді.

«Абай жолы» романының бірінші кітабында балалардың да бірнеше образдары бар. Бұл ретте жатақтардың балаларының бейшелерін ең алдымен атаған жөн. Романда өрбіген оқиғалар желісіне молынан араласпағанмен, олардың образдары шығарманың оптимистік қуатын, тынысын едәуір тереңдетіп тұр. Романның «Қақтығыста» аталатын тарауының бір эпизодында осы балалардың пісіп қалған егіннің арасынан масақ теріп жүргені суреттеледі. Тұрмыс тақсіретін тартып, жоқшылық жапасын шегіп өскен бұл балалар да еңбектің қадірін біледі және оның жемісін татуға соншалықты ынтық. Жазушы осы бір жайды олардың мақсатына, ой сезіміне, психологиясына лайықты, нанымды етіп бере алған:

«Егін ішіне кірерде Асан інісіне қайта-қайта айтып келеді:

— Піскен бидайды ғана аламыз. Сен тиме! Мен білем, мен басын ғана үзіп алам.

— Иә, мен қайтем? Әжем маған да тер деген.

— Сен танымайсың дейім, болмайды ғой өзі. Бүлдіресің, піспеген бидайды сындырсаң көк болады. Жеуге болмайды.

— Маған сен көрсет, піскенін алам.

— Жоқ дейім, ал ендеше мен сені ендігіде ертпейім. Саған айтайын ба, сен етегіңді ұста... мен үзіп алам, ал сен етегіңе сал, жинай бер. Үсентай, жарай ма?

— Жарайды ендеше!— деп, екеуі енді келісіп, биік бидай арасына ептеп басып кіріп кетісті.

Асан бір-екі бидай басын кеше әжесімен бірге теріп көргендіктен танып үзіп алды. Үсенге соны беріп жатып:

— Бидайымызды таптамайық. Бүлдіріп алсаң, жаман болады. Босқа рәсуа болады, сен басын сындырып алма, тек менің ізіммен жүр. Бір бидайды сындырсақ, әжем жібермейді ендігәрі!— дейді.

Екеуі дамылсыз сөйлеп келеді.

— Үйде әжем тағы бидай қуырады,— деп Үсен аштығын ойлады. Тез бидай жегісі келеді. Өзі бір бидайға қол

созып сындыра жаздап барып, Асанға қарап қолын қайта тартып алады. Асан да мұның қозғалысын шалып қап «тима!» деп қойып:— Әжемнің өзіне тағы кешегідей талқан түйіп береміз... Сүтке жанышқанда қандай болады? Тәтті емес пе?

Тәтті деп Үсен кеше әжесінің сарқытынан жеген талқанды есіне алып келеді. Екеуі егін қашан түгел пісетінін сөйледі».

Осы эпизодта бүкіл жатақтың өз еңбектерінің жанғандығын көруге деген аяулы арманы мен үміті нәзік бейнеленген. Еңбеккер қарапайым адамдардың сол көк өрімдей көктеп келе жатқан жас үмітін айқынырақ таныту үшін жазушы бұл эпизодқа бала кейіпкерлерді әдейі енгізген. Сонымен бірге осы эпизод романның әлеуметтік тынысын тереңдетіп тұрған негізгі бір тақырыптың, яғни үстем тап өкілдерінің жарлы-жақыбайларға қазадан бетер қастық жасайтындығы туралы, олардың арасындағы бітіспес тартыс туралы тақырыптың көркемдік шешімінің шынайылығын едәуір жетілдіре түскен.

Осы эпизодтан кейін жатақтардың жаңағы егінін Әзімбайлардың жылқысы таптап, тапап кеткенін көреміз. Жазушы бұл көріністі былайша береді:

«Қаскөй иелері қапталған қара шұбар қалың пәлесі қазір тіпті әдейі ұрланып, өшігіп кіргендей. Бірде-бір айғырлар да, тайлар да кісінемейді. Оқыранып оскырмайды да. Тек жиі-жиі пыскырысып, мынау жайылысқа жеткендерін жылқылық сыбырларымен құптасқандай.

Бортылдатып егін басын үзіп жегендерімен қатар орта белден опырып, сындырып жұлғандар да бар. Тай, құлын келістіріп жеудің мәнін білмей, көбінше биік бидайды түбінен тістеп тартып, түп-түсімен, тамырымен қопарып жұлып алады. Ұзын бидайды суырып алғанымен, жей алмайды, бастарын изеп шайнай алмай таптап тастап, тағы тістейді... Тағы жұлып алады. Шетінен кірген егіндікті бір жағынан жапырып жойып, бар жылқы қалың ортасына да батып жатыр. Көп жерде егін ішінде аунап немесе шапқыласып, тепкілесіп ойнақ салып жүрген жас семіз асаулар көп. Қатан аяқтарының астында жау ойнағандай бітік бидай бытырлап құлап, ұйысып немесе қопарылып, тапталып жатыр. Күндізгі жас жетімдердің кішкентай әлсіз саусақтары сонша қорғанып, қалтырап күтіп ұстаған бидай сабақтары қазір өрттен де ауыр өштік, дұспандық соққысына ұшырады. Пышақтай өткір, сан мың тістермен, тастай қатты шақпақ тұяқтарымен жойып, құртып жатыр. Кедей атаулының еңбегі,

ашы тері, аз тілегі, үміті, жүдеу тірлігі — бәрі де осы тұяқтардың жау тепкісінде тапталды».

Масак теріп жүрген жас балалардың жайымен танысқаннан кейін барып мына көріністі көз алдыға елестеткенде тұла бойың түршігеді. Бұл жазушының контраст тәсілін шеберлікпен пайдаланғанын, сөйтіп авторлық ойын әсерлі түрде жеткізе алғанын көрсетеді.

«Абай жолы» романында ұнамсыз геройлардың да алуан түрлі образдары бар. Егер алғашқы романда Абай сахарадағы ескілік пен кертартпалықтың, жаңалыққа жаны қас дүлей қара күштің бейнесіндегі әкесі Құнанбайға қарсы алысса, соңғы романда оның сілкілесе сайысатын жаулары — жаңа кезеңде туған көп құнанбайшылар, құнанбайлықты оның өз ұрпағы Тәкежан, Ысқақ және Әзімбай ғана емес, сонымен бірге басқа да ел жуандары — Жиренше мен Оразбайлар да өздеріне «қаснетті» мұра етіп алған.

Бұлардың ішінде Абайға қарсы ашық жауығып, оның ілгері басқан жолына ор қазып, тор құратындары — Оразбай мен Жиренше. Олар Абайға қарсы алыста қастықтың, жауыздықтың қандай сұмдықтырынан болса да бас тартпайды. Романның ең алғашқы тарауларынан бастап, соңғы беттеріне дейін Оразбайдың Абайды сүріндірмек болып, не бір айлалы зымиян әрекеттер жасап жүргенін көреміз. Ол дала өміріндегі дүлей күштердің барлығын өз маңына топтап, соның түпсіз тұңғығына Абайды батыруды, Абай ту етіп көтерген мұра-мақсатты тұншықтыруды ойлайды. Оразбай, бір жағынан, ел ішіндегі Абайға қас байлар мен теріс азу билерді, екінші жағынан, қаладағы билік орындарындағы ұлықтарды өз аузына қаратып алған. Оразбай мұнымен де тынбайды, ол тіпті Құнанбай балалары, Абайдың өз туыстары, Тәкежан, Әзімбайлармен де қарға тамырлы байланыс жасап, іштей тілеулес болады. Жазушы Оразбай бейнесінде қазақ қоғамының алға басына бөгет болып отырған кертартпалық атаулының бәрін жинақтап бере алған.

Оразбай мен Жиренше образдары көп реттерде бірінбірі толықтырып отырады. Бұларда екеуіне де бірдей ортақ қаснеттер болуымен қатар, олардың әр қайсысына тән жекелік сипаттар, ерекшеліктер де бар. Бұлар бір медальдың екі беті тәрізді. Бірінде жоқты екіншісінің бойынан табасың. Егер Оразбай образында жазушы алған бетінен таймайтын, қасарыса жауығатын, қастық қимылға батыл басатын әрі о жар, әрі қу адамды көрсетсе,

ал Жиренше бейнесінде құбылмалы қыры көп, түлкі мінезді айлакер тақыс сұмды суреттейді.

Құнанбайдың бел балалары болғанмен, Тәкежан, Ысқақтарда құнанбайлық о жарлық пен қаталдық Оразбай бойындағыдан аз сияқты. Әкесінен қалған дәулетке иелік еткенімен, олар Құнанбайдан ұсақтап, тым «азыңқырап» кеткен. Бұлардың ең негізгі көздейтін нысанысы — мал жинап, байыған үстіне байи беру. Бұл жолда олар қандай болмасын лас, жиіркенішті әрекеттерге тартынбай, ешбір қымсынбай барады. Олар өздерінің бұл мінезін тіпті туысы Оспанның өлімі тұсында да ашық танытады. Тәкежан мен Ысқақ інісі Оспанның қазасына қайғыру бұлай тұрсын, қайта оның мал-мүлкін бөлісіп алғанша асығады, тіпті «балық үлесіп» алатындай құтырынып, қозданып кетеді. Оразбай Абай басына қастық атаулының бәрін жасап жүргенде Тәкежанның онымен жіңішкелеп табысып, жең ұшынан жалғасуының бір себебі — оның өз туысканы Абайды жақтырмайтыны, көре алмайтыны болса, екінші бір тамыры оның сол дүние-қорлығында, малқұмарлығында. Оразбай беремін деп уәде еткен жылқылар естеріне түскенде Тәкежан мен Әзімбай ішкен асын жерге қояды, ұйқы-тыныштық, тағат дегеннен айрылады.

Жалпы жана дәуірдегі жаңа жағдайларға байланысты Құнанбай тұқымының құты қашып, құнанбайлықтың іргесі қатты шайқалғанын автор тек үлкен оқиғалар, кесек те айқын картиналар арқылы ғана емес, сонымен бірге шағын суреттер, жекелеген детальдар арқылы да шебер аңдатады. Бұл ретте бір ғана мысал келтірсек те жеткілікті болады. Егер Құнанбай тұсында әйелдер сөзге араласпақ түгіл, көзге түсудің өзіне қорғалаған болса, енді талай дау-шардың түп-төркіні солардан шығады. Оспанның мұрасын бөліп алу тұсында Мәніке мен Қаражанның бүлігі аз болмайды. Барлық іс Әзімбайдың қайрап салған, қулық әрекетінен туындап жатқанмен, Тәкежан мен Ысқаққа тікелей ақыл айтып, жөн сілтейтіндер — олардың әйелдері. Әрине мұның негізгі себебі, айталық Мәнікенің күйеуі Ысқаққа еркелігі мен еркіндігінде немесе басқа да сондай бірдеңеде емес, басты нәрседі, яғни қазақтың ескі ауылының өмірінде туа бастаған жаңа қарым-қатынастарда. Бұрынғы хандық, феодалдық тәртіп құлауына байланысты енді сол дәуірден қалған әдет-ғұрып, салттар да ескіре, өзгере бастаған.

Романның ұнамсыз кейіпкерлерінің ішінде көзге оқ-

шау түсетіні — Әзімбай. Оразбай, Тәкежан бойындағы талай мінезді Әзімбайдан да табуға болады. Сонымен қатар бұл — көп реттерде оларға тіпті де ұқсамайтын өзгеше бір алуан образ. Әзімбай ата-бабасынан бері қарай айрылмай, әкеден балаға дарып келе жатқан каталдық, жауыздық, қаскөйлік атаулының уытын өз бойына мол сіңірген. Бірақ мұның бұлардан алысу айласы, тартысу тәсілі басқаша. Ол қашанда жауыздыққа ашық баспайды, қастығының бәрін қаға берісте, елеусіз, ескерусіз етіп жасайды. Әзімбай даурықпаға көп түсе қоймайды, мақтағанды да онша ұната бермейді. Өз есебін түгендеу жолында ол арамзалық пен айлакерліктің талай-талай амалын жасайды. Автор Әзімбайдың осы құбыл мінезін, көлгірлігі мен сайқалдығын оқушыға ақтара көрсетеді және өткір де тапқыр сөздермен өлтіре түйрейді. Оспанның мал-мүлкін бөлісіп алу тұсында бар пәлені туындатып жататын кеселдің өзі — осы Әзімбай. Ол ешқандай бой көрсетпей-ақ, ізін танытпай-ақ, әкесі Тәкежанды, шешесі Қаражанды, жеңгесі Мәнікені біріне бірін соғады, бірі арқылы екіншісін арбайды, сөйтіп оларды өзінің түбегейлі арамза есебінің қолшоқпарлары, тіпті құрбандығы да етеді. Әзімбайдың психологиясы феодалдық санадан гөрі капиталистік санаға көбірек бейім. Әзімбай романда көп суреттелмегенмен, өзінің кескін-келбеті, характері, терендеп ашылған психологиясы арқылы оқушының зердесіне ұмытылмастай болып ұялайды. Бұл жазушының адам образын жасаудағы шеберлігін айқындай түседі.

Романда бұлардан басқа да көптеген геройлар — эпизодтық немесе кейінгі қатардағы кейіпкерлер бар. Олардың барлығын жазушы романға шығарма геройларының санын әйтеуір көбейте түсу үшін енгізе салмаған. Бұл геройлардың әрқайсысы да өзіне лайық қызмет атқарады, шығарманың негізгі идеялық түйіндерінің терендеп ашылуына септігін тигізеді.

«Абай жолы» романының алғашқы кітабының ақыр аяғында Дәрменнің дастанын тындап отырып Абай қыран бүркіт ана жайындағы ел анызын еске алады. Сол бір сәттегі Абайдың ой-қиялын, көңіл тебіреністерін беру арқылы жазушы басты геройының творчествоға және творчествоның адамына деген көзқарасын бейнелі түрде сездіргендей әрі кітаптың негізгі идеялық түйінін қорытындылағандай болады.

1954 жылы, яғни ұлы ақынның қайтыс болғанына елу жыл толуы қарсаңында жазушы Абай туралы эпопеясы-

нын соңғы, төртінші кітабын жазып бітірді. Бұл кітаптын кейбір тараулары «Әдебиет және искусство» журналында басылды. Бірақ жеке кітап етіп шығарар алдында жазушы оны қайта қарап, жаңа тараулар қосып, бірсыпыра өзгерістер жасады. Сөйтіп, «Абай жолының» екінші кітабы 1956 жылы жексе кітап болып басылып шықты.

«Абай жолы» — Абай туралы алғашқы романның бөлінбес бөлегі, заңды жалғасы екендігі мәлім. «Абай» романында қозғалған негізгі тақырыптар мен тартыс желілері «Абай жолы» романының бірінші кітабында бұрынғыдан да гөрі өрістей, тереңдей түскен болатын. Тұтастай алғанда осы қасиет «Абай жолы» романының екінші кітабына да тән.

Абай туралы романдарының алғашқы кітаптарында жазушы ұлы акынның өмірі мен тағдырын және оның дәуірін реалистік зор қуатпен бейнелегені аян. Осы реалистік қасиетті «Абай жолы» романының екінші кітабынан да мол табамыз. Бұл кітабында да жазушы сол өзі суреттеп отырған дәуірдің рухын аңдататын, ішкі сырын танытатын әлеуметтік мәні зор оқиғаларды тандап ала білген және өзінің кейіпкерлерін осы күрделі де кесек оқиғалардың қалың ортасында көрсете алған.

Әлеуметтік теңсіздіктер және оларға қарсы күрес тақырыбы «Абай жолы» романының екінші кітабының идеялық мазмұнының, сюжеттік арқауларының негізгі бір тінін құрайды. Бұл — болашағына, жарыққа ұмтылған жас қауыммен заман еңсесін басып етектен тартқан ескілік күштерінің арасындағы тартыс еді. Осы тартыс өз аясына талай тың күштерді тартқан, канатын кең жая түскен. Егер Абай туралы романдардың алғашқы кітаптарында негізгі тартыс желісі тұтастай алғанда, көбінесе ауыл маңында, сахара тіршілігінде өрістесе, ал соңғы кітапта, ол өз құшағына қаладағы өмірді де тартқанын көреміз.

Әделетсіз өмірдің қиян-қилы кеселдері мен зардаптары қараңғы сахараны ғана емес, сонымен бірге аздап та болса прогреске, мәдениетке қарай қадам басқан қала тіршілігін де жайлаған. Романның негізгі кейіпкері Абайдың және оның соңына ерген жаңа тілекті жас қауымның енді осы қаладағы қара күштерге де қарсы сайысуларына тура келеді. Бұл күресте оларды қаладағы еңбеккер жандар — әртүрлі өндіріс орындарында істейтін жұмысшылар, балықшылар, тағы басқалар қолдайды. Осының арқасында романда бейнеленген прогрестік бағыттағы әлеуметтік күштердің тартыс мақсаты бұрынғыдан әлде-

қайда айқындала түскен және тегеурінді де өткір сипатқа ие болған.

Көптеген зерттеушілер М. Әуезовтың «Абай» романын өткен ғасырдағы сахара өмірінің энциклопедиясы деп атаған болатын. Расында да бұл дала тіршілігінің қатқабат қырларын, дәуір шындығын мейлінше мол әрі реалистік ғажайып қуатпен бейнеленген романға берілген әбден лайықты баға еді. Сонымен бірге осындай тамаша романда тапшы соғатын бір жай бар-ды. Ол романда қала тіршілігінің, ондағы еңбеккер қауым өмірінің мол қамтылмауына байланысты. Бұл ретте жазушының тарихи шындықпен және кейіпкерлерінің іс-әрекеттерінің шеңберімен шектелгенін ескермей кетуге де, әрине, болмайды.

Ал «Абай жолы» романының екінші кітабында өрбіген оқиғалар тізбегін қамтитын тарихи кезең өзгешерек сипатта болатын. Яғни, өткен ғасырдың аяқ шенінде Россияның бөлінбес бір аймағы Қазақстанда да капиталистік қарым-қатнастар дами бастады. Қалалардағы түрлі өнеркәсіп орындарында жұмысшылардың алғашқы буындары туды. Сөйтіп, сахара тіршілігіне, ондағы еңбеккер халықтың әлеуметтік әділет жолындағы күресіне жаңа нышандар, соны сипаттар қосылды. Осы ақиқат жайды жазушы романның көптеген тарауларында шынайы көріністер арқылы бере алған. Әрине, қаланың өмірін суреттеуді жазушы дара мақсат етпейді, оны романның сюжеттік желісіне жасанды түрде енгізе салмайды. Сол еңбеккер жандардың өкілдері болып табылатын Әбен, Сейіт, Әбді, Сейілдердің іс-әрекеттері шығарманың композициялық тұтастығына селкеулік жасамайды, қайта онда бейнеленген оқиғалардың өрісін кеңіте түскен. Өйткені, оқушыға алғашқы кітаптардан таныс негізгі кейіпкерлердің образдарын толықтыра түсуде, олардың қимылдарының көркемдік мотивировкасын шынайыландыруда бұлардың атқаратын ролі ерекше. Бір ғана мысал келтірелік.

Дәрмен мен Мәкен сияқты көңіл қосқан екі жас даланың қатымыр әдет-ғұрыптарының қанды құрығынан, Оразбай мен Дайыр сияқты жуан содырлардың қуғынынан құтылуды ойлап, пана іздеп қалаға келеді. Оларды арашалап калуда Абай мен Әбішке Затон жұмысшылары көп жәрдем береді. Дәрмен мен Мәкенді қорғау үстінде жұмысшылар зорлық иелеріне білек құрышын қандыра соққы береді. Бұл, бір жағынан, олардың өзара ұжымдасуға оңтайлы бекем күш екендігін де танытады.

Жазушы романға тыңнан қосылған осы кейіпкерлерінің тұрмыстары жадау болғанымен, олардың жаны адал, ары таза екендігін, намысын аяқ асты еткізбейтін қайсарлығын сүйсіне отырып суреттейді.

Абайдың халық мүддесін, оның болашағын сатпак болған дін иелеріне, казактың оқыған чиновниктеріне қарсы күресі шегіне жеткен шақта да, жұмысшылар осы қасиетін айқынырақ көрсетеді. Олар Абайды ақыр аяғына дейін қолдайды, тартыс талқысына табанды екендігін танытады. Мұның бәрі дала өміріндегі жана бір леп еді. Тарихи дамуға байланысты қазақ қоғамында туған осындай келелі өзгерістерді жазушы өзінің соңғы кітабында мол әрі шынайы бейнелеген. Міне, осы ерекшелік тұтастай алғанда Абай туралы романдардың әлеуметтік тынысын, реалистік қуатын бұрынғыдан әлдеқайда айқындай түсіп тұр.

«Абай жолының» бірінші кітабында ұлы акынның дін иелерінің кертартпа көзқарастарын, ұлтшыл оқығандардың мақсат-мұраттарының зияндылығын, шығыстық артта қалушылықты өткір шенейтіндігін автор ара-тұра аңдатып отыратын. Ал романның соңғы кітабында бұл тақырып анағұрлым өрістей, тереңдей түскен. Жазушы Абайдың дін иелерінің зұлматтығына қарсы тартысын оның халық мүдделері жолындағы күресінің өзекті бір саласы ретінде бейнелейді. Мұны кітаптың «Түн-түнекте» атты бірінші бөлімінен әсіресе анық көреміз.

Ауылдан қалаға келген Абайлар үлкен бақытсыздықтың үстінен шығады. Қала ішін жұқпалы індет — оба ауруы жайлаған. Қарапайым еңбеккер халық қазаға душар болған. Өлексе тілеген күшіген тәрізді құзғын құлқынды молдалар бұл жұқпалы індетті әсіресе асқындыра түскен. Міне дәл осындай екіталай, қысылшаң сәтте Абай дін иелеріне батыл қарсы шығады, олардың зұлымдық пиғылдарын аяусыз әшкерелейді. Сөйтіп, ол халық үстіне төнген апатқа қарлығаш болып қанатымен су себеді.

Дін иелері, олардың Шәрібжан халфе, Юнусбек халфе сияқты өкілдері Мәкен қыздың дауы тұсында да аярылыққа басады. Дала жыртқыштарының шенгелінен үркекәшіп, пана іздеп келген жас қызды олар казактың ескі салт-жоралғысын, шариғат жолын желеу етіп отқа тас-тамақ болады. Бұл тұста да Абай оларға аяусыз соққы береді.

Абайдың дін басыларына, панисламистерге қарсы күресі осылайша барған сайын шиеленісе түседі. Бұл тар-

тыстың шешімін автор романның «Шайкаста» атты тарауының соңында ғана береді. Бір жағынан, қазақтың арасынан шыққан адвокаттар, чиновниктер және дін иелері мен «шынжыр балақ, шұбар төс» би-болыстар, екінші жағынан Абай және оның соңына ерген қарапайым халық бетпе-бет келіп өзара сайысқа түседі. Халық атынан приговор жасап, оның елдігін, болашағын сатпақ болған екіжүзді аярлардың бет пердесін Абай сыпырып тастайды.

«Ең әуелі ісләм дінінің қауымы болмақ дейді. Дін-қарындас деп, Мысырдың арабынан, Үндістанның мұсылманынан, Стамбулдың халифе-сұлтанынан, Шайхұл ісләмнан Россияда, Сибирьде жатқан қазаққа қарындас тауып бермек. Туысқан таппақ болысады. Ең алдымен осының өзі жалған. Әр халықтың қалың қауымын алсақ, күнделік тірлігінде сыбайлас көршісімен келісіп күн кешеді. Бізді халифенің мұсылманымен жақындатам деушілер ең алдымен қасымыздағы көршіміз орыс халқынан алыстатам дейтін болады...» Сөйтіп, Абай халықтың ойын білдіреді және әрбір құбылысқа оның болашағының мүддесі, тарихи дамудың перспективасы тұрғысынан қарайды.

Жалпы алғанда, Абайдың дін иелеріне, қазақтың ұлтшыл оқығандары мен панисламистерге қарсы күресі «Абай жолы» романының екінші кітабында кеңінен әрі шынайы бейнеленген. Бұл күресте Абай жаулары өзінң парасатты зор білімділігімен, халыққа сүйенетіндігімен және тарих тынысын терең сезінетіндігімен жеңіп шығады.

«Абай жолы» романының екінші кітабы ұлы ақын өмірінің соңғы кезеңін суреттеуге арналған. Бұл — Абайдың кемеңгер ақын, кемеліне келген ойшыл, туған халқының тағдыры жайында тебірене толғанатын қамқоршы болған шағы. Романда Абай осындай тұлғалы күйінде бейнеленген де. Мәкен қыздың дауына осы Дәрмендей талантты шәкіртінің жоқшысы болғандықтан ғана емес, сонымен бірге еркіндікке ұмтылған бүкіл жас буынның, жаңа ұрпақтың қамқоршысы ретінде араласады. Сондай-ақ, Тобықты мен Ұақтың арасындағы дау-шарға билік айтқанда да Абай өз руым деп Тобықтыға тартпайды, қайта жылаулар болған момын елдің, еңбек адамдарының сөзін сөйлейді, солардың есесін алып береді.

Сөйтіп Абай әрқашан әділет жолында алысады, даланың еңсесін басқан қараңғылық пен тағылыққа қарсы шығып, «қалың елі — қазағының» жарқын болашағы

үшін күреседі. Әрине, мұның бәрі Абайға онайға соқпайды. Даланың Оразбай, Елеу, Әбен сияқты қуыс кеуде, тон мойып жуандары мен Әзімхан тәрізді «оқыған» ұлықтар Абай алдынан әрдайым ор қазып отырады. Олар тіпті халықтың сүйікті ақынына қол көтеруден де тайынбайды. Көшбикедегі сайлауда олар Абайды соққыға жығады. Бұл — дүлей қара күштердің тек Абайға ғана емес, сонымен бірге ол жоқшысы болған халыққа жасаған қазадан бетер қастығы еді. Абай басындағы осы трагедияны жазушы бүкіл халықтың мұң-наласы ретінде, сол бор бейуақыттың трагедиясы ретінде бейнелейді.

Бұл қасиет, яғни Абай мен халықтың ажырамас бірлікте бейнеленуі М. Әуезовтың тарихи романына тұтастай тән. Жазушының ең негізгі тақырыбы — халық және оның ақыны. Міне, осы басты тақырыбын шешуде автор советтік тарихи беллетристиканың таңдаулы дәстүрлерін жемісті түрде әрі дамыта пайдаланған. Тарихи роман жанрының алдына әрдайым қойылып келген аса күрделі бір проблема — халық пен оның жекелеген өкілдерінің өмірін тығыз байланыста алып бейнелеу проблемасы социалистік реализм искусствосында дұрыс шешімін тапты. Бұл — біздің суреткерлеріміздің тарихи дамудағы халықтың және жекелеген геройлардың атқаратын ролі туралы марксизм-ленинизм қағидаларын басшылыққа алғандығының жемісі еді.

Міне, советтік тарихи роман жанрының ең үздік үлгілеріне тән осындай шешуші белгілер мен ерекшеліктер М. Әуезовтың Абай туралы романдарынан, оның ішінде «Абай жолының» екінші кітабынан да анық танылады. Егер ақын туралы алғашқы романда, әсіресе оның бірінші кітабында қалың көпшілік көбінесе рушылдық шылауынан шыға алмаған, әлеуметтік күрес өрісіне мол тартылмаған қалпында көрінетін болса, тіпті бұл шектелмеушілік оның көзі қаракты өкілдерінің де бойларынан табылса, ал соңғы романның кітаптарында жағдай мүлдем басқаша. Әрине, мұны жазушыға кінә етіп тағуға болмайды, қайта бұл оның тарихи шындықты дұрыс сезіне білгендігін, оның шеңберінен шығып кетпегендігін көрсетеді.

«Абай жолы» романында халық алға қарай қажырлылықпен ұмтылу, ояну үстінде бейнеленген. Жазушы мұның себебін қалың көпшіліктің тіршілік жағдайының, арман-мүддесінің ортақтығынан, оның таптық сана-сезімінің сергуінен іздейді. Романда халық бұқарасының тұтас тұлғасын, тегеурінді қимылын танытатын эпизод-

тар мол. Мысалы, Әбеп, Әбді, Сейіттер бастаған жұмысшы жігіттердің Дәрмен мен Мәкенді Дайыр сияқты дүлей күштен арашалап алып қалу жолындағы әрекеттері, Сейітті тірідей жерге көміп, ғазапқа салған Оразбайдың ауылын момын ел жігіттерінің түре шауып алуы, сондай-ақ қалың көпшіліктің рухани сокқыларға тап болған Абайға әрдайым жанашырлық көрсетіп, қосыла қамығатындығы, оны қолдайтындығы суреттелген тараулар — бұған айқын мысал.

Жалпы алғанда, еңбеккер халықтың қалың бұқарасы «Абай жолы» романында ең алғы лекте көрінеді. Тарихты жасаушы — халықтың өмірін және оның прогресс жолымен алға өрлеуін баса суреттеуге назар аударуы жазушының өз творчествосындағы эволюцияны да танытады, оның өмірге деген көзқарасының, дүние тану өрісінің кеңейгендігін білдіреді.

М. Әуезовтың тарихи романдарындағы ең енгізгі тақырыптардың бірі — Абайдың ақындығы туралы тақырып. Бұл тақырып «Абай» романының екінші кітабынан бері қарай үзілмей, қайта барған сайын өрістей түсіп келеді. Ал енді осы тақырып соңғы кітапта қаншалықты шынайы әрі қалай шешілетіндігі жайында бірер сөз.

Тарихта мәлім Абай — ең алдымен ақын. Абайдың қоғамдық-ағартушылық еңбегін оның ақындық қызметінен бөліп алып қарауға болмайды. Өйткені, Абайдың «надан зұлымға кектеніп, шыыршық атып толғанғанда», халқын прогресс пен өнер-білімге үндегенде негізгі құрал еткені — поэзия, яғни ақынның өз тілімен айтқанда «ұлы сия, ащы тіл». Сондықтан да Абай туралы романдарда оның ақындығы жайындағы тақырыптың көрнекті орын алуы мейлінше табиғи әрі заңды.

Абай туралы романдардың алғашқы кітаптарының көптеген тарауларында автор оқушыны, Абай ақындығының нәр алып, тамыр тартқан тереңімен, оның классикалық орыс поэзиясының үлгілерінен қалай үйренгенімен және ақынның белгілі бір шығармаларының қандай жағдайда, қалайша туғандығымен де мол таныстыратын. Осы бағытынан ол соңғы кітапта да танбаған. Абайдың ақындығын бейнелейтін, оның творчествосының психологиясын ашатын эпизодтар «Абай жолының» екінші кітабында да жиі ұшырасады.

Сондай-ақ, жазушы Абайдың ақындығы туралы тақырыпты шешуде үнемі бірдей бірсарындас, біртектес бейнелеу құралдарын пайдалана бермейтіндігін ескермеуге болмайды. Мысалы, автордың осы мақсатына жету жо-

лында «Абай» және «Абай жолы» романдарында қолданған суреттеу нақыштары өзара бірдей емес. Мұны есте ұстау қажет.

Жазушының соңғы романдарында Абай ақындығын ашқанда қолданатын суреттеу тәсілдерінің бірі мынада. Яғни, бірсыпыра мезеттерде жазушы Абайдың ақындық лабораториясын, оның белгілі бір шығармаларының туу сәтін тікелей бейнелемейді, жанамалап көрсетеді. Мұндай жағдайларда Абайдың кейбір шығармаларындағы ойлар мен сарындар роман кейіпкерлерінің сезім сырлары мен ой толғаныстарына ауысады. Бір мысал келтіріп қаралық.

«Масғұт» поэмасында негізгі оқиға желілерін баяндай отырып, Абай ара-тұра өз ойларын да шертіп кететін. Масғұт өмір сүрген кезде де «надандар шырыш бұзғанын» жабырқау сезіммен еске алады.

Түнек ортадан, қас надандардың қастандығынан соққы жеп, қағажу көргендіктен басқа бір ел іздеп кетпек болған, бірақ «туған жерін», қып кете алмай қиналған, күңірлеген адамның осындай көңіл күйлері романның соңғы кітаптарындағы Абайдың лирикалық монологтарынан анық сезіледі. Бұл ретте Көшбикесідегі сайлауда Оразбай бастаған дүлей күштердің аяусыз соққысына ұшырағаннан соң және қазадан бетер осындай ауыр шақта Төкежандай туысының сол Оразбайдай сойқандармен астыртын байланыс жасағанын сезгеннен кейін Абайдың елден кетіп қалмақ болғаны суреттелген эпизодты еске түсірсек те болғаны. Мұндай эпизодтардан да Абай ақындығының кейбір қыры мен сыры аңғарылатын болса керек.

Сөз болып отырған кітапта жазушы Абай творчествосының реалистік қуаты мен әшкерелеушілік уыттылығын, оның шығармаларының өшпес, ескірмес сипатын баса көрсетуге ұмтылған. Абайдың сүйікті баласы Әбдрахманға арнап шығарған өлеңдері романда әсіресе мол қамтылған. Бұлай болуы заңды да. Өйткені, Абай Әбіштің ауруға шалдыққанын, қайтыс болғанын тебірене жырлап, көптеген өлеңдер шығарғаны мәлім. Бұл өлеңдерінде ақын өкесінің баласы емес, атасының баласы болған Әбішті сол атынан, халық — ана атынан жоқтайды. Сөйтіп, Абайдың Әбдрахман туралы өлеңдерін романның сюжеттік арқауына мол араластыру арқылы автор ақын творчествосының алуан түрлі саласының бір қырын ашады. Сонымен бірге осы эпизодтар Әбіштің өз образын да толықтырып, айқындай түседі.

Сондай-ақ, оқушы романнан Абайдың ғаклиялары қалай туғандығы және ақынның Крыловтың мысалдарын қандай мақсатпен, қалай аударғандығы жайында да бірсыпыра мәліметтер алады. Сөйтсе де, сырттай қарағанда автор Абайдың ақындық лабораториясымен оқушыны сараң таныстыратын сияқты. Шындығында бұлай емес. Абай туралы роман — ақынның өмірі мен қызметі туралы көркем шығарма. Ол ақынның творчествосын зерттеуге арналған еңбек емес және мұндай еңбек болмақ та емес. Сондықтан да онда Абайдың қай шығармасы қандай жағдайда, қалайша туғандығын бастан-аяқ, түгелдей көрсетіп жатудың ешқандай қажеттігі де, мүмкіндігі де жоқ. Біз жазушыдан Абайдың ақындық творчествосының рухын, оның әсер етушілік қуатын айқын сездіртуді талап етуге ғана ықтиярлымыз. М. Әуезов өзінің романында бұл тілек-талапқа жеткілікті жауап бере алған да.

Романда қазақ және орыс халықтарының достығы туралы тақырып та нанымды шешілген. Бұл достықтың айқын көрінісін Абай мен Павловтың арасындағы қарым-қатынастардан ғана емес, сонымен қатар қаланың әртүрлі кәсіпорындарында істейтін орыс, қазақ жұмысшыларының мақсат-мүдделерінің ортақтығынан, олардың өктемдік дүниесіне қарсы тайталас-тартыстарының бірегейлігінен де анық сеземіз.

«Абай жолы» романының екінші кітабында бейнеленген орыс кейіпкерлердің ішіндегі ең негізгі де тұлғалы бейне — ақынның досы Павлов көбінесе өзінің жақсы ой-тілектерімен, Абайға және халыққа деген ықлас-сезімдерімен көрінетін. Ал, әрекет-қимыл оның бойында тапшы болатын. Соңғы кітапта Павлов бұдан әлдеқайда биіктей түскен. Оқушы енді Павловты тек Абайдың ғана емес, сонымен бірге оның жылаулар болған халқының да қалтқысыз досы, жанашыр жақыны ретінде қабылдайды. Халық дертті апатқа душар болған қысылшаң шақта Павлов өзінің осы қасиетін, гуманизмін әсіресе айқын танытады.

Даланы тұмшалаған дүлей қараңғылық пен кара күштерден зәбір шегіп шалдыққанда да, сұм тағдырдан соққы көріп қасірет-шерге батып налығанда да Абайға достық қолын ең алдымен ұсынатын, рухани қолдау жасайтындардың бірі де осы Павлов. Ол Абайды ішкі Россияда, орыстың қоғамдық ойының тарихында болып жатқан өзгерістермен таныстырып отырады және оны за-

ман рухын дұрыс сезінуге меңзейді. Павловпен кездескеннен кейінгі бір сәттегі Абайдың көңіл-күйін жазушы былай береді:

«...Көлбей жатқан бел ме, бұны күтіп тұрған жағасы жайлау, жақсы жаңа дүние ме?.. Әйтеуір алдында енді мақсат стетін өріс бардай. Сол бұған бері тарт деп қол бұлғардай, атой берердей байқалады. Тағы бір шақта сол түн мұнары қоршап тұрған, бірақ айқып белдің ар-жағынан сіберлеп ақшапак білінеді. Тез өзгеріп, түн жиегін түре серпіп, тамаша ашық мамыр айының аспаны білінгендей. Сүттей таза аспанды, кең әлемді таң шапағы сәл қызғылт сәуле нұрлантип келе жатқандай... Міне, Абайдың өзімен өзі болып, Павловтан кейін жалғыз оңаша қалып, ендігі ойына шомғанда қиялы осындай. Бұрын Абай аңдап көрмеген асыл әлем аңғарын болжағандай болып еді». Міне, шығарманың оптимистік пафосын танытатын және Абайдың жарқып болашаққа деген нұрлы сенімін аңдататын мұндай эпизодтардың Павлов есімімен байланыстырыла берілуі, әрине, тегін емес. Бұл арқылы автор Павлов образында бейнеленген орыс күрескерлерінің Абайға тигізген идеялық әсерін аңдатпак болса керек.

Бірақ романда бейнеленген басқа орыс адамдары жайында мұндай пікір айту қиын. Жаңа кітапта автор Семей қаласының түрлі кәсіпорындарында жұмыс істейтін қазақ жігіттерінің өкілдерін суреттейтіндігін жоғарыда айтқан болатынбыз. Егер жазушы солардың өз достары орыс жұмысшыларымен байланысын, қарым-қатнастарын аздап та болса аша кеткенде, шығарманың өмір шындығын қамту шеңбері бұдап да гөрі кеңі түсетін еді. Сондай-ақ, осылай ету арқылы автор дін иелері мен панисламистердің приговорлар жинап, халықты алдамақ болғаны және оларға деген қарсылық жұмысшылар арасында әсіресе мол туған сияқты күрделі оқиғалардың көркемдік мотивировкасын әбден кемелдендіруге де мүмкіндік алатын еді.

Абай туралы романдардың алғашқы кітаптарынан екі түрлі Россияның бейнесін бергенін зерттеушілер атап көрсеткен болатын. Расында да, алғашқы кітаптардан орыс және қазақ халықтарына бірдей ортақ қамқоршы, үлкен жүректі нағыз орыс адамдарының да, өзгені қойып, өз елін де арзанға айырбастап кететін, екі жүзді әрі қорқау құлықты чиновниктердің, әкімшілік өкілдерінің де шынайы бейнелерін мол ұшырататынбыз. Ал, соңғы

кітапта осы желі біраз босап кеткен. Яғни, онда Павловқа қарама-қарсы планда алынған және оған парпар келетін кесек тұтқа жоқ.

Романда Абай жаңа тілекпен ержетіп келе жатқан жас ұрпақтың қамқоршысы, ақылшысы ретінде бейнеленген. Ол бұрын Дәрмен, Кәкітай, Мағаш сияқты өнерлі жастарды баулыса, енді Рахым, Асан, Үсен тәрізді балаларды оқуға беріп, өнер өріне сілтейді. Осылай ету арқылы автор Абай өз үмітін болашаққа, жас ұрпаққа артқанын және оның асыл арманы буыннан буынға мирас болып қалғанын бейнелі түрде аңдата алған. Кітаптың эпилогінде Абайдай ардагер ағаның өлімін ақынды сүйген халықпен бірге аза тұтып, оның жас қабіріне көз жасын төге, қадалып қарап отырған Дәрменнің жанында осы шәкірттер де бар екендігін көреміз. Міне, осы көрініс арқылы да автор жоғарыда айтылған ойды айқындай түскен.

«Абай жолының» екінші кітабында «соқтықпалы, соқпақсыз жерде өскен, мыңмен жалғыз алысқан» ұлы ақын өмірінің соңғы кезеңінің қат-қабат, шытырман шындығы бар. Ол бір жағынан, жаңа дәуірдің кешікпей туатындығын сезіп, қам көңіліне жұбаныш етсе, екінші жағынан, халықты талауға салып қан жылатқан жендеттердің сұмдығын көріп түңіледі. Ақынның жеке басының айықпас мұң-наласы оның халық тағдырын ойлаудан туған қасірет-шеріне ұласады. Осындай рухани ауыр күйзеліс үстінде Абай дүние салады. Роман осылайша, ұлы ақынның өмірден кетуін баяндаумен аяқталады. Бірақ ол өзі баулыған буынның, өз халқының жаңа заманға қарай беттеп бара жатқанына және соны көрегіндігіне кәміл сеніп кетеді.

Жазушы мұндай ой түйініне, оқушыны күтпеген жерден, кенеттен әкеліп тіремейді. Алғашқы романдардағы сияқты, соңғы кітапта да Абайдың болашақ туралы толғаныстары мен тебіреністері мол. Жазушы геройының сондай сәттердегі жан сезімдерін ақын көңіліне тән сезімталдықпен, ұшқырлықпен әсерлі бейнелейді. Мысалы, Базаралының ақыл-кеңесі бойынша Сейіт бастаған жігіттер Оразбайдай қаскөй қорқаудың ауылын түре шауып алғаны туралы хабарды естігеннен кейін Абай терсең ойға беріледі. «Қыранша қырымға қараған» оның қиялы алуан сакка шарқ ұрады.

«Абай көңіліне осы оймен қатар қызықты ыстық қиялдар тағы бұлдыр тілек келе берді. Сол дүниені, сол заманды көрер ме еді!.. Тым құрыса ұзақ тіршілік кешпесе

де, әлдебір жайдан қандай бір сәтінде, жалғыз көзбен сығалап қараса да, сол заман, сол дәуірді көрсе!..— деген арман, қиял Абайдың көңілін шалды...» Міне, Абайдың жарқын болашақты осылай аңсай күтуі және оған деген сенімі оның осындай оптимистік ой-сезімдерінен ғана емес, сонымен бірге бүкіл шығарманың рухынан, тынысынан да айқын аңғарылып отырады.

Ақын есімінің және оның мұрат-мақсатының өлмес-өшпестігі туралы осы ойын жазушы романның эпилогінде де бейнелі түрде түйіндеп берген.

Абай туралы романдар алғашқы кітаптары сияқты, эпопеяның соңғы кітабы да жазушының типтік образдар, терең характерлер жасауға мейлінше шеберленгенін, тарихи шындықты көркемдік шындыққа реалистік зор қуатпен, суреткерлік алғырлықпен нәзік ұластыра білгенін анық танытты.

Бұрынғы романдардан ауысқан, оқушыға ежелден таныс геройлардың ішінен соңғы кітапта үдей өсіп, биіктей түскендері — Абай, Әбіш. Сондай-ақ ұнамсыз кейіпкерлердің арасынан бұл ретте Оразбайды ең алдымен бөліп атауға керек. Ел ағасы, халық арманының жыршысы, кемел ойшыл болған Абайдың нұрлы бейнесі соңғы кітапта да оқушы жанын аялап, оны рухани жағынан байытып отырады. Абайдың романда суреттелген мұңналасы оқушыны да ауыр сезімдерге салады, ал ақынның шарқ ұрған, шабытқа берілген, қуанышты жан толқындарына бөленген көңіл күйлері оқушыға да сая таптырғандай, көкірегіне жыр құйғандай болады. Абайдың дін иелері мен кертартпа кара күштерге қарсы күресі соңғы кітапта әсіресе мол, бар күрделі күйінде бейнеленгенін жоғарыда реті келгенде айтқан болатынбыз. Расында да, бұл соңғы кітаптағы басты герой образына тән ерекше сипаттардың бірі. Сөйтіп автор өз кейіпкерінің бейнесін ол араласқан тарихи оқиғалар мен құбылыстардың барысына сәйкес үнемі өсіре, толықтыра түсіп отырған.

Тарихтағы Абай, өзі айтқандай, әкенің баласы емес, адамның баласы еді. Ол «есіл сөзі қор болған» тобықтының ғана баласы емес, бүкіл «қалың елі, қазағының» ардагері, перзенті болды. Осы шындықты жазушы эпопеяның бір кітабынан екінші кітабына ауысқан сайын тереңдете түсе, өсіре отырып көрсетеді. Осы мақсатпен автор «Абай жолының» екінші кітабының «Қапада» атты тарауына арнаулы бір эпизод енгізген. Бұл Верный қаласында наукастанып жатқан Әбішке және оның жа-

нындағы Мағауияға Жамбыл ақынның келіп жолығуын көрсетуге арналған.

Абайдың әртүрлі жайларды қозғайтын шерлі де сырлы өлендерін Мағауияға айтқызып тындап отырып, Жамбыл былай дейді: «Әттегене дүние-ай, қайғыға түскен қайран ер, қабағың ашылар күн де жоқ-ау! Қырымға көз тастап жатқан қыраным екенсің-ау! Алысты болжа дейсің-ау, сөзіңнен айналайын! Тағы айтқын, інішегім. Кеудеме, саңлау көрмеген кеудеме нұр төккендей болдың-ау, мүлдем тегі! Жарық сәуле бердің-ау... Қасиет қайда, қазна қайда десек, Абайда екен ғой, тегі! Атам заманнан бері «Қабан ақын айтты», «құлан аяң Құлмамбет», Дулат Мәйке, Шапырашты Сүйімбайі құйындай соқты, даңғыл шапты дегеніміздің бәрі мына жерде екен ғой. Абай дария болғанда былайғы жүрген бәріміз жаршұқанақ екеміз ғой тәйір шіркін. Бірді күлдіріп, бірді жұлдырып айтады десек те табатынды таппаппыз да! Елге пана, еске дана ақыл да, өнер де, өнеге де бір өзінде тұрмай ма! Құштар еттің, құмар еттің, Мағашым! Сенің жақсы әкең — менің жақсы ағам болсын, ұқтың ба? Жетсін осым! Дуай-дуай сәлем осы босын».

Жазушы осылайша Жамбыл сөздері арқылы халықтың Абайға айтар бағасын береді, оған деген мейірбан да ыстық ықласын білдіреді. Сонымен бірге, бір жағынан ойы алғыр, көңілі жүйрік, сезімтал жанды Жамбыл ақынның өзі де оқушыға жап-жақсы танылып қалады. Сондай-ақ Жетісу қазақтарының сөйлесу ерекшеліктерін де автор орны келгенде ұтырлы аңғартып кете алған. Әбіш қайтыс болғанда Жамбыл сыршыл жырмен Мағауия арқылы Абайға сәлем жолдап, халық атынан көңіл айтады. Бұл да жоғарыда аталған авторлық ойды айқындай түседі. Абайдың халықпен байланысын көрсететін мұндай эпизодтар романның басқа тарауларында да мол.

«Абай» романының бірінші кітабының ең аяғында берілген, күз жартасты жарып шығып, жапырақ жайған жас шынардың суреті оқушының есінде. Бұл — халқын саялы аясына алған, ел қамқоры болған Абайдың символикалық бейнесі еді. Осы символ-образды жазушы «Абай жолы» романының екінші кітабының ең соңғы тарауында ұлы ақынның дүние салғаны суреттелген эпизодта да қолданған. Осылай ету арқылы ол өзінің ой-нысанасына жете алған. Бұл символ-образдан кейін оқушы Абайдың бүкіл өмірлік және творчестволық жо-

лын оның бар шындығымен көз алдына тағы да елестетеді.

«Абай жолының» екінші кітабында Әбіштің образы бұрынғыдан әлдеқайда толыса түскен. Алғашқы кітапта ол көбінесе жақсы ойларымен, игі ниеттерімен көрінетін, соңғы кітапта Әбіш әрекет қимылға да ауысқан. Мәкен мен Дәрменді аранын ашқан жауыздардың шенгелінен босату жолында алысқанда ол достық парызын өтеуді ғана мақсат етпейді. Бұл оның әделет үшін де сайысатындығын көрсетеді. Мәкен қыздың дауы үстінде доңыз айбармен лоблытпақ болған Оразбайға Әбіш былай дейді: «Мен пәле қуғам жоқ. Бірақ пәле тудырам деушімен алысуға шықтым. Біліп қойыңыз, ардан, аяныштан аттаған жыртқыш жауыз болса, оған қарсы мен де әкемсіз-ақ шыға аламын! Аянбастан, өкінбестен алыса білемін!..»

Шындығында да, жазушы Әбішті ел камын жейтін, жауыздыққа қарсы алысатын адам етіп суреттеген. Бұл ретте роман кейіпкері Әбіш пен оның прототипінің сол сияқты Абай шығармаларында бейнеленген Әбіштің арасындағы ұқсастық, жақындық мол екенін атап айтуға керек.

Романның ұнамсыз кейіпкерлерінің ішінде соңғы кітапта ерекше толысып, оқшау танылатыны — Оразбай. Ол сахара еңсесін басқан кеселдердің барлығын өз бойына жинаған. Оразбай тек даладағы ғана емес, тіпті қаладағы пәле-жалаларды да туындата тұтатып жатады. Абайға қарсы қол сілтеу сияқты масқара зұлымдықтың ең негізгі ұйытқысы да осы Оразбай. Бірақ дала тіршілігінің барлық жыртқыштық тағылығы мен құбылқулығын, айла шарғысын өзінің арам пиғылы жолында аяусыз жұмсағанымен, Оразбайдың және ол өкілі болып танытатын әлеуметтік күштердің келешегі кесілгенін автор ұтырлы да бейнелі аңдатады.

Кейіпкерлердің алуандығы мен молдығы Абай туралы романдардың алғашқы кітаптарына да тән болатын. Бұл — нағыз кесек шығармаларға, эпопеяларға мейлінше қажетті қасиет. Шығармада тарихи оқиғалар мен құбылыстар неғұрлым мол қамтылған сайын, оның сюжетті арқауына, авторлық баяндау желісіне кейіпкерлер де солғұрлым көп араласпақ.

Сонымен бірге екінші планда алынатын мұндай жаңа кейіпкерлер шығарманың негізі геройларының характерін ашуға септесіп, онда бейнелеген оқиғалар мен тартыстардың көркемдік мотивировкасын толыстырып,

олардың шынайылық қасиетін жетілдіре түспек. Әрине, бұл үшін суреткер өзінің сол кейіпкерлерінің тұлғаларын шеберлікпен мүсіндеуге тиіс. Сонда ғана олар «таныс бейтаныстар» бола алмақ. Жазушы осы міндетті көркемдік қуатпен шеше алған. Яғни, ол өзінің геройларын типтік жағдайларға тап қылған және оларға лайықты типтік терең характерлер тауып бере алған.

М. Әуезовтың романдарындағы кейіпкерлердің іс-әрекеттері солардың өз характерлерінің шындығынан туып жатады. Бұл ретте тек бір ғана мысал келтірілдік. Сармолланың характері қалай ашылғанына және оның іс-әрекеті нанымды көркемдік мотивировканы қалай тапқанына тоқталып қаралық. Абайдың ақыл-кеңесі бойынша Сармолла оба ауруы тұсында халықтың осы қырғыннан сақтануына біраз себепкер болады. Ол басқа дін иелеріне қарсы әшкерелеуші сөздер айтып, қараңғы адамдарға ой салады. Ал, Сармолла халық қамын жегендіктен осылай етті ме? Жоқ, тіпті де бұлай емес, Сармолланың мұндай әрекетке басуының сыры басқада, яғни оның характерінде жатқанын автор оқушыға нанымды түрде ашып берген. Шәріпжан халфе, соқыр қари, Самұрат мәзін, Самат халфелер халық душар болған апатты өз құлқындары үшін пайдаланады. Олар Сармолланы бұдан қағажу қалдырады. Сол үшін де Сармолла оларды жек көреді. Сөйтіп, әрі жаратылысынан бірбет, қызба мінезді, әрі қызғаныш отына шарпылған Сармолла әдеттегіден тыс, ерекше әрекеттер жасайды. Бірақ оқушы оның бұл әрекетіне тосырқамайды, қайта заңды құбылыс ретінде қабылдайды. Өйткені, жазушы кейіпкерлерінің іс-әрекетін оның характеріне сәйкес, сыйымды етіп бере алған.

Сармолланың образын және онымен шарпысып жүрген әріптестерінің бейнелерін шынайы түрде әрі әшкерелеушілік зор қуатпен жасау арқылы жазушы дін иелерінің ішкі дүниесі мен арам пиғылдарын ақтарып аша алған. М. Әуезов өз геройларының «жан диалектикасын» әрдайым осылайша шынайы танытады, оларды өз заманының өкілдері ретінде бейнелейді. Осы ерекшелікті романның сюжеттік желісіне мол араласып отыратын негізгі кейіпкерлердің образдарынан ғана емес, сонымен бірге эпизодтық кейіпкерлердің бейнелерінен де анық көреміз. Оба ауруынан сақтану керектігі жайында халыққа өсиет айтпақ болып, Абай қаланың базарлары мен магазиндерін аралап жүреді. Ол алуан түрлі адамдарды, сан қилы көріністерді кездестіреді. Соларды көр-

гендегі Абайдың түсінулері мен тебіреністері арқылы жазушы қазіргі оқушыға сол бір кездегі Семей қаласының суреттерін сездірте алған: «Бір магазинде Абай керей тымағын киген, түйе жүн шекпені бар, сондай бір байшігешті байқады. Қасындағы екі жігітіне көне күміс белдігін, қамшысын ұстатып қойыпты. Өзі үлкен тері шалбарын шешіп, шалбарланып алған бешпентінің терең қалтасынан кір орамалын алды. Соған орап, түйіп тастаған ақшасын суырып жатып «бысмылда», «нимам ағзам саудасы» дей түседі. Мықшындай бүкшіндеп кассаға төлейтін ақшасын шабандап шығарып жатыр. Бұл қартаң, сырдаң байдың қасына екі жігіт ғана емес, тағы да керей тымақ киген төрт-бес кісі оралды. Орта жасты қалашылар жаңағы байды сыртынан танып, сәлем беріп тақап еді. Бурыл сақал бай шалбарының ала жіп бауын шұбатып, дәл бір дәретке отырғалы жүрген кісідей магазин ішінде талтандап бүкшендей берді. Жаңағылардың сәлемін алмай күңкілдеп наразы болып, сырт айналып барады».

Міне осы бір байшігеш романда енді қайтып кездеспейді. Оның атының кім екені де мәлімсіз. Бірақ оның сараң суреттелген сипатында сол заманның қаншалықты шындығы бар! Ол — «өз елінде дау айтса, өзендей күркірейтін», қалаға келгенде «шабан, шардақ және шау» тартатын, оны құбыжық көретін сасық байлардың шынайы өкілі тәрізді. Сөйтіп романдағы кейіпкерлердің қай-қайсысының болмасын бойынан сол геройлар өмір сүрген дәуір шындығының алуан түрлі сипаттарын табамыз.

«Абай жолы» романының бірінші кітабындағы жазушының творчестволық табысы деп тануға тұрарлық тұлғалы образдардың бірі Дәрмен еді. Абай өнерінің мұрагері, нағыз халық ұлы ретінде алынған бұл кейіпкер өзінің жарқын талантымен, жан дүниесінің байлығымен оқушыны әрдайым толғандырып отыратын. Ал соңғы кітапта Дәрменнің сүйген жары Мәкенмен қосылу жолындағы әрекеттері кенінен бейнеленген.

«Абай жолы» романында жазушы Абайдың және оның халқының тарихи дамудың жаңа кезеңдегі өмірі мен тарихын зор шеберлік қуатпен, шынайы суреттеді. «Абай жолы» — Абай туралы алғашқы романның жай ғана жалғасы емес, сонымен бірге ол автордың дүние тануының терендей, кеңі түскенін, оның жазушылық шеберлігінің кемелдене толысқанын танытады.

«Абай жолының» екінші кітабымен М. Әуезов Абай

туралы эпопеясын аяқтады. Жазушы өзінің бұл романдарында сол бір қаралы заманда халық арманын ту етіп көтерген, тамаша шығармалары арқылы ескіліктің қара күштеріне қарсы талмай күрескен, өз елін орыс халқымен достыққа шақырған, орыстың озық та нәрлі мәдениетінен үйренуге үндеген және халқының жарқын болашағына қалтқысыз сенген ұлы ақын, ойшыл, гуманист Абайдың нұрлы образын жасады және қазақ халқының өткендегі жарты ғасырлық өмірінің көркемдік тарихын баяндап берді.

* * *

Абай туралы романдардың ерекше құндылығы тек олардың идеялық қуатының молдығында, әлеуметтік тынысының кендігінде ғана емес. Өздерінің көркемдік жетілуі, суреттеу құралдарының молдығы мен алуан түрлілігі жағынан да бұл романдар ұлттық әдебиетімізде шоқтығы асып, оқшау көрінеді. Сондықтан да Абай туралы романдардың көркемдік ерекшеліктері мен өзгешеліктері жайында арнайы сөз ету қажет. Өйткені, мұнысыз сол романдар жайында айтылған пікірлерді толық деп санауға болмайды және Абай туралы романдардың көркемдігі жайында сөз ету сайып келгенде жазушының бүкіл творчестволық жолы бойына іздене, толғана келіп тапқан, кемелденген шеберлігі жайында сөз ету болып шығады.

Тарихи-көркем әдебиеттің негізі — тарихи шындық. Тарихи тақырыпқа жазған автор осы тарихи шындықты терең де шынайы көрсетуге тиіс. Әрине, бұдан тарихи романның тарихи зерттеуден (еңбектен) айырмасы жоқ деген ұғым тумасқа керек. Ұлы сыншы Белинскийдің айтуынша тарих бізге оқиғаның сыртқы өңін, сахналық жағын ғана көрсетеді, ал шымылдық тасасында болып жатқан құбылыстардың бет пердесін ашпайды. Роман болса, ол тарихи фактілердің мазмұнын баяндап жатпайды, қайта ол фактілерді олардың мәнінің негізін құрайтын жекелеген оқиғалармен байланыста ғана алады. Сөйтіп, роман бізге тарихи фактілердің ішкі қасиетін ашып береді, бізді тарихи адамның үй-жайымен, сезім-сырымен таныстырады. Осы ойын тұжырымдай келіп, Белинский былай деп жазады: «Вальтер Скоттың тарихи романын оқығанда біз сол роман оқиғалары болып өткен елдің азаматтарына, сол дәуірдің замандастарына айналғандай боламыз. Және олар жайында жанды түйсіну түрінде дұрыс түсінік аламыз. Қандай болмасын тарих бізге мұндай түсінік бере алмас еді».

Сайып келгенде Белинскийдің тарихшы мен суреткердің еңбегі арасындағы айырмашылық жайында түйіп айтар пікірі мынадай: «Тарихшының міндеті — не болғанын айту; ақынның міндеті — ол қалай болғанын көрсету. Сондықтан да егер ғылым не болғандығы жайында айтып поэзияға қызмет етсе, ал поэзия өз тұсынан ол қалай болғанын көрсетіп, ғылымның шегін кеңейтеді».

Бұл айтылғандардан ұлы сыншының тарихи жанрда жазатын суреткерден тарихи фактілерді тізбектей бермей, олардың ішкі мәнін ашуды, тарихи адамдардың өмірімен, тағдырымен мол таныстыруды, дәуірдің рухын сездіртуді талап еткенін көреміз. Абай туралы өзінің романдарында М. Әуезов осы талапқа толық жауап бере алған. Ең алдымен, бұл романдардан өткен ғасырдағы сахара тіршілігінің айқын да жанды картиналарын, кең панорамасын көреміз. Жазушы сол кездегі қоғамдық қатынастар тұғызған әлеуметтік конфликттерді өткір де батыл суреттейді. Шығарманың негізгі сюжеттік желілері де, ондағы геройлардың характерлері де сол конфликтілерге тығыз байланысты өрбіп, тереңдеп отырады. Яғни, автор өткен дәуірдің типтік конфликттерін дұрыс таңдап ала білген және заман шындығын терең ашатын типтік характерлер жасаған. Яғни, ол жекелеген адамдардың типтік образдарын ғана беріп қоймаған, сонымен бірге сол дәуірдің типтерін де жасай алған.

Абай туралы романдар — шын мәнісіндегі, нағыз халықтық шығармалар. Олардан халықтың өмірін, арманын, қажырлы күресін көреміз, оның үнін есітеміз. Өткен ғасырдағы орыс классиктері де өздерінің тарихи тақырыпқа арналған шығармаларында халықтың өмірін, оның тағдырын кең бейнелеуге тырысты. Бұл дәстүр советтік тарихи беллетристикада әсіресе мол әрі терең дамытылды. Оның ең таңдаулы шығармаларында халық — тарихты жасаушы ретінде, оның шешуші күші ретінде бейнеленеді. М. Әуезов өз романдарында осы дәстүрді кеңінен пайдаланған. Мұны романның бүкіл өн бойынан кездесіп отыратын қалың көпшіліктің қимылдары бейнеленген эпизодтардан да, халықтың жекелеген өкілдерінің образдарынан да анық көреміз.

Жазушы өзінің негізгі геройы Абайды халықпен тығыз байланыста алып суреттейді. Абай еркіндікке, жарыққа ұмтылған өз халқының күресі мен ілгері қарай қозғалуының ең алғы легінде көрінеді. Абайдың ұлылығы — өз халқының болашақ тағдырын көрегендікпен болжай білуінде, оны орыс халқымен достыққа, орыс

мәдәниетінен үйренуге шақыруында. Оның ойы мен әрекеті қоғамның толғағы жеткен қажеттігіне, халықтың өмірлік мүддесіне сайма-сай келді, соларға жауап берді. М. Әуезов те Абайды осындай дәрежеде суреттейді, яғни халық пен оның ақынын бөлінбес тұтастықта көрсетеді.

Жазушы халықтың тұрмысын, әдет-ғұрпын, тіршілік кәсібін ғана көрсетіп қоймайды, сонымен қатар ол халықтың ойы мен жанын, оның бойындағы ең жақсы қасиеттерді де шынайы бейнелейді. Сөйтіп, ол қазақтың ұлттық характерінің тандаулы белгілерінің қалыптасуын образды түрде ашады. Еркіндік пен әділетті ансау, жолдастық пен достыққа берік болу, еңбек сүйгіштік, қонағуарлық, саясатшылық, үлкенді сыйлау, ән-күйге, сөз өнеріне деген құштарлық, көшпелі тұрмыстың қатал стихиясына шыдай білетін қайсар қайраттылық, адалдық пен кішіпейілдік, жаңалықты тез қабылдаушылық сияқты халқымызға тән абзал қасиеттерді жазушы эпопеяның ұнамды кейіпкерлерінің бойына мол жинақтай алған.

Бальзак айтқандай, көркем шығармада идея кейіпкерге айналады. Әрбір жазушы өзінің негізгі идеясын кейіпкер арқылы, яғни белгілі бір образ арқылы бейнелейді. Авторлық идеяның шығармада шынайы шешілуі оның айқын характерлі, жинақты образдар жасай алуына байланысты. Абай туралы романдарда толысқан, кемел суретшінің шебер қолымен жасалған алуан түрлі образдар бар. Типтік дәрежеге көтерілген бұл образдар автордың идеясын жеткізе бейнелейді, заман шындығын мейлінше терең ашады. Шығарма геройлары образдарының жинақтаушылық қасиеті мол, яғни олардың әрқайсысы біз үшін «таныс бейтаныс».

Бұл ретте шығарманың басты геройы Абайды мысалға алуға болады. Жазушы Абайдың өмірлік жолының бар бұралаңын бастан-аяқ тізіп жатпайды, оның өміріндегі және іс-әрекетіндегі ең қажет, басты нәрселерді сұрыптап алып, жинақтап көрсетеді. Бұлай ету арқылы жазушы өмір шындығынан ауытқымаған, қайта негізгі геройдың типтік образын шебер жасай алған. Романдан халықтың жүрегіне ұялаған, оның сүйіспеншілігі мен мол мейіріміне бөленген ұлы ақынның нұрлы тұлғасын көреміз. Жазушы Абайдың образын халықтың көңіліндегідей, яғни оның шындықтағы өз дәрежесіндегідей етіп жасаған. Ұлы ақыны туралы романдарды халықтың ерекше сүйсіне қабылдауының басты себептерінің бірі осында болса керек.

Көркем әдебиетте типтендіру принциптері оқиғаны немесе образды жинақтау мен даралауды өзара бөле жарып қарамай, тұтас күйінде бірлікте алады. Өйткені мұнсыз образ типтік дәрежеге көтерілмек емес. Абай туралы романдардағы алуан түрлі образдар өздерінің жинақтаушылық қасиетімен ғана емес, сонымен қатар жекелік даралығымен де ерекшеленеді. Олардың әрқайсысының өзіне тән характері, кескін-келбеті, сөйлеу ерекшеліктері бар. Заман шындығын терең де толық бейнелейтін алуан түрлі типтік образдар жасауы — М. Әуезовтың жазушылық шеберлігін, талантын айқын танытады.

М. Әуезовтың геройларын біз олардың іші-тысымен тұтас көреміз. Өзінің геройларын суреттескенде жазушы суреттеу құралдарын мол әрі түрлендіре отырып пайдаланады. Бұл ретте, ол, ең алдымен, геройдың жан дүниесін, оның жан сезімін, көңіл күйлерін терең ашуға тырысады. Сондықтан да М. Әуезовтың геройлары жеңіл берілген сыртқы сипаттарымен, жалаң кабат көрінбейді, керісінше ішкі дүниесі мен сыртқы бейнесінің тұтаса қабысуымен көрінеді. Сөз болып отырған романдардағы алуан түрлі геройлар кескін-келбеті жағынан да өзара жеткілікті дараланған. Олар бір-біріне ұқсамайды. Жазушы портреттік сипаттауды тек геройлардың сыртқы бейнесін елестету үшін ғана қолданбайды. М. Әуезов үшін портреттік сипаттау-геройдың жан дүниесін айқындап, аша түсудің де құралы. «Абай жолы» романының бір жерінде автор Әзімбайды былайша суреттейді: «Қара қарғаның қанатындай немесе көмірдей жылтыр қара, көлемді сакалы бар, жалпақ қызыл жүзді, ісінген, қалың, қызыл қабақты Әзімбай осылайша тор құрып қойып, өзі құрық жонып отыр. Ойының бәрі ішкі тартыспен тәсілде... Кейде бітік, қысық көздерін төмендете қиғаштап қарап, өз есептеріне сүйісінгендей, болымсыз күлімсіреп те қояды». Міне, бұл сипаттауда Әзімбайдың сырт кескіні, сұрықсыз ажары ғана емес, сонымен бірге Оспанның мұрасын бөлісіп алуға байланысты Құнанбай балалары арасындағы тартыс тізгінін өз қолына ұстаған оның ішкі қулығы мен пасық мақсаты да бейнеленген.

Суреттеп отырған геройының характеріне, жан дүниесіне қарай жазушы портреттік сипаттаудың бояуын құбылтып, реңін түрлендіріп отырады: «Мағыштың қазіргі жүзінде қобалжу бар. Сондықтан да оның өңі аса аппақ көрінеді және былтырғыдай алғашқы жастық тұсындағы ұыз толықтық биыл ысылыққы. Оның орайына ұш жағы сәл келтелеу, көтеріңкі, сұлу қырлы мұрны түп-

түзу боп айқындай түскен. Үлкен-сұрғылт көздері әлі де мол саналы, нұр шұғыласын шашқандай. Қонақтар алғаш кірген жерде аппақ боп кеткен жүзі енді қасына Әбіш келіп, қалаша қол алысып амандасқанда бір сәтте қып-қызыл боп ду етіп, ыстық толқын атып қалды». Бұл сипаттауда бізді кейіпкердің сұлу көркі ғана қызықтырып қоймайды, оның жан толқындары, сезім күйлері де ынтықтыра түседі.

Жазушы портреттік сипаттауды бірсарынды етіп алмай, әралуан күйде қолданады. Ол кейбір геройларының портреттерін оларды оқушыларға алғаш таныстырғанда кеңінен суреттесе, ал енді басқа бір кейіпкерлерінің портреттік сипаттарына әрдайым оралып отырады. Бұл ретте көрнекті совет жазушысы, тарихи роман жанрының үздік шебері А. Толстойдың портрет туралы мына бір сөздері еске түседі: «...Геройдың портретін тұтас он бет бойына жазуға, оның кейпін, бойын беруге, оның өзі қандай екенін айтып шығуға, содан кейін барып қана бұл герой әрекет ете бастасын деуге болмайды. Бұл — теріс әдіс. Бұл қызғылықсыз әрі сахналық сипаттан жүрдай, өйткені бір орында қозғалыссыз тұр. Бұл статика. Геройдың портреті қозғалыстан, күрестен, қақтығыстардан, мінез-құлықтан көрінуге тиіс. Портрет жекелеген жолдардан жол-жолдың арасынан, сөз-сөздің арасынан туады, бірте-бірте туады және оқушы ешқандай сипаттаусыз-ақ оны көз алдына елестете алады. Өйткені егер геройдың портретін сіз бірінші бетте оқысаңыз, онда ендігі сіз оны ұмытып қаласыз және оның қара торы немесе жирен екенін әр уақыт қайта-қайта еске түсіріп отыруға мәжбүр боласыз».

Геройларына портреттік сипаттама беруде М. Әуезов осы тәсілді мол қолданады. Мысалы, Құнанбайдың портреті «Абай» романының алғашқы кітабының тарауларының өзінде әртүрлі қырымен көрінеді. «Бірақ өңі сұп-сұр, зор денелі, бурыл сақалды Құнанбайдың жалғыз көзі бұларда емес» (10-бет). «Әкесінің атжақты келген ұзын сопақ басының құлақтан жоғарғы жері қаз жұмыртқасындай көрінеді. Онсыз да ұзын, үлкен бетіне ұп-ұзын боп дөңгелей біткен сақалы қосылғанда, басы мен беті бір өңірдей. Сонда Құнанбайдың жалғыз сау көзі оның көтеріңкі жал-тұмсығының сол нығына шығып алып, қалғымай, сақшыдай бағып, осы өңірді қалт етпей күзетіп тұрған сияктанады. Қоя берсін, салғырттығы жоқ, сергек, қатал күзетші. Жалғыз көз шүңет емес, томпақша. Тесіле, сыздана қарайды. Кірпігін де сирек қағады»

(19-бет). «Құнанбай қайсар жауапты есітті де, басын жоғары алып, қарсы терезеге жалғыз көзімен қадалып қарап, үндемей отырып қалды. Сұрғылт жүзі түнеріп, қатты ашумен қарайып бара жатқан тәрізді. Бетінде түк атаулысы бозғылданып, біліне бастады» (110-бет).

Сөйтіп жазушы Құнанбайдың әр сәттегі кескін-кейпін беру арқылы оның сол мезеттердегі көңіл күйлерін де танытады, оның характерінің әртүрлі қырын аша кетеді. Әрине, Құнанбайға берілген портреттік сипаттау мұнымен бітіп қоймайды. Романның кейінгі тарауларында да Құнанбайдың оқиға өрбуіне араласуына, сезім-сырларына сәйкес оның портреттік сипаттамасы да толығы түсіп отырады. Кейіпкерлеріне портреттік сипаттама беруде М. Әуезовтың осындай тәсілді қолдануының тағы да бір мәні бар. Бұл оның эпопеясының ұзақ уақыттық, ғасырлық оқиғаларды қамтуына байланысты. Эпопеяның басты геройы Абай бірінші кітаптың басында оқушыға тұңғыш рет «бала шәкірт» кезінде, балғын шағында танылса, төртінші кітаптың соңында ол ел ағасы болған Абайдың алпысты алқымдап барып дүние салғанын көреді. Сөз жоқ, Абайдың романда суреттелген ұзақ өмірінің әр кезеңінде жазушы оның портреттік сипаттамасын да өзгертіп, өсіре отырып бермек. Осыны романның басқа да көптеген кейіпкерлеріне байланысты айтуға болады. Өйткені, мұнсыз геройлардың портреттік сипаттамасында ешбір қасиет болмақ емес.

М. Әуезовтың реалистік-суретшілік шеберлігі оның шығарма геройларына сөздік сипаттама (речевая характеристика) беруінен де байқалады. Жазушының қолдануында сөздік сипаттау — кейіпкерлерді өзара даралап, бір-бірінен ажыратудың ғана құралы емес: М. Әуезов геройларының сөздерінен олардың ішкі дүниелері ашылып, ой-өрістері танылып отырады. Сондықтан да олар айтатын сөздері мен сөз тіркестері арқылы, белгілі дәрежеде өздерін сипаттап та отырады. Мысалы, егер Базаралының сөздері оның жауына қатал, досына мейірімді, турашыл, өр мінезіне, Дәркембайдың сөздері оның өмірден алған мол тәжірибесіне, еңбек сүйгіштігіне сәйкес болса, Оразбай мен Жиреншенің сөздерінен олардың қара ниет, аярлығын танып отырамыз. Абайдың болысбилерді, атқамінер қуларды аяусыз түйреп жазған жырларын естігенде Оразбай былай дейді: «Осы заман... бұзылады-ау! Бұзылғалы тұр-ау! Сонда бұзатын сен боласың-ау, қажы баласы!»

Мұнда Оразбай, бір жағынан «қажы баласы» деп

сөйлеп, Құнанбайдың аруағын сыйлаған болып көлгірсіп, әрі сол Құнанбай балаларының өз арасына от тастауды ойласа, екінші жағынан сол ойын тура айтпай, түпкі есебін ойлап, алыстан орағытады. Ал, Оразбайдың осы сөздеріне қайтарған Оспанның жауабында да оның бетке айтатын тура өткір мінезі ашық байқалып қалады: «Уәй, Оразбай, не дауың бар!? Шын жақсы болсаң, саған айтылған сөз емес. Ал, жаман болсаң, жаңағы сөзден өзінді өзін танысаң, өз обалың өзіңе!... Мүрдем қат!»

Кейіпкерлерінің репликалары мен монологтары арқылы жазушы олардың ұлттық сөйлеу ерекшеліктерін, характер өзгешеліктерін де анық танытады. Сонымен бірге ол бір кейіпкердің монологу арқылы басқа екінші бір адамның да кім екенін сездірте алады. «Абай» романының екінші кітабынан бір мысал келтіріп қаралық. Михайловтың үйінде Домна деген күтуші кәрі әйел бар. Михайловты аңду жайында құпия бұйрық алған қарт жандарм Силантий бар шындықты Домнадан біліп алмақ, сыр тартпақ болып әлектенеді. Осыны автор Домнаның сөзі арқылы былайша береді: «...Соңымнан қалмайды: Біресе өзі айналдырады, басымды қатырады. «Сенің мырзаң сицилист» дейді. «Үйіне кім келеді? Өзі қайда барады? Немене ішіп, не жейді?» деп бәрін-бәрін сұрайды, көк төбет. Ол ғана емес, соңымнан өзі қалмағанына қарамай, базарға барсам, қасапшы семіз қатын Қонова-лихаға тапсырып қойыпты. О да менен сұрау салады. Дәл әлгі кәрі төбеттің сұрайтынын сұрайды. «Әкеміз патшаны өлтірген социалистің тағы кімді өлтірем дейді? Саған сырын айта ма? Сен қайтып оның қолында қорықпай тұрасың?» деп сұрайды. Менен жасырын сыр біліп алмақ болады. Бәрін істеп жүрген әлгі кәрі төбет, көк төбет!.. Кірді алып келе жатсам, жолда көк төбеттің өзі тұр. «Саған ақшаны көп береді ғой, сырын айтпа деп алдайды ғой. Сен құдайға сенетін, құдай үйіне барып жүретін момын кемпірсің. Саған обал емес пе? Дінге, құдайға, әкеміз патшаға қарсы жаман адамды қорғайсың сен. Оның сырын жасырасың. Бұның орнына, түнде не істейтінін есіктен сығалап көрсеңші. Ондай кісі ұйықтап жатқанда түсінде де жаманшылықты көріп, патшаға қарсы, тағы әлдебір жаман сөз сөйлеп жататын болар. Сондағы сөзін ұғып алсаңшы, маған айтсаңшы»,— дейді. Мен: «Қатының бар, балаң бар, өзін қартайып қалдың. Өсекші қатынша жаман сөз жинағанша, құдайға тәуба қылсаңшы, Тек жүрген адамға жаманшылық ойлағанша өлсеңші. Адал еңбекпен күн көрмей, аңшының итіндей

ііскеіеп, тіміскііеп жүресің. Сені де балаларың: «әкем бар» дей ме, қатының: «байым бар» дей ме? Тыфу, ұят, масқара! Сендей байым болғанша, байсыз өлгенім артық деймін».

Біз бұл үзіндіні ұзақ та болса әдейі келтірдік. Домна туралы да, Силантий туралы да романның басқа ешбір жерінде ештеңе айтылмайды. Бірақ шеберлікпен берілген сөздік сипаттама арқылы жазушы олардың бейнелерін жасай алған. Ақкөңіл, аңқау, құдайшыл кемпір Домнаның да, ар-ұяттан жұрдай, доғал, ебедейсіз жандарм Силантийдің де бейнелері оқушының есінде қалады.

М. Әуезов өзінің прозалық шығармаларында диалогты онша көп қолданбайды. Бірақ жоғарыда келтірілген мысалдардан драматург — Әуезовтың қаламына тән, шебер берілген диалогты көреміз. Әуезов геройларының сөздерінен олардың өздерін қоршаған адамдарға және айналада болып жатқан оқиғаларға деген қатынасы шынайы көрінеді, геройлардың диалогтарынан олардың бар тұлғасын танимыз, даусын естігендей боламыз.

М. Әуезов табиғат суретін беруде де өзін үлкен суретші ретінде көрсетеді. «Абай» және «Абай жолы» романдарынан қазақ совет әдебиетіндегі пейзаждың классикалық үлгілері болып табылатын тамаша табиғат суреттерін кездестіреміз. М. Әуезовтың қолдануында пейзаж оқиғаның болған орны мен мерзімін дәл көрсетіп қана қоймайды, сонымен бірге ол әрқашан адамдардың характерлерінің типтік сипаттары мен олардың өзара қатынастарын мейлінше мол ашуға да қызмет етеді.

Табиғат суретін беру Әуезов үшін дара мақсат емес, ол пейзажды өзінің авторлық идеясына сәйкестендіріп, үнемі құбылтып, құлпырта отырып қолданады. Жазушы табиғат суреттерін көбіне геройлардың ой-сезімдері, солардың түсінулері арқылы береді. Мысалы «Абай» романының бірінші кітабының алғашқы тарауындағы бояуы қалың табиғат суреттері туысқандары мен туған даласын, ауылын үздіге сағынған, соған жетуге асыққан шәкірт Абайдың түсінулері арқылы берілсе, романның екінші кітабының бас жағындағы көктем суреттері бұдан мүлдем басқаша: «Көптен қаладан шықпаған Абайға жаңа көктем енді ғана өзінің келе жатқанын баян етті. Сол жақта, алыс көк жиекте, көкшіл мұнар ішінде Семейтау көрінді. Қардан о да арылыпты. Кесек, жұмыр бір ғана қатты толқын бүктетіліп түйіліп кеп, мәңгіге мелшиіп, қатып тұрып қалғанға ұқсайды. Айнала, сардала ортасында оқшау бітіп, оқыс тұрып қалған бір үз-

дік тау. Мәңгі-бақи жым-жырт боп, созылған сахараның бір заманда, әлденеден бұлығып, лықсып шыққан ереуіл толқыны ма? Ашу қажыры ма? Сол бейнелі бөлек тау... Мынау салқын лебі айықпай ескен күншуақты көктем күніне Абай жүрегі өзгеше бір еміреніп келеді. Кеудеде талай ыстық толқын сезімдер сыя алмай сығылысқандай. Өлең әнге оралып, еркеленіп келеді... Үзіле алмай ырғалады». Міне бұл суретте туған даласының сұлулығын сезіне білген, табиғат көктеміне ақындық толғанушылықпен елжірей ынтыққан әрі өз өмірінің көктемін — жастық шағын аңсай сағынған Абай жанының қат-қабат, нәзік толқындары да бар.

Егер Абайдың көңіл күйлеріне байланысты алынған табиғат суреттеріне ақын сезіміне лайық бояулар мен өрнек-нақыштар мол араласып отырса, ал Әбіштің түйсінулері арқылы берілетін пейзаждық көріністер басқа бір алуан болып келеді: «Жырақтау жерде қалың ауылдың кешкі оттары көрінді. Түн жым-жырт. Жел де жоқ. Бірақ, сәл ғана білінген, сызды салқын бар. Толған ай дәл төбеде биіктеп, нұрлана жарқырап тұр. Жұлдыздар да алыстан, ұзақ ұшқын шашылғандай, сәл ғана жылт-жылт етеді. Бірақ, аспан әлемі ерекше кенейіп, шексіз жиһан барынша ғажайып жайнап тұр. Көрмеге шыққан сиқыр ғалам әлсіз адам ойымен, қиялымен ойнағандай. Көз шарасына, ақыл-санасына сыймастай алып барлық адам ойын осы бір тынып барлап тұрған ұлы тыныштығының өзімен де кішірейтіп, тозаңдай елеусіз етіп, бағындырып тұрғандай». Міне шын суретшінің шебер қолымен жасалған осы бір ғажайып сурет бұдан кейін келетін Әбіштің дүнис, тіршілік туралы философиялық ойларымен ұласа үйлеседі.

Әуезовтың қолдануында пейзаж кейде болғалы тұрған оқиғаға ая ретінде алынады да, оқушыны соны терең түсінуге алдын ала дайындай түседі. Мысалы, «Абай жолы» романының ең басында берілген бұлыңғыр, күнгірт күз суретінен оқушы көңілсіз бір жәйдің болатынын күн бұрын сезінеді. Оның сол сезімі Еңлік пен Кебек жайын еске түсірген тұстағы және Әбді әкелген ренішті хабарды естіген сәттегі Абайдың көңіл налыстарына дейін суынбай жетеді. Бұл — сол суреттің шынайылығын, дәлдігін ғана емес, оның әсерінің күштілігін де көрсетеді.

Абай туралы романдарда пейзаж шығарманың оқиғаларын дамытуға септігін тигізеді және оларды өзара тұтастырып, мотивировкалық қызмет те атқарады. Бұған «Абай» романының екінші кітабындағы ақтүтек, дүлей

боран суреттелетін эпизод айқын дәлел бола алады. Бұл сурет бір жағынан, геройлар характерінің кейбір сипаттарын айқындай түседі және оқиғаны өрбітеді, оның себебін анықтайды. Дүлей боранда адасқан Абайлар күтпеген жерден Тоғжан аулын кездестіреді. Ежелгі ғашықтар сағына кездескен шақта Абайдың қатты науқас болғанына қатты налиды, өкінішті арман етеді. Бұл тұста дүлей боран сол ғашықтарды әуелде-ақ бір-бірінен айырып жіберген сорлы да қатал тағдырдың символына айналады. Сонымен қатар осы эпизодта Әуезовтың суретшілік таланты тағы да оқшау танылатынын атап айтпай болмайды. Ақтүтек, алай-түлей боран суреттелетін жерлерді оқығанда сол мылқау күшке бейне өзін тап болғандай сезінесің.

Әуезов пейзажға бұдан басқа да көп қызмет атқартады. Солардың бірі — жанама мінездеу. «Абай жолы» романынан бір мысал келтіріп көрелік: «Қарлы дала, ымыртқа тақау, қарауытпай көкшіл тартқан. Ақ-көк реңді суық дала. Сол далада қоныр күңгірт биік мола тұр. Жүз жыл бойы бар өңірден басы озған шошақ, сопақ қалпында әлі балғын. Қобыраған жері жоқ. Кенгірбайдың аруағы исі Олжай, Жігітектің надан нәсіліне әлі қандайлық қадірлі, құдіретті болса, моласы да сол жүз жылғы мызғымас меңіреу, тылсым қуатынан айнымағандай. Бұл молаға бақсаң, заман да өтпегендей. Сахара заңы да бар қаталдық, бар надандық зұлымдығымен молаша мызғымай қалғандай. Тар есіктен қараңғы қуыс қабір іші аңғарылады. Онда үнсіз, мәңгі түн. Жарықпен, тірлік үнімен шарпысқан қыңыр қараңғылық. Айналада ызындап кешкі аязды жел соқты... Жақын шилер басы күпсек қарын сілкітіп, мүшкілдік халін құптайды. Аласа әлсіз жас бұталар да жел екпінінен қалтаң қағып, тыным-тыныштығынан айрылған... Осындай күш пенен әлсіздік айғақтарының арасында қайсар мола өзі де осы несіз өңірдің қара күшіндей дүңкіл, қатқыл қарап, суық мұнмен қарауытып тұр». Бұл — сахара тіршілігінен құбыжық көрінген, тылсым күшті мылқау моланың суық суреті ғана емес. Сонымен қатар бұл көрініс Кенгірбайдай қорқау бидің моласы Абайға қастандық жасауға ант-су ішіскен Оразбай, Жиреншелердің арамдығы мен қараулығын сездіреді және солар арқылы бейнелетін надандық, өктемдік дүниесінің, сахараның еңсесін басқан қара күштердің символы есепті.

Пейзаждық көріністер жасаудағы жазушы тілінің суреттілігі мен молдығы эпопеяның соңғы кітабынан да

анық сезіледі. Сонымен бірге ондағы табиғат көріністерінен автордың бұл ретте Абайдың өз өлеңдеріндегі пейзажды да шеберлікпен пайдалана, бере білгенін байқау қиын емес. Бір ғана мысал келтірелік: «...Енді бір сәтте жаңағы жарқыраған күнес күнгеі беттері де аз-аздап жайылған көлеңкелі ажимдар көрсете бастады. Бұнда да енді шұғлалы күн мен қоңыр көлеңке, көкшіл ажим кезектесіп таласыпты. Сәт пен жаманат болып тайталаса бастаған. Енді біраз тұрғанда Абай көзі тағы да жылжып өтіп, әр сәтін айқын танытып бара жатқан бейуак мезгілін аңғарады. Кеш жеңіп келеді. Көлеңкелер тұтасып барады».

Міне бұл тамаша суретті оқып қана шықпайсың, сонымен бірге көріп, сезініп те отырасың. Және Абайдың «Көлеңке басын ұзартып» деп басталатын тамаша өлеңіндегі ақын жанымен астасып берілген ғажайып көріністер, ондағы лирикалық геройдың толқыған жұмбақ күйлері мен мұң-налаға толы жабырқау ой-сырлары еске еріксіз оралады. Роман геройы мен Абайдың өз өлеңдеріндегі лирикалық геройдың түйсінулері, тебіреніс-толғаныстары мен ой-сезімдері осылайша өзара ұласып келетін мұндай эпизодтар М. Әуезов эпопеясында мол ұшырасады.

Жазушының табиғат суреттерін берудегі үздік шеберлігіне соңғы кітаптың ең ақырғы «Жұтта» деген тарауындағы үскірік аяз бен қақаған қарлы боран суреттелген көріністер де айқын дәлел бола алады. «Абай» романының екінші кітабындағы Абайлар аң аулап жүріп тап болатын алай-түлей, ақтүтек боранның қайталанбас суреттері оқушының есінде. Ал соңғы кітапта автор сол суреттерін зәредей де қайталамаған, бірақ әсер етушілік қуаты одан ешбір кем емес көріністер жасай алған. Және оны оқып, көріп отырғанда тағы да Абайдың қыс туралы, қақаған үскірікте мал соңында жүрген жылқышылар туралы атақты өлеңін амалсыз еске аласың.

Жалпы алғанда, Абай туралы романдардағы жазушы жасаған қайталанбас тамаша табиғат көріністерінен туған сахараның стихиясын ақындық жанмен тебірене сүйген әрі асқан нәзіктікпен сезінген суреткердің өз тұлғасы да, жай көзге шалына бермейтін, тек жіті байқағанда ғана аңғартатын романтикалық сырға толы сол далаға деген оның ыстық құштарлығы да айқын танылады.

Абай туралы романдар өздерінің сюжеттік өрбуінің, композициялық құрылысының шебер тартылуымен де ерекшеленеді. Тарихи тақырыпқа арналған шығармада

сюжет ең басты мақсатқа, яғни тарихи және көркемдік шындықты терең ашуға қызмет етуге тиіс. Әуезов романдарында сюжет осындай қызмет атқарады да. Тарихи адам туралы романда оның бүкіл өмірінің кезеңдері мен оқиғаларын егжей-тегжейіне дейін көрсете беру мүмкін де емес және мұның қажеті де жоқ. Әуезов Абай өмірінің шығарма идеясын ашуға аса қажетті типтік кезеңдері мен оқиғаларын тандап алады. Романның әр кітаптарындағы емес, тіпті жекелеген тарауларындағы оқиғалардың арасына талай жылдар түсіп кетіп отырады. Бірақ бұдан роман тарихи хроникаға айналып кетпейді, оның көркемдік қасиеті кемімейді. Романның геройлары әрбір тарауда өсіп, жетіле түсіп, өздерінің жаңа қасиетін терең ашып отырады.

Тарихи тақырыпқа арналған шығарманың негізгі геройы неғұрлым ұлы, кесек тұлға болған сайын оның сол өзін қоршаған ортамен қарым-қатынастары да солғұрлым мол қамтылады. Бұл шығарманың көп планды, күрделі болуына әкеледі. Осы ерекшелік Абай туралы романдарда мейлінше айқын көрінеді. Онда алуан түрлі, сан салалы оқиғалар мейлінше мол. Бірақ шығарманың жалпы сюжеттік өрбуінде олардың әрқайсысының өз орны және атқаратын қызметі бар. Автор бірнеше сюжеттік желілерді қатарластыра, жарыстыра өрбітеді. Бір оқиғадан екінші оқиға дамып туындап жатады. Геройлардың характері осылайша қою оқиғалар тізбегінде, тайталас үстінде өсіп қалыптасады. Бірақ осы сюжет өрбуі де, характерлердің дамуы да, ең алдымен, сол характерлердің өз шындығынан туып жатады.

Шығарма композициясын құрудағы негізгі міндеттердің бірі өмірлік мол, күрделі материалды және геройлардың тағдырларын, олардың байланыстары мен өзара қайшылықтарын бөлінбес бір тұтастыққа ұйымдастыра білу. Жазушы осы міндетті табысты шеше алған. Оның романдарында өз орнын таппаған, оқшау тұрған бірде-бір оқиға, бірде-бір эпизод жоқ. Ондағы оқиғалар драмалық өткірлікпен тез, шиеленісе дамып, заңдылықпен, нанымды түрде шешіледі.

Романның бірінші тарауында Абайдың оқудан қайтып келгені суреттелетіні мәлім. Бұл тарауда алғаш бәрі де тыныш, өз орнында сияқты сезіледі. Бірақ бұл бейқам көрініс ұзаққа созылмайды. Әкесінің шақыртуымен барып, билердің әңгімесін тындап отырған Абай жантүршігерлік бір оқиғаның жәйін естиді. Бұл — Қодар басына байланысты оқиға. Құнанбай бастаған билердің ызбар-

лы, суық сөздері жас Абайды қатты түршіктіреді. Бірақ ол мұның сырына әлі түсіне алмайды. Қодардың кім екені шығарманың геройына ғана емес, сонымен қатар оқушыға да жұмбақ. Сондықтан да автор екінші тарауды тікелей Қодар жайын баяндаумен бастайды. Қодар мен келіні Қамқаның сорлы тіршілігін, ауыр қайғысын көрген, шын адал сырын сезген оқушы Құнанбайлардың олар жайында айтқандары өтірік жала, құр ғайбат екенін енді анық біледі. Бірақ бұл оқиғаның немен тынатыны әлі белгісіз. Шындық, әділдік жеңіп шыға ма, әлде ол қара күштердің құрбандығына айналып кетпек пе? Міне, осы сұрақтың шешімі оқушыны қатты толғандырады. Жазушы мұның жауабын кейінге қалдырмайды. Қодарлар жазықсыз жазаланып, азаппен өлтіріледі. Тартысты осылайша тез өрбітіп, шебер шешу арқылы автор өгей өмірдің әділетсіздігін өткір әшкерелей түседі.

Сөйтіп, Қодар қара күштердің жауыздық әрекетінің құрбаны болды. Ал, Құнанбайдың оған жала жауып, ауыр жаза қолдануының себебі неде? Мұның сырын, яғни Құнанбай Қодарды оның жерін иемдену үшін өлтіркенін романның «Қат-қабатта» аталатын екінші бөлімінің алғашқы тарауында барып қана білеміз. Әуезов осылайша оқиға күрделілігіне, тартыс өткірлігіне ұмтылып отырады. Бірақ бұдан оның шығармасы оқушы түсінігіне ауырлық келтірмейді, қайта оны ынтықтыра түседі. Осы арқылы автор суреттеп отырған құбылысының мәнін терең ашады.

Тарихи романның композициясы жайында әдебиетте әртүрлі пікірлер, әралуан тәсілдер болды. Өткен ғасырда Батыстың және орыстың бірсыпыра жазушылары хроникалық формаларға көбірек бой ұрды. Сондықтан да олардың шығармаларының көркемдік жинақтаушылық қуаты әлсіз, композициялық құрылысы босаң тартты. Лажечниковтың «Басурман» деген романының дәл осындай кемшіліктерін Белинский қатал сынға алған болатын. Бұл ұлы сыншының әдебиеттегі көркемдік үнемділікті жақтаған эстетикалық принциптерінің жемісі еді. «Ақын романының геройы әрдайым қалай тамақтанғанын жазып шығуға міндетті емес,— деп көрсетті ол,— бірақ егер оның тамақ ішуі өзінің өміріне әсер етсе және одан белгілі бір дәуірдегі белгілі бір халықтың тамақ ішуінің сипаттық белгілерін көзге елестетуге болатын болса, онда ақын геройының осындай бір тамақ ішкен жайын суреттеуге ықтиярлы... Ақын бөлшектелген және жекелеген құбылыстар дегенді білмейді, ол үшін тек

идеалдар мен типтік образдар ғана бар». (В. Г. Белинский.)

Сөйтіп, Белинский кейіпкердің ұқсас, біртектес қимыл-әрекеттерін қайталап суреттей бермеуді, оның іс-әрекеттерін тек типтік жағдайда ғана бейнелеуді талап етеді. Бұл талапқа жауап бере алмаған жазушы өз шығармасын шұбалаңқы, болбыр етіп алмақ. М. Әуезовтың эпопеясы сияқты, бірнеше кітаптан құралатын және әртүрлі геройлардың ұзақ уақыт бойғы өмірін қамтитын шығармаларда автордың осы тектес көркемдік кемшілікке, яғни қажетсіз қайталауларға бой алдыруы әсіресе ықтимал. Ысылған, шебер М. Әуезов тұтастай алғанда бұл кемшілікке ұрынбаған. Геройларының сырттай өзара ұқсас, біртектес іс-әрекеттерін қайталап бейнелегенде де жазушы олардың характерлерінің соны бір қырларын ашуға ұмтылады.

Абай туралы эпопеяда лирикалық шегіністер біркелкі мол ұшырасады. Жазушы бұған саналы түрде, әдейі барған. Оның қолдануында лирикалық шегіністер шығарманың композициялық тұтастығына селкеулік жасамайды, қайта оны толықтыра, бірегейлендіре түседі. Ұзақ уақытты қамтитын тарихи романда геройлардың тағдырларына байланысты оқиғалардың барлығын бірдей егжей-тегжейіне дейін суреттеп жатуға мүмкіндік жоқ және бұл қажет те емес. Сондықтан да кейбір реттерде жазушы белгілі бір кейіпкерлерінің нендей күйге душар болғанын, олардың не тындырғанын лирикалық шегіністер арқылы немесе елес-емеурін арқылы да аңдата кетеді. Бір-екі мысал келтіріп қаралық.

Эпопеяның негізгі геройларының бірі Базаралы айдауда болып қайтады. Бірақ жазушы оның сол жат жерде бұғаулы күйде жүрген жайын тікелей, арнайы суреттемейді. Өйткені, бұлай етсе ол шығарманың оқиғалары болып жатқан ортадан алыстап кетер еді және оның сюжеттік өрбуінің динамикалық қуатын әлсіретіп алар еді. Сондықтан да жазушы Базаралының айдауда болған шағын лирикалық шегіністер арқылы, кейіпкердің еске түсірулері, ой-толғаныстары арқылы ғана баяндайды.

Осы сияқты, «Абай» романының бірінші кітабында Абай мен Тоғжанның алғашқы танысуын, олардың бірге өткізген қимастық ыстық шақтарын автор суреткерлік нәзік сезімталдықпен әрі мол суреттейді, бірақ олардың қалай ажырасқанын көрсетпейді. Әрине, бұлай қалдырса, романның осы геройларының тағдырына байланысты, ортақ желі қажетті көркемдік тиянақ таппай, солғын

тартып кетер еді. Сондықтан да романның бірінші кітабының «Қияда» атты тарауында автор орайын тауып осы тақырыпқа қайта оралады... Кәрі әже Зеренің өлімінен кейін қалжырап қамыққан әрі жастық шағымен еріксіз ерте қоштасып жабырқау күйге түскен Абайды Сүйіндіктің баласы Асылбек қонаққа шақырады. Бірде оңашада Қарашашпен сырласып отырып, Тоғжанды еске алады. Сөйтіп, Абайдың асыл жары Тоғжанмен қоштасқан қимас сәттерінің көріністерін оқушы жан тебіренерлік әсерлігімен көз алдына айқын елестетеді.

Көркем шығарманың композициясы өзінің кейбір белгілері жағынан сурет өнеріндегі «живопись» композицияға ұқсас болып келеді. Суретші өзінің негізгі идеясын анықтап алғаннан кейін оның лайықты да тиімді көркемдік шешімін табу жолында толғанады, ізденеді. Бұл ретте мүсінделетін кейіпкерлердің немесе заттардың орналасу тәртібін, кескін-кейпін, олардың бояу-реңктерін дұрыс тауып алудың маңызы ерекше. Мұнсыз көркемдік тұтастық тұмақ емес. Осыны көркем шығарманың композициясы жайында да айтуға болады. Жазушы көркем шығарманың композициясын өзінің негізгі идеясын неғұрлым терең де әсерлі ашатындай, әрбір кейіпкерінің образын оның характеріне сай, бойына шақ етіп бейнелеуге мүмкіндік беретіндей етіп құруға тиіс. Сонымен бірге көркем шығарма композициясының өзіндік ерекшелігі бар. Бұл оның үнемі өсу-өрбу үстінде, динамикалық күйде алынатындығына байланысты. Осы ерекшеліктерді толық баурағанда ғана жазушы шығармасының композициясын сындарлы етіп құра алмақ.

Абай туралы эпопеядан жазушының композиция құрудағы осындай қиындықтар мен ерекшеліктерді суреткерлік алғырлықпен игергенін көреміз. М. Әуезов романдарының композициялық құрылысында бәрі де заңды, нанымды түрде беріледі, шығарманың негізгі идеясына бағынады, сол идеяның мейлінше көркем әрі айқын бейнеленуіне септігін тигізеді, образдарды айқындай түседі.

М. Әуезовтың жазушылық манерасының бір ерекшелігі сол — оның шығармада суреттелетін оқиғаларға және геройларға деген авторлық қатынасы әрдайым айқын сезіліп отырады. Бұл — жазушыда суреттеу құралдарының молдығы мен әртүрлілігін туғызады. Абайды, Базаралыны және басқа да халық өкілдерін автор мол мейірімен, сүйсіне, тебірене бейнелейді. Ал, ұнамсыз геройларды суреттегенде жазушы әшкерелеушілік қуаты күшті

суреттеу құралдарын пайдаланады. Мысалы, Жұманды суреттегенде автор оның берекесіз мылжындығын зілсіз келекелейтін юморды көп қолданса, Әзімбайдың ішмерездігін, Оразбай мен Жиреншенің аярлығын, арамзалығын шенегенде ол көбіне өткір сатираға, сарказмға ауысады.

Абай туралы романдар өздерінің эпикалық құлашының кеңдігімен де ерекшеленеді. Бұл ретте біз авторлық баяндаулардың молдығын емес, оқиғалардың қалыңдығын, тартыстардың әлеуметтік тынысының тереңдігі мен өткірлігін, шығарманың өмірлік шындық пен оның құбылыстарын қамту мүмкіндіктерінің кеңдігін ең негізгі өлшем етіп аламыз. Эпикалық тереңдік пен кеңдік авторлық идеяның мәнділігі мен күрделілігінен, суреткердің өмірге деген құштарлығынан, оның шындықты неғұрлым мол әрі жан-жақты қамту тілегінен келіп туады. Бұл ретте А. Толстойдың кәзіргі әдебиеттегі эпикалық жанрдың ерекшеліктері туралы айтқан мынадай бір пікірлерімен келіспеуге болмайды. «Шамадан тыс эпикалылық үшін мені кінәлауға болады,— деп жазды ол,— бірақ талғаусыздықтан емес, қайта өмірге, адамдарға, тұрмысқа деген сүйіспеншіліктен туады».

Әрине, бұл айтылғандарға қарап М. Әуезовтың романдары бастан аяқ тек эпикалық планда, ұзақ-сонар баяндау сарынында жазылған екен деген ұғым тумасқа керек. Біздіңше, Абай туралы эпопеяның көркемдік ерекшеліктерінің негізгі сипаттарының бірі жазушының автор қатынасының айқын саралығында, оның ешбір бүкпесіз берілетін суреткерлік құштарлығында. Эпикалық сарындағы шығарманың бірыңғай салғырттығы мен енжарлығына қарсы шығып бір кезде Белинский былай деп жазған болатын: «Вальтер Скотт, Купердің романдарында елеулі бір кемшілік бар. Рас ол кемшіліктерді ешкім де көрсеткен жоқ... Бұл — эпикалық элементтің тым басым болып кетіп, ішкі, субъективтік негіздің жоқ болуы. Осы кемшіліктің салдарынан бұл ұлы екі суреткер өз шығармаларына сүлесок, енжар қарайтындай. Олар үшін бәрі де жақсы сияқты. Ізгілік пен зұлымдықты, әдемілік пен әдепсіздікті көрген шақта да олардың жүрегі лүп-лүп соқпайтындай. Адамның ішкі сарайы барлығын олар бейне бір білмейтіндей. Әрине, бұл кемшілік деп танылуға тиіс, өйткені қазіргі күннің талабын сезіну — суреткердің бойындағы ең ұлы қасиет».

М. Әуезовтың авторлық айқын қатынасы мен құштарлығы шығарма оқиғаларының өрбу барысы мен ке-

йіпкерлер бейнесінің сипатынан да, құбылыстарға деген көзқарастан. баяндаулардан да анық байқалады. Әрине, мұның өзі де үнемі бірдей біркелкі бола бермейді. Мысалы, алғашқы романдардағыдай емес, соңғы кітапта авторлық баяндаулар мол. Бұл жазушының тарихи құбылыстар мен оқиғаларды, кейіпкерлердің іс-әрекеттерін барынша мол қамту тілегінен туған. Расында да, соңғы кітапта күрделі де кесек оқиғалар жиі ұшырасады. Өйткені, Абайдай үлкен тұлғаның әлеуметтік қызметін көрсету үшін, оның халықпен байланысын кең ашу үшін осылай ету қажет те. Сол оқиғалардың кейбіреулеріне Абай тікелей араласпайды. Бірақ олардың Абай бейнесін толықтыра түсудегі, оның характерін ашудағы мәні ерекше. Сонымен бірге М. Әуезов оқиғаларды жай баяндап қана қоймай, оларға өзінің авторлық бағасын да білдіріп отыратындығын ескеру қажет.

Абай туралы романдар романтикалы толқын-сырға, нәзік те қызұлы лиризмге толы. Бұл творчествоның адамына арнатқан тарихи шығарма екені мәлім. Автор Абайдың ақындық творчествосының психологиясын терең әрі шынайы ашып отырады. Бұл бүкіл шығармаға нұрлы ажар, жарқын өң береді. Бірақ романның лирикалық сипаты тек осыған ғана байланысты емес. Шығарманың тілінен де, авторлық баяндаудан да, табиғат суреттерінен де, геройлардың сөздерінен де біз лирикалық лепті айқын сезіп отырамыз. Бірақ бұдан М. Әуезов романдарының нағыз реалистік прозаға тән қасиеті, эпикалық кендігі жоғалмайды, онда суреттелетін оқиғалар мен тартыстардың өткірлігі әлсіремейді. Қайта, лиризм жазушының творчестволық манерасына ерекше сипат беріп, жайната түседі. Жалпы алғанда М. Әуезовтың Абай жайындағы романдарының төрт кітабын да ақын туралы зор шабытпен, ақындық терең тебіренумен жазылған, төгіліп тұрған тамаша жыр деп атаса да болғандай.

Көркем әдебиет — сөз искусствосы. Искусствоның басқа түрлерінен оның ерекшелігі де осында. Образды сөзден тыс, бөлек алып қарауға болмайды. Көркем шығарманың тілін талдағанда, ең алдымен, сол тілдік құралдар арқылы жасалған образдың мағынасын және оған автордың қатынасын айқындап алу қажет. Көркем шығарманың тілі жөнінде сөз ету — жазушының қанша метафора немесе эпитет қолданғанын жіпке тізгендей санап айту емес. Біз үшін ең маңыздысы — образды терең ашу үшін автордың сол суреттеу құралдарынан өзі-

нің ана тілінің байлығын қаншалықты мол және қалай пайдаланғандығы.

М. Әуезов романдарының көркемдік қуатының ең негізгі тамырларының бірі оның тіл шеберлігінде. Жазушы тілінің шеберлігі, оралымдығы оның авторлық баяндауларынан да, табиғат суреттерінен де, геройлардың сөздік, портреттік сипаттарынан да әрдайым айқын сезіліп отырады. Қазақтың ғасырлар бойы жасалып, молығып келген тіл байлығын жазушы жете игерген және сонысын өзінің романдарында мейлінше мол әрі шебер пайдаланған. Яғни, ол туған тілінің бойынан бейнелілік мол қуат тапты. Бұл заңды да. Өйткені қандай сөз суретшісі болмасын тыңнан тіл жасай алмақ емес. Бірақ ол халық тілін молықтырады, оны жаңа сөздермен, сөз тіркестерімен байытады, ол өз халқының тіл байлығын мол пайдалана отырып, қазақтың әдеби тілін жаңа биікке көтерді. Қазақтың әдеби тілі, жалпы, революциядан бұрын-ақ қалыптаса бастағанмен, реалистік көркем прозаның тілі әдебиетімізде осы жанрдың туып, дамуына байланысты қалыптасып жетілді. Бұл ретте М. Әуезов романдарының атқарған ролі ерекше. Жалпы алғанда, қазақтың қазіргі әдеби тілінің байлығы мен алуан түрлі қырын, оның суреттеушілік мүмкіншіліктерін М. Әуезовтың Абай туралы романдары мейлінше анық танытты.

Халық тілінің сөздік қорын, лексикалық байлығын жете игерген жазушы көп реттерде қолданудан бекер ұмыт болып, ескерусіз қалып бара жатқан сөздерді аршып, екшеп пайдаланады немесе жайшылықта айтылып жүрген сөздерге тың мағына, жаңа бітім беріп, жаңғырдыра, жайната қолданады. «...Бір уақыт ол әке сөзінің сарын, ағымын тындайды. Кейбір өзі білмейтін қиын, жаңа сөздерін ұстап қалады. Әлдекімге қаптап, зіркілдеп сөйлеп отырған әке сөзі бұған бір жоруыл шабуыл үстіндегі шұбырынды, ұзақ сарын сияқтанады. Кейде ұғымсыз сөзден іші пысып, әкесінің пішін тұлғасына қарап, қадалып қалады». Осы бір шағын үзіндіден алыс, тартыс үстіндегі Құнанбайдың бүкіл тұлғасы көз алдымызға келеді. Әдетте «Қаптау» деген сөз толассыз мол қимылды, көптің қимылын білдіреді. (Мысалы, қалың қолдың қаптауы, т. б.) Жазушы осы сөзді жана орында қолданып, оған тың мағына бітіріп, ерекше қызмет атқартқан. Бұл сөз ашу-ыза үстінде Құнанбайдың қарсы жақты жеп қоярдай, түтіп жіберердей болып сөйлейтінін шебер бейнелейді. Немесе, Әбішпен ең алғаш кездескен сәтте скрипка тартып тұрған оған телміре қа-

рап қалған Мағрипаға Дәрмен «Жігіт жақсы емес пе?»— деген сұрақ бергендегі қыздың жан толқындарын жазушы былай суреттейді: «Қыз күлмей, томсарыңқырап жүзін бұрды. Енді Әбішке қарамауға тырысты. Ешбір жанға ашылып көрмеген үркек сұлу жанағы оқыс сұрақтан қысылып, тығылып қалғандай. Өз ішіндегі сондайлық сәл бүлінуімен ол ендігі суық өзгерісін аңғармай да қалды». Халық ұғымында «үркек» деген сөз тек малға, оның ішінде әсіресе жылқыға байланысты қолданылады. Ал, М. Әуезовтың дәл осы жерде қолдануында бұл сөз әлі ешкімге беті ашылмаған жас қыздың соған орай албырттығын, сол бір сәттегі оның сезім күйін әсерлі елестетеді.

Жазушы сөзді орнымен, шебер қолдану арқылы адамдардың характерін де ұтымды ашып тастайды. Бір ғана мысал келтірелік: «Абай жолы» романының алғашқы бір тарауында болыс сайлауы суреттеледі. Құнанбай балалары бұл жолы болыстыққа Оспанды сайламақ болады. Олар ояз Қазанцевқа көп пара береді. Бірақ Оразбай, Жиреншелердің астыртын әрекетімен Оспан болыстыққа өтпей қалады. Бұл тек Құнанбай балаларын ғана емес, олардың жақтасы Қазанцевті, оның әйелі Анна Митрофановнаны да қатты шошытады. Ол «как так!» деп қатты айғайлап жібереді. Ал, орысшадан түк хабары жоқ, дүлей Оразбай, Жиреншелер «Ояздың қатынына шейін көтек» деді — деп әбден даурығады. Міне, осы бір сөз арқылы-ақ жазушы Оразбайлар тобының қуыс кеуде надандығын ғана емес, сонымен бірге олардың әулекілігін, әпербақандығын да жеткізіп бере алған.

Жазушы жекелеген сөздерге ғана емес, тұтас сөз тіркестеріне де тың бітім беріп, жаңғырта қолданады. «Бейуақ еді. Кеш қараңғылығы қоюланып келеді. Үлкен үйдің бұрыш-бұрышынан қарауытып түн туып, тұтасып келе жатқан тәрізді». Мұндай тың бітімге ие болған жаңа мағына беретін суретті сөздер мен сөз тіркестерін романнан мейлінше көп кездестіруге болады. Әрине, М. Әуезовтың тіл шеберлігі тек осындай жекелеген сөздер мен сөз тіркестерінде ғана емес. Бірақ бұл келтірілген мысалдардан жазушы сөзге мейлінше ұқыпты, жауапты қарайтындығын көреміз. Ол сөзді саралап, екшеп, салмақтап қолданады. Оның сөйлемдерінде әр сөз өзінің орнында тұрады. Оны басқа жерге қоюға болмайды. Сондықтан да ондай сөз автордың ойын барынша дәл, толық, айқын жеткізіп береді және образдың, картина-ның бөлінбес бір бөлегіндей сезіледі.

М. Әуезов тілінің синтаксистік құрылысы күрделі

алуан түрлі болып келеді. Ол білдіретін ойының кеңдігіне, тереңдігіне қарай сөйлем құрылысын да құбылтып, өзгертіп отырады. Жазушы күрделі синтаксисқа, құрмалас сөйлемге көп ұмтылады. Бұл оның өмір шындығын, құбылысты, геройлардың психологиясын терең, толық күйінде суреттеп беру тілегінен туады.

Абай туралы романдарда геройлардың тілі мен сол кездегі дәуірдің тілі қалай берілгендігі де ерекше назар аударуды қажет етеді. Әуезов геройларының тілі олардың өздерінің дүние тануларына, ой өрістеріне, характерлеріне қарай алуан түрлі, әр нақышты болып келеді. Құнанбай, Бөжей, Қаратай сияқты билердің тілінде астарлы мағыналы, тұспал сөздер мол.

Мысалы, Бөжеймен ұстасып жүргенде Құнанбай оны қаймықтырмақ болып, мынадай сәлем жолдайды: «Бөжей арыз беріп, аяғымнан алғанын қойсын! Болмаса, сұр шекпенді кигізіп, бойын кездеп, айдақанша тоқтамаспын!» Осы сөздерге Бөжей де орайлы жауап қайтарады: «Көк шекпенді біздің мырза пішкен жоқ, құдай пішкен. Кім киерін көрерміз...»

Сол сияқты Майыр мен екеуінің сөздерін аударғанда «қымындап қозғақ қағып» жалтақтаған «қасқа бас тілмашқа» Құнанбай былай деп зекиді. «Ей тілмаш, осы саған «әке» дейін, жарықтығым, тек дегенімді түгел жеткізші!.. Ін аузында отырған ақкөт торғай сияқты қылпқылп еткенінді қойшы осы!»... Ал, қажылыққа аттанғалы жатқанда туыстарымен, жанашыр жақындарымен қоштасар алдында айтқан сөздерінен Құнанбай мінезінің тағы бір қыры байқалады: «...Аз ба, көп пе, бұйрықты күндерді туыс боп, бауырлас боп бірге кештік. Сол маған қанағат. Үбірлі-шүбірлі боң тіршілік кешіп жүргенмен, әрқайсымыздың өлім қазамыз өз бөсімен, оқшау келеді. Тобыннан, шоғырыңнан айыра келеді. Ол келген соң қай жерде келгенінде, қай сәтте келгенінде не таңдау бар? Қуыс шатты ең соңғы мекені еткен кәрі арқардың келте соқпағындай аз тірлігім қалды. Менің ендігі қысқа жолыма сендер де енді кешірім етіндер...»

Бұл сөздер Құнанбайдың характерін, оның сөйлеу ерекшеліктерін танытып қана қоймайды, сонымен бірге олардан өткендегі қазақ билерінің шешендік сөздеріне тән болған тақпақтап, астарлап айту тәсілін де анық аңғарамыз.

Базаралы мен Дәркембайдың сөйлеген сөздерінен нағыз халық тіліне тән тазалық пен алғырлықты, шешендікті айқын көреміз. Тентек ояз Қошкиннің жаласымен

Семейге шақыртылып, каталашкаға отырғызылған Абайдың артынан іздеп келгенде Базаралы былай дейді: «Жолдасын таппаған ер азады, басшысын таппаған ел азады, десе болады. Жолдасты да, басшыны да тауып мерейім асып тұрған күнім осы! Байлау біреу-ақ. Не Абайды аман шығарып ап, күле жайнап бәріміз елге қайтамыз. Немесе Базаралы бас қняды да, осыдан ел бетін көрмей айдауға кетеді. Қияға кетеді. Тек өкінбей кетеді бұл жолы!» Жолдастыққа берік адалдығын әрі қайсар турашылдығын Базаралы осылайша бүкпесіз сөздермен сездіреді. Бірақ ол мұнысын тапқырлықпен танытады.

Шығарманың басты геройы Абайдың тілінің де ерекшеліктері бар. Абайдың сөзінде халық тілінің жоғарыда айтылған қасиеттері — тазалық, шешендік мол болумен бірге образдылық, бейнелілік, поэтикалық сипат та көп. Оның сөздерінен ақын адамның жан толқындары, сезімталдығы, әсерленгіштігі, тапқырлығы да анық танылып отырады. Сонымен қатар Абайдың өзінің әр кездегі тілі бірдей емес, бала шағындағы, жас кезіндегі Абайдың тілінде біраз юмор, тапқақтап сөйлеуге тырысушылық болғанмен, жалпы алғанда, оның тілі өзі алуандас басқа кейіпкерлердің тілінен көп ерекшелене бермейді. Ал, өссейген шақтағы, орыс ойшылары мен жазушыларының шығармаларымен танысып, солардан аударып жүрген кездегі Абайдың тілі бұдан әлдеқайда өзгеше. Оның бұл тұстағы тілінен орысша ойлаудың, образды түрде ойлаудың, кітап тілімен сөйлеудің әсері мен айқыш-өрнегін мол табамыз. Бұл заңды да. Өйткені үлкен ақын, ойшыл, философ Абайдың ойын бейнелеу үшін жазушы оны осылайша сөйлетуге тиіс.

Тарихи тақырыпқа арналған шығарма болғанмен М. Әуезовтың романдары қазақтың қазіргі әдеби тілімен жазылған және сонымен қатар оны белгілі дәрежеде байыта, молықтыра түскен, жаңа биікке көтерген. Жазушы архаизмді өте сирек қолданады. Өткен заманның ескі әдет-ғұрыптарын суреттегенде, геройларын сөйлеткенде ғана жазушы архаизмді орнымен, мөлшерімен пайдаланады. Сол кездегі халықтың тұрмысы мен кәсібін көрсеткенде, геройлардың сөйлеу ерекшеліктерін танытуда кейде архаизмді қолдану арқылы жазушы сол суреттеліп отырған дәуірдің, әлеуметтік ортаның колоритін шебер жеткізіп бере алған.

М. Әуезовтың тіл шеберлігіндегі осындай алуан түрлі

ерекшеліктер қосыла келіп, оның өзгеге ұқсамайтын жазу манерін, өзіндік стилін құрайды. Расында да Әуезовтың тілін, стиль ерекшеліктерін басқа ешбір жазушының көркемдік тәсілімен шатастырмай, айқын тануға, айтпай-ақ білуге болады. Мысалы, Абайдың ақындық шабыты келіп, толғанып отырған бір сәтін жазушы былай суреттейді: «Көзі жасаурай, ерні жыбырлай отырып, Ақшоқының қос бніктеріне анда-санда көз тастайды. Бірақ, қараған нәрсесін бұл халде көріп отырған көз емес. Ол қазір ойдың көзі. Гебірене толқыған ақын толғауының көзі. Қолы шек пернені термелеп, жебелей береді. Кеше жатарда да осы бір сарынды алыс бір ызындай, зейіні шалып қап еді.

Қазір сол саз есіне де, домбырасының шегіне де тап түсіп, орала кетті. Тағы да тарта отырып, ақырын үн салып, күңіреніп көріп еді, келген скеп...» Міне, мұнда М. Әуезовтың өзіне ғана тән сөз байлаулары, көркемдік бояу, бейнелеулер бар.

Тіл молдығын жете игеруі, тіл шеберлігіне еркін жетілуі арқасында жазушы қандай құбылысты суреттесе де, оның ішін-тысын бірдей ақтарып көрсетеді. Бірақ қашан да сарқылып қалмайды, қысылмай, қымтырылмай, оралымды жазады, тынысы кең, еркін сезіледі. Сонымен қатар М. Әуезовтың тілі бұған қоса образды әрі ойлы болып келеді. Жазушының авторлық баяндауларында да бейнелілік ерекшелік мол. «Абай жолының» екінші кітабындағы базар суреттелген жерді мысалға алып қаралық: «Жаяу базардың окшау бір белгісі: ең әуелі тынымсыз бұлдыр-бұлдыр, дабыр-дабыр, құжынап қайнап жатқан дүние. Үздіксіз, тынымсыз мол сөздің селі қасыңнан ағып тұрғандай болады. Мындаған ауыздар, өңшен құлақсыз, тыңдаусыз, тынымсыз ортада тек қана өзінің сөздерін қайнатып, ақтарып жатқандай. Абай қайран қалып күле түсіп әлі құлақ салып тұр. Ендігі бір аңдағаны жаңағы мың ауыздың толассыз, тоқтаусыз, салдырлатып айтып жатқандары қай тілдегі сөз екені де аңғарылмайды. Не сөздер екенін талай тыңдап тұрсаң да, айырып болар емес».

Міне, осы үзіндіні оқығанда «құжынып қайнап жатқан дүниені» өз көзіңмен көргендей, бірімен-бірі жарыса, дуылдаса сөйлеген көп адамның тынымсыз да түсініксіз үнін өз құлағыңмен тыңдап қалғандай боласың. Өйткені, автор өзі көрсетейін деп отырған нәрсесінің суретін айнұтпай беретін бейнелі сөздерді екшеп, талғап колданған. Осылай ету арқылы жазушының «жаяу базардың»

көрінісін мейлінше шебер бере алғаны соншалық — тіпті оны басқа суреттермен дәл мұндай айқын елестетуге болмайтын тәрізді.

«Абай жолының» екінші кітабының тілінде бұрынғы романдардың тілінен бір ерекшелік бар. Яғни, соңғы кітапта, әсіресе оның алғашқы тарауында діни кітаби сөздер бірсыдырғы жиі ұшырасады. Бірақ бұған қарап романның тілі шұбар, түсініксіз деген байлау жасауға болмайды. Автор мұндай сөздерді өз тарапынан берілген баяндауларда қолданбайды, тек дін иелерінің аузына салады және солармен айтыс-тартысқа түскен шақтарда Абай да ара-тұра сондай сөздер айтады. Өзі бейнелеп отырған діни адамдардың ой-өрісін, түсінік дәрежесін таныту үшін, олардың ішкі дүниесін тереңірек аша түсу үшін жазушы мұны әдейі қолданған.

Жазушылық шеберліктің мұндай биігіне Әуезов толассыз іздену көп еңбек ету арқылы және орыстың классик жазушыларының, сондай-ақ қазіргі орыс совет әдебиетінің көрнекті өкілдерінің реалистік дәстүрлерін, творчестволық тәжірибесін дамыта игеру, солардан үйрену арқылы көтеріле алды. Орыстың басқа классиктерінен гөрі Лев Толстойдың көркемдік әсері М. Әуезов творчествосында әсіресе айқын сезіледі. Бұл ретте жазушының өз геройларын психологиялық жағынан терең сипаттаудағы, типтік характерлер жасаудағы шеберлігін, тарихи дамуының заңдарын жете білуге ұмтылатынын атап айтуға керек. Сондай-ақ Л. Толстойдың автордың өз тарапынан берілетін, бірақ геройлардың ішкі монологына немесе диалогына ауысып кететін мінездеу әдісін де М. Әуезов мол қолданады. Сөйтіп кейіпкерлерінің характерін романның негізгі идеясына сәйкестендіре отырып, мейлінше шебер әрі шынайы түрде ашады.

Сол сияқты, М. Әуезов романдарында геройдың ой-өрісі, түйсінулерінің авторлық баяндауға әсер ететін, із қалдыратын мезеттері де бар. «Абай» романының бірінші кітабында Құнанбайдың жас бала Абайды өзімен бірге Қарқаралыға ала барғаны баяндалады. Сол сапарда Майбасардай ағалар Абайға қайтарда сенің қайына соғамыз деп қалжындайды. Абайдың осыларға байланысты өзінің қайын жұрты жайындағы ойларын автор былайша баяндайды: «Оның (Алшынбайдың — А. Н.) ата-тегін де бар Тобықты, бар Қарқаралы «Қаракөк» деп атайды. Алшынбай белгілі би Тіленшінің баласы, одан арғы атасы Қазыбек би. Осының бәріне қарағанда Абайдың қалыңдығы Ділда тіпті бір үлкен, асқақ

жердің қызы тәрізденеді. Сол қалындықтың қалың малы да осал болмаған болу керек. Өйткені, Құнанбай аулынан Қарқаралыға қарай шығатын топ-топ жылқы, түйе көбінше осы Алшынбай аулына барушы еді. Жалғыз ғана құдалық па, жоқ басқа ілік пе әйтеуір Алшынбай, Құнанбай әбден айқасқан, ішек-қарын араласқан дейтін жақындардың өздері». Бұл үзіндіден авторлық баяндауға кейіпкер түйсінудің ерекше бір реңк беріп тұрғаны анық көрінеді. Оның үстіне жазушы Құнанбай мен Алшынбайдың ымы-жымы бір екендігін және олардың паракорлығын да ұтырлы сездірte алған.

Кез келген әдебиетте бейнелі сөздер, теңеулер мен балаулар көбінесе сол халықтың ұғымына, тіршілік кәсіп жағдайларының өзгешеліктеріне байланысты қолданылады. Жас Абайдың әкесі Құнанбайдың қасы мен қабағына қарап, оның анысын андап өскенін жазушы былайша суреттейді. «Бала ес білгеннен бері қарай әкесінің қабағын жұтаң қыста күн райын баққан кәрі бақташыдай бағып, танып өскен». Бұл — бар тіршілігі мал бағуға байланысты болған халықтың ұғымына соншалықты жақын, етене әрі кейіпкерлердің характерін де едәуір байқатып тастайды.

М. Әуезов қазақтың ауыз әдебиетін, оның үлгілерін жетік біледі. Бұл оның жазушылық шеберлігіне де әсер етпей қоймаған. Мұны эпопея тілінің молдығы мен суреттілігінен, шешендік өрнек-нақыштарынан ғана емес, сонымен бірге автордың фольклорлық сөз айшықтарын кейде тікелей қолданатындығынан да байқаймыз. «Абай жолы» романының бірінші кітабында жазушы Оспанның баласы жоқтығын және осыны арман ететіндігін айта келіп, оның осы жарым көңілдігін былайша білдіреді: «Осы бір жай оны сыңар мүйіз бұғыдай, сынық канат сұңқардай етіп, көңілін санадан солдыра беретін». Сол сияқты, Оспанның әр қимылынан сескеніп, Оразбаймен құда болысу үмітінен шайлығып қалған Тәкежандардың халін жазушы былай суреттейді: «Тәкежан ауылының белге соққан жыланды боп, әзірше титығы құрып тұрғаны да мәлім». Кейіпкерлердің диалогтары мен репликаларын былай қойғанда, өзінің авторлық баяндауларында да М. Әуезов осылайша фольклорлық бейнелі сөз кестелерін орайын тауып қолданып отырады.

Абай өзінің өлеңдері мен поэмаларында, ғақлияларында қазақ тілінің байлығын жете баурады, оның бейнелік қуатқа толы сан алуан кырларын суреткерлік алғырлықпен аша білді. Сонымен бірге ол қазақтың әдеби

тілін тың тіркестермен, соны сипаттармен байыта, ажарландыра түсті. Абай туралы роман жазған автордың осы жаймен санаспауы, яғни Абайдың поэтикалық тілінің лексикалық қоры мен көркемдік ерекшеліктерін ескермеуі, пайдаланбауы мүмкін емес. М. Әуезов та осылай еткен. Ол өзінің эпопеясында Абай шығармаларының сөздік қорын, тілдік ерекшеліктерін молынан пайдаланған. Мұны ең алдымен эпопеяның негізгі кейіпкері Абайдың тілінен, оның монологтары мен репликаларынан әсіресе анық көреміз. Жазушы Абай тілінің эволюциясында, ондағы суреттілік пен бейнелілікті де мол қамтып көрсете алған. Сондай-ақ романдардың тілдік жаңалықтарынан да жазушының Абайға сүйене, одан үйрене отырғанын байқау қиын емес.

М. Әуезов романдарының ең басты көркемдік қасиеттерінің бірі олардың реалистік қуатқа толылығында. Бұл, ең алдымен, жазушының өзі бейнелеп отырған дәуірдің, ортаның сипатын жеткізе танытатын типтік оқиғаларды тандап алып, оларды реалистік түрде шынайы бейнелей алуында. Жазушы қазақ халқының өткен ғасырдағы өмірі мен тағдырын типтік образдар, типтік көріністер арқылы бейнелеп қана қоймайды, сонымен қатар тарихи құбылыстарға терең де дұрыс ғылыми талдау береді. Бұл шын мәнісіндегі тарихи романдарға тән қасиет. Осы жөнінде Белинский: «Тарихи роман — ғылым мен искусство бейнебір тоғысып кететін арна сияқты», — дейді. Осы ерекшелік Абай туралы романдардан әсіресе күшті сезіледі. Көптеген зерттеушілердің Абай туралы романды қазақ халқының өткендегі өмірінің энциклопедиясы деп заңды түрде атауы да осыдан.

Тарихи тақырыпқа арналғанымен, Абай туралы эпопея — социалистік реализм әдісімен жазылған шығарма. Әдебиетшілеріміздің арасында социалистік реализм социалистік құрылыстың тәжірибесі негізінде ғана туады, тек совет тақырыбына арналған, социалистік шындықты қамтитын шығармалар ғана социалистік реализм әдісінің туындылары саналады деген жаңсақ ұғым болғаны мәлім. Олар Горькийдің социалистік реализм әдісінің қалыптасуы жайында айтқан пікірін жадағай түсініп, бұрмалап қолданды.

Шындығында, тарихи беллетристика да социалистік реализм әдебиетінің бөлінбес бір саласы болып табылады. Тарихи романшы өткен замандарға қазіргі күннің тұрғысынан, яғни бізді социалистік революция көтерген биіктің дәрежесінен қарауға тиіс. Сонда ғана социалистік

реализм әдісімен жазылған шығарма жасай алмақ. Бұл жазушының өмірге көзқарасына, оның эстетикалық концепцияларына тікелей байланысты. Сонымен бірге социалистік реализмнің принциптері тарихи тақырыпқа арналған шығарманың мазмұны мен формасының барлық элементтерінен айқын танылуға тиіс.

Социалистік реализм әдісінің негізгі бір сипаты оның орнықтырушылық қуатында. Осы орнықтырушылық пафосы Абай туралы эпопеяда идеялық-көркемдік зор қуатпен берілген. Мұны романның басты геройы Абайдың мұрат-мақсатының жарқын болашақты аңсау, сол жолда қайрат-қажырды қайтарусыз арнап алысу сарынымен астасып жатқандығынан, оның ой-толғаныстарының оптимистік қуатқа толылығынан ғана емес, сонымен бірге шығарманың бүкіл тынысынан, рухынан мейлінше айқын сеземіз. Оның үстіне, беймезгіл дәуір шындығын бейнелеуге арналған тарихи шығармада сол заманның қаралы күштерін әшкерелеудің, жоққа шығарудың өзі де біздер үшін орнықтыру пафосы болып табылатындығын естен шығармау керек. Құнанбай, Әзімбай, Оразбай образдарымен бейнеленген надандық пен әділетсіздік дүниесін сатиралық тілмен сынау арқылы жаңашыл да жарқын идеяларды орнықтырып отырғандығы күмансыз.

Абай туралы романдар М. Әуезовтың суреткерлік шеберлігін айқын танытты. Бірақ бұған қарап ол өзінің творчестволық мүмкіншіліктерін сарқа тауысты деген ұғым тумасқа керек.

М. Әуезовтың суреттеу құралдары мен көркемдік бояулары алуан түрлі, сан қилы. Эпопеядағы негізгі планда алынған немесе эпизодтық қана роль атқаратын көптеген геройлардың барлығының да өзіндік кейіппен дараланып мүсінделуі бір-біріне ұқсамайтын табиғат суреттері және басқалар — осының айғағы.

Біздің азды-көпті талдауларымыз Абай туралы эпопеяның идеялық мазмұнының тереңдігі мен көркемдік ерекшеліктерін толық қамтыды деуден біз аулақпыз және бұл мүмкін емес екендігі де хақ. Бірақ бір нәрсенің ақиқаттығы аян. Ол — М. Әуезов романдары өздерінің ғажайып көркемдік қуатымен ұлттық әдебиетіміздің дамуына мол да ерекше әсер етіп отырғандығы.

Бұл ретте үлкен жазушымыз Ғ. Мүсреповтың мына бір сөздерін еске түсіре кетуді орынды санаймыз: «Абай» романдары қазақ совет прозасының қалыптасуына көмектесумен бірге, шығарма алдына қойылар талап

дәрежесін жаңа бір биікке көтерді. Жазушылық өнерден үміті бар жасымыз да, жасамысымыз да «Абайдан» үйрене де, сүйсіне де отырамыз. Ең алдымен, «Абай» романындағы образдың көбі-ақ, әсіресе Абайдың өзі Белинский айтқан «таным бейтаныс» дәрежесіне көтеріле алған. Ақын Абайды әрқайсымыз қалай ұғынсақ, ішкі-сыртқы сипатымен қалай көз алдымызға әкеле алсақ, Мұхтар Абайды сол бейнеде көрсете алады». Бұл — тек әдебиетшілердің ғана емес, сонымен бірге бүкіл халықтың Абай туралы эпопеяға тұтастай берер бағасы.

Социалистік реализм әдебиетінің көрнекті табыстарының бірінен саналатын «Абай» және «Абай жолы» романдары қазақ совет әдебиетін жаңа биікке көтерді және оның бұдан әрі даму жолындағы творчестволық мүмкіндіктері мол екендігін терең де айқын танытты.

М. Әуезов өзінің бұл романдарын ұзақ жылдар бойына қажырлылықпен сарыла еңбек етудің, толассыз да телегей творчестволық ізденулердің нәтижесінде ғана жасай алды. Халқымыздың өткендегі жартығасырлық өмірінің көркемдік тарихы, энциклопедиясы болып табылатын бұл шығармалар уақыт озған сайын зерттеушілер мен жұртшылықтың назарын өзіне мол аударып отырмақ, олар жайында талай-талай пікірлер айтылмақ. Өйткені, М. Әуезов романдарының идеялық тереңдігі мен көркемдік кемелділігі осыны талап етеді.

Өзінің осы тамаша эпопеясы арқылы М. Әуезов ұлы ақынымыз Абайға арнап жоқтық та таңбасын түсіре алмайтын, уақыт та уытын дарыта алмайтын ғажайып көркем ескерткіш жасады. Ақынның сахарада, қазақ топырағында орнаған бұл ескерткіші оның нұрлы бейнесін бүкіл әлемге паш етпек... Сүйікті жазушысына халқымыз осы үшін де дән разы.

СУРЕТКЕР ШЫНШЫЛДЫҒЫ

Нағыз көркем шығарма оқушының ойына ой қосымен, рухани қазынасын байытумен бірге оның алдына автордың өзінің де жан дүниесін ашып салады. Әсіресе дәл сол шығарманы тудыру үстіндегі творчество азабына толы ойлары мен тәжірибелері және оның өмірге, шындыққа деген көзқарасы, суреткерлік құштарлығы байқалмай, белгі бермей қалмақ емес.

«Әлдебір тарихи музейде ұзақ сарылып, ғасырлар

сырына, замандар шынына куә болған қымбат та қызық мұраның қошыржай қоймасын қапысыз қараған, армансыз ақтарған адам енді бірде кең көшеге шықты да, көктем күнінің нұр-шұғыласына малынған көше бойындағы көп құрлысқа көз тоқтатты делік. Не аңғарар еді? Неге таңданаар еді?»

Өзінің көзі тірісінде жарияланған ең соңғы мақаласында жазушы Мұхтар Әуезов өзі жайында осындай бір шартты салыстыру жасаған еді. Әрине, мұнда дәл қазіргі заман тақырыбынан, қазіргі дәуірдің ұлан-ғайыр шындығынан қаймығу да жоқ болатын. Қайта бұл сөздерден халықтың өткендегі тарихының аса шыншыл, аса бір көркем шежіресін жасаған үлкен, үздік суреткердің енді бүгінгі өмір жайын толғамақ болған арманы және соны жүзеге асыруға іңкәр құштарлықпен ден қойғаны да аңғарылар еді.

Жазушы сол мақаласында: «Аяулы Абайыммен қош айтқанымә міне екі жыл. Содан бері бүгінгі шындықтан шығарма жазсам деген ойдан бір күн ажырап көрген емеспін»,— деген де бір сыр бар.

Осы ой жазушыны әрдайым толғандырумен болған. Бұл ойлардың мәнділігі тек солардың ақиқаттығында ғана емес, сонымен бірге өнімділігінде, өрелігінде де еді. Ұлы уақыт ұлы әдебиет жасауды талап ететінін терең түсінген жазушы сол әдебиет қандай болуы керек екендігі туралы ой тербемей қалмады. Ол ұлы жетіжылдыққа, коммунистік қоғам орнатып жатқан ұлы дәуірге лайық ұлан-ғайыр эпос жасалуға тиіс деп білді. Рас, шағын шығармалармен де шалқар шындық танытуға болады. Әйтсе де, уақыттың қайталанбас ұлылығын бар күрделі күйінде бейнелеу үшін кең құлашты, зор тынысты ірі шығармалар қажет. Эпостық сипат тек оқиға қалыңдығынан ғана емес, шығарма геройларының сом тұлғаларынан, олардың іс-әрекеттері мен ерекше биік ақыл-ой дәрежесінен де танылуға тиіс.

Жаңа тақырыпқа еміреніп бет бұрғанда жазушы осындай кең құлашты, кесек шығарма беруді, яғни замандасымыздың эпосын жасауды арман еткен еді.

Жазушы ойға алған көп томдық романның бірінші кітабының бірнеше тарауын жазып үлгірді, бастан-аяқ, толық күйінде тамамдай алмай кетті. Романның сол тараулары бас құрап «Өскен өркен» деген атпен жеке кітап болып шықты.

Роман жайында сөз болғанда жазушының жаңа тақырыпқа бет бұрған талабын ғана айту, соны ғана құп-

тау мүлдем аздық етер еді. Бұған қоса суреткердің жаңа тақырыпқа барудағы, оны зерттеп, игерудегі негізгі ойлары мен тенденциясы, авторлық позициясы да айрықша көңіл аударуға тұрарлық. Совет халқының коммунистік қоғам орнатуға құлшына кіріскен тегеуірінді еңбегі де, асқақ ақыл-ой дүниесі де көркем бейнеленген шығармалар өте-мөте қажет екендігін терең ұғынған жазушы бұл тақырыпты шешу үшін әдебиетте сапалық жағынан соны, тың ізденістер керек деп білді.

Жаңа романын жазуға кірісер алдында жазушы Оңтүстік Қазақстанның көп жерлеріне талай рет барып аралап, нағыз еңбек ерлерімен, ондаған адамдармен жүздесіп, өзінің болашақ қаһармандарының қалың ортасында болды. Бірақ жазушы мол ойлап пішкен жаңа эпосқа да, оның бірінші кітабы да — сол бірер сапардың нәтижесінде ғана туа қалуы ықтимал еді деп тұжырымдауға еш болмайды. Жазушының халықпен, оның өмірімен байланысы бұдан әлдеқайда терең де, аумақты да болатын. Ал сол сапарлар, соған байланысты туған ойлар жазушыны болашақ нақтылы кейіпкерлерін таңдай білуге, олардың образдарының әралуан қырларын екшеп ұғына білуге көздегені күмәнсіз.

Біздің замандасымыздың, яғни алпысыншы жылдар адамының бейнесін, оның өсу белестеріндегі өнегесін, ұрпақтан ұрпаққа ұласар үлгісін жазушы осы айтылған қалыпта барлап ұғынады.

Романдағы кейіпкерлердің, коммунистік мұраттар жолындағы күрескерлердің бейнелерін мүсіндеуде жазушы осыны негізгі өлшем етіп ұстаған. Бұл партияның облыстық комитетінің бірінші секретары Карпов образына әсіресе орайлас. Өзіне беймәлім сыры көп облыстың өткені мен бүгінгісін, болашағын түсініп қана қоймай, халықтың қайрат-қажырын шындап ұйымдастыра білу Карповқа онайға соқпайды.

Карпов бойында басқарушылық мол тәжірибемен бірге жан дүниесі жарқын да терең, ойшыл адамға хас қасиеттер мол. Ол үшін ең бастысы, ең қымбат нәрсе — совет адамы, соның тағдыры мен қамы. Оның бұл қасиеті романның әр тарауында да жарқырап ашылған.

Қайсыбір шығармаларда қазіргі заман адамы өз характерінің іс-әрекеттерінің бір қырымен ғана көбірек бой көрсетеді. Түптеп келгенде бұл тәсіл жазушыны схемаға, трафаретке ұрындырмай қоймайды. Өйткені, автор өзі алдын ала болжап, кесіп-пішіп қойған ауқымнан аса алмай қалады, сол шектен өзінің кейіпкерлерін де асыр-

май тастайды. Әдебиетте біріне-бірі егіздің сынарындай ұқсас, әредік канатсыз кейіпкерлер осылай туады.

М. Әуезов қазіргі заман адамын бұлайша тараң шеңберде алып бейнелеуге қарсы болатын. Өйткені, жазушының ойынша «біздің замандасымыз — барша қауымның бақытын тілейтін, жалпақ дүниенің, жұмыр жердің жан лебін жүрегімен ұғатын адам. Оны тебіrentпейтін нәрсе жоқ. Ел өмірі, достар мен қастар жайы ойын бөлумен бірге оны саясат та, ғылым да, өнер де, еңбектегі жеңіс пен жетімсіздік те қоса толғандырады».

Жазушы Карпов образын осындай қалыпта бейнелеуді мақсат еткен. Карповты қазақ халқының еңбегі мен күресі ғана емес, оның өнері мен әдебиеті де, дәстүрі мен салты да, солардың болашағы да қызықтырып, ойға қалдырып отырады. Соның бәр-бәріне ол үлкен мемлекеттік тұрғыдан көз жіберіп, ой түйеді. Карповтың коммунистік принциптілігі, асқақ адамгершілік қасиеті оның «қар жастанып, мұз төсенген» шопандардың қамын ойлап күрескен, қарапайым адамдардың тағдырына арасашы болған әрекетінен, болашаққа көз жіберіп, өмірге батыл араласуынан анық байқалады.

Карпов адам атын ардақ тұтады. Ол зор ақыл-ой иесі. Сондықтан да совет адамының тағдыры, бақыты мен қайғысы, қуанышты күлкісі мен таза көз жасы оған етене жақын, түсінікті. Осының бәрі Карповтың іс-әрекеттерінің, шеңберін кеңейтумен бірге оның рухани тұлғасын да биіктете, байыта түскен. Ол — нағыз орыс коммунистерінің, лениншіл күрескерлердің типтік өкілі.

Жазушы Карповты еңбек етіп жүрген ортасымен тығыз байланыста алған. Әлім Ерімбетов, Алмасбек Жайлыбеков, Жарасовтар да — Коммунистік партияның идеяларын халық арасында таратушылар, коммунистік қоғамның материалдық және рухани игіліктерін барынша мол жасау жолында жан сала күресушілер.

Романда адам айтқысыз қиыншылықтарға қарамас-тан, ересен еңбек етіп жүрген шопандардың, халық өкілдерінің образдары да қамтылған.

Совет жазушысы өмір шындығын, оның күңгейі мен көлеңкесін реалистік қалыпта бейнелей отырып, бұдан да нұрлы ертеңімізге тезірек жету ісіне творчествосымен ықпал етуге тиіс. Мұндай қызметті әлеуметтік тынысы кең, нағыз шыншыл шығармалар ғана атқара алмақ. Өмірді ілгерілеу жолындағы күрес майданы деп ұқпаған, идиллия деп білген жазушының қаламынан мұндай шығарма тұмақ та емес.

«Литературная газетада» жарияланған «Қазіргі роман және оның геройы» деген мақаласында жазушы мынадай бір ой түйіп еді: «Жайлауларды жайлаған шопандар мен олардың бала-шағасының өмір-тіршілігі бөгде сөз. Жағдайлары өте көңілсіз, оны өзгертпей, ондамай болмайды. Республикамызда мал өсіру жайында мәжіліс-мәслихаттар жиі болып тұрады. Онда мал басын көбейту жайында қызу айтыстар өтеді, құлаш-құлаш қарарлар қабылданады. Ал бірақ шопан туралы, мектепсіз, кітапсыз, газетсіз, дүкенсіз, моншасыз, емханасыз, адам тұруға азды-кем қолайлырақ баспанасыз азиялық алыс түпкір, меңіреу мекен-жайлар туралы ой түспейді басымызға».

Осындай келелі, кезек күттірмейтін мәселе де романда өз орнын тапқан. Бірақ бұл желі онда көзге шыққан сүйелдей болып та тұрған жоқ. Жазушының көреген көзі көп нәрсені жіті байқап, алдымызға ашып салған, соған қаһармандарының назарын аударып, ой тастаған.

Романның үшінші тарауының соңында өткен заманда болған аса бір ауыр, азалы оқиға баяндалады. Бұл — Алуа жайындағы аңыз. Жақын достарының айтуынша, жазушы осы қайғылы аңызды роман желісіне енгізу немесе енгізбеу жайында қатты ойланып-толғанған. «Мұндай қатал оқиғаны келтірсем, еліміздің атына нұқсан келіп жүрмей ме, халқымызға тас бауыр деп қарамай ма? Бірақ, жер жүзі әдебиетінің үлгісін алсақ, оларда да трагедиялы жайлар аз ба? Соларға қарап халықтың қасиетіне мін тағуға бола ма?» — деген.

Әрине, Алуа трагедияларының сыры да, себебі де сол кездегі өгей заманда, қатыгез жандарда. Оның үстіне автор осы көріністі тегін ала салмаған. Романда осы оқиғаға орай, соған салыстырыла әрі қарама-қарсы қойыла отырылып берілетін астарлы бір желі бар. Ол Айсұлу басындағы трагедияға байланысты.

Романда Айсұлудың, оның анасы Нұрбүбінің қиын, ауыр тағдыры ащы шындығымен суреттелген. Соларды сондай халге душар еткен, қол ұшын бермей, қайта азапқа салған қатыгез жандарға оқушының зығырданы қайнап, ыза-кегі өршиді. Жазушы өз кейіпкерлерінің әділет іздеу жолындағы бастан кешірген қиындықтарын жуыпшаймай, қатал реалистік қалыпта берген. Олар сол әділдікті Коммунистік партиядан және оның Қарпов, Алмасбек, Әсия тәрізді өкілдерінен табады, халықтан қолдау көреді.

Жазушы Айсұлу трагедиясын көркем жинақтау дәре-

жесіне көтеріп бейнелеуді мақсат етпеген. Бірақ романның осы желіге байланысты оқиғалары өмірден алынғандығы, суреткерге шындықтың өзі жүк артқандығы даусыз. Қалың мал алу, қыз алып қашу тәрізді сорақы, сұмдық оқиғалар көп жерде ұшырасып қалатындығы баспасөз бетінде қатты айыптау тауып жүргендігі аян. Автор осындай жайларды роман желісіне енгізе отырып, сол жайында ашына, ызаға міне отырып жазған.

Романның басты бір қаһарманы, қазақтың парасаты, ойлы әйелі Әсияға автор мынандай пікір түйгізеді: «Қазақстанның өзге облыстарынан осы облыста бөлегірек әйел халінің бұрынғы шақтағы ауыртпалығына өзгеше себеп болған, кеше ғана өткен тарихтың аса ауыр жағдайлары бар. Бұл облыста ишандар, шайқы, қожалар, неше алуан медіресе, мешіт, мазар түрінде мейлінше мол заман үстемдік құрған ауыртпалықтар бар... Осы орындардың бәрінде фанатик, дүмше, өздері озбыр және қатал, оғар плутократияның әмірі жүрген. Сол ескіліктің ізі оңай жоғалып, ажалдың торлары, шырмауық желі-тұзақтары тез жыртылды да бітті деу керек емес». Жазушы ескіліктің осындай кеселді қалдықтарын аяусыз аша отырып, бүгінгі өмірімізден, адамдардың ой-санасы мен қарым-қатынастарынан соларды ада қылып, аластап тастауға бар дауыспен үндейді.

М. Әуезов халық өнерін мейлінше терең түсініп, аса жоғары бағалаушы ғана емес, соның құдіретті жасаушыларының да бірі болғаны аян. Өлмес өнер мен ұлы өнер несі туралы тақырып оның бүкіл ұлан-ғайыр творчествосының үзілмес желісі, ең үлкен тақырыбы болды. «Өскен өркен» романында да жазушының халық өнері және оның болашағы туралы өрелі, аталы ойлары бар. Ол кейбір қатал сын пікірлерін де ірікпеген.

Халықтың өнері туралы ойларын жазушы публицистикалық түрде емес, кейіпкерлерінің толғанып сезінулері, пікір жарыстырулары арқылы береді. Бұл көркемдік жағынан әсерлі, нанымды болумен бірге романның басты-басты қаһармандарының бейнелерін де биіктете, толықтыра түседі. Сөйтіп, жазушы өз қаһармандарын өмір ағысының кең арнасында, іс-әрекет еткен тартыс талқысында, ойланып-толғану үстінде — барша жағдайда, мол өрісте, ірі қалыпта бейнелеуге ұмтылған. Бұл оның эпостық образдар жасау талабынан туған еді. Осы орайда оның қаһармандарының характерлері қияли қалыпта алынбағанын, қайта шындықты типтік жағдайда қамтуы, суреттеу тәсілі жағынан реалистік сипатқа толы,

ойлы да терең, әсерлі образдар дәрежесіне көтерілгенін қадап, нақтылы айту қажет.

Жазушы ұнамсыз кейіпкерлерінің образдарын да шыннайы қалыпта бейнелеген. Солардың ең қоры да, «зоры» да — Сағит. Ұрда-жық о жарлықтан, көрсоқыр өркөкірскіктен бастап ол ауыр қылмыс жасауға дейін құлдырайды. Тойымы жоқ жемқор, құрдым ағасы Әділ, дүниеқоңыз малқұмар шеше, арам тамақ, масыл әрі айлалы жеңге Әсел және олардың сыбайластарының іс-әрекеттері сол Сағит образын аша, тереңдете түседі. Бұларды суреттегенде де жазушы әшкерелеушілік талантын және партиялық анық позициясын, авторлық бағыт бағытын байқатады.

Көптеген шығармаларда екі түрлі ғана бояу — ақ бояу мен қара бояу ғана дендеп келетіні жні ұшырасады. Тартысты суреттеу үшін осындай қарама-қарсы бояулар қажет те. Бірақ шынтайыттап келгенде бұл аз. Өмірлік құбылыстар, қаһармандардың ой-сезімдері, интеллектуальдық дәрежесі, олардың қарым-қатынастары неғұрлым күрделі болған сайын жазушы да соған орай алуан түрлі бояулар тауып қолдануға тиіс. Автордың соңғы романынан көркемдік бояу реңктерінің осындай алуандығы мол да, айқын да сезіледі.

Бұрынғы шығармаларындағы реалистік шеберлігін, психологиялық сипаттауға, кейіпкерлерін шыншыл, нанымды сөйлетуге әсіресе майталман екендігін жазушы жаңа романында да босаңсытпаған. М. Әуезов халық тілінің байлығын, бейнелілік мүмкіншіліктерін нәзік те білгір түсінумен бірге оның әдеби тілімізді өлшеусіз молықтырғаны, жаңа бслеске көтергені аян. Халық тілінің шексіз байлығын мол қарбытып алуды шарт етіп, ол мұны өзінің көркемдік принциптерінде, эстетикасында да бекем ұстанатын. Жазушының осы тенденциясы «Өскен өркен» романынан да аңғарылады. Бір ғана мысал келтіріп қаралық. Басқа бір үйдің мол жиһазына құныға қызыққан әйелдің сөзі былай берілген: «Айтам ғой, анау сенің ас үйіндей бір кең үйі бар екен. Соның екі жары үйдің төбесіне шейін толған жасау. Кәдімгі бұрынғы сегіз қанат үйлердің ішінде болатын жұқаяқ. Бояулы, оюлы жұқаяқтар қатар тұрыпты да, соның үстіне екі жардың бойын қатарластырып жақсы ұзын сырлы сандықтар жасапты. Ал, солардың үстіне кей жерін шәукермен ораған кілем, көрпе-жастық, әртүрлі терме алаша, шашақтары салбыраған бес-алты жерде бояулы әдемі боғжама, тамақшалары сондай жарқыраған баяғы

шолпыдай. Көрпелері жеркөрпе емес, қыжым көрпе, масаты көрпе. Жастықтары шетінен өңшен рақы жастық. Еткөрпе жібектен де әсем жасалған. Бірнеше жерде қол-дорба, күмістеген үш жағлан. Ал, жастық дегенің тіпті көп. Жаңағы жағландарын жай ою емес, көк сауырлап күмісін әр жерге биязы қып көз-көз етіп оюлаған. Айтам ғой тегі жүдәям жақсы. Күйеуге тисе қызы да, келіншек алса ұлы да жасау-бұйымнан олқы болатын емес мүлдем!» Бұл — кейіпкердің ойын, шамашарқын, характерін ашумен бірге тіршілік, тұрмыс суреттерін, сол өмірдің оқшау колоритін, сөйлеу тіліндегі ерекшеліктерді мейлінше мол, айқын танытады. Басқаша болуы тіпті мүмкін еместей.

М. Әуезов жаңа романын дәл бүгінгі шындықтан, еңбек ерлерінің өмірінен алып жазды және шыншыл да қажет шығарма тудыра алды. Оның бұл тәжірибесінен кейбір әдебиетшілердің «дистанция пафосы» дейтін теориясының, яғни уақыт өтіп, оқиғалар бізден алыстап, тұрақтаған соң ғана сол жайында жазуға болады дейтін қисынның қателігін, жаңсақтығын тағы да анық байқаймыз.

Бұл роман тамаша жазушының бүгінгі шындықты бейнелеп қана қоймай, оған батыл араласу, сөйтіп халық өмірі дамуының үдере өрлеуіне аянбай ат салысу, заман көшіне лайық адамдарымыздың тәрбиесіне, ақыл-ой, мінезіне әдеби еңбегі арқылы әсер ету талабынан туған.

Қазір Коммунистік партия әрбір совет суреткерінен әдебиет пен көркем өнердің ұлы маңызын, халықтың коммунизм жолындағы күресіндегі өз орнын бұрынғыдан да терең сезінуді талап етіп отыр.

Аса ірі суреткеріміздің қазіргі заман тақырыбына бет бұрып, ілгері басуымызға әсер етуді мақсат еткен бұл талабы мен тәжірибесінен басқа жазушылар да, әсіресе жас авторларымыз көп нәрсе үйрене алады. Сондықтан да жазушының ең соңғы бұл романы әдебиетіміздің іргелі, белді шығармаларының бірі ретінде танылмақ.

ДАРЫНДЫ ДРАМАТУРГ

Аса көрнекті жазушымыз Мұхтар Әуезовтың бүкіл творчестволық сапары бойына беріле әрі жемісті еңбек етіп келе жатқан жанрларының бірі — драматургия. Рас, жазушының шыңдалған шеберлігі, үздік таланты оның прозалық шығармаларында әсіресе оқшау танылды. Ұлы

ақынымыз Абайдың мәңгі өшпес бейнесін мүсіндеген ғажайып эпопея — осының айқын айғағы. Бірақ М. Әуезовтың жазушылық кемелдігі оның драматургтік шеберлігін көлегейлеп, көмескі тартқызбайды. Қайта оның зор талантының бұл қырлары өзара ұласа ұштасып, бірін-бірі ажарландыра, жайната түседі. Жазушының прозалық шығармаларындағы қабындап дамитын тартыстардан, уақыттың сыр-сипатын аңдататын күрделі де қиян-кескі коллизиялардан, кейіпкерлердің ой-өрісін, жан сарайын, мұрат-мүддесін айқындай түсіп, актера ашатын ұтқыр да ұшқыр диалогтардан драматург Әуезов қаламының ізін байқау қиын емес.

Сондай-ақ М. Әуезовтың бір тақырыптас прозалық және драмалық шығармаларының кейбіреулерінде тартыстар мен оқиғалардың ортақтас, өзектес болып келетін мезеттері де бар. Бұл ретте «Абай» трагедиясына арқау болған сюжеттік желілер мен идеялық сарындарды жазушының «Абай жолы» романында, әсіресе оның екінші кітабында дамыта, тереңдете пайдаланғанын айтсақ та жеткілікті.

М. Әуезов драматургия жанрына ерте, творчестволық жолының ең алғашқы қадамдарынан бастап-ақ ден қойды. Сөйтіп ол қазақ совет драматургиясының ірге тасын қаласты және ұлттық театрымызды өркендету, оның репертуарын молықтыра беру жолында еңбек етті.

Ол өзінің алуан түрлі тақырыпқа арналған жиярмадан аса төл пьесасын жазды және дүниежүзінің, орыстың классикалық драматургиясының, сондай-ақ орыс совет драматургиясының көптеген үлгілерін қазақ тіліне аударды. Бұл ретте М. Әуезов аударған Гогольдің «Ревизоры», Шекспирдің «Отеллосы», «Асауға тұсауы», Н. Погодиннің «Ақсүйектері», К. Треневтің «Любовь Яроваясы», А. Кронның «Флот офицері» сияқты пьесаларды атап айтуға керек.

Осы тамаша пьесаларды үздік шебер аудару арқылы жазушы қазақтың ұлттық театр искусствосының классикалық үлгілермен молығып, жетілуі жолында көп еңбек сіңірді және өзінің де драматургтік шеберлігін кемелдендіре, ұштай түсті. Сөйтіп, аударма пьесалар М. Әуезовтың драматургтік қызметінің аса бір өрісті де жемісті саласын құрайды. Жазушының аталған пьесаларды аударуда қолданған творчестволық тәжірибесін қорыту, алуан түрлі көркемдік тәсіл-амалдарын, іздену жемістерін талдап, саралап ашу арнайы зерттеудің максаты болмаққа керек. Сондықтан біз бұл мақалада М. Әуезовтың

төл пьесалары жайындағы азды-көпті ойларымызды ғана ортаға салмақпыз.

Жазушының драматургия саласындағы ең тұңғыш қалам алдыларының бірі — «Еңлік — Кебек». Алғаш жазылған кезінде сахара сауыққойларының ойыны арқылы Абай ауылында қойылған, кейін 1925 жылы қазақтың тұңғыш ұлттық профессионалдық театрының сахнасын ашқан бұл пьесаға автор да, театр да талай рет оралды. Пьеса өңделген сайын оның тынысы кеңейе, көркемдік бояулары құбыла да құлпыра түсті. Пьесаның ең соңғы нұсқасын да, оның сахналық көрінісін де жұртшылық зор ықласпен, мейірлене қарсы алды. Біз бұл пьесаға толық тоқталып жатпаймыз. Тек оның алғашқы және ең соңғы варианттарын салыстыра отырып, пьесаның қаншалықты жаңара да жаңғыра түскенін танытуды ғана мақсат етеміз. Сонымен бірге бұл жазушының көзқарасындағы, көркемдік әдісіндегі кемелденушілікті, оның творчестволық эволюциясын байқауға да біраз мүмкіндік береді.

«Еңлік — Кебек» пьесасын драматург қазақ халқының өткен тарихында болған, ел арасына аңыз болып таралып кеткен оқиғаның негізінде жазған.

Жазықсыз өлтірілген сүйіскен екі жас — Еңлік пен Кебектің қайғылы қазасына деген аянышты, өкінішті сезімдер — сол жастарды өздерінің қара ниеттерінің құрбандығы еткен әділетсіз, өктемдік күштерге қарсы кекті, ызалы сарынмен ұштасып отыратынын пьесаның көптеген көріністерінен анық байқауға болады. Феодалдық-рулық құрылыстың кертартпа әдет-ғұрыптарын, салт-жоралғыларын автор жеріне жеткізе әшкерелеуге тырысады. Бұл ретте пьесаның басты кейіпкерлерінің бірі Кеңгірбай бидің образын ерекше атауға керек. Өзінің қорқау құлқынының жендеті болған ол параға сатылып, Еңлік пен Кебекті азаптап өлтіруге бұйырады. Қолын жазықсыз жандардың қанына батырғанына ол қымсынбайды. Кеңгірбай мұның бәрін ата жолы, дін ғұрпы, шарғат заңы дегендерді жамылғы ете отырып жасайды. Феодалдық-рулық құрылыстың кертартпалық сипаттарын жазушы осы Кеңгірбайдың бойына жинақтап берген. Бұл пьесаны М. Әуезовтың алғашқы кезіндегі шығармаларының көпшілігінен айрықшалап көрсететін де — оның осы қасиеті.

Жас драматургтың фольклорлық тақырыпқа бой ұруы пьесаның тек сюжеттік желісіне ғана емес, сонымен қатар шығарманың тіліне де, оның кейіпкерлерінің сөз саптауларына да белгілі дәрежеде әсер етпей қойма-

ғап. Халықтың тіл байлығын, шешендік сөздер мен мақал-мәтелдерді автор мол және шебер қолданған.

Пьесаның соңғы вариантында билердің қорқау құлақыны, оның ішінде Қараменденің де сыры анығырақ ашылған. Тілін безеп құр сайраған Қарамендеге драматург Абыздың атынан мына бір сөздерді айтқызады: «Уа Қараменде, сені жұрт баба десе, мен сенен де гөрі кәрімін! Қостамаймын Кеңгірбайды, құптамаймын сені де! Елің... елің жоқ па еді Дадандай! Елің болса, қолың кәне? Тіпті тобың болмасын, тобырың кәне? Не тұрысын... мұжылып қу томардай?! Жапа-жалғыз қу сояудай... Не көмекке, қай керекке келдім дедін?.. Ер сәлемі әкелсе ерте келмес болар ма ер-азамат тұрғысын! Сылдыр сөзбен шығарып сап сынайын деп кепсің ғой... Көлгір көзбен көлденең болғың кепті ғой... Алданбаймын... алдамаймын!..»

Абыздың осы сөздерінде Қараменденің бар шын сыйқы да, драматургтың оған деген қатнасы да айқын берілген. Абыз бейнесінің бағалылығы тек мұнда ғана емес. Пьесадағы басқа кейіпкерлердің образдарын аша түсуде де және авторлық идеяны айқынырақ танытуда да оның атқаратын қызметі ерекше. Ол елдің зарлы көйгөйін шерткен, ер арманын аңсаған ізгі жанды адам. Кебек басына қастандық ойлап, сол қара ниеті ада болуы үшін, бата тілеп келген Есенге Абыз: «Батыр десем, белге шықпай ойда ойнақшыр бейпілме ең. Азамат десем, ауыл үйдің тентегі ме ең?.. Кегім десем зықымды алған зұңғарды айтсам не етуші еді? Ашуды айтсам, «ақтабан шұбырынды» ма еді ұмытарым, тастарым. Елдігім қайда сондағы? Қусам, соны қусамшы!..» —дейді. Оның монологтары да, Асанқайғыша толғайтын сарыны да осындай ел қамын ойлаған игі тілекті танытады.

Еспембет бастаған қатыгез жаулар Еңлік пен Кебектей екі боздақты атып өлтіргеннен кейін, олардың айдалада зарлап жылап қалған жас нәрестесін құшағына алып тұрып, ең соңғы сөзді де сол Абыз айтады. Еңлік пен Кебектің қазасына байланысты азаты оқиғаның трагедиялық түйіні де, жазықсыз құрбан болған жастардың қорқау ниет билерге деген ыза-қарғысы да, олардан қалған балғын нәрестеге және сол арқылы болашақа деген үміт те Абыздың соңғы монологында қамтылған. Мұны да автор әдейі жасаған. «Еңлік — Кебек» пьесасының соңғы варианттарында драматург сонау бір бейуақыттың жан түршігерлік шындығы мен сұмдығын аянышты да әсерлі етіп бере алған.

Отызыншы жылдарда жазушы тек тарихи тақырыппен, өткен күнді бейнелеумен ғана шектеліп қалған жоқ. Бұл кезде оның творчествосындағы жетекші, негізгі орынды совет өмірі, советтік тақырып алды. Бұл ретте оның «Тас түлек», «Ақ қайың», «Тартыс», «Алма бағында», «Шекарада» сияқты пьесаларын атауға болады.

«Тартыс», «Тас түлек» атты пьесалары бірсыдырғы тәуір шыққанын көреміз. Алғашқы пьесада автор қазақтың қалың еңбекшіл бұқарасының ортасынан шыққан және солардың мүддесін қорғайтын жаңа, жас интеллигенция өкілдерінің советтік жоғарғы оқу орнына орналасып алған ұлтшыл оқығандарға қарсы өткір тартысын бейнелейді. Жаңа интеллигенцияның өкілдері Есен Атрауов, Әбіш Жантеміров, Оспанов, Темірбексөкмет пьесада айқын мақсаттың, кесек те батыл қимылдың адамдары ретінде көрінеді. Тізе қоса күресе отырып, өткір тартыста олар ұлтшыл оқығандарды идеялық жағынан талқандап шығады.

«Тас түлек» пьесасы да — өткір, шиеленіскен тартысқа құрылған шығарма. Қондыбай байдың конфискеленуіне байланысты негізі салынған тартыс желісі пьесаның өнбойында, әртүрлі арнамен өрбіп барып, ақыр-аяғында шығарма сол негізгі тартыстың — ымыраға келмейтін әлеуметтік күштер тартысының шешілуімен, жаңаның ескіні жеңуімен аяқталады. Күні кеше Қондыбай сияқты билеп-төстеушілердің тепкісінде болған, енді өз тағдырларының заңды қожаларына айналған Қамбар, Алатай, Сапар, Бөлтірік сияқты кедейлер ой-өрісі, дүние тануы, қоғамдық өмірге белсене араласуы жағынан оқушының көз алдында өсіп отырады, бір сахнадан бір сахнаға биіктей түседі.

Совет шындығының, советтік идеологияның адам санасына ететін әсерінің қуатын, яғни ескі көзқарастар мен ескі психологияның күйреуін де драматург нанымды бейнелейді. Өйткені, автор өзара тартысып жүрген әлеуметтік күштердің арасындағы конфликттің өткірлігін әлсіретпейді, жуып-шаймайды, қайта оны өмірде болған шындық күйінде суреттейді. Осы конфликт үстінде пьеса геройларының тағдырлары танылады, өсу бағыттары айқындалады, сөйтіп пьесада конфликттің өрбіп, шешілуі мен геройлардың өсуі, қалыптасуы тығыз байланыста алынған.

Конфискеленген бай Қондыбайдың қызы Шәкен өзінің әкесінен, туған-туысқандарынан біржола қол үзіп, совет адамдарының жағына шығады. Осы дұрыс бағы-

тынан ол таймайды. Тіпті пьесаның соңғы актысында өз әкесімен күтпеген жерден кездесу сахнасында да ол қобалжымайды, айнымайды. Ал пьесадағы екінші бір кейіпкер Кәмеш Шәкенге қарама-қарсы жағынан көрсетілген. Кәмеш өзінің ағасы Қамбардан, әкесі Арпабай мен шешесі Есбикеден айырылып, Құсбектің етегінен ұстайды. Құсбек «Шақпақ» совхозында ферма менгерушісі болып, социалистік дәулетті талап-таражға салып, жаулық әрекет істеп жүргенде де Кәмеш онымен бірге болады. Пьесаның финалында, шекарадан өтпек болып, қашар алдында Құсбек Кәмешті тастап кетеді.

Бұл екі кейіпкердің образдары арқылы автор өз тағдырын халықтың тағдырымен қосқан адамның болашағы жарқын, ал халықтан, өзінің әлеуметтік ортасынан қол үзген адам өмірдегі орнын таба алмайды, қайткен күнде де құриды деген ойды білдіреді.

Пьеса бастан-аяқ әрекетке, өткір тартысқа толы. Соңғы актыда тартыс әсіресе қатты шиеленіседі және тартыстың өрбуі де, шешілуі де оқушыны қатты қызықтырып, толғандырып отырады. Пьесаның тілі де шебер берілген. Көптеген кейіпкерлердің сөзінен авторлық юмор да айқын танылады.

М. Әуезовтың 1937 жылы жазған «Шекарада» атты пьесасы қырағылық, сақшылық тақырыбына арналған. Бұл пьесада шекарада және сол тұстағы бір ауданда болған оқиғалар суреттеледі. Пьеса өмірлік өткір тартысқа, өзара қарама-қарсы әлеуметтік екі тап өкілдерінің арасындағы конфликтіге құрылған. Пьеса кейіпкерлерінің алуан түрлі тағдыры мен талайы да, іс-әрекеттері де, характері де осы конфликтің өрбуі үстінде барған сайын терең де айқын ашылып отырады.

Шекарада күтпеген жерден кенет болған оқиғаны суреттеуден басталған пьеса оқушыны тартыс өрісіне бірден мензейді, шығарма ситуацияларының қалыңына енгізеді. Бір жағынан, совет адамдарының, өз ауданы мен колхозының алға басуын тілейтін, сол жолда аянбай қызмет ететін айнымас патриоттардың, екінші жағынан, ауданның, сондай-ақ колхоздың басшы орындарына өтіп алған немесе сырттан келген жасырын жаулардың арасындағы аяусыз да өткір тартыс барған сайын шиеленісе түседі. Жасырын жаулар қолдарынан келген жауыздықтың бәрін де істеп бағады. Алғашқыда колхоздың социалистік дәулетіне зиянкестік жасап, колхозшылар арасында іріткі салуға тырысып, арандатушылық әрекеттер істеген бұл жаулар ақыр-аяғында совет адамдарының

өміріне қастандық жасауға дейін барады. Бірақ партияның, оның ішінде партияның аудандық комитетінің секретары Мұраттың іскер басшылығы арқасында совет адамдары бұл жаулардың топшысын үзеді, ұясын талқандайды. Пьеса тап жауларын арасынан аластаған, жауын жеңіп мерсіі үстем болған және болашағына зор сеніммен қараған совет адамдарының шадыман қуанышын, қажырлы қайратын бейнелейтін жарқын көрініспен аяқталады.

Автор қарама-қарсы күштердің арасындағы тартысты бәсеңсітпеген, сол тартыстың себебін де, салдарын да терең әрі нанымды ашқан. Пьесаның құнды сипаттарының бірі автордың онда ұнамды кейіпкердің — партия қызметкерлері өкілінің образын жасауға тырысуында. «Шекарада» пьесасында автор осы мақсатын біркелкі орындап та шыққан. Бұл ретте, партияның аудандық комитетінің секретары Мұраттың образын ерекше атауға керек. Мұрат — әдебиетімізде, оның ішінде драматургияда жасалған ұнамды геройлардың көрнекті өкілдерінің бірі ретінде танылуға тиіс. Драматург Мұраттың жанды образын, тұтас характерін жасай алған. Мұраттың бойынан нағыз партия қызметкерлеріне тән іскерлікті, алғырлықты ұйымдастырушылық қабілетті айқын танимыз. Ол қандай істің болмасын байыбына терең барлап, мәселені көрегендікпен, байсалдылықпен шешеді. Мұрат ауданның, оның ішінде колхоздың қалың бұқарасын, советтің айнымас адал, жігерлі адамдарын өз маңына берік топтастырады, соларға бекем сүйенеді және кескілескен күресте жеңіп шығады.

Сондай-ақ, халықтың қалың бұқарасының, яғни колхозшылардың өздерін жаңа өмірдің таңына жеткізген, өз тағдырына не еткен туысқан Коммунистік партияға деген берік сенімі, айнымас адалдығы және алғыс сезімі де пьесада айқын бейнеленген. Пьесаның көптеген кейіпкерлерінің — қарапайым еңбек адамдарының аузынан партия туралы шын жүректен айтылған, не бір жылы, мейірімді сөздерді естиміз. Олар партияны, партия ұстаған саясатты сүйіп, жақтап қана қоймайды, сонымен бірге олар партияның тапсыруымен қандай болмасын қиындыққа қарсы баруға, сол жолда жан аямай әрекет етуге әзір. Ажар, Жарқын, Сәрсен, Қонай сияқты, алдыңғы қатарлы колхозшылардың образдары бұған айқын дәлел бола алады.

«Шекарада» пьесасы — өзінің тақырыбының тек актуальдығымен ғана емес, сонымен қатар ондағы герой-

лар образдарының нанымды да шынайы жасалуымен де біз үшін әлі құнын әлсіретпеген шығармалардың бірі болып табылады.

Отызыншы жылдарда қазақтың жас драматургиясы жаңа бір белеске көтерілді. Бұл, бір жағынан, бірсыпыра жазушылардың драматургияның тұрақты кадрларына айпауына байланысты еді. Сөз болып отырған кезеңде драматургия негізінен екі салада, яғни совет шындығын бейнелеу және тарихи тақырыпты игеру бағытында дамыды. Әрине, тарихи тақырыпқа арналған шығармалардың өздері де алуан түрлі болатын. Олардың ішінде С. Мұқановтың «Күрес күндеріндесі», Ш. Хұсановтың «Бораны», Ә. Тәжібаевтың «Терең көлі» сияқты азамат соғысының оқиғаларын қамтитындары да, Ғ. Мүсреповтың «Қозы Көрпеш — Баян сұлуы» мен «Ақан сері — Ақтоқтысы», М. Ақынжановтың «Исатай — Махамбеті» тәрізді тарихи өткенге арналғандары да бар еді.

Халық ежелден бері сақтап келе жатқан фольклордың мұраларын, батырлық эпосы мен тарихи жырларын негізге ала отырып драмалық шығармалар жазу да осы отызыншы жылдардағы драматургиямызда ерекше орын алды. Фольклорлық шығармаға сахналық өмір берудің, тың тыныс бітірудің шеберлікпен жасалған үлгісі — Ғ. Мүсреповтың «Қозы Көрпеш — Баян сұлуы». Халық талай ғасыр бойына жадында сақтап келген жырдың негізінен алыс кетпей, жазушы оның бойындағы драмалық түйінді таба білген. Сөйтіп, ол махаббат еркіндігіне ұмтылған қазақ жастарының жан сезімдерін аялап, жүрек күйлерін толқытып келген сүйікті кейіпкерлердің трагедиялық тамаша бейнелерін жасады.

Тарихи дастандар негізінде драмалық шығарма тудыруда өзін ақтаған осы принципті М. Әуезовтың «Айман — Шолпан», «Бекет» атты күйлі пьесаларынан да табамыз. Бұлардың ішінде «Айман — Шолпан» ерекше атауға әсіресе тұрарлық. Ол өзінің бар болмыс-бітімімен, жанрлық ерекшеліктерімен, көркемдік келісімдерімен классикалық комедияға тән сипаттар мен белгі-бедерлерді соншалықты мол танытты.

«Айман — Шолпан» жырындағы негізгі идея, жастар еркіндігін аңсау, махаббатқа адалдық, беріктік сарындары М. Әуезов пьесасының да негізгі мазмұнын құрайды. Сондай-ақ жырда мол ұшырасатын халықтық юморды да драматург өз пьесасының өн бойына мол дарыта алған. Сол арқылы жазушы дәулеттің буына піскен

Маман бай мен адуын, даңғой батыр Басыбардың ұнамсыз қылықтарын келеке етіп отырады.

Пьесадағы ең ұнамды кейіпкерлер — апалы-сіңлілі екі қыз Айман мен Шолпан. Драматург оларды ақылды, сабырлы, өткір тілді әрі тапқыр жандар ретінде бейнелейді. Бұл ретте де ол жырдың ауқымынан алыстап кетпегенін атап айтуға керек. Айман мен Шолпан жырда да басты кейіпкерлер болатын. Сондықтан да жыр солардың есімдерімен аталатын. Халық талай уақыт бойына жүрегінде сақтап келген осы сүйікті бейнелерді драматург өз пьесасында шынайы мүсінде қайта жасай алған.

«Бекет» пьесасындағы негізгі тақырып — халықтың қалың бұқарасының билеп-төстеуші хан-сұлтандарға қарсы күресі. Бұл күресті Бекет батыр басқарады. Рас, «Айман — Шолпан» пьесасында қозғалған негізгі тақырып — махаббат еркіндігі туралы тақырып «Бекетте» де бар. Бірақ ол «Бекетте» негізгі тақырыптық желілердің бірін ғана құрайды. Мұнда халықтың тағдыры, оның арманы мен азаттық жолындағы алысы-тартысы ең алғы планда. «Бекет» пьесасы да белгілі тарихи оқиғалардың негізінде жазылған және автор сол тарихи шындық шеңберінде қала отырып, идеялық мақсатына жете алған.

Бұл шығармалардан кейінірек жазылған «Қобланды» пьесасын да осы тұрғыдан қарау керек. Қазақтың ежелгі батырлық эпосын негізге ала отырып, жазушы идеялық қуаты күшті патриоттық шығарма жасай алған. Батырлық эпостың геройлары пьесада өз тұлғаларына сай, яғни сол көне заманның адамдары ретінде бейнеленген.

«Қобланды» пьесасы өзінің көркемдік ерекшеліктерімен де құнды. Онда батырлық тақырыпқа сай өткір тартыс бар. Пьесаның тілі әсіресе ажарлы, лепті. Кейіпкерлердің монологтары мен диалогтарында тапқырлық, шешендік өрнек-нақыштар мол. Бұл ретте драматургтың ауыз әдебиетіндегі шешендік, афористік үлгілерді шеберлікпен пайдаланғанын және өз тарапынан да тапқыр ізденгіштік танытқанын көреміз.

М. Әуезовтың отызыншы жылдардағы пьесаларын сөз еткенде оның «Түнгі сарын» пьесасы ерекше атап өтуді керек қылады. Өйткені, бұл пьеса жазушының үлкен талантын және творчестволық мол мүмкіндігін айқын танытты.

Жоғарыда айтылғандай, пьеса қазақ халқының 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысын суреттеуге арналған. Автор бұл көтерілісті жаппай, қалың бұқаралық қозға-

лыс ретінде бейнелейді. 1916 жылғы көтеріліс патшаның қазақтан майдандағы қара жұмысқа жігіт алу туралы жарлығына байланысты бұрқ етіп басталғанмен, оны тудырған себептер әлдеқайда тереңде және алыста болатын. Бұл — халықтың үстем тап өкілдеріне, екі жақты қанауға қарсы ызасы мен өшпенділігінің қаулап тұтанып, сыртқа шыға келген бір кезеңі еді. Көтерілісті бастаушылардың бірі Тәнске уезд бастығы Қазанцевке былай дейді: «Біз осы Жыланды болысындағы ылғи кедей, әлсіз, зорлық көрген еліміз. Бізді ұлық бір ренжітеді... Бес старшын елдің қыстау, жайлау қылған алақандай жері бар еді. Сары көл. Соны бұрын үш рет кесіп-кесіп алып қатты тарылтқан еді. Қазір тағы алады деп есітеміз. Біз қайда бармақпыз! Былтыр жер азайып, пішендік кеміп қалып, қалың елге қатты тарлық болды. Екінші мына болыс зорлық етеді, ол да сол жердің қалғанына қол сұғып, қыстау салам деп отыр. Оның үстіне мына наверхкеге баратын жігітті ылғи біздің елден жазды. Өзінің бай ру, жуан ауыл Мықтыбайы — отыз ауыл. Солардан бірде-бір жігіт жазған жоқ. Осы не қылық? Бізді әдейі сорласын, басын тауға, тасқа ұрсын, содан барып қырғын тапсын деген қылық па немене? Содан басқа жоқ деп білеміз. Мына ел бүлінбесін десендер, ең әуелі жерімізді қалдыр. Екінші мына тізімді елмен отырып, өзіміздің келемізге салып отырып тіз. Болыстың арам, жалған списогіне көнбейміз, оған бала бермейміз, оданда осы жерде қырып сал дейді мына ел. Бұл — барлық ел тілегі».

Міне Тәнекенің осы сөздерінен көтерілістің негізгі туу себептері де, сондай-ақ көтерілісшілердің алдына қойған басты-басты мақсат-мұраттары да айқын аңғарылады.

Көтерілісшілер және оларды бастаушы Тәнеке мен Жантас әуел бастан-ақ болыстар мен ұлықтардан өздерінің ара жігін үзілді-кесілді ашып алады. Бұл олардың саяси көрегендігінен емес, өмірден алған сабағынан, таптық мүддесінен туған. Болыс Майқан мен оның оқыған ұлтшыл досы Кәрімнің бүкіл ел мүддесін, халық тілегін сатып кететіндігіне бірден ден қоймаған, қобалжып шүбаланған Сапа мұғалімге Жантас былай дейді: «Мен сіздердей көзі ашық адам емеспін, бірақ ер батқан соң, жорғалақ шығады. Біз болыстың айласы мен салмағы арқамызға аяздай батқан елміз. Сондықтан көргішірек болған шығармыз».

Бірақ болыстың да, басқа ұлық-төрелердің де елді

алдап-арбайтындығын, халықты сатып кететіндігін осылайша көре білгенмен, дұрыс түсінгенмен, олар көтерілістің барысында көп солжылдақтық, осалдық, жасайды, көп реттерде қапы қалады, олардың арасында ауыз бірлік те, тізе қоса қимыл жасау да болмайды. Пьесаның ең соңғы актысында жаудың қоршауында қалып, тау арасында бекінген көріністе осы жайды аңғарта келіп, Жантас былай дейді: «Тізе қоса алмадық. Болмаса бұл қанішер ояз, қанішер ұлыққа әлекті салар едік» Расында да, көтерілісшілерде батыл қимыл, кесек әрекет аз. Пьесаның бүкіл өнбойында олар көбіне болыс пен ұлықтарға қайта-қайта келіп сес айтумен, майданға жөнелтілуге тиісті болған жігіттердің тізімін тартып алумен, Майқан болысты өздерімен бірге тау арасына алып кетумен, байлардың малына қол салумен, тағы сол сияқты әрекеттермен ғана шектеледі, кесек қимылға баспайды. Олар тіпті қолдарында тұтқын болып отырған Майқан болысты жазалауға да асықпайды. Майқан күтпеген жерден, кездейсоқ өлтіріледі. Оны қашып бара жатқан жерінен Бөрібасар атып тастайды.

Көтерілісшілердің негізгі қателіктерінің бір тамыры олардың осы енжарлығында, батыл қимыл жасай алмауында. Олар ең ақырында өздерін жазалаушы отрядтар қоршап алып, соғысқанда ғана қару жұмсайды, ақтық демдері таусылғанша қарсы алысады. Сондай-ақ көтерілісшілерде айқын программа да жоқ. Егер болыс пен ұлықты, олардың жазалаушы отрядтарын жеңе қалған күнде де ертең не істейтінін олар саналы түрде түсінбейді, тіпті бұл жайында ойламайды да. Көтеріліс жеңілуге айналып, ел басына ауыртпалық түскен шақта налыған, қалжырап, қобалжыған Сапаға Жантас: «Еш нәрсе етпес. Еттен өтіп, сүйекке жеткен қорлық, зорлық еді. Әйтеуір соған қарсы бір де болса қылыш суырып, оқ аттық. Қалғаны не болса да — арман емес. Маңдайымызға жазғанын көріп алармыз».

Көтеріліс ақырында, әрине, жеңіліспен тынады. Жантас және басқа да көптеген көтерілісшілер өмірінің ақтық сәттеріне дейін беріспей, жан аямай алысады, ақыры сол өздері бастаған кекті күрес үстінде қаза табады. Ал Тәнеке бастаған көтерілісшілердің бір тобы құтылып кетеді. Бұл эпизодта үлкен мән бар. Жантастар өлгенмен, көтеріліс уақытша ғана толастады. Ол әлі қайтадан тұтануға, өрістеуге тиіс. Ал оны өрістететіндердің қатарында сол Тәнекелер де болмаққа керек. Тәнекелердің аман құтылып кетуінің сыры да осында. Пьесаның аяқталуы

да мейлінше ауыр, қайғылы болғанмен, оқушы пессимистік әсерге берілмейді, қайта ол «тұсау кескен» елдің қанат қағатынына, көгсретіндігіне кәміл сеніп отырады.

Тұтастай алғанда «Түнгі сарын» пьесасы қазақ қоғамының революцияға дейінгі өмірдің шындығын типтік жағдайларда суреттейді және сол 16 жылғы ұлт-азаттық қозғалысының таптық мәнін, сипатын да терсең әрі мейлінше дұрыс ашады.

Пьесада көптеген толыққанды образдар, есте қалатын айқын характерлер бар. Бұл ретте Жантас пен Тәнекенің образдарын ең алдымен атауға керек. Халықтың ортасынан шыққан бұл геройлардың бойынан сол халықтың өзіне тән қасиет, мінездерді мол табамыз. Өнерлі, балуан, мерген Жантас, уақыт талап етіп, кезегі келгенде атқа мінген, қолдарына қару алған жігіттерге басшылық ететін дәрежеге көтеріледі. Біз оны қайратты, жігерлі, табанды жігіт ретінде көреміз. Көтеріліске байланысты жалпы ауыртпалықтан басқа Жантас жеке өз өміріне байланысты да талай драманы басынан кешіреді. Майқан болыстың інісі, еріккен, масыққан Нұрқан Жантастың қалыңдығы Мөржанды мазақ қылып, ұятын төкпек болып әрекеттенеді. Оның бұл арам ойы жүзеге асуы үшін жеңгесі Жүзтайлақ та қолынан келген айла-шарғысының бәрін жасап бағады. Мөржан да, Жантас та олардың бұл айуандық қылықтарына батыл қарсылық жасайды, өздерінің рухани адалдығын, жан тазалығын сақтап қалады.

Қараңғылық, надандық торына шырмалған, әрі Жүзтайлақ пен Қыдыштың азғырындысына ерген Ділді кемпір болыстан үзілді-кесілді қол үзіп, оған жауығып кеткелі тұрған баласы Жантасқа алғашқыда ермей, болыстың босағасында қалып қояды. Бұл жағдай да Жантасқа ауыр сын әрі аяусыз соққы болып тиеді. Бірақ, бұл ретте де ол өзінің берік мақсатынан айнымайды, жеке бастың мүдделері мен сезімдерінің барлығын да ортақ күрестің мұраттары үшін құрбан етеді. Өзі басқарған көтеріліс сәтсіздікке ұшыраған сәтте де Жантас жасымайды, өкінбейді. Ол өзі мақсат еткен күрес үстінде қаза табады, жастығын бірге ала жығылады. Сайып келгенде, Жантас образы арқылы драматург халықтың қалың арасынан шыққан, соның қамын жейтін, халықтың азаттығы жолындағы күрес үстінде қаза тапқан патриот ұлдың тағдыры мен іс-әрекетін шынайы бейнелеген.

Пьесадағы Жантас алуандас образдардың бірі — Тәнеке. Ол өмірден ащы-тұщысын көп татқан, көргені

мол, оның үстіне ешкімнен тайсалмай, шындықты бетке айтатын; өткір тілді, уытты адам. Халықтың қалың ортасынан шыққан Тәнеке пьесада сол шындықтағы дәрежесінде, яғни халықтың нағыз өкілі ретінде көрінген. Жасы елудің белінен асқанына қарамастан ол осы халқы, елі үшін атқа мініп, қару асынып жүр. Халықтың ең жақсы қасиеттерін — адалдық пен турашылдықты, өткірлік пен даналықты өз бойына мол сіңірген осы бір қартты драматург соншалықты мейірлене, сүйсіне суреттейді. Сондай-ақ осы Тәнеке алуандас образды, яғни халық даналығын бойына жинаған кейіпкердің шынайы образын жасауға жазушының үнемі оралып отыруы да тегін емес. Бұл — халықтың және оның типтік өкілінің бейнесін жасауды жазушы әрдайым алдына үлкен мақсат етіп қойып отырғанын көрсетеді.

Жазушының кейініректе жазған тамаша шығармалары — «Абай» және «Абай жолы» романдарындағы Дәркембайдың образынан оқушы осы Тәнекенің де тұлғасын танып отырады. Бірақ Дәркембай образы Тәнеке образының көшірмесі, соның бір сынары ғана деген ұғым бұдан, әрине, тумасқа керек. Дәркембай образында жазушы Тәнеке бойынан табылатын халықтық сипаттар мен характерді әлдеқайда терең әрі мейлінше айқын бейнелеген. Сондай-ақ бұл Тәнеке образының құнын да кемітпейді. Қайта бұл екі образды өзара байланыста және бірі екіншісінің заңды жалғасы ретінде алып қарауға керек. Сонда мұнымен қатар жазушының творчестволық эволюциясын дұрыс байқауға да біраз мүмкіндік аламыз.

Пьесаның негізгі кейіпкерлерінің бірі Сапа айтқандай, Тәнеке — «меңіреу кара түнде» қанат қалқан «үміт қарлығаштарының» бірі. Пьесада Тәнеке бастаған бір топ көтерілісшілердің қолға түспей кетуінде де көп мән бар. Тәнекелер өздерімен бірге азаттық күресінің болашағын, заңды жалғасын ғана емес, сонымен қатар сол күрестің үмітін де ала кетті. Тәнеке образының ең бір ерекше сипаты мен оптимистік қуаты да осында.

Пьесадағы оқшау тұрған образдардың бірі — Сапа мұғалім. Оның бойында қайшылық, шытырман көп. Ол алғашқыда көтерілісшілермен бірге боламын деп Жантасқа уәде береді, біресе өзінің Сәруәрдай адал, оқыған зайыбы барын ұмытып, Жүзтайлаққа емекесіп, соның «құманын ұстап жүреді» немесе сол Жүзтайлақтың сөзін қимай, болыстың інісі Нұрқанды көтерілісшілердің қолынан арашалап алады. Майқан болысқа, Кәрімдей ұлт-

шыл оқығанға алғашқыда үмітпен қараған Сапа көтерілістің барысында талай рет солқылдақтық та жасайды. Бірақ осындай ұсақ буржуазияшыл-либералшыл бағытта болып келген Сапа ақыр аяғында көтерілісшілер жағына біржола шығады. Ол үстем тап өкілдері өзінің қас дұшпаны екенін ашық айтады, халықтың азаттығы жолында құрбан болғандарды мақтан етеді. Бүкіл шығарманың әлеуметтік тынысын сездіретін ең соңғы қортынды сөздерді — оптимизмге толы сөздерді автордың Сапаға айтқызуы да тегін емес. Сапа образы арқылы жазушы қазақтың революциядан бұрынғы интеллигенциясының кей өкілдері күрделі жол өтіп келіп, ақыр аяғында халыққа қосылғанын көрсетеді.

Пьесаның ұнамсыз геройлары жайында сөз еткенде ең алдымен атайтынымыз — Жүзтайлақ. Дәурені өтіп, құрып бара жатқан үстем тап өкілдеріне тән азғындық сипаттардың барлығын драматург осы Жүзтайлақтың бейнесінде жинақтап берген.

Жантаспен бұрын жақын болғанын жұрт көзінше ұялмай, өз аузынан талай рет айтқан ол Жүністі арбап, оған тыңшылық әрекеттер жасатады, Сапа мұғалімді де сиқырлы торға шырмайды, тіпті уезд начальнигі Казанцевке де «қолынан сипатып», оған «ішік жауып, жылытып» жүреді. Жүзтайлақтың арсыздығы, ұятсыздығы оның осындай жария әрекеттерінен ғана емес, сонымен қатар сөздерінен де, басқа адамдармен қарым-қатынастарынан да көрінеді.

Осындай сайқал әйелдің образы сол кездегі қазақ қоғамы үшін тән бе, бұл жиі кездесетін құбылыс па еді? — деген заңды сұрақ туады. Рас, сол кезде мұндай адамның мүлдем аз болуы мүмкін. Бірақ жазушы бұл құбылысты образ ретінде алып, типтендіріп дұрыс жасаған. Осы арқылы автор Жүзтайлақ өкілі болып табылатын үстем таптың рухани жағынан мүлдем құлдырап, азғындағанын жеріне жеткізе әшкерелеген және бұл құбылыстың әлеуметтік мәнін терең ашып бере алған.

Ұнамсыз кейіпкерлердің ішінде характерлері бірсыдырғы айқын берілгендер — уезд начальнигі Казанцев пен Қыдыш. Пьесадағы оқиғалар барысына, тартысқа онша көп араласпағанмен, бұлардың образдары жеткілікті дараланып суреттелген.

«Түнгі сарын» пьесасы өзінің тек идеялық тереңдігімен ғана емес, сонымен қатар көркемдік кемелдігімен де құнды болып табылады. Тарихи тақырыпқа арналған бұл шығармада оның негізі сапалатын тарихи шындық дұрыс

та терен әрі көркем бейнеленген. Пьеса геройларының көпшілігін автор типтік жағдайларда және типтік характерлерде суреттей алған. Пьеса әлеуметтік мәні зор өткір де шынайы конфликтіге құрылған. Осы конфликт шығармада нанымды түрде өрбіп, шиеленісіп барып, заңдылықпен шешіледі және осы конфликттің өрбуі барысында геройлардың характерлері де барған сайын тереңірек айқындалып, кеңінен ашылып отырады.

Пьесаның көркемдік құндылығы оның тілінің суреттілігі мен бейнелігінен де айқын көрінеді. Бұған қоса пьесаның тілі кейіпкерлердің характерлерін мол ашуға қызмет етеді. Бір ғана мысал келтірелік. Болысқа қарсы алғаш рет қаптап келген жігіттерді үйге кіргізбейтін болып, Нұрқан мен Қыдыш дауыс көтергенде Тәнеке былай дейді: «Құба құстың тұмсығы етіне тисе, атанның төрі түгіл көріне кірерсін, қыр жігіттері». Осы бір образды сөздерде Тәнекенің қайнап келген кекті ашуы да, бетке баса айтатын өткірлігі де, халықтық даналықты аңдата-тын шешендігі де айқын әрі шебер берілген.

Қорыта айтқанда, «Түнгі сарын» — жазушының творчествосында, әсіресе драматургия саласындағы қызметінде көрнекті орын алған, автордың өзі үшін кезеңдік шығарманың ролін атқарған пьеса.

Қыркыншы жылдар М. Әуезов үшін творчестволық өрлеу, кемелдену кезеңі болды. Бұл жылдарда жазушы драмалық көптесен шығармалар жазды. Олардың ішінде басты-бастылары — «Абай» трагедиясы (1941), «Сын сағатта», драматург Ғ. Мүсреповпен бірігіп жазған «Қынаптан қылыш» пьесалары.

Бұлардың ішіндегі нағыз нәрлісі, ең шынайысы — «Абай» трагедиясы. Бұл трагедия жазушының көркем шығармада Абай образын жасауға талпынуындағы сәтті табысы және Абай туралы болашақ кесек романдардың барлаушысы, хабаршысы есепті.

М. Әуезов бұл пьесаны орыс жазушысы Л. Соболевпен бірігіп жазды. Екі ұлт әдебиеті өкілдерінің творчестволық ынтымағы жақсы нәтиже берді. Олар Абай туралы реалистік қуаты мол көркем пьеса жасай алды.

Бұл трагедияда Абайдың өмірі мен творчестволық қызметі тұтас, толық қамтылмайды. Өйткені, бұл пьесаның идеялық-көркемдік міндетіне енбейді және оның шеңберіне сыймайды да.

Пьеса Абай өмірінің соңғы кезеңін суреттеуге арналған. Бұл ақын Абайдың, ойшыл Абайдың әбден кемеліне келген шағы. Пьесаның бүкіл өпбойына Абайды, бір жа-

гынан, ескі феодалдық-рушылдық кертартпалық заңдар мен әдет-ғұрыптарға, екінші жағынан қазақ даласына қаралы да залалы қанатын енді жая бастаған панисламизмге қарсы арпалысқан күрес үстінде көреміз. Трагедия көңіл қосқан екі жас — Айдар мен Ажарды бір-бірінен айырып, оларды аяусыз жазаламақ болған Нарымбет, Оразбайлардың бүлікшіл, содырлық әрекеттерін суреттеуден басталады. Осыған байланысты туған тартыс барған сайын шиеленісе түсіп, драмалық нағыз өткір конфликтіге айналады. Пьесаның көптеген идеялық мотивтері осы конфликтінің өрбуі, шешілуі барысында айқындалып отырады. Бірақ, пьесаның ең негізгі және басты тақырыбы — Айдар мен Ажардың сүйіспеншілік тағдыры емес. Сайып келгенде, трагедияның негізгі тақырыбы — Нарымбет, Оразбайлар арқылы бейнеленген топастық, жауыздық дүниесі мен Айдар, Ажардың бас бостандығына, сүйіспеншілік бостандығына ұмтылған батыл әрекеттері арқылы өзінің болашағын таныта бастаған жаңа, жас күштердің арасындағы ымыраға келмейтін тартыс. Абай пьесада осы жаңа күштердің бастаушысы, жаршысы ретінде көрінеді.

Айдар мен Ажар дауына билік айтылатын көрініс — пьесаның ең бір тандаулы беттері. Біріне-бірі қарсы алысатын әлеуметтік екі күш осы көріністе өздерінің тілек-мақсаттарын да, шын сырын да, тіпті күрес құралдарын да әсіресе терең танытады. Оларға автордың өз қатнасы да осы көріністе мейлінше айқын аңғарылады. Дала өміріндегі кертартпалықтың, надандықтың бар сорақылығын бойларына жинап алған Оразбай, Нарымбет, Жиренше сияқты қу мүйіз билер елді сол надандықтың торына шырмай беруге, жаңашыл, прогресшіл нышандардың барлығын тұншықтырып тастауға тырысады. Олардың бұл ниетін Абай бұлтартпай таниды және осының халық алдында маскара етіп, беттеріне басады: «Ат мініп, аспап асынып, алыстан жау іздеп қайтесің сен, Оразбай?! Сенің жауың өзінде, өз ішінде. Ол осы тұрған надандығың, қараңғылығың... Сен жабыссан, өткен күннің қараңғылығына жабысасың. Мен алыссам, келешектің жарығын іздеп талпынам ғой. Бірақ қанды ауыз қасқыр өзін жейтін жолбарыс барын ойлай ма? Сені жейтін жолбарысың сол соқырлығың ғой».

Айдар мен Ажарды өлтірмек болған жендеттердің қанды шенгелінен бұл жастарды Абай босатып алады. Бұл батыл әрекеті арқылы Абай тек сүйіскен жастарды қанды ноктадан құтқарып қана қойған жоқ, сонымен

катар ол прогреске жандары кас мылкау, кара күштерге карсы тойтара соккы да береді. Ол Оразбайлар ұстанып отырған жолдың әділетсіз де теріс екендігін, ал олар аруағын «әулие» тұтып, медет етіп отырған Қабанбайдай аталардың өзі де қанішер болғандығын бүкіл халық алдында әшкерелейді. Осылайша жұрт көзінше маскара болған әрі ойлаған максаттарына жете алмаған Оразбай, Нарымбеттер Абайға деген ашық жаулықтан енді жасырын қастандыққа ауысады, Әзімхандай топас ұлықтың демеуімен олар сайлауға келген Абайды қапысын тауып сабатады. Міне бұл көрініс Оразбайлардың қандықол жауыздығын, арсыздығын ғана емес, сонымен қатар олардың дәрменсіздігін, яғни Абаймен идеялық тартысқа жарамағаннан кейін жасырын қастандыққа басқанын айқын көрсетеді.

Пьесада көтерілген басты проблемалардың бірі — Қазақстанның Россияға қатнасы туралы мәселе. Автор бұл проблеманы да мейлінше шебер әрі дұрыс шешкен. Пьесада екі түрлі Россияның өкілдері бар. Олардың қазақ қоғамына, қазақ халқына қатнасы әртүрлі. Егер Абайдың досы Долгов дала өмірінде көріне бастаған прогресшіл нышандардың барлығын қуаттап, қуанса, қазақ халқына деген шынайы достық сезімімен көрінсе, ал полицеймейстр қаталдық, өктемдік Россиясының нағыз дөрекі өкілі ретінде суреттелген.

Абай өз халқына прогресшіл, демократиялық Россияны, соның озық ойлы ұлдарын үлгі етсе, панисламист Керім халықты, тіпті Абайдың өзін де бірден-бір дұрыс жолдан тайдыруға, олардың бетін кертартпашыл шығысқа қарай бұруға тырысады. Оның бұл арамза, көлгір ойын бұлтартпай таныған Абай былай дейді: «...Қауымым — халқым. Пушкинді сен танымасаң, сол таниды. Оның ұлы-қызы, жас-кәрісі таниды. Жалған кітап орнына шындық жырын жырлап жүрген ел бұлағы, халық ақыны таниды...» Сондай-ақ дәл. Керімнің, яғни өзінің Айдардай досына у беріп өлтірген адамның панисламист болып шығуында да мән бар. Досын өлтірген, туыстарына қастық жасап жүрген жауыз сұм, әрине, халыққа да ешқандай опа көрсетпек емес. Керім образы арқылы автор сол кезде енді ғана туып келе жатқан панисламизмнің әлеуметтік зиянды сырын өткір әшкерелеген.

«Абай» пьесасы — автордың драматургтік талантын айқын танытқан, үлкен шеберлікпен жазылған шығарма. Пьесада басы артық немесе орынсыз тұрған бірде-бір көрініс жоқ. Пьесадағы әрбір көрініс, әрбір деталь шы-

ғарманың негізгі идеясын тереңірек ашуға қызмет етеді. Сондай-ақ пьесадағы алуан түрлі тартыстардың барлығы да нанымды түрде өрбіп, заңдылықпен шешіледі.

Пьесаның тілі де мейлінше көркем және әрбір кейіпкердің характерін, психологиясын анық танытып отырады. Егер Оразбай, Нарымбеттердің сөздерінде топастық пен тағылық, Керімнің сөзінде көлгірлік пен арамдық елес беріп отырса, ал Абайдың сөзі терең ойлы әрі мейлінше шешен болып келеді. Тіпті әрбір геройдың сөзі оның сол сәттегі жан толқындарына, көңіл күйіне қарай түрленіп отырады. Мысалы, Абайдың Айдарлар дауына байланысты билікте сөйлеген сөздерінде тақпақтап айтылатын, не бір шешендік өрнектері мол кездессе, өзінің ақын шәкірті Айдар Еңлік — Кебек жайын жыр етпекші болғанын естігендегі сөзінде толқыған шын ақындық көңілдің шабытты сезімі бар. («Бәсе, меруерт толқын атқан судан туса, кейде саф таза жыр толқыған ойдан тұатын»). Ал Әзімхандай білім алған, оқыған адамның тоғышарлығын, қуыс кеуделігін танып түңілген сәттегі Абайдың сөзінде тіліп түсетін өткір мысқыл бар: «қаңғырлаған қоныраудың іші қуыс екен ғой, тәңір». Міне бұл сөздер, бір жағынан, Әзімханның да ішін ақтарып көрсетеді.

Пьесада Абай өмірдің, сұм тағдырдың ауыр соққысына талай рет ұшырайды. Ол Айдардай талантты ақын шәкірті мен Әбіш, Мағауия сияқты сүйікті балаларынан өлідей айрылса, Долговтай асыл досынан тірідей айрылады. Оразбай, Нарымбеттер мен Тәкежан, Керімдер де Абайға қайғы үстіне қайғы қосады. Осындай ауыр мұң үстінде, жан күйзелісіне ұшырай жүріп Абайдың өзі де қайтыс болады. Автор халықтың Абайдай ардагер ұлының басындағы трагедиялық ауыр халді шынайы суреттей отырып, сол бір бейуақтың шерлі сарынын естіртеді, халықтың өз бойындағы трагедияны терең ашады. Бұл — пьесаның терең халықтық сипатының айқын куәсі.

Өз басынан қанша ауыр жан азабын, рухани кейістікті көп кешкенмен Абай сол бейуақтың өтетініне, халықтың болашағына сенеді. Осы сенімнен өз өмірінің ақтық деміне дейін айнымайды: «Туар ертең жаңа жыл... Келер ертең жаңа төл... Ең ақырғы сағатым... соңғы ғана тынымсым ғой... Оны достарыма... достыққа берем, дұшпаныым емес, еліме берем?» Абай туралы трагедияның ерекше құндылығы, оптимистік қуаты осы бір сөздерде айқын бейнеленген.

Қазақтың ұлы ақынының өмірі мен қызметі жазу-

шы творчествосының ең басты, өзекті тақырыбына айналды. Абайдың нағыз кесек әрі мейлінше шынайы бейнесін М. Әуезов өзінің жұртшылыққа кеңінен мәлім реалистік романдарында әсіресе терең жасады.

М. Әуезовтың қыркыншы жылдарда жазған пьесалары өздерінің көркемдік жағынан әралуан. Бұл ретте оның Ұлы Отан соғысының ай-күндерінде жазылған, ел басына қысылшаң күн туған шақтағы майдан мен тыл өмірін көрсететін «Намыс гвардиясы», «Сын сағатта» атты пьесаларды атауға болар еді.

М. Әуезовтың драмалық шығармаларының тақырыптық аясы мейлінше кең, көркемдік бояулары әралуан екені осы шағын шолудың өзінен де анық байқалса керек.

Оның пьесаларындағы уақыт рухын аңдататын өткір коллизиялар, шеберлікпен қиюласып берілетін архитектуроника, көркемдік тұтастық, нәр-нақышы мол, саф таза диалогтар, тартыстардың драмалық зор түйінге жетіп барып тарқатылуы сияқты ерекше сипаттар — осының анық айғағы.

Ұлттық советтік драматургиямызды қалыптастырып дамытуда да, оны алуан түрлі көркемдік амал-тәсілдермен молықтыруда да М. Әуезовтың еңбегі ересен зор.

ИНДИЯ КӨРІНІСТЕРІ

Халықтардың өзара бауырласып жақындасуында, олардың бірін бірі біліп тануында әдебиеттің атқаратын ролі аса зор. Бұл міндетті көркем аударма әсіресе мол атқарады. Мұны өз кезінде орыстың ұлы сыншысы Белинский де атап көрсеткен болатын. Ол осы мәселені мейлінше кең тұрғыда қоя келіп, былай деп көрсетті: «...ең бастысы халықтардың бірімен бірі танысуы, идеялардың өзара алмасуы және осыған орай әдебиеттер мен ақыл-ой қозғалысының шешек атып гүлденуінің өзі бір халық әдебиетінің шығармаларын басқа халықтың тіліне аударуға негізделеді...» Көркем аударманың бұл манызы қазіргі жағдайда ерекше артып отыр.

Сондай-ақ көркем әдебиеттің халықтарды табыстырып, өзара ұғыныстырудағы мүмкіндіктері мұнымен, яғни көркем аударма саласымен ғана шектеліп, тынып қалмайды. Көркем сөз шеберлері бұл міндетті басқа елдер мен халықтардың өмірі, тағдыры жайында өз ана ті-

лінде арнайы шығармалар тудыру арқылы тікелей де шеше алады.

Осы екі жағдай өзара тығыз байланысты, сабақтас болуға тиіс. Біздің қазақ совет әдебиетінде басқа халықтардың әдебиетінен аударылған шығармалар өте мол десе де болғандай. Бұл, әрине, жақсы. Бірақ басқа халықтардың, әсіресе шет жұрттың өмірі жайында өзіміздің қазақ жазушыларының қаламынан туған шығармалар жоқтың қасы. Рас, әдебиетіміздің өркендеп өсу жолына ой көзімен оралғанда онда осы тақырыпқа арналған өлең-поэма, әңгімелер ара-тұра ұшырасатынын көреміз.

Дәл осындай ділгір күйде, яғни оқырмандар өз жазушыларымыздың шет жұрт өмірін бейнелейтін шығармаларына мейлінше зәру болып отырған жағдайда аса көрнекті суреткеріміз Мұхтар Әуезовтың «Индия очерктері» атты кітабының жарыққа шығуы — әдебиетіміздегі елеулі құбылыс.

М. Әуезов 1955 жылы совет мәдениеті қайраткерлерінің делегациясы құрамында Индияда болып қайтты. Ол сан ғасырлық тарихы, ежелгі мәдениеті бар бұл елдің көп уалаяттарын аралап, талай-талай ғаламаттарын көрді, ұмытылмас әсерлер алды. Осы кітап жазушының сол әсерлерінің, байқап барлағандарының негізінде туған. Автор Индия туралы очерктерін кезінде газет беттерінде жариялаған болатын. Жеке кітап етіп шығаруға дайындағанда жазушы сол очерктерін молықтыра, тереңдете түскен. Сөйтіп, қазақ оқырманының қолына үнді халқының өмірі мен тағдыры, мәдениеті мен тұрмысы туралы, ғажайып жұмбақ сырларға толы осы елдің өткені мен бүгінгісі туралы баяндайтын қызғылықты да тартымды кітап келіп тиді.

Жазушы кітаптың «Ұшқыр канат астында» деген тарауында бүкіл Европаны көктей ұшып, Орта Теңіз сулары мен Арабстан шөлдерінен өтіп Делиге келгендігін қысқаша баян етеді. Осыдан кейін ол Индия жайын әңгімелеуге кіріспестен бұрын мына бір жайды ескертеді. «Индия жөніндегі осы кітапты мен, әрине, роман, повесть, тәрізді дағдылы көркем қара сөз жанрларының оқушыға мәлім түрлеріне баламаймын. Индия — ғажайып мол тарихты, терең зор сипатты ұлы дүние. Оның тарихы да жүз жылдар емес, әлденеше мыңдаған жылдармен өлшеніп мөлшерленеді. Сондықтан сол Индияға арналған еңбекті мен тек қана көргенімді айтудың тұжыра отырмақпын».

Бұл автордың шынын да, сонымен бірге оның кішіпейілдігін де аңғартады. Әйтпесе, кітапты оқып шыққанда ол жазушының сырттай байқағандарының ғана жинағы еместігіне, оның қамту шеңбері бұдап әлдеқайда кең екендігіне, оқырман еш шүбаланбайды. Индия тарихының арнайы зерттеушісі, білгір маманы болмағанмен, жазушы оның халқы мен қауымдарының, бүгінгі пәсіл-буындарының өмірлік, психологиялық шындықтарынан қызғылықты да мол мағлұмат береді.

Жазушы Индияның әр уалаятында, әр қаласында қалай болғанын, оларда архитектуралық, скульптуралық тарихи қандай ескерткіштер, храмдар мен ғажайып сарайлар көргендігін, аралуан адамдармен диалогтасқанын рет-ретімен баян етеді, солардың тарихи өткеніне, олар жайындағы аңғарға да тоқталып отырады. Осының бәр-бәрін автордың қызғылықты да жанды баяндайтыны соншалық, саяхатшымен бірге сол елді сіз де бейне бір аралағандай әсер аласын. Барлығы да көз алдыңыздан сап-сабымен өтіп жатқандай болады. Міне, Индияның астанасы Дели қаласында республика күніне арналған салтанат өтіп жатыр... Бастарына сәлде тәрізді жұқа бас киім киген, өңшең сақалды атты әскерлер тобы өтті. Одан кейін күймеге мінген президент келіп таққа отырды. Осылайша басталып ұзаққа созылған парад пен салтанатты үнді елінің тұрмыс-салтының саналуан қырлары анық бой көрсететіндей. Автор осыларды салғырт баяндамайды, қайта көз алдына жанды көріністер ретінде елестетеді.

Бұдан кейін жазушы Делиде бұдан сансыз ғасыр бұрын Ашока патша салдырған тас діңгекті (обелиск). «Құтбминар» мұнарасын, Шахжиһан салдырған «Жұмамешіт» пен «Қызыл сарайды» және басқа да талай-талай ескерткіштерді аралап көрген, Азия мәдениеті музейінде, Индияның ұлттық архиві музейінде, университетте болған, Индияның басшы қайраткерлерімен кездескен жайларын әңгімелейді.

Ол осы ескерткіштердің бәрі Индия мәдениетінің өте әріден келе жатқандығының, үнді халқының еңбеккерлігі мен талантының айқын куәсі екендігін атап көрсетумен бірге дін орындарында ұшырасатын шарлатандықты да астарлы юмормен қоса таныта кетеді.

Кітапты оқып отырғанда жазушының сол елдің тарихын терең барлауға тырысқанын, ойлы сыншылдық қалып көрсеткенін аңғармай қалмайсыз. Ақын Сурков және Әуезовпен әңгімелескенде Дели университетінің бір

тарихшы-профессоры оларға, яғни Индия тарихшыларына Неру көп маслихат беретінін айтады. Осы орайда профессордың пікірін қостай отырып, қазақтың ойшыл-жазушысы жалпы шығыс елдерінің тарихтары туралы мынадай бір дерек айтады: «Орыстың XIX ғасырда өткен үлкен демократ ойшылы және жазушы адамы Герцен деген кісі болған. Сол адам: «Шығыс елдерінің тарихтары драмалық, трагедиялық оқиғалары болғанмен де жалпы алғанда іш пыстырарлық» — деген екен. Менің ойымша, тарих іш пыстырарлық емес, тарихты жазушылар сондай іш пыстырарлық етіп жазған». Бұл ретте ол Грецияның ең алғашқы тарихшылары Геродот пен Ксенофонттың өнегелі еңбек еткенін, олардың талантты беллетристер де болғанын және өздерінен кейінгі Европа тарихшыларына мол да игі әсер тигізгенін салмақты дәлел, тілге тиек етеді.

Очерктердің Удайпур, Жайпур, Аграға саяхатты баяндайтын тарауы әсіресе мол ықыласпен оқылады. Жазушы атақты ескерткіштер, тарихи орындар жайын кеңінен баяндаумен бірге солар тұрасындағы аңыз-сарындарға да тоқталып отырады. Бұл сол өлкелерді мекендеген халықтардың ежелгі тарихымен, салт-жоралғыларымен тереңірек танысуға мүмкіндік береді және очеркті қызғылықты ете түседі.

Осы тарауда көңіл аударарлық бір жәйіт бар. Жайпурдың махараджасы совет делегациясының құрметіне қабылдау жасап, қонақасы береді. Сол мәслихат үстінде ханым қазақ екенін білгеннен кейін М. Әуезовтан көшпелі тіршілік таусылды ма деп сұрақ қояды. «Ол қазірде жоқ!» — деген жауап алған ханым: «Бәрсекелді-ай, қандай романтика өтіп кетті екен!» — деп аһ ұра өкінеді. Фенмор Купер, Луи Жакомнодан, Кипмингтен бері қарай көп жайылған танымал болған «жабайы емдер» жайындағы романдарда ұшырасатын «романтиканы» аңсаған оған қазақ жазушысы: «Сіз айтқан романтиканың орнына бүгінде жаңа романтика орнап та болған», — дейді. Ағылшындардың отарларды менсінбейтін паң салтын аңдамаған, қайта соны бойына сіңіріп өскен, өз ұлтынан гөрі сол ағылшын мәдениетінің өкілі ретінде көрінуге тырысатын үстірт сипатты адамның оқыс сұрағына ол осылай жауап қайтарады.

Автор Агра қаласының архитектуралық ескерткіштерін, әсіресе «Тажмахал» («Сарайлар тажы») жайын өте әсерлі, қызғылықты баяндайды. Әрі мазар, әрі мешіт бұл ғажайып күмбезді ұлы моғалдар патшасының бірі Шах-

жиһан бұдан үш ғасыр бұрын жиырма мың жұмысшыға он сегіз жыл бойына салдырған. Ол — дүние жүзіндегі адам қолымен жасалған жеті ғажайып архитектуралық ескерткіштердің бірі. Стамбулдағы Ая-София мешіті, Венециядағы Әулие Марктың соборы, Афинадағы Парфенон, Москвадағы Василий Блаженный шіркеуі және басқалар сияқты. «Тажмахан» да — адамның ақыл-ойы мен өнерінің ғажайып күдіретінің жемісі. Бұл тұста жазушы: «Алып қиял ойға алғанды анық зергер орындаған» — дейтін халық нақылын мысалға келтіреді.

Жазушы тарихи ескерткіштер мен ежелгі ғаламаттарға ғана алаңдай бермейді. Ол жаңа Индияның жаңалықтарын да өз назарынан қағас қалдырмаған. Мәселен, терістік Индияда салынып жатқан Напгал плотинасының құрылысы, оның болашағы жайында кітапта көп мағлұмат бар. Ал «діндар қала Бснарестің» суреттері көз алдыңызға бөтен, окшау бір ғажайып дүниені елестетеді. Мұнда жазушы буддизм, индуизм діндеріне байланысты ескерткіштерге, аңыздарға, салт-нанымдарға назар аударады.

Индия — өте ежелден бері келе жатқан тарихы, басқаға ұқсамайтын өзіндік ерекше мәдениеті бар ел. Ол искусствоның кейбір түрлері, әсіресе кино өнері жағынан ғана Европа мәдениетімен қоян-қолтық келіп ұласып жатады. Әйтпесе, үнді халқының төл мәдениеті, көркемөнері өздерінің сан ғасырлық аса ежелгі тарихына орай мейлінше соны бітім танытады. Автордың терең де дұрыс барлап көрсеткеніндей, үнді халқының әралуан өнері өздерінің терең тамырларын аса ескі, терең, арғы ғасырлардан алады. Сонда бұл елдің дінінде поэзия көп, ал поэзиясында дін көп. Дінінде би көп, биінде дін көп. Осылайша сурет өнерінің де діні көп, діні суретке көп түскен. Дәл сол тәрізді пәлен мың жыл, пәлендей жүз жылдар бұрын салынған храмдарда, сарайларда, қысқасы сәулет өнерінде тағы да дін көп, дінінде сәулет өнері көп. Осылайша бар өнерлері, діндік бай аңыз, әңгімелері қарға тамырлы боп, айқыш-ұйқыш ұйыса байланысып жатады. Жазушы үнді халқының мәдениеті мен көркемөнерінен алған әсерлеріне осындай ойлы топшылау, объективті байлау жасайды және соған оқырманның да көзін жеткізеді...

Автор Индияның Калькутта, Мадрас, Банбалор, Бомбей сияқты қалаларының ұлы қасиеттерін де, ұлы қайшылықтарын да щыншыл суреткерге тән объективтілікпен, нақтылы мысалдармен көрсетеді.

Кітапта Индия халықтарының әдебиеттері, олардың жекелеген жанрларының қазіргі жәйі және Совет — Индия достығы қоғамының жұмыстары туралы да аса қызықты материалдар бар.

Жазушы Шығыстың осы бір ұлы елін қырық шақты күндей аралаған сапарын, алған әсерлерін, көрген-білгендерін сап-сабымен әңгіме етеді. Сол ұлы елдің қайталанбас, мейлінше өзге бітімдегі табиғатына, тіршіліктұрмысына, салт-ғұрпына, ұлттық дәстүрлеріне оқырман да әбден қаныққандай болады, оның қарапайым, еңбеккер, досжар халқын бұрынғыдан да терең сезіммен іш тарта, ұната түседі.

Кітаптың «Қайтыс сапар» атты соңғы тарауында автор, негізінен, Арабстан шөлінің үстінен баса-көктей ұшқанда алған әсерлерін, Рим және Женева қалаларында көріп білген жайларын баян етеді. Бұлардың ішінде оның Римде Санта-Мария храмын, Виктор Эмманол, атақты Гарибальди ескерткіштерін, Ватихан музейін, ондағы Микельанджелоның, Рафаэльдің, Боттичеллидің ғажайып құдіретті туындыларын көргенде алған әсерлері әсіресе қызықты. Жазушы ежелгі Грек, Рим мәдениеті мен үнді халқы искусствосының арасында тақырыптық ұқсастық, үндестік және өзара үйренушілік барын терең байыптылықпен аңғартады. Бұл тұста ол өзінің де дүние жүзі мәдениетіне терең қаныққанын, асқан білгірлігін аңдатып тастайды.

Очерктердің бүкіл өнбойында советтің азамат-жазушысының бұрын бейтаныс, ғажайып сырлы елдің тағдырына, өміріне қызықсына қараумен бірге оның өз Отанын, туған жер-мекенін сағыну, соны мақтан ету сезімдері де айқын байқалып отырады. «Мен осы бір сапарымның өзін самұрық құс қанатына мініп ұшқан ертегі ерінің күйіндей көремін,— деп жазады ол.— Рас, менің самұрығым нақтылы маркасы бар, мынау самолет емес. Ол — өз жайымды тенеумен мегзеп айтқан сөзім. Ойдағы шешуім өзге! Менің шын самұрығым: қазіргі социалистік Отанымдағы алтын заманым, шат-шадыман шағым. Мені де, менімен қоса елімізді де алып қанатына алып ұшқан самұрық бар. Ол бұрынғы дүниеге де, ертегі қиялға да сыйып келіп көрмеген ұлы самұрық. Ол — Октябрьден басталған сәулелі социализм дәуірі».

Біз жоғарыда соңғы кезге дейін шетел тақырыбы қазақ совет әдебиетінде тым сараң, тапшы қозғалып келді деп едік: М. Әуезовтың кітабы осы олқылықтың есесін

толтырудағы алғашқы жемісті қадамдардың бірі болып табылады.

ЖЫЛДАР — ОЙЛАР

Қас суреткер қаламның ғана майталманы емес, сонымен бірге ойдың да ерені болмақ. Суреткерлік пен ойшылдық бір өзінің бойында тұтаса тоғысқан қаламгерлер ғана нағыз ұлы шеберлер бола алғандығы әдебиет тарихынан жақсы аян. Пушкин мен Гогольдің, Горький мен Фадеевтің тамаша көркем шығармалары мен өмір туралы, әдебиет туралы даналық ой-пікірлері қатар жасап келеді. Олар халықтың өмірімен де, оның аргы-бергі сөз өнерімен де мейлінше тығыз байланысты болған, туған елі-жұртының өткендегі әрі өздерімен тұстас әдебиетін зерттеген. Бұл олардың өз творчествосына да жемісті, игі әсер еткен.

Осының айқын мысалын өзіміздің көрнекті суреткерлеріміздің творчествосынан да табамыз. Атақты жазушымыз Мұхтар Әуезовтың қызметіне бұл әсіресе орайлас. Творчестволық сапарының ең алғашқы кезеңінен бастап-ақ ол туған халқының тарихы мен тағдырын, оның ежелгі сөз өнерін, қолтума әдебиетін әрі суреткер, әрі ғалым ретінде қоса зерттеп келеді. Соның нәтижесінде ол барша әлемге паш болған асқан үздік көркем шығармаларымен бірге көптеген байсалды зерттеулер, ойлы еңбектер жасады.

Сол зерттеулер мен еңбектердің талай-талайы ғалым-жазушының «Әр жылдар ойлары» атты көлемді кітабына енген. Бұл кітапта автордың оқушы қауымға ежелден таныс еңбектерімен, мақалаларымен бірге тұнғыш рет жарияланып отырған монографиялық зерттеулері де бар. Осыған байланысты кітаптың құндылығы әсіресе арта түседі.

Кітап халқымыздың ұлы ақыны Абайдың өмірі мен творчествосына арналған көлемді зерттеумен ашылады. Абай туралы тақырып М. Әуезовтың суреткерлік творчествосының ғана емес, сонымен бірге ғалымдық қызметінің де ең өрісті өзегі, үзілмес арқауы екені аян. Ұлы ақынның тағдыры мен тартысын, өмірі мен өнерін ол талай жылдар бойына толассыз іздене жүріп, сарыла зерттеді. Осы ретте ол талай-талай шабытты зерттеулер де жазды. Оқушы жұртшылық оларға да қанық. Бірақ оның Абай жайлы бұл көлемді еңбегі бұрын-соңды тұтас

күйінде, қаз қалпында жарияланып, жарық көрген емес. Сондықтан да оған арнайы тоқталуды ләзім деп білеміз.

Зерттеудің кіріспе тарауында автор Абайдай ақынды тудырған тарихи-әлеуметтік жағдайларды ашады, ақын және оның өмір кешкен дәуірі туралы мәселе қозғайды. Осы орайда ол ақын творчествосына әралуан тақырып берген заман шындығын, оның поэзиясын нәрлендірген көркемдік қайнар көзді де анық аңғартады. Зерттеуші Абайдың абайлық қасиет-қадірін, ұлылығын оның өмір кешкен дәуірінің ілгерішіл сипатымен және оның бірден-бір дұрыс, айнымас та адастырмас творчестволық бағыт-бағдар ұстағандығымен байланысты алып қарайды. «Тегінде, Абайдың ақындығындай ақындық қуат Абайдан бұрынғы ақындарда да болуға мүмкін. Олардың бірталайы тіпті атсыз ақын болып та өткен болар. Сондай ақындардың ғана сапасы мен таптық тұрғысында, мәдениеттік дәрежесінде қалса, Абай классик Абай болмас еді. Өзінен бұрын жүз ақын болса, жүз бірінші, мың ақын өткен болса — мың бірінші болар да қалар ма еді, әлде қайтер еді!» — деп түйеді ол. Сөйтіп, зерттеуші Абайды еңалдымен өз дәуірінің жемісі, өз заманының үні деп қарайды. Ол осындай диалектикалық принциптен әрдайым танбайды, еш жаза баспайды.

Бұдан әрі ғалым Абайды тану жайын азды-көпті сөз етеді, басқа авторлардың ақын туралы үлкенді-кішілі еңбектеріне әділ баға беріп, атап өтеді.

Зерттеудің көлемді де кенеулі тарауларының бірі — ақынның өмірбаяны жайындағы шолу. Абайдың ғылыми өмірбаянын жазумен М. Әуезов көптен бері шұғылданып келді. Ол Абайдың көлемді өмірбаянын 1933 жылы жариялаған болатын. Толассыз ізденудің арқасында ол соны әрдайым тереңдетіп, толықтыра түскен еді.

Абайдың өз басы ешқандай мемуар жазбағанын және оның замандастарының қағаз бетіне түсірілген естеліктері жоқтығын ескерсек, онда М. Әуезовтың бұл салада жүргізген еңбегі қаншалықты қиын да күрделі болғанын анығырақ аңдай түсеміз. Ақын жайында ел арасында таралған әралуан аңыздарды, кәрі құлақты жандардың жанында сақталған жәйттерді, басқа да сан-сан материалдарды дамыл таппай, тірнектеп жинай жүріп, зерттеуші Абайдың нағыз ғылыми өмірбаянын жазуды тамамдап шықты.

Ақынның М. Әуезов жазған осы өмірбаянын оқып отырғанда бір нәрсеге сүйсіне қайран қаласың. Ол — Абайдың жалпы өмірбаянының, сондай-ақ өмірінің же-

келеген фактілерінің ақынның творчестволық эволюциясында, суреткерлік сапарының қат-қат қырларына, сан-сан сырларына соншалықты жанасып, үйлесе кетіп тұрғандығы. Осы орайда оқушы Абайдың тарихи тағдырын, өмірін оның М. Әуезов эпопеясындағы сом тұлғалы, соқталы бейнесімен салыстырып көруге, жазушының тарихи шындықты көркемдік шындыққа қаншалықты шебер ұластырғанын аңғарып аңдауға да мүмкіндік алады.

Біздің бұрын-соңды ақындарымыздың ішінде творчестволық мұрасы ең мол зерттелгені — Абай. Ақын шығармаларын тақырыптық қамтуы жағынан қарап талдаған, оның классикалық орыс поэзиясымен байланысын, аудармашылық өнерінің сырларын ашуға арналған еңбектер бізде аз жазылған жоқ. Бірақ мынау еңбек солардың барлығынан да оқшау, үздік танылады.

Автор ақын шығармаларын тақырып-тақырыпқа бөліп, үзіп-үзіп жіктемей, тұтас күйінде алған. Ол хронологиялық принцип ұстанып ақын творчествосын ұзына бойына шолып зерттеп шығады. Бұл — әдебиеттану ғылымында ежелден бері қолданылып келе жатқан өзін-өзі ақтаған жемісті зерттеу тәсілі. Ақын мұрасының қай саласын, қай жанрын талдаса да, автор осы тәсілден танбайды. Ал оның шеберлік қырларын, тіл ерекшеліктерін, эстетикалық және философиялық көзқарастарын және ақын поэзиясындағы дәстүрлік жәйттар мен жаңашылдықты кезең-кезеңіне қарай, сап-сабымен ашып тастап отырады. Абайдың жас шағында жазған немесе шығарған өлеңдерінің бізге жеткені онша көп емес. Бұдан он шақты жыл бұрын кейбір зерттеушілер сол аздықөпті өлеңдердің авторы Абай екендігіне шәк келтірмек те болды. М. Әуезов сондай дұдамал, екіұдай пікірлердің терістігін анық дәлелдей отырып, ақынның жас шағындағы творчествосына хас қасиеттерді терең ашып береді. Солардың бірі — Абайдың шығыс ақындарымен байланысы. Әрине, творчествосының ең алғашқы, балаң кезінде Абайдың шығыс классиктеріне көп еліктегенін талай зерттеушілер атап көрсеткен. Бұл жаңалық та емес. Тіпті кімге құлай беріліп, кімнен медет тілейтінін жас Абайдың өзі де риясыз ашық айтқан. М. Әуезов пікірлерінің бағалылығы сол — ол Абайдың кімнен үйренгенін, нені үйренгенін дәлелдеп көрсетеді және ақынның өзінен бұрынғы қазақ поэзиясының кейбір дәстүрлерімен байланысын да аша кетеді.

Абай арабтың талай жұртқа мәшһүр болған Мұтан-

әбби, Әбіл Ғала-Мағри сияқты классиктерін ауызға алмайды. Оның ден қоятындары — Науаи, Фзули, Фердауси, Сағди және басқалар. Осылардың ішінен Абайға ең етене жақыны — Науаи. Оның «Чар-диуаны» қазақ ақынының шығыстық сарындағы өлеңдеріне әсіресе орайлас. Зерттеуші осындай ой түйініне мензейді және оған қалтқысыз сенесін. Өйткені, оның пікірлері дәлелді де салмақты. Зерттеудің ең көлемді әрі аса қызғылықты, ғылыми жағынан мейлінше терең тарауы ақынның лирикасына арналған. Бұл заңды да. Өйткені, оның поэзиялық мұрасының дені де, салмағы да, осы жанрда.

Автордың әділ, дұрыс атап көрсеткеніндей, Абайдың нағыз классик, реалист-ақын ретіндегі творчестволық сапары оның «Қансонарда» деген аты шулы өлеңінен басталады. Өзінің зор ақындық мәдениетін, асқан шеберлігін жаза баспас, қалт еткізбес ғажайып шыншылдығын Абай осы өлеңінде тұңғыш рет қапысыз танытады. Сондықтан да зерттеуші оны ақын творчасындағы нағыз жаңашыл, кезеңдік шығарма деп бағалайды. Сонымен бірге оның осы өлеңге берген жіті байқауларға, кесек-кесек ойларға толы тамаша талдауына дән разы болмай, сұқтанбай қала алмайсын. Абайды қайта-қайта оқи жүріп те, ол жайында талай-талай жаза жүріп те, ешкім барлап байқамаған, аңдап танымаған небір терең сырларды автор қарбыта қамтып, ақтара ашады.

Осындай тапқыр көрегендік, ақын творчасының ішкі аныстарын бұлжытпай, тап басып танушылық тәрізді қасиет тек бір өлеңнің тұсындағы талдаудан ғана емес, бүкіл зерттеудің ұзына-бойына мол сезіледі. М. Әуезов Абай шығармаларының идеялық тереңдігі мен көркемдік келісімдеріне тек ғалым ретінде ғана емес, сонымен бірге ойлы да, сезімтал суреткер ретінде де барлап үңілген. Сондықтан да оның зерттеуінен ұлы ақын творчасының ғажайып сырларын аңғарумен бірге шын мәнісіндегі көркем шығарма оқығандай күйлі де келісті әсер аласын.

Суреткерлік шеберлігі тез кемелденген Абайдың творчасы идеялық нысанасын, әлеуметтік тынысын бірте-бірте айқындап, барған сайын толыстыра түсіп отырды. Ақын творчасының бұл эволюциясын зерттеуші соншалықты нанымды ашады. Абайдың алғашқы кезеңде жазған әйгілі өлеңдерінің бірі — «Жаз» екені аян. Мұнда ақын ешқандай көмескі күйлерге, тұманды тұспалға бармайды, шындық хал-халеттерді нақтылы,

анық қалпында суреттейді. Өлеңді оқығанда көшіп-қонған ескі ауыл өмірінің талай-талай реалистік көріністері көз алдына келеді. Өлең өзгеше бір динамикаға, сергек қимылға, бусанып тұрған жанды шындыққа толы. Осындай тамаша өлеңнің бір кемшілігі де бар. Ол — сахарадағы ауыл тіршілігін, көшіп-қонып жатқан көріністерді соншалықты шебер суреттеген ақынның сол ауылдың өз ішіндегі әралуан әлеуметтік топтар арасындағы қайшылықтарды, қарсылықтарды аз көретіндігі, тек емеурінмен ғана танытатындығы. Ал осы тақырыпқа, яғни адам тіршілігі мен табиғат туралы тақырыпқа арнап жазған кейінгі өлеңдерінде ақын салт-саналық жақтан үдеп өскенін көрсетеді. Бұрын көшпелі тіршілікті мінеп, сынай бермейтін ақын, енді оның небір сұрықсыз көріністерін аяусыз ашып тастайды. Зерттеуші осындай салыстырулар арқылы да ақын шығармаларының ішкі сырын терең танытады және ескі сораппен кете бермей, тың ойларға мол өріс беріп отырады.

Автор Абайдың 1886 жылы жазған өлеңдеріне әсіресе байыпты әрі кеңінен тоқталған. Өйткені, ол өз заманына да, біздің дәуірімізге де Абайды қадірлі дана, анық классик етіп танытатын ақындық жолдың нақтылы арналары дәл осы жылы салынған деп санайды. Бұл тұста ол ақын шығармаларын үлкен-үлкен төрт жікке бөледі. Біріншісі — надандықты, қанаушылықты қатты таңбалап сынаған ғибратшыл, ойшыл өлеңдері. Екіншісі — табиғат, жаратылыс тақырыбына арналғандары. Үшіншісі — жас буынға тағлым айтқан, өнер-білімге үндеген өлеңдері. Төртіншісі — көңіл күйінің лирикасы. Әрине, ақын творчествосының бағыт-бағдары, тақырыптық өрісі бұл айтылғандарымен шектеліп қалмайды. Бірақ Абай сол төрт сала тақырыптан ешуақыт қол үзбей әрдайым қайталап оралып отырған. Және оралған сайын салт-сана жағынан да, ойшылдық, даналық-тереңдік жағынан да ұдайы биіктей түсіп, үдеумен болған. Сондықтан да автор осыны ескеріп, ақынның тақырып жағынан бірінбірі қайталайтын шығармаларын өне бойы түгел талдай бермей, солардың ішіне кейінгі жылдар қосқан жаналық идея мен көркемдік тың сипаттарды айрықша атап отырады. Бұл оның ұлы ақынның көркемдік ізденулерін, шеберлікті шындап жетілдірудегі жолдарын ашуына, оның творчестволық сапарларындағы сан алуан эволюцияны терең де толық танытуына мүмкіндік берген.

Абай қандай идеялық мұрат-мүдделер көздеді? Оның

творчествосын нәрлендірген бұлақ-бастаулар қандай? Ол қазақ поэзиясына ұлан-асыр қандай жаңалықтар енгізді? Абайдың ұлылығы, суреткерлік шеберлігі, оның реализмінің қуаты неде? Осындай және бұдан басқа да талай-талай сұрақтар Абайды зерттеушілердің алдына әрдайым қойылып келді. Бірақ соларға дәл осы еңбектегідей толық, сарқа жауап қайтарылған емес. Автор жалаң қисын айтпайды, эстетикалық-көркемдік талдауды жадағай социологиялық топшылаулармен ауыстырмайды. Ол ой-пікірлерінің барлығын да сол зерттеп отырған материалының өз ішінен ойып алады, оған терең бойлап отырып, аса қызғылықты байлаулар жасайды. Пікіріміз дәлелді болуы үшін бір ғана мысал келтірелік.

Ақынның «Өлсем, орным — қара жер...» атты әйгілі өлеңі әркімнің-ақ есінде. Бірақ осы өлеңде ақынның бүкіл өмірлік сапарының шыны мен сыры, оның ең асыл, аяулы ой-сезімдері, келешекке артқан үміті, болашақ ұрпақпен өзінше шешіліп тілдесуі түгел сыйып жатқанын аңдаған адам кемде-кем-ақ болар. Зерттеуші ақын өлеңінің әр шумағының әр сөзінің ішінде жатқан астарды, суреткерлік тебіреністері мен аңыстарды айнытпай танып, жайып салады. Бұл талдау жайында пікір айту қиын. Оны тек қайталап оқып шығу керек. Сонда сүйікті ақын Абаймен тағы бір кездескендей, оның творчествосымен тыңнан танысқандай әсер аласың.

Бұл өлең Абайдың ақын мен ақындық жөнінде, қоғам мен өз арасын білдіру жөнінде және көңіл сыры жөнінде бұл шаққа дейін айтып келген әр тақырыпты сан-сан өлеңдерінің сұрыпталған асылы есепті. Абай қайтыс болардан бірнеше жыл бұрын жазылса да осындай тереңде жатқан түйіндеріне қарап, бұл өлеңді зерттеуші ақын өмірінің соңғы шағының, оның творчестволық сапарының үлкен қорытындысы деп бағалайды.

Бұл монографиялық зерттеуде Абайдың лирикасы, оның әр өлеңі егжей-тегжейіне дейін тұтас қамтылып, жан-жақты терең талданған. Автор ақын творчествосына жіті үңіліп жете бағалаумен бірге қазақтың жаңа бағыттағы жазба әдебиетінің туып қалыптасуына және соны зерттеуге байланысты көптеген келелі мәселелерді қоса қозғап, тыңғылықты түрде шешіп отырады.

Абайды өмір сүрген дәуірімен, тарихи ортасымен тығыз байланыста алған зерттеуші ақын творчествосындағы қайшылықты мезеттерді, жаза басқан жаңылыс сарындарды да бүгіп қалмай, ашып айтады. Бұл ретте де

М. Әуезов еңбегінің тағлым аларлық өнегелі қасиеті көп.

Абай — өзіндік мектебі бар, жүйелі бағыт ұстаған философ емес. Ол философиялық еңбектер, арнаулы трактаттар жазбаған. Бірақ нағыз жанашыл, классик акын болған, туған халқының тарихында, қоғамдық ойды бастаушылардың бірі болған әрі өз дәуірі, заман құбылыстары жайында көп толғанған Абайдың шығармаларында философиялық ой-топшылаулар, даналық пікірлер аз кездеспейді. Сондықтан автор бұл мәселені де өз назарынан қағас қалдырмаған. Ол Абайдың философиялық көзқарастарына, дін туралы ой-пікірлеріне де біртоға кеңінен тоқталған. Оның бұл реттегі тұжырымдары да көкейге қонымды, салмақты.

Абай мұрасының өзгеше бір саласы — оның поэмалары. Лирика саласындағы шырқау биік дәрежесіне көтерілмесе де, акын поэмалары арқылы да өз тұсындағы қазақ поэзиясын соны арнаға, алыс өріске меңзеді. Бірақ соңғы кезге дейін Абайдың сол поэмалары арнай зерттеліп, терең талданған жоқ. Олар жайында айтылған азды-көпті пікірлер орта мектепке арналған оқулық шеңберінен асқан емес-ті. Зерттеушінің Абай поэмалары жайындағы пікірлері сондықтан әсіресе бағалы, қызықты бола түседі.

Лирика саласында өзі көп үйренген, мол үлгі алған әрі шығармаларын зор ақындық шабытпен соншалықты шебер аударған Пушкин, Лермонтов сияқты суреткерлердің поэма жанрындағы творчестволық тәжірибесіне Абай елікпеген, онша құлап бой ұрмаған. Олардың сюжетті кесек шығармалары кең өмірді мол қамтитын роман-поэма, кейде қалың оқиғасы, шытырман тартысы бар романтикалық көркем туынды болып қалыптасса да, Абай сол жанрға ден қоймаған, беріле қызықпаған. Зерттеуші мұның сырын Абайдың өз заманындағы қалың көптің интеллектуальдық дәрежесін ескергендігінен және жалпы поэзиясындағыдай, бұл ретте де адамгершілік үлгі-өнеге таратып, ұстаздық қалып ұстағандығынан іздейді.

Абай поэмаларының оқиғаларын қазақ сахарасының тіршілігінен, өз дәуірінің шындығынан таңдамай, шығыстық аңыз-ертегілерден алған. Солардың бірі — «Масғұт». Бірақ зерттеушінің дұрыс тұжырымдағанындай: «Поэмада Абай арабтың тарихын, тірлік шындығын көрсетпек емес. Қызырдың қызырлығын да баяндамақ емес. Олардың барлығы да — поэманың идея жағынан

қарағанда тек бір көмекші қосымша хал мен жайлар. Анығында олар шартты түрде алынған аңыздық жалпы шартты орта деуге болады.

Ақынды шығарманың ішінде қызықтыратын бір-ақ геройдың, Масғұттың жайы... Масғұт аузымен Абай өз заманындағы, өз ортасына қанықты болған жайларды айтады. Үлкен гуманист ақын сол өзі таратпақ болған мораль философиясын жаңа түрде, шартты мазмұнға байланыстырып ұсынып отыр».

Шығыстан келген аңызды ақын өз ойын баяндау үшін творчестволық материал ретінде ғана алғанын, Абайды поэманың оқиғасы қызықтырмайтынын, ол оқиғаларды, адамдарды барлық мінез-істерімен, сөздерімен өзінің дағдылы идеясына қарай ыңғайлап пайдаланатынын зерттеуші нанымды дәлелдеп көрсетеді.

Абай поэмаларының ішіндегі ең үздігі — «Ескендір». Мұнда ақын бүкіл шығыс әдебиетінде талай классиктер жырлаған Александр Македонский жайын өзінше баян етеді. Зерттеушінің анықтауынша, Абайдың «Ескендірі» негізгі сюжеті, композициялық құрылысы жағынан әзірбайжан халқының ұлы классигі Низамидің «Ескендірнамасына» әсіресе жақын келеді. Бірақ Абай Низами шығармасының кейбір тарауларында ғана баяндалатын оқиғалар желісін алған және оны өз тұрғысынан жырлаған. Бүкіл Шығыс әдебиетінде, соның ішінде Низами шығармасында да дәріптелетін Ескендірдің өз басына Абай қатал шыншылдық көзбен қараған. Зерттеуші Абайдың бүкіл Шығыс әдебиетінен осы тұста еңсесі биік тұрғанын, өз поэмасында анық нағыз гуманистік, адамгершілік нанымдарды бекем ұстанғанын салыстыра отырып терең ашады. Еңбекте арнайы сөз болатын мәселелердің бірі — Абайдың аудармалары. Нақтылы жәйттерге ауысар алдында автор екі түрлі нәрсені атап айтады. Біріншісі — Абайдың сол аудармаларға берген бейілі мен бағасы. Екіншісі — сол аудармалардың ақынның өз шығармаларына еткен әсері және Абайдың кейінгі қазақтың барлық жазба әдебиетіне тараған үлкен тарихтық, мәдениеттік ұстаздық дәстүрі, әсері туралы. Автор осы екі мәселені өзара тығыз байланыста алып қарайды. Монографияда Абайдың «Евгений Онегиннен» жасаған аудармалары әсіресе байыпты талданған. Абайдың Пушкин романынан тек Онегин мен Татьянаның арасындағы махаббаттық халқұбылыстарды ғана алғаны және соны эпистолярлық

роман үлгісінде қалыптағаны аян. Қазақ ақынының Пушкиннен еркін аударма жасап, оның ізімен тың жайларды жырлап кетуінің сыры неде? Зерттеуші осы сұраққа жауап бере келіп, екі түрлі себеп болғанын атайды. Мұның ішінде ең негізгісі — Абай орыс жастарының сезім-сырларынан, тағдыры мен талабынан өзінің жас оқушысына өнеге танытарлық тәлім-тәрбие беруді көздеген. Сондықтан да ол Онегин бейнесін көп өзгертіп алған. Абай оны айыпты адам етіп шығармай, оны тек жұлдызынан жаңылған, жазықсыздан жаза басқан жан етіп суреттейді. Оның өкінішін үлкен трагедиялық ауыр ойға жеткізіп оған рухани азап шеккізеді. Осы арқылы Абай айнымас адалдықты, пәктікті мадақтап, үлгі-өнеге етеді. Екіншіден, «Евгений Онегинді» аударған кездегі Абайдың аударма өнері туралы ой-пікірі, көзқарасы әлі де болса өзгерск, басқашарақ еді. Яғни, ол «Ескендір» поэмасында ұстанған дәстүрді мына шығармаға да қолданған. Абайдың Лермонтовтан жасаған аудармалары мүлдем жаңа творчестволық сапа танытады. Сондықтан да автор бұл аудармаларға арнайы тоқталған. Ол Абайдың Лермонтов поэзиясының қолтума сырларын аңдап ұғынудағы және соны қазақ оқушысына бар әсем, шыншылдығымен жеткізіп берудегі шеберлігін, көркемдік ізденістерін соншалықты нәзік аңғарымпаздықпен, тапқырлықпен аша алған. Бұл тарауда қазіргі аудармашыларға да ой салып, толғандыратын көп жәйттер бар. Бұдан кейін автор Абай мұрасының өзгеше бір саласын — оның қара сөздерін тақырып жағынан топтап, саралап шолып өтеді, бұл шығармалардың жанрлық ерекшеліктеріне және олардың ақын поэзиясымен байланысына тоқталады.

Қорыта айтқанда монографияда Абайдың бүкіл — творчасы, оның тыннан жарып жол салған жаңашылдығы, көркемдік ізденістері, ақындық шеберлігі — баршасы да тұтас қамтылып, мейлінше терең сипатталған. Бұл ретте ғалым Әуезовтың еңбегін ақын жайында тамаша эпопея тудырған жазушы — Әуезовтың еңбегімен ғана салыстырып бағалауға болатын тәрізді.

Кітаптағы «Орыс классиктері мен Абай», «Абай еңбектерінің биік нысанасы», сондай-ақ орыс тілінде жазылған «Жизнь и творчество Абая», «Идейно-культурные искания Абая», «Великий сын народа» атты мақалаларға арнайы тоқталмаймыз. Өйткені, олар — жоғарыда талданған көлемді еңбекті толықтыра түсетін

немесе сонда айтылған жәйттерді белгілі дәрежеде қайталайтын туындылар.

М. Әуезов — ауыз әдебиеті туралы ғылымның да аса көрнекті маманы. Ол фольклорлық нұсқауларды зерттеумен тіпті жиырмасыншы жылдардан бері үзбей шұғылданған еді. Кітапқа оның осы саладағы бірсыпыра еңбектері, мақалалары енген. Солардың бірі — «Ертегілер». Бұл еңбегінде автор қазақ ертегілерінің туып қалыптасу кезендері мен олардың қолтумалық ерекшеліктері жайында аса бағалы байсалды пікірлер айтады. Ол қазақ ертегілерін бірнеше топқа бөліп, олардың әрқайсысына ғылыми терең талдау жасайды, әралуан ертегілердің қоғамдық, тарихтық сырын, әлеуметтік мәнін ашады. Зерттеушінің аңыз-ертегілерге берген талдауы әсіресе қызғылықты, зор шабытпен жазылған. Еңбектің бағалы қасиеттерінің бірі сол — автор қазақ ертегілерін жеке-дара бөліп алып зерттемей, ретті жерінде оларды басқа көршілес халықтардың ауыз әдебиетінің үлгілерімен салыстыра, байланыстыра отырып тексереді.

Осы қасиет «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» дастаны жайындағы зерттеуден де өте-мөте айқын сезіледі. Мұнда автор әйгілі жырдың қазақ арасында сақталған варианттарын түгел шолумен бірге оның көршілес басқа халықтардың ауыз әдебиетіндегі сол тақырыптас шығармалармен ұқсастығын, сарындастығын да ашып көрсетеді.

Кітапқа енген «Қыз Жібек», «Айтыс өлеңдері» тәрізді зерттеулер де қазақ совет фольклористикасына қосылған кенеулі үлестер болып табылады. Рас, алғашқы еңбекте автордың «Қыз Жібек» жырының көркемдік ерекшеліктерін, ондағы образдар жүйесін жіті де қызғылықты талдай отырып, сол жырдың ішіндегі дәуір шындығынан, заман салтынан, ежелгі әдет-ғұрыптан туған кейбір қосалқы, қосынды сарындарды тым қазбалап кететін мезеттері де бар тәрізді.

«Айтыс өлеңдерінде» автор айтыстың қазақ ауыз әдебиетінде алатын орнын, оның жанрлық өзгешеліктері мен ерекшеліктерін ашады. Ол өте көне замандарда айтыс жанры көптеген халықтардың әдебиетінде болғанын көрсетеді. Бұл ретте ол арабтардың мұғаллақатын, Орта ғасырдағы Батыс Еуропаның фильдерін, Терістік Франциядағы труверлерді, Орталық Еуропадағы мейстерзингерлер мен Скандинавия елдеріндегі скальдлерді, орыстардың скоморохтары мен ағылшындардың мен-

естрельдерін мысалға келтіреді. Зерттеуші қазақ әдебиетіндегі айтыс жанрының туып қалыптасуы жайында айта келіп, ол алғаш фольклордағы салт өлендерінен басталғанын, ақындар айтысы кейін бірте-бірте барып шыққанын көрсетеді. Осы орайда ол айтыс өлендерін, айтыс ақындарының творчествосын зерттеуге байланысты бірқатар жүйе-жүйе проблемалық мәселелерді жинақтап атап өтеді.

Зерттеудің көлемді бір тарауы совет ақындарының айтысын талдауға арналған. Мұнда ол айтысқа жазба әдебиеттің тигізген игі әсерін, оның жанр ретінде жаңғырып өскенін, өзгергенін көптеген айтыс ақындарының творчествосы арқылы нақтылы көрсетеді.

«Жамбылдың айтыстағы өнері» атты мақала жоғарыда аталған еңбекті әдеби фактілермен, дәл деректермен байыта, толықтыра түскен. Мұнда автор Жамбылдың Сарыбаспен, Досмағамбетпен, Құлмамбетпен айтыстарына талдау жасай отырып, оның айтыс ақыны ретіндегі шеберлігін көрсетеді, оның айтыстары мен жалпы творчествосының арасындағы рухтастықты, ортақ байланысты кеңінен ашады. Бұл ретте ол Жамбылдың жалпы ақындық өнеріне, сурып-салып айтқыштық, импровизаторлық шеберлігіне байланысты байқаулары мен топшылауларын да қоса айтып отырады. Кітаптағы кейбір мақалалар қазіргі қазақ әдебиетінің хал-жайына, өсу барысына арналған. Солардың бірі — «Мәлік Ғабдуллинге жауап хат».

Мұнда автор М. Ғабдуллиннің хатында қозғалған жәйттерге жауап қайтара отырып, қазіргі поэзиямыздың талай-талай мәселелерін қоса көтереді, барлап байқағандарын, дос тілекпен айтылған ойларын ортаға салады. Оның ерекше маңыз бере сөйлейтін мәселелерінің бірі — поэзиядағы ұлттық дәстүр жайы. Ол мұны өте кең мағынада алады: «Дәстүр мағнасына характер де, оқу мен өсу де, дами түсіп өзгеру де, мазмұн мен сыртқы сипат, көрік, күй мәселесі бәрі де түгел кіреді». Осы орайда ол қазіргі поэзиямыз өзінің ежелгі дәстүрлерінің ең таңдаулыларын бойына мол сіңіргенін, өзінің өткен тарихтық тегінен үзіліп, төркінсіз әдебиет болып кетпегенін баса көрсетеді. Сонымен бірге автор марксистік-лениндік эстетиканың қағидаларына сүйене отырып, ұлттық дәстүр мәңгі-бақи бір орында сілейіп қатып тұратын қалыпта еместігіне, оның ұдайы өсіп, жаңғырып отыруы қажеттігіне де назар аударады, бірнеше проблемаларды бас-басына атап береді. Олар — өлең-

дік түрді байыту, көркейте байыту проблемасы, тіл байлығын асыра түсу, поэзиялық лексиканы көркейте өсіре түсу проблемасы және басқалар.

Бұл ретте автор ақындарымыздың алдына оларды творчестволық кең өріске, суреткерлік ізденістерге мензейтін талап та қояды: «Орыстың классикалық әдебиеті мен совет әдебиетінен және басқа туысқан достас елдеріміз поэзиясынан елеулі үлгі, өрнек ала отырып, қазақ поэзиясын тұғырдан тұғырға асыра, өсіре беру шарт. Осы ретте мысалы, біз Пушкинді, Некрасовты, Маяковскийді немесе бүгінгі Исаковскийді, Твардовскийді қазақшаға аударғанның өзінде де сол екі сала үлкен мәнді мәселені қатарынан зор табыспен, келісті көрікпен баурай білуіміз керек... Пушкинді — Пушкинше, Маяковскийді — Маяковскийше ала білсек қана біз жоғарыда аталған ұлттық дәстүрді дамыта байытамыз. Түр-өрнек үлгісін кейін өз өлеңімізге де қанықты, заңды үлгіміз, дәстүріміз есебінде мейлінше пайдалана аламыз».

Бұдан әрі автор қазіргі қазақ поэзиясының тілі және ондағы образдылық мәселесіне тоқталады, көрнекті ақындарымыздың сәтті де тапқыр ізденістерін және тая соққан, мүлт кеткен мезеттерін де атап өтеді.

Ал «Октябрь өркені» атты мақала қазақ әдебиетінің қырық жыл ішіндегі дамуын, творчестволық сапарын шолуға арналған. Мұнда автор әдебиетіміздің әрбір жанрының туып-қалыптасу, кемелдену жайын, ондағы кезендік кесек-кесек шығармаларды сөз етеді.

Кітапқа енген зерттеулердің, мақалалардың бірсыпырасын автор орыс тілінде жазған. Олар — «Как я работал над романами», «Абай» и «Путь Абая», «Традиции русского реализма и казахская дореволюционная литература», «Киргизский героический эпос «Манас» және жоғарыда аталған кейбір мақалалар.

Алғашқы мақаласында автор өзінің атакты эпопеясын қалай жазғанын ортаға салады, өзінің творчестволық лабораториясымен таныстырады, жазушылық өнері мен толассыз ізденулерінің әралуан қырын ашып көрсетеді. Сондықтан да бұл мақала оқушыларға да, зерттеушілерге де көптеген қызғылықты деректер беретіндігі шүбасыз.

Қазіргі әдебиеттану ғылымымыздағы ең аз зерттеліп, тым тапшы тексеріліп жүрген проблемалардың бірі — әдеби әсер, дәстүр туралы мәселе. Бұл проблема тіпті бүкіл советтік әдебиеттану ғылымында да әлі дәйекті түрде шешілген жоқ, М. Әуезовтың «Орыс реализмінің

дәстүрлері және қазақ әдебиеті» деген көлемді мақаласы осы саладағы елеулі зерттеу болып табылады. Бұл мақала «Дружба народов» журналында басылып, кезінде А. Фадеев өте жоғары бағалаған болатын.

Бұл мақаласында М. Әуезов дәстүр туралы проблемалық мәселелерді кең тұрғыда көтереді, қазақтың революцияға дейінгі және совет дәуіріндегі әдебиетінің дамуын орыс әдебиетінің игі әсерімен, оның реалистік дәстүрлерімен тығыз байланыста алып қарайды және қазақ әдебиетінің төл қасиеттерін, ұлттық ерекшеліктерін ашуға ұмтылады.

Орыстың алдыңғы қатарлы қоғамдық ой-пікірімен, оның классик ақын-жазушыларының ғажайып шығармаларымен танысу, олардың реалистік дәстүрлерін қабылдау ХІХ ғасырдағы қазақ ойшылдары мен ақындарына не бергенін зерттеуші нақтылы материалдар негізінде дәлелдеп көрсетеді.

Сол сияқты, Октябрь алдындағы қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің творчествосында орыстың классикалық, реалистік әдебиетінен үйренудің осы дәстүрі каншалықты көрініс тапқаны да мақалада жете ашылған.

Мақаланың соңғы бөлімінде қазіргі қазақ совет ақындары мен жазушылары Горький мен Маяковскийдің дәстүрлерін қалай қабылдап, каншалықты дәрежеде дамытқаны туралы мәселе талданады. Автор бұл саладағы қол жеткен табыстарды атап көрсетумен бірге бірсыпыра проблемалық мәселелерді де міндет ретінде алға тартады.

Қазіргі советтік ұлт әдебиеттері орыс совет әдебиетінің және бір-бірінің творчестволық тәжірибесін пайдаланумен бірге өздерінің ең тандаулы, үздік шығармалары арқылы бүкіл советтік әдебиетімізді молықтырады, өзара бір-біріне игілікті әсер етеді. Зерттеуші бұл еңбегінде мәселенің осы жағына да назар аударған.

Кітаптағы ең негізгі, көлемді зерттеулердің бірі — қырғыз халқының батырлық эпосы «Манас» жайындағы еңбек. Осы ретте мынадай бір жәйтті атай кету ләзім. Қазақтың тұңғыш ағартушысы, ұлы ғалымы Шоқан Уәлиханов «Манастың» үзінділерін тұңғыш рет хатқа түсіріп, орыс тіліне аударса, содан бір ғасырдай уақыт өткен соң қазақтың енді бір ғалымы әрі даңқты жазушысы сол «Манас» жайында монографиялық зерттеу жазды. Бұл фактінің тек әдеби ғана емес, сонымен бірге тарихи да маңызы, тереңде жатқан астары бар.

М. Әуезов «Манас» эпосымен отызыншы жылдардың

алғашқы кезінде таныса бастаған да, ол жайындағы зерттеуінің алғашқы нұсқасын 1935 жылы бітірген, кейін бірнеше рет қайталап оралып жөндеген, өңдей түскен. Бірақ газетте шыққан кейбір үзінділерін былай қойғанда, бұл еңбек бұрын жарияланбаған. Тұтас күйінде осы кітапта тұңғыш рет басылып отыр.

Зерттеуші ең алдымен эпос және оның айтушылары туралы мәселеге тоқталады, Сағымбай, Келдібек, Балық, Найманбай және басқа да жыршылар жайында, эпостың әралуан нұсқалары және оның халық арасына таралуы жайында деректер келтіреді.

Бұдан кейін автор эпостың мазмұны мен түріне қысқаша талдау жасайды да, оның ішінен басты-басты бірнеше желілерді, өзекті тақырыптарды бөліп алады. Солардың әрқайсысына, мәселен жорық тақырыбына, ас тақырыбына, геройдың үйленуі тақырыбына және басқа да бірнеше қосалқы, дербес тақырыптарға арнайы тоқтала отырып, зерттеуші эпостағы алуан түрлі сарындарды, діни-қияли элементтерді ашады, жырдың әрбір бөліктерінің сюжеттік құрылысына жан-жақты талдау береді.

Зерттеудің ең бағалы тарауларының бірі «Манас» эпосының туған дәуірін анықтауға байланысты. Автор көптеген тарихи деректерге және жырдың өз материалдарына сүйене отырып, «Манас» эпосының басқы жырлары IX және X ғасырларда, яғни «Ұлы жорық» жылдарында немесе соған іле-шала туған болуға керек деген қортындыға келеді. Бұл ретте ол эпиграфиялық ескерткіштерді, орхон-енисей жазуларын және басқа тарихи-әдеби деректерді негізге алады.

Автор эпос кейіпкерлерінің образдарына да, оның сөздік-поэтикалық, көркемдік тәсілдеріне де кеңінен тоқталған және Шығыстың кейбір жыр-дастандарының «Манасқа» еткен әсеріне де көп назар аударған.

Еңбектің аяғында зерттеуші «Манас» эпосын кейбір феодалдық қосындылардан, жат жамаулардан тазартып, оның халықтық вариантын жасау туралы тұжырымды пікірлерін айтады. Осы орайда 1952 жылы «Манас» эпосын зерттеуге байланысты Қырғызстанда өткізілген айтыста М. Әуезовтың бұл тамаша мұраның нағыз халықтық негіздерін сақтап қалуда ерекше еңбек сіңіргенін де атап айтуға керек. Жалпы алғанда қазақ ғалымының қырғыз эпосы жайында зерттеу жазуы және оны бүгешігесіне дейін байыпты талдап, тексеруі — айрықша бағалап, қадыр тұтуға татырлық еңбек.

М. Әуезовтың ғылыми еңбектері мен мақалаларының бұл жинағы қазақ әдебиеттану ғылымына тамаша үлес болып қосылуымен бірге сақа да, жас та зерттеушілер үшін үлгі көрерлік, тағлым аларлық үлкен өнеге болып табылады.

Асса бүкіл дүние жүзінің, қала берді бүкіл ежелгі Шығыс пен Батыстың арғы-бергі мәдениетін жете білетін асқан білімдар ғалым кең тұрғыдағы әдеби салыстыруларға өте-мөте оңтайлы, әсіресе майталман.

Әрбір әдеби құбылысқа идеялық тұрғыдан берілер бағамен эстетикалық-көркемдік талдауды автор әрдайым ауыстырмай, тең ұстайды. Бұл жағынан да ол барша зерттеушілерге көп үлгі, өрісті бағыт-бағдар таныта алмақ.

Қорыта айтқанда, бұл кітап М. Әуезовтың аса бай творчествосының тағы да өнімді өзгеше қырын көрсетеді. Онда үлкен ғалымның сан жылдар бойғы сарыла ізденген, сарқа жұмсаған еңбегінің тамаша жемісі, түбегейлі де терең ойлары бар.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ

Украина халқының ұлы ақыны Тарас Шевченконың туғанына бір жарым ғасыр толды. Бұл күн бүкіл прогресшіл адам баласына ортақ мереке. Атақты жазушы М. Әуезов айтқандай, Тарас Шевченко — адамзаттың үркердей қасиетті тобына қосылатын адам. Ол өз халқының өткен тарихының жарқын қорытындысы және сол халықтың көкейтесті ұлы үмітінің, шабытты қуат-қайраты жинақталған тұлға. Ол ежелгі ата-бабаларының қобзарь атаулысының мұңға толы үндеріне құлақ салған, ғасырлар бойы шерлі үн шерткен ішектердің күйлерін жан-дүниесіне сіңірген ақын. Туған халқымен бірге азаттықты аңсаған, әлеуметтік кесір — шляхта атаулыға және Россия патшаларына қарсы ыза-кектің бәрін өз бойына жинаған, сезімтал, ереуілшіл ақын.

Әділет пен ізгілікті көкірегі қарсы айырыла аңсаған қазақ халқы өзінің бақытсыз тағдырына ортақтас болған украин халқының ұлы ақыны Тарас Шевченко жайында, яғни «Таразы ақын» жайында да талай-талай тамаша шежіре шертті. Өйткені, ол абзал адам барлық халықты да бауырым деп санады. Сондықтан да ол

«Таразы ақын» деп аталды. Тілін түсінбесе де, Тарастың қайғы-қасірет шегіп, езілгендердің мұңдасы екенін қазақ халқы жүрегімен ұғынды.

Міне, содан бері талай ұрпақ алмасты. Олар небір ұлан-асыр өзгерістерді бастан кешірді, талай-талай ғажайып оқиғалардың, тарихи сілкінулердің, әлеуметтік жаңарулардың куәгері болды. Ақынның, бір кезде зар илеген елі-жұрты еркін өмір құшағына енді, аңсаған азаттық салтанат құрды. Ал оның жалынды жырлары әлі де сол балғын, отты күйінде, туған халқымен бірге жасап келеді.

Тарас Григорьевич Шевченко 1814 жылы 9 мартта Киев губерниясындағы Моринцы деген деревняда басыбайлы шаруаның семьясында дүниеге келді. Болашақ ұлы ақын жоқшылық тұрмыстың тақсіретін ерте тартарды. Жастайынан жетім қалған қаршадай бала бақташы болады, әркімге бір жалданады. Тарас он жеті жасқа толғанда оны жалдап алған помещик Петербургқа көшіп барады. Ол сонда ақын Жуковскиймен және атақты суретші Брюлловпен танысады. Сол достары қаржы жинап, Тарас Шевченконы басыбайлылық бұғаудан құтқарады. Ол Сурет Академиясында оқиды. Сонымен бірге оның бойында ақындық қабілет оянады. Ол енді қорлық көрген халқының жыршысы болады.

Халықтың аңыз-ертегілерін, өлең-жырларын Тарас жастайынан бойына мол сіңіріп өседі. Бақытсыз балалық шақ, аяусыз азапта өткен ауыр жылдар оның жүрегіне ұялаған сол сезімдерді суыта, әлсірете алмайды. Бұл оның творчествосына да ерекше әсер етеді. «Азаттықты сезініп, адамгершіліктің алғашқы сәулесін көзі шалысымен-ақ, — деп көрсетті Добролюбов, — ол бар жан-тәнімен өзінің сорлы отанына қарай құшырлана ұмтылды, оның аңыздарын еске алды, ән-жырын қайталап айтты, оның өмірі мен табиғатын көз алдына елестетіп отырды». Ол Пушкин, Лермонтов, Байронның өлеңдерін, Гоголь шығармаларын да зейін қоя, ынтыға оқиды.

Тарас Шевченконың творчестволық сапарының алғашқы кезеңінде жазған туындыларының ішінен оның «Катерина» поэмасы мен «Ой» атты даңқты өлеңі ерекше орын алады. Алғашқы шығармасында ақын бақытсыздыққа ұшыраған Катеринаның, басыбайлы шаруа семьясының аянышты халін суреттей отырып, өз халқының трагедиялы тағдырын қоса баян етті. Халықтан шыққан қарапайым жандардың бақытқа, азаттыққа

жету жолындағы күреске құштарлығы поэмада жанды образдар арқылы бейнеленген.

Халық бақытын арман ету сарыны — Шевченко творчествосының үзілмес арқауы, өзекті желісі. Ол бұл тақырыпқа әрдайым қайталап оралып отырады. Өйткені, жеке бастың рақат-тыныштығын қызықтамай, туған елінің тағдыры жайында толғанған ақынның осылайша егіле, емірене жыр шертпеуі мүмкін емес-ті. Тіпті қиын-қиырда, шет елде жер ауып, айдалып жүрген қысталаң шақтарда да ой-арманымен сол халқының арасында жүрді, соның мұңын мұндап, шерін шерледі:

Жат өлкеде қартайдым мен,
Өстім жат боп, жат елде.
Жоқ сияқты еш жақсылық
Жат боп жалғыз жүргенде.
Мүскін, ғарып Днепрмен
Кең байтақты жерімде
Бар сияқты шын жақсылық
Өзің жоқта сол елде...

Бұл өз елінде жақсылық болуын ансаған абзал ақынның қасиетті ойы ғана еді. Әйтпесе ол саяси жағынан азат болмай тұрып, халықтың қолы шын бақытқа, жаңа дәуренге жетпейтінін өте терең түсінді. Сондықтан да патриот ақын туған Украинадан билеп-төстеушілердің із-түзі қалмай құрып кетуін қалады, жалын атқан шыншыл да сыршыл жырларының жойқын күшін, уытын, соларға қарсы жұмсады. Қытымыр тәртіп пен өктемділік бар өлкені тұтас тұмшалап алғаны ақын жанына әсіресе қатты батты. Оның «шныршық атып толғанған» бұл ойлары тағы да өлең жолдарына күйылды:

Жалғыз ғана бір жер емес,
Барлық өлке-жерімде:
Сұмдардан ел киген қамыт,
Бас ұсынған өлімге.
Өте жаман қасіретті
Бұл далада текке өлу.
Одан да ауыр Украинада.
Көру, шыдау, күңірену.
Днепрдің нәрестедей
Емшек емген тойынған.
Сүйеді ол Украинаны.
Көгереді ел бойынан.
Сол өсетін көгеретін.
Шаттанар еді елі де —
Қалмаса із мырзалардан
Украинаның жерінде.

Ақын бұл өлеңін Қосаралда айдауда жүргенде шығарды.

Творчестволық сапарының алғашқы кездерінен бастап-ақ Шевченко нағыз халықтық гуманизмді бекем ұстанды. Оның алдауға түскен сорлы Катеринаның тағдырын, шаруалар өмірін, дүние кезіп, зар илеген Персбанданы, соқыр жыршыны іш тарта жан аши отырып суреттеуі осыны көрсетеді. Ақынның алғашқы кездегі лирикасында қасіретке берілу, жабығу сарындары әлеуметтік теңсіздіктерге қарсылық идеяларымен араласып, ұштасып келіп отырады. Ол қарапайым жандардың азапқа толы өмірінің ащы шындығын әдебиетке өзімен бірге ала келді.

Басыбайлылық бұғаудан босағаннан кейін Шевченко өлеңдерін ұқыптап жинай бастайды. 1840 жылы солардың басын құрап «Қобзарь» деген атпен жеке кітап етіп шығарады. Бұл жинақ аз уақыт ішінде-ақ украин халқының қасиет тұтып оқитын еңбір сүйікті кітабына айналып кетеді.

Украин халқының ерлікке, патриоттық қимылға толы өткен өмірінің көріністері де ақын қаламынан қағас қалған жоқ. Оның «Иван Подкова» (1839), «Тарас түні» (1839), «Гайдамактар» (1841), «Гамалей» (1842), атты поэмалары осы тақырыпқа арналған. Ақын тарих тереңіне үнілгенде Пушкин мен Гогольдің тамаша дәстүрлеріне сүйенеді. Оның шығармалары халықтың азаттық жолындағы күресінің пафосы мен ерлік рухына толы. Добролюбовтың тауып айтқанындай, «Шевченко ержүрек ата-тегінің батырлық қимылдарын қасіретті қуанышпен еске алады». Бірақ оның қасіреті өкіну, аң ұру емес. Онда өз кезіндегі замандастарына көп ой аңғартарлық терең астар бар.

Шевченко өткен тарихи өмірден дауылды оқиғаларды әдейі тандап алды және соны өзінің революцияшыл идеяларына қабыстыра отырып жырлады. Сөйтіп, тарихи поэмаларында да ақын өз халқынан, оның тағдыры мен өмірінен көз жазбады, ол абзал сезімдерін соған арнады. Сондықтан да Добролюбов былай деп жазды: «ол өзінің Украинасына назар салмай, есінде қалған қасиетті ізгілікке, өмірдің қысталаң да бұлыңғыр сәттерінде өзін сергітіп, жанын жылытқан нәрсеге бойда барын сарқа арнамай тұра алмады... Ол өзінің алғашқы шағына, өзінің Украинасына адал, айнымас күйінде қалды».

Өткен ғасырдың қырқыншы жылдарының бас кезін-

де Шевченко өзінің ащы ажуаға толы ұятты сатиралық шығармаларын және «Қалыңдық», «Никита Гайдай», «Назар Стодоля» атты драмаларын жазады, орыс тілінде екі поэма шығарады. Шевченконың драматургтік таланты оның «Назар Стодоля» атты драмасында әсіресе айқын белгі берді.

Шевченконың «Никита Гайдай» драмасы тарихи тақырыпқа арналған. Онда Украин халқының мемлекет қайраткері, данқты қолбасшысы, орыс және украин халықтарының басын қайта қосу жолындағы күрескер Богдан Хмельницкий дәуірінде болған оқиғалар суреттелген. Драматург славян халықтарының достығын, қарапайым еңбек адамдарының бауырластығын, олардың азаттықты аңсаған арманын драма желісінің негізгі өзегі еткен.

Драмалық шығармаларының басты-басты арқауын құрған оқиғаларды өткен тарихтан алса да, Тарас Шевченко соларды өз дәуірінің талабына орайластыра отырып бейнеледі. Ол мұны өзінің халықты күреске шақырған революцияшыл идеяларын бұқараға жеткізудің, тараудың көлегейлі бір жолы деп білді және нәзік шеберлікпен пайдалана алды.

Оның сондай шығармаларының бірі — жоғарыда аталған «Назар Стодоля» драмасы. Шевченко бұл драмасын көзі тірісінде бастыра алмады. «Назар Стодоля» тек авторы қайтыс болғаннан кейін барып қана жарық көрді. Бұл драманың сахналық өмірі де қызық, әріден басталады. 1877 жылы Москваның Кіші театрында сахнаға шыққан «Назар Стодоля» драмасы бұл күнде совет театрларының репертуарларында да бекем орнықты. Бұл драма қазақ тіліне аударылды, бірталай облыстық театрлардың сахнасында қойылып, сан мыңдаған жаңа көрермендер тапты. Сөйтіп, күрескер ақынның поэзиясына қоса драмалық шығармалары да қазақ оқушысының жүрегіне жол тапты, жақын бола түсті.

Ақынның драмалары халықтың азаттық жолындағы күресі мен патриоттық қимылдарының мұқалмас рухына толы. Сонымен бірге олар Шевченконың көзқарасындағы ілгерілеуді де анық байқатады. Туған халқының өткеніне нағыз суреткерлік құштарлықпен жіті үнілген ақын тарихи поэмалары сияқты, драмаларында да халықтан дербес, шалғай тұрған жеке-дара кейіпкерлерді суреттемейді. Қайта, оның драмасының қаһармандары халықпен етене туысып, табысып кеткен, халық мүддесін жан-тәнімен қорғайтын адамдар болып бейнеленеді.

1845 жылы Шевченко Сурет Академиясын алтын медальмен бітіріп шығады. Бірақ ол Петербургта қалмай, өзінің туған еліне қайтады. Археографиялық комиссияның қызметкері ретінде ақын Украинаның көп жерлерін шарлап аралайды, халықтың тіршілігімен, мұң-мұқтажымен жақын танысады. Соның нәтижесінде жазған «Бұғаудағы адам», «Суық яр», «Өліктерге һәм тірілерге», «Өсиет» сияқты шығармаларында ақын басыбайлы шаруалардың феодалдық-крепостнойлық құрылысқа, адамды адам езіп қанауға, әлеуметтік әділетсіздікке деген кекті қарсылығы мен ащы ызасын түп-тура, ашықтан-ашық білдірді.

Революция дауылы сұрапыл күшпен соғуын арман етіп аңсаған ақынның шығармаларында сол кездегі қоғамдық құрылысқа қарсылық тақырыбы бұдан да айқын көрініс тапқан болатын. Бұл ретте оның «Түс» (1844) атты поэмасын ең алдымен атауға керек. Поэманың жазылуына түрткі болған себептерді, кейін 1847 жылы тұтқынға алғанда берген жауабында, ақынның өзі былайша түсіндіреді: «Үкімет пен билеуші тақсырдың атына айтылатын қарсылық пен ащы сөзді Петербургте кез келген жерде есіткен едім. Малороссияға қайтып барғанда мен жастар мен егде тартқан адамдардың арасында одан да ауыр сөз айтылатынын естідім. Мен шаруалардың титықтап қаналуы мен қайыршылануын өз көзіммен көрдім... және соның бәрі үкіметтің, билеуші тақсырдың атымен жасалады».

Өзінің батыл да өр, сыншыл ойларын оқушыға молырақ жеткізу үшін, ащы шындықты ақтара ашу үшін ақын бұл поэмасында тұспал түріндегі форманы шебер қолданған. Сырттай қарағанда ақын түсінде көрген оқиғаларын баяндайтын тәрізді болып көрінгенімен, үңіле көз салсақ оның сол кездегі әлеуметтік құрылысты, патшалық самодержавиенің қаталдығы мен тағылығын тып-типыл етіп әшкерелегенін көреміз. Халықты жегідей жеген, тіпті бір туған жақындарына да иненің жасуындай қайрымы жоқ, қара жүрек, қатыгез жандарды ақын былайша шенейді:

...Бір бұрышта тұрады да
Жасырынып тұрғанына
Пышақты өткір сұғуға ынтық.
Оның өзі жайлап қана
Жылы жүзбен жолыққандай,
Тәңіріден қорыққандай.
Мысықтайын бұғып өтіп,

Сәті түсер мезең күтіп,
Бір орайлы тар кезеңде
Жез тырнағын түйрелдіре
Салмақ адам жүрегіне.

Осындай қорқау ортада қалжыраған, шаршап-шалдыққан ақын өзінің ар-ұжданына арнап тіл қатады. Егіліп жылай берме, мұңайып жасығанша, айналана көз салып, қарман деген ой тастайды. Сөйтіп, ол жердегі дүниені тастап, шырқап аспанға ұшып кетуді арман етеді:

Естілмей ме елдің зары,
Жан-жағыңа кара тұрып.
Ұшамын мен көкке биік,
Ұшамын мен бұлттан әрі
Онда тіпті еш нәрсе жоқ,
Күлкі, қайғы ештемесін
Онда тіпті естімейсің.

Көкке көз салғанмен, ақын жердегі тіршіліктен, оның тайталас-тартысынан бой тартып, іргесін аулақ салып отырған жоқ. Өйткені, бұл революционер ақынның саяси көзқарасына, идеялық нысанасына, негізгі бағыт-бағдарына, эстетикалық идеалына қарама-қайшы келер еді. Барлап қарасақ, ақын көк жүзін шарлап, сағым қумайды, бұлдыр елеске берілмейді. Оның көксейтіні — халықты езіп-жаншитын үкіметі жоқ, азабы мен бейнеті жоқ ел, жайлы мекен. Әрине, ақын қиялы қаншама шарқ ұрғанымен, ол мұндай жер-мекенді таба алмайды. Сондықтан да бұл поэма ақынның өз тілімен айтқанда қаналып қажыған Украинаның қанды шежіресі.

Поэmanın әлеуметтік тынысы мен идеялық бағыты бұдан айқын сезіледі. Шындығында да, ақынның замандастары бұл сатиралық шығарманың революцияшыл рухын жақсы аңғарады. Патша жандармдары оны «қылмысты шығарма» ретінде санады, сол кездегі патша — бірінші Николайды масқаралап қорлау деп білді. Ал шындығында «Түстің» уыты бұдан да өткір, маңызы бұдан да терең еді.

Ақынның жоғарыда аталған «Өліктерге һәм тірілерге», «Өсиет» атты өлеңдерінде бұл сарын күшейе түседі. Ол революцияшыл ойларын тұспал түрінде бейнелеп айтпай, ашықтан-ашық жария етеді. Өзінің ақындық ескерткіші ретінде бағаланатын «Өсиетте» Шевченко туған халқы билеп-төстеушілерді талқан қылатынын, мұратына жететінін, сол шақта ақын ұлын қадірлеп, еске алатынын былайша білдіреді:

Аттаныңдар көмгесін,
Үзіндер бұғау темірді,
Жау қанымен суарып
Көгертіндер өмірді!
Мені де Ұлы Отанда
Жаңа ел — үлкен өлкеде
Ескеріңдер ұмытпай,
Шапағатпен әр кезде!

Туған елі-жұртының азат болуын аңсаған ақын басқа халықтардың да емін-еркін өмір сүруін көксейді. Оның «Кавказ» атты поэмасы халықтардың бостандыққа ұмтылған осындай қажырлы беталысын, олардың бірлігі мен ерлігін мадақтап, ардақ тұту сарынына толы.

Өзінің шығармаларында ашықтан-ашық революцияшыл бағыт ұстаған, қалың бұқараны күреске үндеп жар салған ақынды патшалық самодержавиенің жендеттері бұрынғыдан бетер қуғынға ұшыратты. Ақыры 1847 жылы 5 апрельде Днепр өзенінен жүзіп өтіп бара жатқан Шевченконы олар тұтқынға алады. Патшаның тікелей бұйрығымен сол жылдың жазында қол-аяғы бұғаулы ақын Орынбор қаласына әкелінеді. Оның көркем шығарма жазуына, сурет салуына мүлдем рұхсат етілмейді, қатаң тыйым салынады. Аса зор талант несіне бұл небір ауыр жазадан бетер соққы болып тиеді. Өзінің «Күнделігінде» Шевченко бұл жайында соншалықты ызалана, торыға жазады.

Қаншама азапқа салып, аяусыз, қудалағанмен, патша азамат-ақынның жалынды жігерін жасыта алмады. Оның тағылыққа, әділетсіздікке деген кекті қарсылығы бұрынғыдан да күшейе, өрши түсті. Көп кешікпей оны Орынбордан Жаманқалаға (Орск бекінісі) аударады. Қазармалық ауыр тәртіпке, қатаң тыйымға қарамастан Шевченко мұнда да творчестводан қол үзбейді, жанын жеген ащы мұңын, аяулы ойларын жыр жолдарына құйып, жасырын сақтайды, сурет салады. Бұл оған өте қиынға түседі. Достарына жазған бір хатында ол былай дейді: «...ауыр, соншалықты ауыр! Оның үстіне маған жазуға (хаттан басқа) қатаң тыйым салынған. Ал мұнда соны нәрселер көп-ақ, қазақтар сондай әсем, соншалықты өзгеше әрі баладай аңқау. Тек суретке түсіре бер! Оларды көргенде мен тебіренбей қалмаймын... Сендерге қызық та соны суретті қаншалықты көп жіберген болар ем, бірақ амалым не? Ал көріп тұрып, сурет салмау — барып тұрған азап. Оны нағыз суретші ғана түсінеді». Бұл ойын жүзеге асыруға Шевченко кейін аз-мұз мүмкіндік табады.

1848 жылы Арал теңізін зерттеуге арналған ғылыми экспедиция құрылады. Оны басқарушы капитан лейтенант Бутаков Арал маңының көріністерін суретке салдырып алу үшін экспедицияның құрамына Шевченконы да қосады. Арал теңізіне бара жатқан сапарын Шевченко «Егіз» атты повесінде әсерлі баяндайды. Жол бойында ол «Достанның моласы», «Даладағы өрт», «Қарабұтақ», «Ырғыз — қала», «Жалғыз ағаш» атты суреттерін салады.

1848 жылдың күзінде экспедиция Қосаралға келіп сонда қыстайды. Иен дала, ызғарлы қыс, ұзақ түн, айналаны мендеген меңіреулік ақынды қатты жабырқатады, ауруын күшейтеді. Сондай қиын жағдайда ол туған Украинасын сағынып еске алады, ет жүрегі елжіреп азаттықты ансайды. Сол еркін ойларын ол тағы да жасырын өлең тіліне түсіреді. Осы кезде ол қазақ халқының өмірімен, әдет-ғұрпымен этнографиялық ерекшеліктерімен тереңірек танысады, кейбір аңыздардың мазмұнын жазып алады.

Бір жарым жылдай уақыттан кейін экспедиция Орынборға қайтып оралады. Онымен бірге Шевченко да қайтып келеді. Бірақ ол Орынборда ұзақ тұра алмайды. Патшаның қудалауына ақын тағы түседі. 1850 жылы күзде оны Маңғыстау түбегіндегі Новопетровск бекінісіне жер аударады.

Шевченко айдауда он жылға тарта уақыт болды. Бұл кезде ол өзінің «Княжна», «Түс», «Патшалар», «Пайғамбар», «Байғыздар», «Айдауда кейде ойға берілемін» сияқты революциялық мазмұнға толы шығармаларын жазды. Айдауда жүргенде Шевченко прозаға ден қояды. 1857 жылдың аяғына дейін оның қаламынан жиырмаға тарта повесть туады. Бірақ солардың бірсыпырасы сақталмаған.

«Музыкант», «Суретші», «Бақытсыз жан», «Матрос» және басқа да повестерінде Шевченко үстем тап өкілдерінің топастығын, рухани жағынан құлдырап азғындағанын ашықтан-ашық суреттеді және олардың қасында халықтан шыққан адамдардың адамгершілік қасиеті әлдеқайда мол екендігін көрсетеді. Осылардың ішінен «Суретші» повесі ақынның өз өміріне әсіресе тікелей жанасты. Мұнда ол суретші Брюлловтан үйренгендігі, идеялық жағынан қалыптасуы, орыстың және бүкіл дүние жүзінің әдебиеті, сурет өнері үлгілерімен таныскандығы жөнінде баяндайды.

Өмір шындығын ашудағы мәнері, әлеуметтік қайшы-

лықтарды мол әрі терең қамтып көрсетуі және сатира-лық уыты жағынан Шевченко шығармалары Гоголь творчествосына жақын, орайлас болып келеді. Өйткені ол кездегі қауым үшін Гогольдің «Ревизоры» сияқты ой-лы да игі сатира керектігін өзі де талай рет айтқан болатын.

Қазақстанда болған шағында Шевченко повестерінен басқа жүзден астам өлең де жазған. Солардың бірталайында ол қазақ халқының тұрмысы мен тағдырын, оның жерінің табиғат көріністерін суреттейді. Ақынның «Ойым менің» атты өлеңі — оның осындай шығармаларының беташары іспетті. Мұнда ол ой-қиялымен сүйікті Украинасын сағына, емірене еске алады, содан кейін барып өзінің ауыр халіне, қазақтардың мүшкіл өміріне ауысады:

Жырларым-ау, жырларым,
Ет жақыным деп сенген!
Сұм заманда сорладым,
Сорламандар тек сендер,
Кең Днепр көгімен
Көгершін боп келіндер,
Қасқа қазақ елімен
Сайран құрып көріңдер.
Болса да олар ылайым
Аш-жалаңаш үнемі,
«Бере гөр,— деп,— құдайым»
Еркіндікте жүреді.

Бұғауға түсіп қажыған ақын ең болмаса далада өз қалауынша жүрген қазақтардың халіндей еркін күйде жүрмедім-ау деп налиды. Халықтың саяси бостандығын ең бірінші орынға қоятын революционер ақын қазақтардың басыбайлылық тәртіпке шалдықпаған өмірін дарқаншылық деп біледі.

Сонымен бірге Шевченко қазақ халқы өмірінің екінші жағын, яғни патша озбыршылары мен жергілікті билеп-төстеушілер қалың бұқараны қатты қанайтындығын да көре білді. Мәселен, досы Казачковскийге арналған өлеңінде ол патша қазақ даласына қанды шенгелін салғанын, бостандықты бұғаулап, баспана орнына көр қаздырып жатқанын соншалықты ашына, жаны ауырып күйзеле жазады.

Арал теңізінде бара жатқан сапарында Шевченко «Жалғыз ағаш» атты сурет салады. Сол «Кнелі» ағаш жайындағы халық аңызы негізінде ол тамаша өлеңдерінің бірін жазды. «Тәңірінің қолында еді балта» деп аталатын бұл өлеңнің мазмұны мынадай. Бір күні қазақ

тәңірінің есігі алдында жатқан балтаны ұрлап алып, орманға барады да, ағаш кесе бастайды. Кенет балта оның қолынан шығып кетіп өз-өзінен орманды отай бастайды. Орманда сұрапыл өрт болып, жеті жылға созылады. Мүлгіген қалың орман да, қала мен ауыл да, жайқалған бақ та сол өртте күлге айналады. Сондай ғаламат өрттен бір бәйтерек қана аман қалады. Қазақтар сол «Әулие» ағашқа келіп тәуетеді, жалбарынады. Ақын сол әулие ағашты былайша суреттейді:

Тұрады жалғыз кашанда,
Жапанда жолдың бойында,
Үлкен бір ағаш ерекше,
Құдайдың ол жөк ойында.
Балта да шапқан жөк оны
Өрт те шала алмайды.
Сырға бөлеп даланы,
Айтады өткен бар жайды.
Қазақтар және кәдірлеп,
Әулие оны тұтады.
Келеді арнап әдейілеп,
Көруге жасыл бұтаны.
Оқиды білген дұғасын
Жалбарынып ағашқа:
Орман боп кашан тұрасың,
Дегендей біздің алапта.

Бұл тақырыпқа Шевченко «Егіз» атты повесінде де оралады. Жоғарыда аталған өлеңде басқа халықтар аңыздарының да сарыны бар. Бірақ гәп аллегориялық түрде жазылған осы өлеңін ақынның қазақ халқы тағдырына даусыз арнағандығында. Ақын мұрасын зерттеуші білгір ғалымдардың айтуынша ақын патша озбырлығын — жайқалған орманды тып-типыл еткен өртті тұтатушы балта бейнесінде, ал соншалықты күйзелістен, адам айтқысыз апаттан аман қалған қазақ халқын тамырын тереңге тартқан саялы ағаш бейнесінде суреттеген. Ұлы ақынның қазақ халқына деген қалтқысыз, шын ықласы бұл өлеңнен қапысыз танылып тұрғандай. Достарына жазған хаттары мен күнделігінде де оның осындай бауырмалдығы, гуманизмі мейлінше анық көрінеді. Орал төңірегіне келіп орналасып алған тоңмойын да, топас бай қазақтарға қарағанда сахарда көшіп жүрген қазақ халқы рухани жағынан әлдеқайда жоғары екенін ол талай рет атап көрсетеді.

Патшалық самодержавиенің қас жауы болған күрескер — ақын отаршылық пен озбыршылықтың қазақ даласындағы адам төзгісіз көріністеріне қарсы шығып, кекті дауыс көтерді. Осы оймен ол арнайы поэма жазу-

ды да көздейді. Мұны ақын өзінің күнделігінде ашық айтады: «Таң атқанша көз шырымын алмай отырып... негізде Пушкиннің «Анджелосына» ұқсас поэманың арқауын қалап шықтым. Оқиға шығыста болады. Поэманы «Сатрап пен дәруіш» деп атаймын. Қолайлы жағдай болса, сәті түсіп ойлашып-толғанған бұл жоспарды қайтсем де орындап шығамын. Амалым не, өткенді орысша жазуға шорқақпын, ал мынау өзгеше поэманы тек қана орысша жазу керек.

Орынбор атырабында болған бір оқиғаға негізделген бір жоспарым тағы бар. Сол бір айқын эпизодты «Сатрап пен дәруішке» қоссам ба екен? Бірақ әйелдерді қалай суреттерімді білмеймін. Шығыста әйелдер — тілі байланған күндер. Ал, менің поэмамда олар бірінші рольдерді атқаруға тиіс»...

Ақын бұл арманына жете алмады. Поэма жазылмай қалды. Бірақ осының өзінен-ақ ол ойлаған шығарманың өзекті идеясы, негізгі бағыты, ондағы образдардың сипаты, поэманың халықтық қасиеті, ақынның көзқарасы анық аңғарылатын тәрізді.

Қазақстан — суретші Шевченконың творчествосын да нәрлендіріп, байыта түсті. Жоғарыда аталған шығармаларын былай қойғанда, оның «Бақташы», «Қамыс», «Киіз үйде», «Қайыршы балалар», «Келі түйген қазақ әйелі», «Ақын», «Ошақ басында», «Билеушінің жұдырығы» және басқа да суреттері ерекше назар аударуға тұрарлық. Бұл суреттерден қазақ жерінің әр алуан көріністерін, қазақ халқының тұрмыс күйлерін, жадау өмірін және өзіндік қолтума өнерін де көреміз. Осы тұрғыдан алғанда Шевченконы қазақтың тұңғыш ұлы суретшісі деп атауға әбден боларлықтай.

Ұлы ақын қазақ халқына және қазақ жеріне деген қастерлі ойларын көп өлеңдерінің үзілмес арқауы етті. Қайғы-шеріне құлақ тосқан әрі соған ортақтасқан жер-мекен ақын есінен шықпақ, ұмытылмақ емес. Сондай өлеңдерінің бірінде ол былай деп жазды:

Қош, бишара Қосаралым!
Болдың ортақ тап екі жыл
Қарғысыммен, қайғыыммен.
Рахмет, достым, мақтан сен де
Тауып саған жұрт келгенде,
Билеп сені іске асырып,
Елегенге кез келгенде.
Қош бол, досым, сені сөгу
Яки мақтау болмас менде,
Мүмкін өткен қасіреттерді

Еске алармын, ойланармын
Жүрген кезде бөтен елде.

Академик-жазушы М. Әуезов айтқандай: «Тарас Шевченко болса қазақ халқының ауыр тағдырын, бейнетті өмірін, ұлттық тірлігін тек ауыр, қамқор оймен ойлап танып қана қойған жоқ. Сахараның өзі мен тұрғындарының жайын бар күйкі көріністерімен Шевченко өзінің өр өнері бойынша ұлы ақын боп жырлап та, тамаша суретші боп суреттеп те үлгірді.

Өзі қорлық көрген елдің ұлы, қазақтың көне топырағына келе, он жылдай өмір кеше жүріп, ол қазақ халқы туралы шынайы қамқор ойлар ойлай білді. Бұл елдің қазасын аза тұтты, қанаушыларына қарсы кешпес ыза-кек ойлады».

Айдауда өткен он жыл Шевченконың қажырын мұқалтып, жігерін құм қыла алмады. Соншалықты қыспақ пен қасіреттен ол арына да, жырына да таңба түсірмей шықты. 1858 жылдың бас кезінде Шевченко Петербургке келді. Әлеуметтік өзгерістердің, толқулардың қарсаңында тұрған астана өміріне ол бірден-ақ бас қойды. Мұнда ол Чернышевский, Добролюбов, Некрасовпен және өз шығармаларының аудармашысы Курочкинмен жақын қарым, қатынаста болды. Осы жылдары ол өзінің «Неофиттер», «Мария», «Саул» атты тамаша поэмаларын жазады.

1859 жылы ақын өзінің аңсап сағынған Украинасына қайтып оралады. Бірақ ол туған жердің топырағын басып көп жүре алмайды. Революцияға шақырған жырлары мен тікелей күресі үшін оны тағы да тұтқынға алады. Осыдан кейін ол көзі тірісінде Украинаны енді қайтып көре алмайды.

Шевченко өмірінің соңғы жылдары Петербургте өтеді. Ол мұнда негр халқының атақты трагик артисі Айра Олдриджбен танысады: Құлдық өмірдің қорлығы мен азабын, ащы тақсіретін көп тартқан ұлы ақын мен ұлы артист өзара ұғынысып, қалтқысыз дос болады. Шевченко Олдридждің суретін салады. Сол сурет қазір ақынның Киевтегі музейінде сақтаулы.

Петербургте жүріп те Шевченко күрес жолынан танбады. Ол халықтардың жендеті болған патшаға, оның қатал тәртібіне қарсы тағы да кекті дауыс көтерді. Бірақ халық қорғаушысының өмірі бұдан әрі ұзаққа созылмады. Айдауда өткен азапты жылдар, құлдық өмірдің қорлығы, творчество еркіндігінен айырылу, туған өлкеден қол үзу, қуғынға ұшырау — осының бәрі оны айықпас

рухани мұңға, ауыр науқасқа шалдықтырды. Ол 1861 жылы 10 мартта Петербургте дүние салды.

Шевченконың поэзиясы — адам баласына деген ұлы да таза махаббатқа толы гимн тәрізді. Ол өз халқының ерлігі мен елдігін мадақтауға әрі революциялық рухқа, асқақ арманға толы. Сондықтан оның жырлары басқа халықтарға да бірдей ортақ, бірдей ыстық әрі етене жақын.

Бір кезде Тарас ащы жырымен тербеген аяулы, асыл арман қазір шындыққа айналды. Бір кезде Тарас еккен достық ұрығы қазір қарлы боранға да, дауылға да, қанды қырғынға да бой алдырмас, шалдықпас биік шынарға айналды. Ұлы Отан соғысының кешегі сұрапыл күндерінде зұлым жаудан өзі азат еткен Украина жерінің топырағын тәуеліп, емірене сүйген қазақ солдатының ерлігінде, ғасырлар бойы тусырап келген алтын Арқаның тындарына бірге қол салған Украина жігітінің тегеурінді қимылында, қарапайым Украина әйелі өмірін аман сақтап қалған қазақтың партизан ақынының батырлық рухына толы, отты да уытты жырларында сол қасиетті достықтың құдіретті күші, сөнбейтін жалыны бардай сезіледі.

Шевченко — қазақ халқының да ең сүйікті ақыны. Сонау бір аласапыран, ауыр шақта қол ұшып берген, өлмес өнерімен, шипалы жырымен демеген, қуат қосқан азамат-ақынды қазақ халқы мәңгі-бақи естен шығармақ емес. Оның аяулы есімі қазір аңызға жырға айналды. Ол жайында көптеген өлең-толғаулар жазылды. Ал ақын Тәжібаев оған өзінің поэмасын арнады. Шевченко шығармалары қазақ тілінде талай рет жеке жинақ болып басылып шықты. Сөйтіп оның «Катерина», «Гайдамактар», «Кавказ», «Княжна», «Түс» тәрізді поэмалары, көптеген лирикалық тамаша өлеңдері қазақ оқушысына да кеңінен әйгілі болды. Шевченко шығармаларын аударуда Мұқанов, Аманжолов, Жароков, Тәжібаев, Әбілев, Әлімбаев, Мәмбетов, Қайырбеков, Ибраһим тәрізді ақындарымыз көп еңбек сіңірді.

Украин халқының ұлы ақынының мол мұрасын игеру, оның тағдыры мен творчествосының қазақ халқы өмірімен байланысын зерттеу саласында қазақ әдебиетшілері де бірталай іс тындырды. Бұл тақырыпқа бірді-екілі кітап шықты, көптеген мақалалар жарияланды. 1961 жылы Шевченконың дүние салғанына жүз жыл толғанда Қазақстанның Ғылым академиясы мен Жазушылар одағы үлкен жиын өткізді. Оған Украина жазушыларының

арнаулы делегациясы келді. Сол жиында қазақтың атақты жазушысы Мұхтар Әуезов тебірене сөз сөйледі: «Шевченко сияқты жандар,— деді ол,— өз мұраларымен кейбір талай ғасырлардың құрдым шөлдерін нәрлендіреді. Ұлттық, саясаттық және көркемдік ойын өсіру арқылы халықты өсіреді. Сан ұрпақтың тәрбиешісі болған халық қамқоры Ұлы Кобзарь Шевченко сияқты жаршы-жыршысы болған украин халқы — бақытты халық. Сондайлық қасиеті бар Шевченко біздің де туысымыз, досымыз дейміз». Расында да, Шевченко — ақ жүректі, адал ниетті барша адам баласының ақыны. Ол тек украин әдебиетіндегі ғана емес, бүкіл әлем әдебиетіндегі ұлы тұлға. Горький айтқандай, оның есімі дүние жүзілік әдебиеттегі данышпандардың қатарында тұр.

ИСА БАЙЗАҚОВТЫҢ ТҒОРЧЕСТВОСЫ

Данқы шар-тарапқа көзі тірісінде-ақ аса кең таралған, өте-мөте мәшһүр болған ақындарымыздың бірі — Иса Байзақов. Оның қазақ совет поэзиясында алатын орны ерекше. Қазақ совет поэзиясының тұңғыш қарлығаштарының бірі болған ол өзінің бүкіл творчестволық өмірі бойына жемісті еңбек етті. Иса Байзақов артына творчестволық мол мұра қалдырды. Ол мұра көптеген өлеңдер мен толғаулардан, ән текстері мен термелерден және бірнеше поэмалардан тұрады.

Болашақ ақын 1900 жылы осы күнгі тың өлкесі, Павлодар облысының Ертіс ауданында дүниеге келеді. Жастай шешесінен айрылып, жетімдік тақсыретін тартады. Сөйтіп оның балалық шағы нағашыларының қолында өтеді. Рахмет деген нағашы ағасы оны ән-күйге, домбырашылық өнеріне баулиды. Бұл оның ақындық талантының ерте ашылуына көп әсер етеді.

Иса Байзақов әдебиетке өмірдің қайнаған ортасынан, халықтың қалың бұқарасының арасынан келді және ол өзімен бірге сол халықтың аяулы арманы мен тілегін, дариядай тасыған ақындық қуатын ала келді.

Ауыл ортасында ойын-тойда суырып салып өлең айтып, кейбір кездескен ақындармен айтысып жүргенімен, Иса Байзақовтың шын мәнісіндегі творчестволық жолы оның совет шындығын жырлауға арналған шығармаларынан басталады. Иса әдебиетке алғаш халық поэзиясының өкілі ретінде келгенімен, ол бұл деңгейде қалып қой-

май, жазба поэзияның дәрежесіне көтерілді. Сөйтіп, ол халық поэзиясының дәстүрлерін жазба поэзияның реалистік үлгілерімен тоғыстыра ұластырды. Әрине, бұдан ақын өзін нәрлендірген, сусындатқан қайнар көзден қол үзді, алыстады деген ұғым тумасқа керек.

Қайта, халық поэзиясының асыл нұсқаларына И. Байзақов әрдайым оралып отырды. Мұны оның поэмаларының қамтитын тақырыптарынан да, шығармаларының тілдік ерекшеліктерінен де айқын көреміз. Халық поэзиясының ең бір алғырлық сипатын, творчестволық сарқылмас қуатын танытатын ерекшелік — импровизациядан ақын творчестволық сапарының ең соңғы күндеріне дейін қол үзген жоқ. Ол тіпті шағын өлеңдерді, термелерді былай қойғанда, ұзақ-ұзақ толғаулар мен кесек поэмаларды да алқалы топтың алдында суырып шығарып отырған. Мысалы, ақынның замандастары оның «Он бір күн, он бір түн» поэмасын қазір бізге мәлім түрінен әлдеқайда мол, ұзақ жырлағанын айтады. Өкінішке қарай, дер кезінде қағаз бетіне түсірілмегендіктен поэманың бұл нұсқасы сақталмаған.

Ақын-импровизатор болғанымен, Иса Байзақов оның дәстүрлі шеңберінде қалып қоймаған. Бұрынғы импровизатор-ақындардың шығармаларында, суырып салып айтқан жырларында ұшырасатын жадағай сөзуарлыққа, көркемдік тапшылыққа ол мейлінше қарсы болған. И. Байзақов импровизацияны — тасқындап төгілген әрі мейлінше көркем искусство деп таныған. Бұған оның мына бір сөздері айқын айғақ:

«Ақындық қуат, талант дегенің от, электрдің тоғы сияқты. Ол қалың жиын, думан үстінде, ерегіскен айтыста жанданады. Электр өзінен-өзі жанбайды, қуат та бермейді, ол қайралса, жанылса ғана от береді. Ақынды қайта-қайта қайрап салса ғана тұтанып жалындайды. Алайда, жиын айтыс үстінде қасақана осы сүрінер ме екен, бөгелер ме екен деп ақындық намысына тигендей мені үлкен айтысқа салса, немесе тосын тақырыптар беріп, әдейі қиын бөгеттерге әкеліп итермелесе, міне осы кезде менің ақындық қуатым электрдің тоғындай лап етіп жанып, өрт болып қаулап сала береді. Неғұрлым намысыма тиерлік жерге көбірек қайрап, айтысқа араластырса, солғұрлым өлеңді бөгелмей, қиналмай, таудың тасыған бұлағындай төгіліп, суырып салып айтып кетем. Бұл уақыттарда мені ақындық шабыт, отты сезім, ұшқыр қиял сияқты нәрселер билеп кетеді. Ақындығында лапылдаған жалын, қанатты жел, ұшқыр қиял жоқ ақын суырып са-

лып өлең айта алмайды. Суырып салып айттым деп жүргендердің өлеңіндегі ұйқастың көбі жаттамалы».

Сөйтіп, ол суырып салып өлең айту — барды қайталау емес, керісінше, тыннан жасау және ешкімнің өлеңіне, өнеріне ұқсатпай, өзіндік етіп жасау деген қортындыға келді. Өзінің ақындық өнерінде Иса творчестволық осы принципін берік ұстанды да.

Жиырмасыншы жылдардағы қазақ совет поэзиясына тән көптеген белгі-бедерді әдебиетке сол кезде келген Иса Байзақовтың творчасынан да мол ұшыратамыз. Бұл ақын шығармаларының тақырыптық қамтуынан да, оның сол тақырыпқа қатынасынан да, соны жырлау тәсілінен де анық байқалады. Ұлы Октябрьдің жеңісі арқасында азат болған, жаңа дүние орнатып жатқан еңбек адамының қуанышы мен күресі, ел өмірінде жасалып жатқан алуан түрлі өзгерістер мен оқиғалар, халықтың Коммунистік партияға, оның данышпан көсемі Ленинге деген айнымас сүйіспеншілігі мен ынтық құштарлығы — міне творчестволық жолының алғашқы кезеңінде И. Байзақовтың беріле, шабыттана жырлаған тақырыптары осылар еді. Ақын бұл тақырыптарды өзінің «Ленин», «Біздің еңбек», «Ұлы Октябрь», «Неге Алатау шаттанды» атты шығармаларында және басқа да көптеген өлең-жырлары мен толғауларында әсіресе мол жырлады.

Жиырмасыншы жылдарда қазақ совет ақындары кемеңгер Ленин туралы көптеген шығармалар жазды. Мұны сол кезеңдегі поэзиямыздың ерекше бір ұтымды сипаты десе де болғандай. Иса Байзақовтың «Ленин» атты өлеңі осындай шығармалардың тандаулыларының қатарына жатады.

И. Байзақовтың жиырмасыншы жылдардағы өлең-жырларында жаңа шындықты бейнелеуге лайықты көркемдік бояулар таба алмаушылық, өмір құбылыстарының ішкі тереңіне үңілмей, оны сырттай тамашалап, енжар қызығушылық сияқты көркемдік олқылықтар да бой көрсетіп отырады. Бірақ бұл тек И. Байзақовтың творчасына ғана емес, сонымен бірге сол кездегі жас поэзиямызға тұтастай тән кемшілік еді.

Сондай-ақ, ақынның алғашқы кездегі шығармаларының ең тәуірлерінде оның жалаң баяндаушы, салғырт бақылаушы дәрежесінде қалып қоймай, халықтың атынан сөйлеуге, соның ой-тілегін білдіруге ұмтылғанын атап көрсетпеу әділетсіздік болар еді. Мысалы, «Миллиондаған жалшымыз» атты өлеңінде ақын былай деп жырлады:

Еркін күшпен өрлеймін,
Өмірім ұзақ — өлмеймін.
Міне, мен — жалшы тілімін
Жарлы жанын жырлайтын,
Қажымайтын, талмайтын,
Еңбекші таптың ұлымын.

Ақын өзін жаңа дүние орнатып жатқан қалың көпшіліктің өкілі, соның бір бөлшегі сезінді. Сондықтан да ол осылайша жырлай алды.

И. Байзақовтың ақындық шеберлігі оның лирикалық шағын өлендерінен соншалықты терең әрі мол таныла қойған жоқ. Оның зор ақындық қуаты мен творчестволық серпіні күрделі де кесек жанрларда айқын көрініс берді. Әрине, мұны ақынның лирикалық шағын өлендерінің, термелері мен толғауларының өзіндік ерекшеліктері мен кейбір көркемдік қасиеттерін жоққа саю деп түсінуге болмайды. И. Байзақовтың поэзиялық шағын шығармалары көбінесе жыр-толғау, қара өлең үлгісінде және Абайдың өлең өлшемдері негізінде жазылған.

И. Байзақов, асылында, Абайдың творчествосына беріле ден қойған және одан іштей көп тағлым алған ақын. Мұны оның көптеген өлендерінің құрылысы мен өлшемдерінен де, ақындық сөз саптаулары мен бейнелеулерінен де айқын көреміз. Мысалы, ғасырлар бойы құлазып келген далада жаңа дүниенің нұр-шапағы мол таралғанын, халықтың мәдениетке, жарыққа қайтарусыз бет бұрғанын суреттейтін және осыны азаматтық пафоспен мақтан ететін «Мақтандым бүгін, мақтандым!» атты өленінде ақын былай деп жазады:

Қуарған кейбір далада
Көкорай өсіп басыпты.
Ақыл менен санаға
Заман нұрын шашыпты.

Міне, бұл өлендегі ақындық шыншылдықтан, еркін де төгіле туған нағыз поэзияға тән саф тазалықтан Абай әсерінің ізін тану онша қиын емес.

И. Байзақовтың басқа көптен профессионал-ақындардан бір ерекшелігі оның әншілік өнерінде. Қазақ халқының асқақ үнге де, лирикалық сыр-толқынға да, жан тербейтін терең сезім мен парасатты ойға да толы әндері мен күйлерін Иса ғажайып ынтызарлықпен сүйген және өзі де зор шабытпен орындаған.

Сонымен бірге, ақынның өзі шығарған музыкалық мұралар да біралуан. Осылайша әрі музыканың сыр-сипа-

тын нәзік сезімталдықпен түсінген өнер несі, әрі шабыты шарқ ұрған төкпе ақын болғандықтан, И. Байзақовтың бұл екі өнерді қатар ұстамауы, оларды бір-бірімен ұластыра ұштастырмауы мүмкін емес еді. Шындығында осылай болды да. Оның советтік өміріміздің қуанышты да көңілді тынысын, жігерлі лебіп аңдататын желдірмелері, әндері және соларға жазған текстері бұған айқын айғақ болып табылады.

Қазақтың халық музыкасын қалтқысыз сүйіп, оның ғажайып та мол үлгілерін есепсіз көп еңбек сіңіріп жинаған А. В. Затаевич Исаның талантын жоғары бағалай келіп, былай деп жазған:

«Иса Байзақов — жалындаған жас жігерлі, екпінді, суырып салма ақын, әсерлі әнші, құлашы кең, сөзі нық, ойы ұшқыр үлкен талант. Ал сахнада көріну жағынан алғанда да ол — ерекше тұлға. Шебер қимылды, анық дыбысты, үні ұнамды, талант қасиеті өзімен бірге жаралған актер... Оның залдағы жұрттан түскен сұрауларға сондай батыл әрі жедел жауап қайтаратын өршіл ырғақты суырып-салма өлеңі, менің байқауымша, үлкен аудиторияға ғана әсер етіп қоймай, кейбір ысылған сыншылардың өзін де қайран қалдырады, ерекше тандандырады»

Бұл айтылғандардың барлығы да Исаның ақындық өнерінің алуан түрлі қырын анығырақ байқатса керек. Бірақ, қайталап айтамыз, И. Байзақовтың ақындық құлашының кеңдігі, творчестволық алғырлығы поэма жанрында ғажайып зор қуатпен танылды.

И. Байзақовтың қаламынан онға тарта поэма туды. Солардың көпшілігі тарихи тақырыпқа арналған. Ақынның бұл поэмаларының барлығы бірдей оқшау шыққан, үздік шығармалар емес. Олардың ішінде ұлттық поэзиямыздың қорына өшпес мұра болып қосылғандары да, ақынның творчестволық биографиясында айқын белгі-бедер қалдырмай, уақыт сынына төтеп бере алмағандары да бар.

Ақынның тарихи тақырыпқа арналған поэмаларының ең тұңғыш және тандаулыларының бірі — «Құралай сұлу». Бұл поэмасын ол 1924—25 жылдарда жазған. Поэманың негізгі сюжеттік желісі ел арасында таралып келген аңызға құрылған. Бірақ ақын сол аңыздың шеңберінде қалып қоймай, реалистік көріністерге бай, романтикалық сарындағы тамаша поэма жасады.

Осы тұста ақынның мына бір сөздерін еске түсіре кету орынды деп білеміз. «Мұның әңгімесін ел аузынан ес-

тіп біраз жатқа жырлап жүрдім. Кейін Орынборда оқып, орыс, қазақтың әдебиетімен таныса келе және сол кездегі жазушылардың ақыл-кеңесін ала отырып, жазып шықтым. Әуелгі жазуымда Құралай өлгеннен кейін Келден зар жылап енді қайтып әйел сүймеске, ел бетін көрмеске ант-су ішіп, даланың аңшы-мергені болып кететін. Сол даланы кезіп жүргенінде сүйген жігіті өліп, соның күйігінен жапан кезіп кеткен бір ер қызға кездеседі. Екеуі мұңдасып, қосылып елге баратын еді. Мұны басылар кезде ақын-жазушылар сынап ұнатпаған соң және шынында аяғы қисынсыз ертегіге айналып бара жатқан соң алып тастадым».

Поэманың негізгі идеялық бағыты мен авторлық нысанасын тереңірек тану үшін бұл сөздердің ерекше маңызы бар.

«Құралай сұлу» поэмасын оқып отырғанда онда суреттелген оқиғалар ертедегі дәуірді қамтитындығын көреміз. Ол — ер мен ер егесіп, ел мен ел шабысқан бағы заман еді. Поэмада сол заманның шынайы көріністері бар.

Ақын поэмада бейнеленген оқиғаларды баяндауға бірден араласпайды. Поэма ақынның өз атынан берілген шағын кіріспе арқылы басталады:

Ойласаң өткен күнді, айтады жыр,
Тындасаң, естіледі бір терең сыр.
Ой өліп, өмір сөніп, көп соғылған
Суреті өткендердің алдымда тұр...

Естісем сондайлардың мұң мен зарын,
Менің де қозғалады қапаларым.
Ортақпын қайғылының қайғысына
Үн қосып күңіренуі — болған барым...

Сөйтіп, ақын суреттелейін деп отырған оқиғаларға деген авторлық қатнасын салған жерден-ақ айқындап алады, яғни, ол «өткендердің суретін» енжар бейнелей салмай, «қайғылының қайғысына ортақтасып, үн қосып күңіренбек». Авторлық осы қатынас, осы бір құштарлық сарын поэманың бүкіл өнбойынан анық сезіліп отырады.

«Құралай сұлу» поэмасы жайында әдебиетшілер арасында алуан түрлі пікір болып келді. Кейбіреулер поэмада Монтай бидің ұнамды түрде суреттелгенін ақынға кінә етіп тағуға тырысты. Біздіңше, мұндай пікірде ешқандай дәйекті негіз жоқ. Ең алдымен, Монтай поэманың негізгі кейіпкері емес. Автор үшін Монтайдың тағдыры — Құралай мен Келденнің жайын баяндауға ауысу үшін

қажет баспалдақ қана. Сонымен бірге автор Монтайды халық аңсаған әділдіктің бейнесі ретінде алған. Ол — ел қамын ойлайтын, оны жоғары бағалайтын адам. Жалғыз баласынан айрылып, аңрап қалған Монтайдың аузына ақын мына бір сөздерді тегін салмаған:

Уа, жұртым, қайғырмайық бір жас үшін?
Жазмыштын сөгеміз бе еткен ісін?
Ер туса, елден тумак, елді тіле,
Елсізден ер тумак па — білмеймісің?
Ер туып, жоқ елді бар қыла алмайды,
Ел болса, ер туғызбай тұра алмайды...

Бұл — бір жағынан, ақынның өзінің де ойы. Халықтық ойды танытатын мұндай сөздерді ақын Монтайға әдейі айтқызып отыр. Поэманың кейінгі негізгі бөлімдеріне апаратын жол да осы тұста байқалып қалады. Монтай армансыз адам іздеп сапарға шығады. Сөйтіп, ол Келденнің ауылына келеді. Бұдан әрі ақын оқушыны поэманың негізгі кейіпкерлері Келден мен Құралайдың тағдыры туралы баяндауға араластырады.

Поэманың негізгі бөлімдерінің оқиғалары Келденнің атынан баяндалады. Өз басынан кешкендерін ол Монтайға сыр етіп шертеді.

Поэма оқиғаларының Келден атынан баяндалуы шығарманың реалистік қуатына біраз салқынын тигізбей қоймаған. Өйткені, кейіпкер оқиғаларды баяндап қана қоймай, оларға белгілі дәрежеде баға да беріп отыратындықтан, авторлық қатынас кейбір реттерде көмескі тартып кеткен. Біздіңше, бірқатар әдебиетшілер мен сыншылардың поэмада қазақ елінің ішкі өмірі, ондағы рулық қайшылықтар мен әлеуметтік теңсіздіктер терең ашылмай қалған деген пікір айтуларының да бір сыры осында болса керек.

Поэма оқиғаларының осы сипатта қиюласуы және кейіпкердің атынан баяндалуы өзінің авторлық өрісін біраз тарылтатындығын ақынның өзі де сезген. Сондықтан да, ол кейіпкердің баяндау әуеніне үнемі бірдей бой ұрып кетпей, оқиға желісіне ара-тұра өзі де араласып отырады. Сондай-ақ көп реттерде кейіпкердің ой-тұрғысы мен ақынның ой-тұрғысы бірыңғай, сәйкес келіп қалады. Мұндай жағдайда кейіпкер атынан берілген баяндау авторлық баяндаудың қызметін өтейді. Бұған поэманың қалмақтар өмірі және қалмақ батырлары мен Келденнің арасындағы шайқастар баяндалатын эпизодтары айқын мысал болып табылады.

«Құралай сұлу» поэмасында халықтың жауынгерлік,

батырлық рухы бар. Бұл қасиетті әсіресе Келденнің бойынан мол табамыз. Қапыда қалған елдің жылқысын шауып алып, айдап кеткен қалмақтардың соңынан қуа аттанғанда ол он үш жастағы ұыздай жас бала. Әрине, құрсаңған қалын жауды женемін деген ой онда жоқ. Бірақ оның бойын ел кегі, ерлік намыс кернеген. Келденнің жүрегін жайлаған осындай патриоттық сезімдер ол қалмақтардың қолында тұтқын болған шақта да суынбайды. Егер бұдан былай қалмаққа жау болмаймын деп ант берсең, тұтқындықтан босатамыз деген Сейқынға ол былайша жауап береді:

— Саған жау, Сейқын сұмрай, мендей қазақ,
Болмаймын бас алсаң да үйтіп мазақ.
Өлсем де елім үшін өкілбеймін.
Еркінде — көрсете бер қандай азап.

Қайтсе де қосылмайды саған қаным,
Жаралғаннан жұртымды сүйген жаным.
Бүгін шешіп босатсаң, ертең жауым.
Сендей жауды жапыру — ойлағаным.

Келден осы сертіне берік күйінде қалады. Ақыры ол Құралаймен көңіл қосып, соның жәрдемімен қалмақтардың тұтқындығынан қашып шығады. Артынан қуған жауларды қырып, ол өзін де, Құралайды да азат етеді. Келден адам қанын төгуге құмар емес. Ол — өз басын қорғаушы. Құралай екеуін қуып келген қалмақтарды жайратып салғаннан кейінгі оның мына бір сөздері осыны аңғартады.

Жаралы жан, жансыз тән даланы алып,
Он сан адам қырылды өлімге улай.
Қиянатшыл өмірдің таласы үшін
Сорлы адамзат қырылды-ау талай-талай.

Келден — намысты, жүректі батыр ғана емес, сонымен бірге нәзік сезімнің де адамы. Бұл оның Құралайға деген өмір бойы суынбас ыстық сүйіспеншілігінен анық көрінеді.

Құралайдың образы да ерекше бір тартымдылыққа жылылыққа толы. Оның өз елін аңсап сағынған шерлі үнінен жау қолында арманда өткен анасы Наушаның да өкінішті мұң-зары естілетіндей.

Бірақ Құралай арманның азалы күйін шертіп мұңа бермейді. Ол кезеңі келгенде батыл қимыл да жасайды — Келденнің жау қолынан босап шығуына септігін тигізеді. Сөйтіп Құралай аяулы арманына жеткендей

болады. Өкінішке қарай, оның бұл қуанышы ұзаққа созылмайды. Әрі аңсаған елі-жұртын көре алмай, әрі Келденді айықпас мұн-шерге батырып, Құралай өмірмен қош айтысады. Өмірінің ең ақтық сәтінде, демі үзіліп бара жатқанда да Құралай сүйіктісі Келденнің бақытты болуын тілейді. Жалпы алғанда, жан тазалығына, рухани қайратқа толы Құралайдың бейнесі — қазақ поэзиясындағы ұнамды әйел-кейіпкерлер образдарының тандаулыларының бірі.

Келденнің өкінішті монологы айтылып біткеннен кейін акын поэманы былайша түйіндейді:

Деп Келден тамам қылды барлық сөзін,
Қартайтқан бұл кайғымен бейшара өзін.
Жазалы кім, жазасызды күйдірген кім?
Тексерші өткендердің әрбір ізін.

Әрине, бұл сұрақтың жауабын сол бір бейуақыттың шындығынан іздеуге керек. Акынның ерекше еңбегі сол — ол осы шындықты өзінің поэмасында шынайы да әсерлі бейнелей алды. Мұндай шығарма оқушының рухани сезімдерін аялап, оны ұзақ уақыттар бойына толғандырмақ. «Құралай сұлу» поэмасын таза да інкәр махаббат туралы, армансыздықты армандаған ер жүректі, ізгі жанды адамдар туралы аяулы жыр деп атаса да болғандай.

Акынның «Алтай аясында» атты поэмасы да өзінің тақырыбы, қамтитын дәуірі жағынан осы «Құралай сұлумен» алуандас. «Алтай аясында» алғаш рет 1934 жылы жарияланады. Бұл — акынның ертеректе жазған «Алтай ертегісі» атты шығармасының өңделіп, толықтырылған варианты.

Акын поэмасының алғашқы тарауында Алтай тауының тамаша сұлу табиғат көріністерін суреттейді. Ал осыдан кейін барып ол шығарманың кейіпкерлері мекен еткен және онда бейнеленген оқиғалар өрбіп-өрістеген жерлердің нақтылы көріністерін беруге ауысады.

«Алтай аясында» поэмасында И. Байзақов махаббат және оның еркіндігі туралы тақырыпты жалаң жырламайды. Бұл шығармасында ол әлеуметтік мәселелерге де біраз тереңдеп барған. Мысалы, Балағаз бен Құсанның арасындағы тартыстың түп төркіні тек Еркежанның жайына байланысты деп қарау, үстірт байлау жасағандық болар еді. «Қарақасқа атты Қамбардың тоқсан үйлі тобырының» ұрпағы Балағаздар мен Құблайларға Құсанның ыза-сы әбден батқан. Міне осы ыза Еркежанның тағ-

дыры екі талай күнге түскенде сыртқа қайнап шыға келеді.

Айтыста Еркежаннан жеңіліп қалып жер болған әрі Балағаздай ноян, жігерлі жігіттен беті қайтып, сағы сынған Құсан өзінің жемтікестері Кәпін, Кәбік сияқты қалмақтың хандарын Балағаздарға қарсы әккілікпен айдап салады. Олар қапыда бас салып, жарлы ауылдың ойранын шығарады. Талай адамдар жазықсыз құрбан болады. Ал Еркежан қалмақтардың қолында тұтқын болып кете барады. Сөйтіп, поэманың ұнамды кейіпкерлері қым-қуат жайларға, адам айтқысыз қиындықтарға тап болады. Бірақ олар егіліп, жасып кетпей, қайрат-қажырын шындай түседі.

Ақыр аяғында Балағаз бен Жоламан Еркежанды құтқарып алады. Бұл ретте оларға қалмақтың Қаутұн деген мерген батыры көмектеседі. Поэманың оқиға желісіне осы қалмақ батыры Қаутұнды енгізу арқылы ақын көп нәрсе ұтқан. Ең алдымен, бұл кейіпкердің іс-әрекеті Еркежанның қалмақтар тұтқындығынан құтылуының мотивировкасын шынайыландырып тұр. Екіншіден, біз осы образдан қазақтың да, қалмақтың да қарапайым адамдарын тұрмыс мүдделері, тағдыр ортақтастығы өзара тұтастыра бастағанын көреміз. Егер Құсандар мен Кәпін, Кәбіктер бірлесіп алып Еркежандарға зорлық-зомбылық жасаса, ал Балағаздар мен Қаутұндар ұйымдасып оларға қарсы шығады. Яғни, Қаутұнның сөзімен айтқанда: «тізе қосып кекпен кек қайтарады». Міне, Қаутұн образының ең бағалы қасиеті де осында.

Поэманың эпилогында ақын Құсан, Кәпін, Кәбік жайлаған далада қазір жаңа өмір орнағанын, бүгінгі күннің Еркежандары шаттық әнін шырқайтындығын қуана жыр етеді. Тегі, осылай ету арқылы ақын өзінің бағы заманда өмір кешкен кейіпкерлерінің аяулы армандары мен жарқын үміттері тек совет дәуірінде ғана шындап жүзеге асқанын аңғартпақ болса керек.

И. Байзақовтың «Кавказы» оның басқа шығармаларынан гөрі оқшауырақ тұрады. Егер басқа тарихи поэмаларында ақын өз халқының өткеніне көз жіберсе, ал «Кавказ» дағыстан халқының тіршілік жайын, әдет-ғұрпын баян етеді.

Композициялық құрылысы жағынан «Кавказ» жоғарыда аталған «Алтай аясында» поэмасына ұқсас. Соңғы поэмасының да алғашқы тарауында ақын Кавказ тауының ғажайып әсемдігін, оның асқар шындары мен тулай

аққан тентек өзендерін көркемдік бояуларын лекіте төгіп, мың құбылтып, құлпырта суреттейді. Шығармада баяндалатын оқиға желісіне ақын осыдан кейін барып қана араласады. Сондай-ақ, «Алтай аясындағы» сияқты, «Кавказда» да ақын басты-басты кейіпкерлерін оқушыға жеке-жеке, арнайы таныстырып алады.

Бұл поэмасында да ақын махаббат тақырыбын әлеуметтік тақырыппен ұштастыра отырып жырлайды және сол екі тақырыптың шешімін бірегей күйде береді.

Поэmanın басты кейіпкері Бағыда—асқан ер әрі аса өнерлі жігіт. Шығарманың негізін құрайтын тайталастартыс осы Бағыданың іс-әрекеттеріне байланысты өрбіп дамиды. Ал оның барлық іс-әрекеті ата жауы Жүсіптен кек қайтару мақсатына айналған. Бұл кезде әкесі Асқапты өлтіргені үшін ол Жүсіпке іштей өш. Бірақ қан үшін қан төгу туралы ойдан Бағыда алғашқыда аулақ болады. Қайта, өзінің балуан балаларын жығып, аты және бәйгіден келіп ел көзінде абройы асқан Бағыданың басын жоюды Жүсіп ойлайды. Алайда, оның бұл арам ойы іске аспайды. Жүсіптің төрт баласы бірдей ажал құшағына енеді. Ал ол өзін өзі өлтіреді. Бағыда мен Зайда қол ұстасып Дағыстаннан кетуге бел бұады.

И. Байзақовтың бұл поэмасы Ақылбайдың «Дағыстан» атты романтикалық поэмасымен тақырыптас. И. Байзақов Ақылбай поэмасының негізгі материалын өндеп пайдалана отырып, тыңнан өзіндік поэма жасаған. Иса поэмасындағы оқиғалардың өрбуі мен шешілуі де ондағы кейіпкерлердің іс-әрекеттері де «Дағыстандағыдан» мүлдем басқаша дерлік. Сондай-ақ, Ақылбайдың поэмасындағы тым әсіре романтикалық сарындар мен кездейсоқ мезеттердің белгі-бедері «Кавказда» жоқ. Әрине, бұдан «Кавказдың» кейіпкерлерінің жанында лаулаған жалын, отты сезім, өр мінез жоқ деген ұғым тумайды. Бірақ ақын осының бәрін де шындық шеңберіне сыйымды етіп, реалистік суреттеу мәнеріне көбірек бой ұра отырып берген.

Ақылбайдың поэмасында болып өткен оқиғалардың барлығының да түп төркінін, себеп-салдарын тағдырдың бұйрығынан, жазмыштан іздеу сарыны басым. Ал, И. Байзақов «Кавказдың» оқиғаларын өмір шындығына сәйкестендіре отырып өрбітеді әрі көркемдік жағынан нанымды етіп шешеді. И. Байзақовтың поэмасында адамгершілік ар-намыс, адалдық, әділеттік тақырыбы ең алғы планда жырланады.

«Кавказ» поэмасының бағалы қасиеттерінің бірі ол—

онда ақын Кавказ тауының таңғажайып сұлу көріністерін ғана емес, сонымен бірге оны мекендеген халықтың өмірін, әдет-ғұрпын, ұлттық колоритын да шынайы суреттей алған. Сөз жоқ, мұның бәрі поэманың реалистік қуатын күшейте түскен.

И. Байзақовтың 1939—40 жылдарда жазған «Қырмызы—Жанай» поэмасы аяқталмай қалған. Бұл поэмасында ақын 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысына байланысты туған оқиғаларды бейнелемек болған. Ақын өзінің авторлық негізгі мақсатын тамамдап үлгірмеді. «Қырмызы—Жанай» поэмасы аяқталмай қалды. Сөйтсе де, поэманың жазылып қалған, бізге мәлім тарауларының өзінен де Исаның кесек, күрделі шығармалар жазудағы зор ақындық құлашы, творчестволық кең тынысы айқын танылатындай.

И. Байзақовтың тарихи тақырыпқа арналған шығармаларының ішіндегі ең көлемдісі де, нағыз нәрлісі де — «Ақбөпе» поэмасы. Бұл поэмасын ақын 1941 жылы жазып бітірген және ол сол жылы журналда жарияланған.

«Ақбөпе» поэмасында суреттелген оқиғалардың сыр-сипатына, өрістеп-өрбуіне қарағанда ақын онда «Құралай сұлу», «Алтай аясында» атты поэмаларында қамтылған кезеңдерден бергі дәуірді бейнелейтіні байқалады. Егер ертеректе жазылған және әртініректегі кезеңдерді қамтитын поэмаларында ақын дәуір шындығын тұтастай алып, жалпылама суреттесе, ал «Ақбөпе» поэмасында реалистік детальдар, шынайы көріністер мол ұшырасады. Халықтың әдет-ғұрпын, ескі ауыл өмірінің әрқилы жақтарын ақын кеңінен көрсетеді. Әмірханның барымтаға түскен жүйрік санлағы «Ақтарланды» қайтарып алуы, Әмірханның күйеу жолдас болып келіп Ақбөпені танысатыны баяндалатын сауық-думан, Ақбөпені күшпен тартып апарғаннан кейінгі Ақажан аулының көріністері, тағы басқалар бұған айқын дәлел болып табылады.

Сонымен бірге «Ақбөпе» поэмасында ақынның алғашқы шығармаларындағыдан гөрі оқиға мол, қалың және олар поэманың сюжеттік желісіне заңды түрде тұтаса сіңісіп тұр. Осыған орай «Ақбөпе» поэмасында кейіпкерлердің саны да әлдеқайда көп және реалистік сипатта мүсінделген.

Поэма Ақбөпе мен Әмірханның арасындағы айнымас махаббатты, еркіндікке ұмтылған жастардың тағдырын суреттеуге арналғанымен, онда сүйіспеншілік тақырыбы

жеке-дара жырланбайды. Өзінің бұл негізгі тақырыбына ақын әлеуметтік сарындарды мол араластырған. Қуандықтың ұрда-жық қуларының Тәукеннен «Ақтарланды» тартып алуы, Ақбөпе оқиғаларына байланысты Ақажандардың Көпбай, Қасымдарға зорлық жасап, тізе батыруы және олардың Әмірхан жоқта Ақбөпені күшпен тартып әкетіп оны адам айтқысыз ауыр азапқа салуы және поэмада мол қамтылған басқа да осы тектес оқиғалар өткен өмірдің өкінішті де ащы шындығы болатын.

И. Байзақовтың «Ақбөпе» поэмасындағы творчестволық ең сәтті табысы — оның Ақбөпе сияқты сүйікті кейіпкерінің тамаша бейнесін жасай алғандығы. Қазақ совет поэзиясының тарихи тақырыпқа арналған шығармаларындағы ең тұлғалы әйел-кейіпкерлер Сұлушаш пен Құланданың қатарына қосылуға Ақбөпе әбден лайықты.

Ғасырлар бойына рухани азап шегіп, трагедиялық махаббаттың тақсіретін тартып келген және осы аянышты тағдырына қарсы әрдайым қажырлылықпен күресіп келген қазақ қызының шынайы да тұлғалы бейнесін ақын «Ақбөпе» поэмасында әсіресе зор көркемдік қуатпен жасады.

«Ақбөпе» поэмасының:

Ақбөпе әнмен бірге жасын төгіп,
Қайғыны кекке берді қайратқа еніп.
Тендік пен махаббатты жырлай, жылай
Қапасын қара күннің өтті сөгіп.

деп аяқталуы да кездейсоқ емес. Бұл шумақтан поэмада тендік пен махаббат тақырыбы қоса жырланғанын, Ақбөпе — жырлап та жылап өткен талай жастың жинақты бейнесі екенін ақын өз тарапынан да аңғартпақ болғанын аңдаймыз.

Жалпы алғанда, «Ақбөпе» — қазақ совет поэзиясының үздік үлгілерінің бірі. Бұл поэма И. Байзақовтың ақындық шеберлігі толыса өскендігін, оның өмірге, тарихи шындыққа деген көзқарасының тереңдегенін танытты және ақынның көркем бейнелеудің реалистік стиліне бүтіндей бет ұрғанын көрсетті.

И. Байзақовтың «Он бір күн, он бір түн» атты шығармасы оның жоғарыда аталған тарихи поэмаларынан оқшауырақ тұрады. «Он бір күн, он бір түн» поэмасы өз өміріміздің шындығын суреттеуге арналған. Ақынның совет тақырыбын жырлаған басқа да күрделі шығармалары болған. Мысалы, Ұлы Отан соғысының қаһарлы

жылдарында ол ел аралап жүріп майдан ерлерінің батырлық қимылдарын ұзақ-ұзақ жыр етіп шерткен. Бірақ, өкінішке қарай, ақынның бұл шығармалары зерттеушілерге әлі күнге дейін мәлім емес.

Тарихи тақырыпқа арналған поэмаларындағы кейбір суреттеу тәсілдерін И. Байзақов «Он бір күн, он бір түнде» де қолданады. Мысалы, бұл поэма өзінің басталуы жағынан «Алтай аясындағыға» ұқсас. «Он бір күн, он бір түн» поэмасының бас жағында ақын ең алдымен Алтай, Саян тауларының табиғатын құлпырта суреттейді. Әрине, мұнда ақын «Алтай аясында» поэмасында қолданған бояуларынан басқа реңкті өрнек-нақыштар тапқан.

«Он бір күн, он бір түн» поэмасында ержүрек совет ұшқышы Марина Раскованың басынан кешкен жайлары баяндалады. Күтпеген жерден катерлі жағдайларға тап болған кейіпкерлерінің жан толқындарын, бұрқаған сезім дауылдарын ақын әсерлі де шынайы бейнелеген. «Он бір күн, он бір түн» поэмасы ақынның тек тарихи тақырыпқа ғана емес, сонымен бірге совет шындығына арналған да кесек, күрделі шығармалар жаза алатындығын танытты.

И. Байзақов кесек пландағы шығармаларда өзінің ақындық құлашын әсіресе кең әрі ұшқыр сілтейтінін жоғарыда айтқанбыз. Расында да, Исаның ақындық қуаты да, суреткерлік шеберлігі де бәрінен бұрын оның күрделі шығармаларынан айқын танылды.

Ақынның көптеген поэмалары тарихи тақырыпқа арналған. Оның осы шығармаларының ең негізгі идеялық-көркемдік құндылығы неде? Бұл қандай болмасын тарихи тақырыпқа арналған шығарманың негізі болып табылатын тарихи шындықты ақынның дұрыс түсініп әрі көркем де нанымды бейнелей алғандығында. Мұны сол шығармалардың жалпы идеялық мазмұны мен рухынан да, ондағы кейіпкерлердің образдарынан да анық байқаймыз.

И. Байзақов өзінің тарихи поэмаларында өткен өмірдің шындығын мол аша отырып, ұнамды кейіпкерлер образдарының тұтас галереясын жасады. Олар — қазақтың Келден, Балағаз, Әмірхан сияқты батыр, дарқан жігіттері, Құралай, Еркежан, Ақбөпе сияқты аяулы аруалары. Сырттай қарағанда осы кейіпкерлер өзара ұқсас, алуандас сияқты, өйткені бұл кейіпкерлерінің образдары арқылы ақын халықтың жауынгерлік, ерлік рухын, елдік сипатын оның жекелеген ұл-қыздарының бас

бостандығына махаббат еркіндігіне ұмтылғандығын жинақты түрде бейнелеген.

Сөйте тұра, осы кейіпкерлер бір-біріне мүлдем ұксамайды да. Өйткені, акын олардың жан дүниесін, характерлерін өзара жеткілікті даралаған. Кейіпкерлерінің портреттерін, олардың сүйіспеншілік сезімдерін акын әсіресе құлпырта, жандандыра әрі өзара ұқсатпай, алуан түрлі етіп береді; Касіретті де таза жанды Құралайдың, ерке де нәзік Еркежанның, назды да батыл Ақбөпенің тамаша бейнелері — бұған анық айғақ. Кейіпкерлерінің аяулы махаббат сезімдерін, кескін-келбеттерін сипаттауда акынның Абайдан үйренгендігі байқалып отырады. Мысалы:

Екі бет уылжып тұр қаны тамып,
Ақ жүзінде өмірдің шамы жанып.
Жас баланың аузындай кішкене аузын
Қызыл ерні сүйіп тұр құмарланып.

Жұп-жұмыр үлбіреген алма мойын,
Ақылдан орнатқандай өлшеу алып.
Білегі аппақ арай, ақ жамбыдай,
Сұлулық есі кетіп тұр таңғалып.

Міне, жан дүниесінің мөлдір тазалығы мен сыртқы бейнесінің сұлулығы астасып берілген Құралайдың бұл портреттік сипаттамасынан, сөз жоқ, Абай суреттерінің әсері елес бергендей. Әрине, бұдан И. Байзақов Абай қолданған суреттерді табына телміре пайдалана салған екен деген ұғым тумасқа керек. Мұнда әңгіме творчестволық үйрену жайында болып отыр. Кейіпкерлерінің кескін-кейпін, сезім дүниесін сипаттағанда, олардың сүйіспеншілік қуаныштары мен касіреттерін суреттегенде Иса бірде романтикалық асқақ лепке, біресе сырлы нәзіктікке ауысып отырады. Бірақ ол қашанда өз қаламының ізінен танбайды, өзінің төгіліп тұрған ақындық шабытынан жаза баспайды.

Табиғат суреттерін беруге Иса әсіресе шебер. Бұл ретте ол көп акындарымыздан үздік, оқшау танылады. Оның поэмаларының қай-қайсысында да табиғаттың тамаша көріністері жиі ұшырасады. Мұның ерекше мәнісі бар. Ақын жансыз табиғаттың жаланаж сұлулығын жалаң қызықтырудан аулақ. Ол пейзаждық көріністерді бірде шығармада баяндалатын оқиғаларға ая ретінде қолданса, ал басқа бір мезеттерде акын кейіпкерлерінің қуанышты көңіл күйлеріне немесе касірет-наласына бай-

ланысты табиғат суреттерін біресе жарқын, нұрлы renk-ке бояп, біресе жадау тартқызып, жабыркатып береді. Сонымен бірге И. Байзақовтың поэмаларынан суреттеліп отырған жердің табиғат көріністерінің нақтылы, жанды елестерін де байқауға болады. Мысалы, Кавказдың тулап аққан асау өзендері мен сұсты асқар шыңдарын, Алтайдың бұлтпен таласқан шың-құздары мен айдын шалқар көлдерін, Арқаның сағым ойнатып, сұлық жатқан кең даласын ақын соларға лайықты бояулар тауып суреттейді.

Ақын қашанда табиғатты қалғыған енжар күйінде емес қайта оған жан бітіре, түрлендіре отырып суреттейді. «Кавказ» бен «Алтай аясында» поэмаларынан алынған мына бір шумақтарды оқып көрелік:

Сөйлесен, бірге сөйлеп зәулім тасы,
Тік шапшып такталанған қабырғасы.
Түймесін сауытының ағыта сап,
Желпінген батыр сынды тау тұлғасы.

Күмістей Алтай сері қар жамылған,
Бұлт киіп төбесіне өр жағынан.
Бәріне табиғаттын шашу шашып,
Құн асты көкжиектің шарбағынан.

И. Байзақовтың поэмаларындағы тамаша табиғат көріністерімен танысқанда ұлы сыншы Белинскийдің: «Ақын табиғатқа табынбайды, қайта онымен бәсекеге түседі», — деген сөздерін еріксіз еске аласын.

Исаның поэмаларындағы бір ерекшелік — оларда ақынның авторлық араласуларының, лирикалық шалқуларының мол ұшырасып отыруы. Жиырмасыншы жылдардағы және отызыншы жылдардың алғашқы жартысындағы поэзиямызда мұндай ерекшелік тым тапшы болғанын ескерсек, Иса поэмаларының бұл қасиетін тереңірек ұға түсеміз.

Авторлық араласулары мен лирикалық шалқулары арқылы Иса өзінің ақындық қатнасын танытуға тырысады. Ақынның бұл авторлық қатнасы үнемі бірдей айқын, белсенді болған жоқ. Өмірге көзқарасы тереңдеп, ақындық шеберлігі ұшталған сайын оның авторлық қатнасы да айқындала, жандана түсіп отырды. Мысалы, алғашқы поэмаларының бірі «Құралай сұлу» ақын шығармада баяндалатын оқиғаларға өзінің авторлық қатнасын білдіре келіп, «Үн қосып күңірену — болған барым», — десе, ал ең соңғы кесек шығармасы «Ақбөпе» поэмасында былай деп жырлайды:

...Халықтың қасиетін жанмен ұққан,
Бұл жырды мен жырламай кім жырлайды!
Мезгілсіз, мерекесіз өткендердің
Жандары «бізді де айт» деп сыбырлайды.

Расында да. «мезгілсіз, мерекесіз өткен» ата-бабаларымыздың — халықтың ерлік пен әділдікке, азап пен азаға толы тарихы мен тағдырын ақын бүгінгі өмірдің биігінен қарап, тебірене жырлады.

«Халықтың қасиетін жанмен ұққан» және жалынды жырымен оған қалтықсыз қызмет еткен талантты ақынымыз Иса Байзақовтың творчестволық мол мұрасы — халқымыздың ақындық қуатының айқын бір көрінісі есепті.

ҒАФУР ҒҰЛӘМНЫҢ ПОЭЗИЯСЫ

Ақын Сырбай Мәуленовтың «Баку жырлары» циклына енген бір өленде: «Өленде жоқ шекара» — деген жол бар. Әрине, ақын әйтеуір аты өлең емес, жақсы өлеңге емеурін жасайды. Әдемі айтылған. Ақын шабытынан туған канатты жыр от басы, ошақ қасында «үйкүшік» болып қалмай, алысқа сермеп барша жұрттың жүрегіне жол таппак. Бауырлас өзбек халқының аса ірі ақыны Ғафур Ғұләмның поэзиясы осындай канатты, ойлы да сырлы жырларға кенде емес. Үлкен ақындығының үстіне ол біздің халқымыздың еліміздің етене жақын ең аяулы достарының бірі және сол ыстық сезімдерін ірікпей еміреніп зор шабытпен өлең жолдарына талай рет құйған да болатын. Оның есімінің оқушы жұртшылық арасында әйгілі болуының негізгі бір сыры осында.

Ғафур Ғұләмның жекелеген өлендерін бұрын Қ. Бекхожин және басқа да кейбір ақындар аударғаны аян. Соңғы уақытта ақын Өтебай Тұрманжановтың аударуында Ғафур Ғұләмның бірсыпыра дастандары мен лирикалық өлендері «Таңдамалы шығармалар» деген атпен көлемді жинақ болып басылып шықты. Үлкен ақынның ойлы да сырлы поэзиясы жайында түбегейлі пікірлер айтуға талпынбағанмен осы жинақты оқып шыққанда алған азды-көпті әсерлерді баян етелік.

Жинақ «Ұлы орыс халқына», «Владимир Ильич Ленин» атты өлендермен ашылған. Негізгі идеялық тынысы, пафосы жағынан бұл өлендер ақын творчествосының аңғарып, өзгеше сипатын жақсы сездіреді. Біздің

ақындарымыз көтеріңкі лепке бой ұра отырып жырлаумен бірге белгілі бір оқиға желісіне сюжетке құрылған өлеңдерді де көп жазады. Ақындарымыздың өрісті ізденістерін әрі орыс поэзиясынан жемісті үйрену жолында екенін танытатын мұндай өлеңдер соңғы жылдардағы поэзиямызда әсіресе баршылық. Ал өзбек ақыны өлеңдерін көбінесе ойға, пафосқа құрып шабытқа бөлеп жазады екен. Бұл — оның поэзиясының міні емес қайта өзіндік ерекшелігі, өзгеше сипаты іспетті. Ленинге арналған өлеңнің кейбір шумақтарын оқып қаралық:

Көп алғыс күндей жарық ұлы жанға!
Жеткізген қолымызды мәңгі таңға.
Жылытқан жүрегімен жердің жүзін
Мың алғыс Ұлы Ленин данышпанға!

Бұл жарық — сөнбес сәуле Ленин жаккан,
Нұрлы ғой онан бері жер мен аспан.
Бөленген шұғыласына кең дүние
Жылынып сонан бақыт гүлін ашқан...

Жолдастар!

Туысқандар!

Замандастар!

Мен сендердің ақының — сенгін, достар!
Партия,

Отан,

Ленин — десем,
Қанаттанып өлеңім алға аттар.

Автор ақындық шабытының қайнар көзі сарқылмас бастауы педс екенін риясыз көңілмен бар дауыспен айтады. Ол «бақытқа ежелден-ақ ашық» өзбек халқының атынан сөйлейді және халық сол бақытын Ұлы Лениннен, оның нұрлы идеяларының салтанат құруынан тапты деген ой арнасына мегзейді.

Лениннің жарқын бейнесіне ақын «Ленинге» атты өлеңінде де оралады. Бұл өлең автордың негізгі ойды қайталап орала отырып жырлау тәсілі, шыншылдығы әрі қарапайымдылығы жағынан заманымыздың майталман жыршысы Жамбылдың осы тақырыпқа арналған айтулы толғауларымен сабақтас та сарындас екенін байқау қиын емес.

Жинақтағы бұдан басқа шығармалар көбінесе хронологиялық тәртіппен берілген. Бұл автордың ақындық жолына, творчестволық сапарының негізгі бағыт-бағдарына ой көзімен үңілуге белгілі дәрежеде мүмкіндік те бермек.

Ғафур Ғүләм — әдебиет майданына жиырмасыншы

жылдардың алғашқы жарымында келіп араласқан ақын. Оның поэзиясы советтік дәуірде қайта туған өзбек халқының тарихи тағдырының, бақытты өмірі мен күресінің, оның рухани жағынан түлеп өсуінің жанды айғағы, тамаша шежіресі тәрізді.

Ақынның ертеректегі шығармаларының ішінде шоқтығы асып, окшау көрінетіні — «Турксиб жолында» атты поэмасы. Турксиб тақырыбына кезінде қазақ әдебиетінде де көп назар аударылғаны, ақын-жазушылардың оған талай-талай шығармалар арнағаны мәлім.

Тіпті ескі,
 Тіпті ескі,
 Заман — заманғы
 Бұл жол.
 Жаһангер Іскендір,
 Қалішер Шыңғыс,
 Қайсар Жошы,
 Қатал Бати
 Қан ағызған
 Бұл жол..
 Миллион құлдар,
 Миллион тұлдар,
 Жетімдер,
 сорлылар
 Зарлап өткен
 Бұл жол.

Поэманың соңғы тарауларында ақын жолдың бүгінгі көріністерін, жана өмірді, дарқан тіршілікті шабыттана жырлайды. Ол ескі өмірдің көріністерін қарама-қарсы қойып суреттеу үшін мейлінше ашық әрі қою, алуан түрлі бояу-реңктерді алғырлықпен, тапқырлықпен таба біл-

ген. Поэмада философиялық топшылаулар, уақыт пафосы авторлық шалқулар арқылы соншалықты әсерлі берілген. Сонымен бірге бұл шығарма автордың көркемдік ізденістерін, ақындық жаңашылдығын да айқын танытты. Сөйтіп, Демьян Бедныйдың «Шайтан арба» атты көлемді поэмасы сияқты, Ғафур Ғұләмның «Турксиб жолында» дастаны да жоғарыда аталған тақырыпқа арналған таңдаулы шығармалардың бірі болып табылады.

Советтік патриотизм тақырыбы — Ғафур Ғұләм творчествосының өрісті өзегі, үзілмес арқауы. Бұл ретте оның 1936 жылы жазған «Бәрі сенікі» атты өлеңін айрықша атауға боларлықтай. Ақын Отан туралы тақырыпты жалпылама жырламай, лирикалық сазда шешеді:

Неңдей ғажап сұлусың сен, Отаным!
Сені сүйед мың сезімім, мың жаным.
Сен өсірдің көңілімнің гүл-бағын.
Сенсің — жаным, сенсің — қаным, сен — тәнім.
Бір тұтас қалпында бәрі сенікі.

Ғафур Ғұләм творчествосының кемелденіп, айрықша өскен бір шағы — Ұлы Отан соғысы жылдары. Кезінде ақынның «Мен шығыстан келемін» атты кітабы оның даңқын бүкіл совет еліне жайғаны мәлім. Қазақ тілінде шыққан жинағына ақынның сол соғыс жылдарында жазған өлендерінің бірсыпырасы еніпті. Бұл өлендердің ішінен «Күтем сені, ұлым менің», «Әйел», «Сен жетім емессің» сияқтыларын атап айтуға керек. Оларда соғыс уақытындағы қысылшаң шақтың катал шындығы, совет адамдарының терең патриотизмі мен асқақ моральдық қасиеттері әсерлі де шынайы бейнеленген. Бұл өлендерде іштей логикалық байланыс бар. «Күтем сені, ұлым менің» атты өленде лирикалық герой майданда туған ұлын жоғалтқан, бірақ соның қаза тапқанына сенбей, оны көрем деп күткен, үмітін үзбеген, өкініші, мұң-наласы көп әке ретінде көрінеді. Ал «Сен жетім емессің» деген өлең әкешешесінен айрылған жас баланы туған перзентіндей көріп өміренген үлкен жүректі адамның сезіміне толы. Екі өлеңнің жазылу мәнері, сарыны да өздерінің осындай сипатына орайлас та мензес. Алғашқы өленде қасіретті әке былайша тебіренеді:

Үстінде ұзын жолдың керуен өткен,
Бота тұр... керуені қайда кеткен?
Талыққан көз жанарын таң қызғылы
Тарығып тамшылатып жасын төккен.

О сорлы, жетім қалған, маған ұқсас,
Қимылсыз шанды жол да зарынды ұқпас...
Майданға кеткендерден хабар жібер
Көз салып қырағы күн қойып ықлас.

Ал, «Сен жетім емессінде» қуанышты сезімдер, жарқын реңктер мол. Бұл тіпті мейір-шәрхат күйіндей, бесік жырындай, аяулы өкенің әлдініндей болып естіледі.

Жалпы алғанда, Ғафур Ғүләмның Ұлы Отан соғысы жылдарындағы поэзиясы советтік гуманизмге, терең патриоттық сезімдерге толылығымен, шыншыл да сыршыл тазалығымен ерекшеленеді. Оның мұндай шығармаларын қазақ оқушысы да мейірлене қабыл алатындығы даусыз.

Жинақтағы бірсыпыра өлеңдер халықтар достығы тақырыбына арналған. Бұл тақырып ақын творчествосынан әрдайым мол орын алып отырғанын байқау қиын емес. Оның «Ұлы орыс халқына», «Москвामыз», «Қазақ елінің ұлы тойына» сияқты өлеңдері бұған тамаша айғақ болып табылады. Соңғы өлеңнің кейбір шумақтарын қайталап оқып қаралық:

Үлкен қазақ — азамат халық,
Өзбекпенен туысқан анық.
Бір ту асты бірлестірді,
Мәңгі бақыт, мәңгі жарық.
Бір тамырымыз, бір шаруамыз,
Бір қазанбыз, бір алау.
Ортамызда зейнет толған
Дастарқандай кең жайлау...
Өзбектің мен зор даңқты
Мынадай ақынымын.
Жаң қазақ ақындарының
Досымын, жақынымын.

Ақынның достық тақырыбына арнаған басқа өлеңдері де осындай ыстық құштарлыққа татаусыз сезімдерге толы болып келеді.

Жинақтағы ең тәуір өлеңдердің бірі — «Шафар қолжазбасы». Ақын мұны өзбек халқын надан қауым деп кемсітпек болған ағылшып лордтарының біріне жауап ретінде жазған. Ақынның туған ел-жұрты жайындағы, оның ежелден келе жатқан мәдениеті жайындағы патриоттық ой-сырларына толы отты да уытты бұл өлең бейне бір памфлет тәрізді.

Ғафур Ғүләмнің басқа да көптеген өлеңдері азаматтық лириканың жақсы үлгілері ретінде бағалануға тұрарлық.

Өзбек ақындары өздерінің Науан, Гүлхани, Мұхими, Фуркат тәрізді классиктерінің дәстүрлерін берік ұстанумен бірге орыс әдебиетінің де творчестволық тәжірибесін мол пайдаланады. Бұл ретте Ғафур Ғүләмның совет дәуірінің ұлы ақыны Владимир Маяковскийден әсіресе мол; жемісті үйренгені даусыз. Маяковскийдің «Бар дауыспен» және басқа да талай-талай өлеңдерін аударуы Ғафур Ғүләм үшін тамаша шеберлік мектебі болады, оның ақындық стилінің қалыптасуына ерекше әсер етеді. Мұның із-бедерлері жинаққа кірген шығармалардан анық байқалады да.

Бұл жинақ Ғафур Ғүләмның құнарлы да бай творчествосы жайында қазақ оқушысына көп мағлұмат береді. Оған кірген жақсы жырлардан бауырлас халықтың үлкен ақынымен кездескендей, оның достық лебізін есіткендей әсер аласың.

АҢЫЗҒА АЙНАЛҒАН ӨМІР

«Островский жолдас, мен парашютист болуға дайындалып жүрмін. Сөз жоқ, самолеттен секіру алғашқы сәтте маған өте қиынға соғады, бірақ самолеттің қанатына шыққанда — сізді есіме алсам болғаны», — деп жазыпты бір қыз жазушыға жолдаған хатында. Советтің қарапайым қызының шын жүрегінен айтылған осы бір сөздер халқымыздың тамаша жазушысы Николай Островскийге деген ыстық махаббаты мен құрметін және оның творчествосының әсер-күшін анық танытатындай.

Николай Островский ауыр науқасқа шалдығып, мезгілсіз қайтыс болды. Бірақ өзінің тамаша шығармалары арқылы ол туған халқымен бірге жасап келеді. Ұлы Отан соғысының қатал жылдарында патриот жазушы Островскийдің жалын күшке толы, қаһарлы сөздері жауға қарсы кек оғы боп атылды, совет жауынгерлерін Ұлы Отанымызды сүюге және оны ерлікпен қорғауға шақырады. Қазір еліміз бейбіт өмірмен, жасампаздық еңбекпен тыныстап тұрған шақта да Островский бізбен бірге біздің арамызда: ол совет жастарын Отан игілігіне жан аямай еңбек етуге және сол бейбіт елдіктің жемісін сақтай білуге үндейді.

Өзінің бар саналы өмірін, ерлік өмірін туған халқының игілігі үшін, халық мүддесі үшін күреспен өткізген жазушының тамаша шығармалары да күрес рухына жасампаздық пафосына толы. Біздің жастарымыз Николай

Островский шығармаларының гажайып кейіпкерлеріне еліктейді, солардан үлгі алады. Олар совет жастарының бойында социалистік қоғамның жаңа тұрпатты адамына тән сипаттардың қалыптасуына септігін тигізеді.

Николай Островский нағыз жаңа тұрпатты совет жазушысы болды, ол өмірді — күрес деп ұқты. Дәл осындай жазушы ғана Павел Корчагиннің тамаша образын жасай алды.

Заманымыздың қаһарманы, жаңа адам туралы тақырып — совет әдебиетінің негізгі, басты тақырыбы. Совет әдебиеті жасаған коммунистер образдарының ішінде Павел Корчагиннің образы ерекше орын алады. Н. Островскийдің шығармалары социалистік реализм әдебиеті қаншалық табысты дами алғандығын айқын сипаттайды.

Николай Островскийдің алғашқы романы «Құрыш қалай шынықты» совет елінің азамат соғысы кезінен бастап отызыншы жылдарға дейінгі өмірінің кең көріністерін береді. Бұл роман оның негізгі қаһарманы Павел Корчагиннің азапқа толы балалық шағын суреттеуден басталады. Ол өзінің жас өмірінің әрбір қадамында әділетсіздікке, өктемдік дүниесінің кедергілері мен соққысына ұшырайды және оның жүрегінде сол әділетсіз дүниеге қарсылық сезімі оянады. Октябрь революциясының дауылында және азамат соғысының от-жалынында Павел Корчагин әбден шыңдалады, ол социализм жолындағы нағыз табанды, қажырлы күрескерге айналады. Павел туып-өскен шағын қалада да революциялық серпілулер өте күшті болады. Өзі сияқты басқа да мыңдаған жас жұмысшыларға ұқсап Корчагин де революцияшыл пролетариаттың социализм үшін күресіне араласады. Жас Корчагин осы күресте ширығып, шынығады, коммунист-матрос Жухрайдың және ақиқат өмірдің ықпалымен ол революциялық оқиғалардың мәнін, өзі белсене қатысқалы тұрған дүниежүзілік-тарихи күрестің мағынасын тереңірек түсінеді.

Павел Корчагин өзінің бойындағы бар қайрат-жігерін революциялық күреске қайтарусыз береді. Корчагин образының оқушыға ететін эмоциялық әсерінің зор қуаты міне осында. Революциялық жұмыс — ол үшін нағыз төл іс. Оның жүзеге асуына мейлінше құштар және өмірге сол үшін келгендей. Бұл ретте ол Фадеевтің «Тас-талқан» повесіндегі коммунист Левинсонға немесе Дмитрий Фурмановтың «Чапаев» романындағы Клычковқа ұқсас.

Павел Корчагин — мейлінше күшті және тұтас характер. Бұл қасиеттері оның басқа адамдармен қарым-қа-

тынастарынан айқын танылады. Сүйікті қызы Тонядан айрылысқанына Павел қатты уайымдайды, бірақ бұл айрылысу қайтсе де болмай қоймайтынын ол жақсы түсінеді, өйткені «Тоняның арзан өзімшілдігі Павелдің шыдамын тауысады». Ол өзінің жеке басының сезімін әлеуметтік парызға бола тіпті де құрбан етпейді. Тоняның түсінуінше, махаббат адамды қоғамдық өмірден, революциялық күрестен алыстататын, индивидуалистік мешандық «семьялық бақытқа» айналуға тиіс екендігін көреді ол. Ал, Қорчагин болса қоғамдық өмірден, революциялық күрестен тыс тіршілік етуге мүмкін деп ойламайды. Олардың айырылысуының себебі, міне, осында. Басқа қарым-қатынастар сияқты, махаббат мәселесінде де жазушы өзінің негізгі қаһарманының ізгілік пен ғажайып тазалыққа толы образын шынайы және психологиялық жағынан панымды суреттейді. Петлюрашылардың түрмесінде болған оқиға, яғни бандиттердің зорлығы мен қорлық-мазағынан жаны түршігіп үрейленген шаруа қызы Христинаның Қорчагинде өз көңілі бар екенін айтқаны суреттелетін жерді еске алсақ та жеткілікті. Сол сәтте ол өзінің сүйген қызы Тоняны есіне түсіреді, оған опасыздық жасамайды. Немесе романның аяқ жағындағы бір эпизодты, яғни Павелдің Таяға өзінің оны сүйетіндігін, онымен бірге өмір кешкісі келетіндігін баян ететіні суреттелетін жерді мысалға алсақ та болғаны. Бұл эпизодта ол өз махаббаты жайында әйтеуір айтпайды, ол жүрегінің ең асыл-сезімін, өзінің ең қастерлі ойын айтады. Міне бұл эпизодта да Павел Қорчагиннің коммунистік биік саналылығы айқын көрінеді. Оның қарым-қатынасынан адамға деген жолдастық терең қастерлілік, социалистік гуманизмнің нағыз адамгершілік белгілері анық танылады.

Қорчагиннің автор осыншалықты үлкен мейірмен және шынайылықпен бейнелеген ерлік мінез-құлқы мен сипаттары романның басты қаһарманын еліктеуге тұрарлық үлгі етеді. Өйткені, совет әдебиеті жасаған ең таңдаулы образдарының бірі — Қорчагиннің образында автор біздің социалистік заман туғызған жаңа адамға тән таңдаулы қасиеттің бәрін асқан шеберлікпен бейнелей алған.

Азамат соғысы аяқталысымен-ақ, күйреу мен жоқшылықтың ауыр жағдайына қарамастан, темір жол құрылысын жасау суреттелген жерлер Павел Қорчагиннің бейнесін айқын таныта түседі. Бандиттердің шабуылына және азық-түліктің тапшылығына қарамастан, коммуни-

стер мен комсомолецтердің шағын тобы темір жол салу үшін және сол арқылы қалаға мейлінше қажет отын тасу үшін орасан зор қажыр көрсетеді. Шығарманың осы беттері партия мен жұмысшы табының шаруашылықты қалпына келтіру жолындағы революцияшыл күресінің пафосын жазушы шебер таба білгенін және оның әдеби қабілетінің зор болғанын көрсетеді.

Бұл қиын істе Павел Корчагин ең алдыңғы қатарда болады. Адам айтқысыз қыншылықтар мен жоқшылықтарды жеңе отырып, жас коммунист басқаларға үлгі болу дәрежесіне көтеріледі. Романның басты геройының бейнесін суреттейтін детальдардың бірі мынадай:

«Корчагиннің тобы өз бөлімшелерін қалың қардан тазартып жатты. Қақаған аяздың азабын Павел енді ғана сзінгендей. Окуевтің көнетоз пиджагы оны жылыта алмады, ал калошының ішіне қар толып кетті. Ол калошын талай рет жоғалтып алды. Ал екінші аяғына киген етігі мүлдем жыртылып қалуға жақын. Еденге жатып ұйықтағандықтан, желкесі білеуленіп ісіп кетіпті. Шарфтын орнына Токарев оған өзінің орамалын берді.

Жүдеген, көзі ісінген Павел үлкен ағаш күрекпен қарды бората күреді».

Осы шағын эпизодта Павелдің батырлық мінез-құлқы мен Тоняның буржуазиялық, мешандық психологиясының арасында жер мен көктей айырмашылық бары айқын көрінеді. Павел Тоняны осы қарлы боранда күтпеген жерден кездестіреді. Павел өз бойынан осыншалықты қуат-жігер тапқанына ол таң қалады. Тоняның арзанқол, пасық сөздеріне Павел былай деп жауап береді: «Сенен қазір нафталин иісі шығады. Шынымды айтайын, екеуміз ештеңе жайында да сөйлесе алмақ емеспіз». Павел Корчагиннің бұл жауабынан оның характері анық көрінеді.

Сөйтіп, өзінің қаһарманын өмірдің алуан түрлі жағдайында көрсете отырып, Николай Островский ізгілік пен ерлікке, адалдыққа толы образ жасайды. Островский өз қаһарманын боямалап көрсетпейді, оған жасанды қасиет пен ерекшелік жамамайды. Корчагин образы арқылы ойлы, талантты суреткер, коммунистік партия мен пролетарлық революция өмірге араластырған адамдарға тән психологиялық сипаттарды шынайы суреттейді.

Павел Корчагин революциямен, халықтың тандаулы адамдарымен бірге өседі. Оның құрыштай берік қажыры мен партия ісіне адал берілгендігін ешқандай қиын-

шылық, тіпті азапты ауру да мұката алмайды. Өзі біртіндеп жинаған әрі дұрыс түсінген өмірлік тәжірибесі Корчагинді рухани жағынан байыта түседі, ойлы, ақылды етеді. Жаңа адамның осы өсуін Николай Островский тамаша шеберлікпен суреттейді. Ағасы Артемнің семьялық жадау тұрмысын көрген кезде Павел қатал күреске, азап пен бақытқа толы өмірді әлдеқашан артқа тастаған еді. Азамат соғысының ауыр жылдары, революция үшін ұрыста қаза тапқан достардың өлімі, темір жол құрылысы — барлығы да артта қалған. Бірақ Павел жүрегіндегі өмірге құштарлық, творчестволық еңбекті ансау сезімі әлсіремеген, қайта оның коллективпен, тағдырлас, мақсаттас достармен байланысы күшейе түседі. Корчагиннің автор асқан шеберлікпен әрі нәзіктікпен суреттеген осы бір ойлары — «Құрыш қалай шынықты» романының лирикалық ең бір тамаша беттерін құрайды.

Корчагиннің жазушы көркемдік шынайылықпен, тамаша айкындықпен бейнелеген образынан социалистік Отанның алдыңғы қатарлы ұлы, заманымыздың басты қаһарманы, нағыз коммунистің характерін табамыз.

Таңдаулы совет жазушыларының шығармаларындағы сияқты, Николай Островскийдің романында да адамдар мен оқиғаларды суреттеудің реалистік әдісі бекем сақталған. Сонымен бірге бұл роман совет әдебиетінің ең жаңашыл шығармаларының бірі болып табылады. Ал Корчагин образы біздің әдебиетіміздің тарихына социалистік реализм өнерінің аса ірі табысы ретінде енеді. Романның екінші бөлімінде Корчагиннің дүлей жау — аурумен алысып, адам айтқысыз қайрат көрсеткені суреттелетін беттер ерекше ықласпен оқылады.

Ауру иықтағанына қарамастан, Корчагин өзінің игі мақсатынан социализм ісі жолындағы күрестен бір минут та тартынбайды. Бұл жөнінде өзінің ағасы Артемға ол былай деп жазады:

«Мен енді үйден шыға алмаймын, тек терезеден теңізді барлаймын да отырамын. Қызмет етуге жарамайтын, опасыз тән мен большевиктің жүрегі, оның еңбекке, сіздерге, барлық майданда шабуыл жасап жатқан жерге қарай ынтықтыра тартатын еркі бір адамның бойында тоғысқаннан қиын трагедия бола алар ма.

Қатарға қайта қосылатындығыма, шабуылға шыққан колонналарда менің де найзам болатындығыма мен әлі де сенемін. Менің сенбесіме болмайды, өйткені, олай етпеуге менің правом жоқ. Партия мен комсомол мені қарсыласу өнеріне он жыл бойы баулыды».

Еңбекші халықтың мүддесі үшін ұлы күрес жолында кездесетін қиындыққа коммунист Корчагиннің өршелене қарсыласатыны туралы осы бір сөздерде — совет әдебиеті үшін ерекше роль атқарған бұл тамаша романның көркемдік идеясы мен терең мәні бар. Павел Корчагин сияқты күшті, айқын характерді тек пролетарлық революция дәуірі, Коммунистік партия мен пролетариат қана қалыптастыра алды. Павел Корчагин сияқты образдар совет әдебиетінде онша көп емес. Партиямен, халық бұқарасымен айрылмастай тығыз байланыста болғандықтан ғана Островский дәл осындай үлкен көркемдік міндетті орындай алды.

«Құрыш қалай шынықты» романында оның негізгі қаһарманынан басқа да көптеген қызықты образдар бар. Романның сюжеттік өрбуінде ерекше роль атқаратын образдардың барлығы да дараланып, айқын жасалған. Бұл ретте Павел Корчагинді тәрбиелеушілердің бірі қарт коммунист матрос Жухрайдың, Павелдің ағасы — Артем Корчагиннің, гетман мен неміс басқыншылары партизандарға қарсы жіберген поезды тастап кеткен қарт жұмысшылар Политовский мен Брузжактың образдарын атауға болады. Пролетарлық революция үшін ерлік іспен қаза тапқан комсомолецтер Валя мен Сергей Брузжактың, сондай-ақ Устиновичтің образдары да соншалықты әсерлі жасалған.

Николай Островскийдің зор әдеби таланты оның өзі суреттеп отырған кейіпкерлерінің типтік ерекшеліктерін шебер тауып алғандығында ғана емес. Ол геройлардың ой-қиялы мен мінез-құлқына әсер ететін саяси-әлеуметтік жағдайлар мен ортаны да терең әрі шынайы суреттейді. Азамат соғысының көріністері, НЭП-тің басқы кезі, партияның халық шаруашылығын қалпына келтіру, социалистік құрылысты табысты ету жолындағы күресі, халық бұқарасының мәдени, саяси өсуі сияқты оқиғалардың барлығы да кітапта кейіпкерлердің іс-әрекеттерімен бірге тұтастықта, тығыз байланыста алынады. Николай Островский — ойлы суреткер, үлкен реалист. Ол адамдар мен жағдайларды шынайы суреттеу үшін көркемдік қажеті бар құбылыстар мен оқиғаларды, фактілерді ғана тандап алады. Жазушының бұл шеберлігі «Құрыш қалай шынықты» романы ғана емес, оның келесі талантты шығармасы «Дауылдан туғандардан» да айқын көрінеді.

«Дауылдан туғандар» — аяқталмай қалған кітап.

Жазушы бұл романының бірінші бөлімін ғана жариялап үлгірді. Пролетарлық жастардың ерлік күресі туралы баяндайтын «Дауылдан туғандар» романы да — совет оқушыларының ең сүйікті шығармаларының біріне айналды.

Өзінің бұл романында да жазушы азамат соғысы кезеңін суреттейді. Алғашқы романдағы сияқты, бұл шығармада да жаңа, революцияшыл дүниенің адамдары, пролетариат жастары — нағыз игі, таңдаулы адамгершілік істерді жасаушылар, социалистік гуманизмнің идеяларын білдірушілер ретінде суреттеледі. Николай Островский екі дүниенің өкілдерін ешқандай қоспасыз, жасандылықсыз тартыстыра отырып, олардың типтік сипаттарын береді.

Азамат соғысы жылдарында Украинаның шағын бір қаласында болған өзгерістерді байқай отырып, графиня Людвига Могельницкая шындық өз табы жағында емес екенін біртіндеп түсіне бастайды. Бірақ оның өз табына деген бұл іштей сәл наразылығы қарсылық дәрежесіне көтерілмейді. Өз табының адам баласына қас, жат сипатын ол аяғына дейін түсіне алмайды. Николай Островский мұны психологиялық, көркемдік жағынан шынайы суреттейді.

Романның әкелі-балалы Раевскийлер, Андрей Птаха, Леон Пшеничек, Олеся сияқты геройлары халықтың батылдығы мен ерлігін, оның нағыз адамгершілік қасиетін, жаңа, революцияшыл дүниенің шындығын бейнелейді.

«Дауылдан туғандар» романының автор реалистікпен суреттеген бұл образдары революцияшыл романтика рухына да толы. Кітаптың соңғы тарауында жаулар қоршаған үйде қалған Раймонд, Птаха, Пшеничектің ақырына дейін беріспей алысуға бекінгені суреттелетін эпизод бұған айқын дәлел.

Николай Островский өз романының екінші, үшінші кітаптарын жазып үлгірмеді. Бірақ романның бірінші кітабының өзінен-ақ оның геройларының кімдер екенін және олардың болашақ тағдырлары немен тынатынын оқушы қалтқысыз ұғынады, олардың жарқын болашағына сенеді.

Жазушының творчествосы өмірді, адам атын ардақтаған асқақ гимн тәрізді. «Адамның бойындағы ең қымбат нәрсе — оның өмірі. Өмір адамға бір-ақ рет беріледі. Сол өмірінде мақсатсыз өткен, зая кеткен жылдар үшін ауыр азапқа түспейтіндей, ұсақ та пасық өткеніне

ұялмайтындай, өліп бара жатып: бүкіл өмірім және бар қуат-күшім дүниедегі ең абзал нәрсеге — адам баласының азаттығы жолындағы күреске жұмсалды деп айта алатындай болуың керек», — деп жазды Н. Островский. Оның өзі дәл осындай өкінішсіз өмір кешті.

Н. Островский творчествосы адам баласының азаттығы мен бақыты үшін күрес идеясына толы. Жауынгер-жазушы өзінің тамаша шығармаларымен ғана емес, халық игілігіне, Отан мүддесіне қайтарусыз берген ерлік өмірімен де совет жастарын күресе, жеңе білуге үйретеді.

ҒАЛЫМ ЕҢБЕГІ

Қазақ әдебиет сыны мен әдебиеттану ғылымының соңғы кезеңде өзіндік ерекшеліктері бар, дербес жанр ретінде үрдіс дамып, едәуір кемелденіп қалғаны баршаға аян. Жекелеген немесе бірлескен авторлар еңбектерінің лек-легімен, жеде-қабыл басылып шығып жатқандығы — осының анық айғағы. Біздегі зерттеушілік ойдың осылайша өнікті бағытта, жаңа арнада дами бастағандығын шексіз танытатын таңдаулы еңбектердің бірі — профессор Қ. Жұмалиевтің қос томдық зерттеулері. Тіпті өзгесін былай қойғанда, осы фактінің өзі, яғни ғалым зерттеулерінің том-том болып шығуы көп жайды аңғарта керек. Бұдан бүкіл әдебиеттану ғылымымыздың тұтастай алғандағы жалпы өресі де, сондай-ақ еңбектері нақтылы талданғалы отырған жеке зерттеушінің өзінің творчестволық мүмкіндігі де жақсы танылады.

Халқымыздың ұлан-асыр бай да көркем ауыз әдебиетінің, оның жекелеген үлгілерінің ел аузынан жиналып алынып, алғаш рет жарық көруі өткен ғасырда басталғаны мәлім. Бұл салада орыстың шығысты зерттеуші ғалымдары мен қазақ ағартушыларының еткен еңбегі аз емес. Халқымыздың ғасырлар бойғы тарихи тағдыры мен елдігінің көркем шежіресі, оның өнерпаздығы мен рухани қуат-күшінің жарқын куәсі саналатын фольклорлық ғажайып туындылардың осы кезге дейін өлмей-өшпей жеткендігі үшін біз есімдері мәлім немесе беймағлұм ақын-жазушылар мен жырауларға сондай-ақ жоғарыда айтылған ғалымдарға аз қарыздар емеспіз.

Сонымен бірге жиналып бастырылған немесе хатқа түсіріліп үлгірмеген сол қисапсыз мол материал революцияға дейінгі кезеңде тым тапшы, соншалықты аз зерттелгендігін де атап айту ләзім. Қазақ халқының есте

жоқ ескі замандардан бері жасалып, сақталып келген фольклорлық мол мұрасы мен әдебиеті тарихының шын мәнінде, жүйелі түрде жиналып бастырылуы және нағыз ғылыми тұрғыдан зерттеле басталуы — совет дәуірі. Бұл ретте қазақтың аса көрнекті ақын-жазушылары С. Сейфуллин, М. Әуезов, С. Мұқановтардың және ірі-ірі ғалымдардың сіңірген еңбегі орасан зор. Сондай ғалымдарымыздың ішінде беріле, жемісті қызмет еткендердің бірі — профессор К. Жұмалиев.

Ол қазақ халқының ауыз әдебиетін, өткендегі жазба әдебиет тарихын және қазіргі замандағы әдебиетіміздің кейбір түбегейлі мәселелерін зерттеумен ширек ғасыр бойына дерлік шұғылданып келді. Оның әдебиет теориясы мен тарихына байланысты еңбектері, қазақтың өткендегі классик ақындары Абай мен Махамбеттің творчествосы жайындағы зерттеулері кезінде жұртшылықтан лайықты да татымды бағасын алған болатын.

Ғалымның сөз болып отырған таңдамалы еңбектерінің бірінші томына оның қазақ эпосы, әдебиеті тарихына арналған сол зерттеулерінің бірсыпырасы енген. Әр кезеңде жазылған еңбектерін ғалым сол күйінде ұсына салмай, қайта қарап екшеген, ғылыми жағынан тереңдетіп толықтыра түскен. Кітапты оқып шыққанда ең алдымен осыған анық ден қоясын.

Кітап үлкен-үлкен екі бөлімнен тұрады. Оның алғашқысы қазақтың ауыз әдебиеті үлгілерін, яғни эпос, лиро-эпос және тарихи поэмаларды талдап зерттейтін бірнеше тараулардан құралған. «Қазақ эпостары туралы» деп аталатын кіріспе тарауда автор қазақта бір батырдың ерлігін жырлайтын дастандар да, көптеген батырлардың күресін жалғастыра, өзектестіре отырып суреттейтін эпос-эпикалық эпостардың да бар екендігін талдап көрсетеді және соларды тудырған тарихи жағдайлар мен қажеттіліктердің сырын ашады.

Автордың әділ атап көрсеткеніндей, ауыз әдебиетін зерттеудегі ең басты қиыншылық оның әралуан түрлері мен нұсқаларының нақтылы қай кезеңде және қалайша туғандығының мәлім еместігіне байланысты. Сондықтан, ертеден жазылып қалған тарихы, шежіресі болмаған елдерде фольклорды зерттеу мәселесі айрықша сақтықты қажет етеді. Қазақ халқының ауыз әдебиетін жинап, зерттеу ісіне бұл әсіресе жанасты.

Міне, халықтың өткендегі фольклорлық мұрасына деген осындай ғылыми ұқыпты қатнасты, байыптылықты еңбектің бүкіл өне бойынан байқап аңдау қиын емес.

Еңбектің көңіл аударарлық құнды жақтарының бірі сол — автор қазақтың батырлар жырын зерттеу саласында ғалымдардың алдында тұрған келелі мәселелерді проблема түрінде жинақтап атап көрсетеді. Бұл ретте оның әсіресе баса назар аударатыны — әрбір батырлық эпостың сан-салалы варианттарын, алуан-алуан үлгілерін өзара салыстыра отырып зерттеу, батырлық эпосты айтып таратушы жыршылардың орындаушылық өнері, ондағы дәстүрлік және импровизаторлық бастаулар, жыраулар мектебі туралы мәселелер. Бұл жәйттер басқа зерттеушілерге де көп ой салатыны күмәнсіз.

Сөз болып отырған кітаптан автордың кең тұрғыдағы әдеби салыстыруларға икемділігі, мол қабілеті байқалады. Бұл әсіресе бірінші бөлімге жанасты. Шындығында да «жалпы ауыз әдебиетін, оның ішінде батырлар жырын басқа елдердің ауыз әдебиетінің эпостарының дамуларымен байланыстырмай, жалаң тек өз әдебиетіміздің шеңберінде тексеру аз, ол нақтылы ғылымдық зерттеу әдісі болмайды. Сондықтан салыстыру қажет ететін жақын үлгілермен салыстырып тану керек. Әсіресе, көршілес советтік елдердің әдебиетінде кездесетін варианттар мен біздегі варианттарды салыстыра зерттеу — ғылыми бағалы принцип» (25-бет). Өзі дұрыс атап көрсетіп отырған осы өнікті ғылыми принципті автор «Алпамыс батыр», «Қобланды батыр» жайындағы тарауларда бекем де жемісті ұстанған. Ал, өкінішке қарай, осындай салыстыра зерттеуге мейлінше мол мүмкіндік беретін «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» туралы тарауда мұндай қасиет мүлдем дерлік жоқ.

Батырлар жырларының әрқайсысына жеке-жеке талдау жасалған арнаулы тараулар өздерінің ғылымдық тереңдігімен, байсалдығымен, ой-пікірге молдығымен көңіл аударады. Автор әрбір жырдың қолда бар варианттарын, алуан түрлі нұсқаларын мүмкін қадарынша толық қамтып, салыстыра зерттеуге ұмтылған. Сондықтан да, бұл қазақ эпосын зерттеушілер мен оқушылардың білім өрісін кеңейте түсетіндігі күмансыз.

Автор лиро-эпостық дастандарды талдауға да жете назар аударған. Бұл тарауларда да ол солардың барлығына жанрлық жағынан ортақ сипаттарды, идеялық-тақырыптық сарындастықтарды түйіндеп айтумен бірге, әрбір жырдың өзіндік ерекшеліктерін, көркемдік табиғатын саралап ашады, образдар жүйесіне байыпты талдау жасайды. Әсіресе, «Айман — Шолпан» дастаны

туралы тарауда ғылыми терең топшылау, жаналықты ой-пікірлер мол.

Тарихи поэмалардың ішінде автордың жіті зерттеп, ең жете тоқталғаны — Ығылман Шөрековтың «Исатай — Махамбет» атты сюжетті шығармасы. Поэмаға негіз болған тарихи шындықты ашуда және соның шығармада қаншалықты көркем әрі қалай бейнелегенін аңдатуда ғалымның көп әрі жемісті ізденгені байқалады. Ал «Бекет» поэмасына берілген талдау тым тапшы, келте қайырылған. Мұнда автор тарихи фактілерді тізбектеумен тынған да, жырдың өзіне жете назар аудармаған.

Кітаптың екінші бөлімі қазақ әдебиеті тарихының мәселелеріне арналған. Бұл бөлімге көлемді кіріспе тарау берілген. Мұнда автор фольклор мен жазба әдебиеттің өзіндік ерекшеліктерін ашады, олардың өзара байланысы, ара қатнасы, жік арасы туралы мәселелерді де ғылыми тұрғыдан талдап шешеді. Орыстың ұлы сыншысы әрі ойшысы Белинскийдің ауыз әдебиеті мен тарихи әдебиеттің жақындығы мен айырмашылығы туралы қағидаларына негіз арта отырып, зерттеуші қазақтың жазба, тарихи әдебиеті Бұқар жыраудан басталатындығын дәлелдейді. Оның бұл ретте орыс әдебиеті тарихынан мысалдар келтіріп, салыстырмалы зерттеу әдісіне қарай ойысуы да орайлы болып шыққан.

Соңғы кезде профессор Қ. Жұмалиевтің қос томдығының екінші кітабы да басылып шықты. Бұл кітап қазақ әдебиеті тарихының мәселелеріне және Абай поэзиясының тілін зерттеуге арналған. Кітаптың басында өткен ғасырдың екінші жарымындағы қазақ әдебиетінің негізгі даму бағыты мен тенденциясын, ондағы әралуан ағымдарды, әдеби қозғалыстың басты-басты белгілері мен нышандарын сипаттайтын шолу тарау берілген. Сол кезеңнің ірі-ірі ақындары мен жырауларының бәр-бәрінің творчествосына арналған монографиялық тараулар беруді мүмкін деп те санамаған, қажет деп те таппаған автордың осындай проблемалық шолу тарауға негіз артуы әбден орынды. Оның үстіне қос томдық тұтас алғанда белгілі дәрежеде әдебиет тарихына арналған қосымша құрал болғандықтан, бұл тәсіл өзін әсіресе ақтай түседі.

Бұдан әрі кітапта Ыбырай Алтынсарин мен Шокан Уәлихановтың творчестволық мұрасын талдайтын монографиялық шағын тараулар бар.

Кітаптың ең көлемді әрі негізгі проблемасы — Абай поэзиясының тілі туралы мәселе. Бұл бөлім автордың

докторлық диссертациясының негізінде жазылғаны аян.

Абай творчествосын мейлінше жетік білген, асқан білімпаз ғалымымыз марқұм Мұхтар Әуезов те өзінің «Әр жылдар ойлары» атты зерттеуінде: «профессор Кажым Жұмалиевтің «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы мен Абай поэзиясының тілі» деген еңбегін айрықша атап өтуге керек», — деп арнайы тоқталып, жоғары бағалаған болатын.

Зерттеудің ең құнды қасиеттерінің бірі сол — автор Абай поэзиясын, оның тілін жеке-дара, дербес түрде қарамай, оны ауыз әдебиеті нұсқаларының және тарихи әдебиет өкілдері шығармаларының тілімен, өзіндік ерекшеліктерімен тығыз байланыста алып, салыстыра отырып талдайды. Ғылымдық-методологиялық жағынан бұл өте дұрыс. Сондай-ақ зерттеушінің Абайдың орыс және Шығыс поэзиясынан үйренуі оның жалпы творчествосына, тілдік ізденістеріне қандай ықпал жасағандығы туралы мәселені қағас қалдырмауы да орынды. Өйткені, Абайдың тіліндегі, поэзиясындағы дәстүрлік сипаттар да, жаңашылдық белгілер де тек осылай зерттелгенде ғана тереңдеп ашылмақ. Шындығында, осылай болып шыққан да.

Абайды білу, Абайды тану өткен ғасырдағы бүкіл қазақ әдебиетінің даму белестеріне, қалыптасу жолдарына үңілу болып табылатындығы даусыз. Бірақ автор Абай творчествосының қат-қат қырларын, алуан түрлі саласын түгел алмай, жоғарыда аталған бір ғана мәселені, яғни ақын поэзиясының тілін ғана талдайды. Сонымен бірге ол Абай творчествосындағы әлеуметтік сарындарға, онда өмір шындығының бейнеленуі тәсілдеріне де көңіл бөлген. Бұл кітаптағы негізгі тақырыптың шешімін толықтыра түсіп тұр.

Ғалым Абай поэзиясының тілін талдауға тікелей кіріспестен бұрын поэтик тілдің қазақ өміріндегі орны мен мәні, Абайға дейінгі қазақ поэзиясының тілі туралы мәселеге тоқталады, байсалды да нанымды көптеген әдеби фактілер келтіреді. Осы тұста автор мынандай өте бағалы әрі терең ғылыми мәні бар байлау жасайды: «Абай өлеңдерінің негізгі көпшілігін алсақ, қай елдің тіліне аударса да, өзінің мәнін де, көркемдігін де жоғалтпайды. Әрине, бір тілден екінші тілге аударғанда қандай жақсы аудармашы болсын, түп нұсқасымен дәлме-дәл шықпайтыны мәлім. Әйтсе де, қай елдің әдебиеті болсын өзінің өсіп марқайған, тек қана шеңбердегі идея, мінез-құлық, тілек-мақсаттарды ғана емес, бүкіл көпшілік бү-

қараның тілегіне қабысарлық идея, мінез-құлық, тілсмақсаттарды алдына қоя бастаған кезінде ол басқа тілге аударуға жеңіл, ыңғайлы келеді. Бұл — әдебиеттің, оны жасаушы ақындардың да кемшілігі емес, табысы. Бір адым алға басқандығы. Әрине, бұл сөзден ол ақын ұлт ақыны болудан шығып қалды деген ұғым тумайды. Оның даналығы да, ақындық шеберлігі де сол ұлт ақыны болып қала отырып және өз еліне де, басқа елге де ортақ бола алуында. Міне, Абайдың тарихи ұлы еңбегінің және бір тамыры осында. Ол шығармасының тақырып, идеясы жағынан жалпы адам баласының идея-мақсатына қол созса, оны суреттеуде шет тілге аударғанда оңай келетін, өз халқына түсінікті «ортақ тіл» таба білді».

Автор Абайдың мұндай дәрежеге көтеріле алуының сырын ақынның өз творчествосында бүкіл адам баласына ортақ тақырыптарды қозғауынан, сол түбегейлі идеясына лайық көркем түр таба білуінен, мазмұн мен форманы қабыстыра ұластыруынан, реализмі мен асқан шеберлігінен іздейді.

Ғалым Абай сөздіктерінің әралуан саласын саралап ашады, оның поэзиясындағы тура мағынасында қолданылған сөздерге терең талдау жасайды. Бұл тараудың атап айтуға тұрарлық құндылығы онда Абайдың жаңа сөздер мен тіркестерді қолданудағы шеберлігі мен жаңашылдығына байланысты творчестволық сырлардың ақтарылып көрсетілгендігінде.

Абай поэзиясындағы эпитет, теңеу, ауыстыру мағынасында қолданылған сөздер (метафора, метонимия, синекдоха, символ, аллегория, кейіптеу), ирония мен сарказм, гипербола мен литота, алуан түрлі фигура мен солардың ерекшеліктері сияқты түбегейлі мәселелер зерттеуде бас-басына арнайы тарауларда жан-жақты талданады. Автор Абай поэзиясын оны нәрлендірген творчестволық бастаулармен тығыз байланыста алып қарайды, оның өзіне ғана тән суреткерлік ұлылығын айқындап көрсетеді.

Қазақтың әдеби тілін өлшеусіз байытқан, оны көркемдіктің жаңа асқарларына көтерген Абай тіл мәселесіне мейлінше мұқият әрі түбегейлі тұрғыдан қарағаны аян. Өзінің ақындық декларациясын танытатын өлеңдерінің бірінде ол: «Мақсатым тіл ұстартып, өнер шашпақ», — деп түп мақсатын танытып, жар салатыны мәлім. Сондықтан зерттеушінің осы мәселеге, яғни Абайдың эстетикасына, тіл туралы көзқарасына арнайы тоқтал-

ғанын құптауға керек. Абайдың аудармалары мен солардың тіліне байланысты тарау жайында да осыны айтуға болады. Өйткені, көркем аударма Абай творчествосының айрықша жемісті саласы болумен бірге оның суреткерлік жаңашылдығын, тілдік ізденістерін әсіресе мол әрі айқын танытады.

Бұл тараулардың қай-қайсысы да теориялық байлауларының көңілге қонымдылығымен, ең бастысы нақтылы әдеби фактілерге негіз артқандығымен, авторлық ой-пікірлердің тереңдігімен құнды болып табылады.

Зерттеуші жоғарыда аталған мәселелерге арнайы назар аудара келіп, қазақтың әдебиетін және әдеби тілін дамытып ілгерілетудегі Абайдың ұлы еңбегінің тарихи мәнін ашады, кітаптың негізгі тақырыбына қортынды жасайды.

Монографияның бағалы жақтарына арналған азды-көпті талдауды тамамдай келіп, академик-жазушы Сәбит Мұқановтың осы кітап жайындағы мына бір пікірін еске сала кетелік: «Бұл еңбек жарияланғаннан кейін — сынаушылар да болар. Олар біз байқамаған кемшіліктерді табар да. Бірақ солардың ешқайсысы кітаптың жақсы жақтарын бекер дей алмас, мұның құнды еңбек екеніне таласпас». Осы пікірдің әділдігіне, ақиқаттығына біз де ден қоямыз.

Ғалымның қос томдық зерттеуінің алғашқы кітабына байланысты кейбір сын пікірлер жоғарыда айтылған еді. Соларға қоса мына бір жәйттерді де атауға, көрсетіп өтуге боларлықтай.

Ең алдымен, әдебиет тарихынан, әсіресе фольклорды зерттеуде басты-басты бірсыпыра проблемалық мәселелерді батыл көтергенмен, автор соларды кейде жеріне жеткізіп, дәйектілікпен шеше бермейді.

Сондай-ақ, материалдарды баяндауда, белгілі бір эпостық шығармалардағы образдар жүйесін талдағанда, олардың тарихи-әлеуметтік сырын ашуға ұмтылғанда автордың басы артық, шап-шағын ғана детальдарға бой ұра беретіндігі де байқалады. Мұндай байсалды зерттеуге бұл үйлесе, жараса бермесе керек.

Кітапта ара-кідік қайталаулар да ұшырасады. Белгілі бір шығарманың композициясы, басқа да көркемдік компоненттері жайындағы байқаулар мен байлаулар екінші бір шығарма туралы тарауда кейде қосарлана қайталанатын. Бәлкім, бұл сол материалдардың өзара ұқсастығынан да сондай әсер қалдыратын болар.

Қос томдықтың екінші кітабында да ара-кідік кемші-

ліктер ұшыраспай қалмайды. Солардың қайсыбірін атай кетелік.

Кітапта әдеби фактілер өте мол. Бұл зерттеуге жан бітіреді, нақтылы сипат береді. Сонымен бірге автордың қорытындыны сол материалдардан шығарып түймей, өзі алдын ала өлшеп алған тұжырымға, теориялық қағидаларға мысал іздеуге ара-тұра көбірек бой ұра беретіні байқалады.

Сол сияқты, автор оқушыға түсініксіз болып қалар ма екен деген оймен бұрыннан мәлім, әсіресе өзінің «Әдебиет теориясынан» мәлім кейбір теориялық жәйттерді әр тараудың тұсында қайталап қалып отырады.

Сатирик Абайдың еңбегін аса жоғары бағалап және оны өз тұстастарымен салыстыра келіп, автор былай деп жазады: «Абайдың алдындағы тарихи әдебиеттен аздықөпті өз кезін сынаған, жамандық жақтарын шенеген сатирик ақындар мен Дулат тәрізді бірен-саран ақындарды ғана, сосын Шортанбайды айтуға болады. Ал XIX ғасырдың екінші жарымында Абайдан басқа ешкімді де айта алмаймыз. Абай сатирик ретінде өз кезінде дара ақын болды. Ақан сері тәрізді кейбір ақындарда кездесетін сатиралық өлеңдер адамға арналған, жалпы әлеуметтік мәні аз». Автордың бұл пікірімен, әсіресе Ақан творчествосы жайындағы пікірімен қосылу қиын. Біздіңше, Ақан сатиралық өлеңдер жазғанымен, бұл оның стиліне хас белгі емес. Сөйте тұра ол әлеуметтік сарындар мен идеяларды өз творчествосына мол дарытқан ақын... Мұны атап айтуға керек.

Екінші кітапқа Шоқан, Ыбырай, Мағауия жайындағы тараулардың енгізілуі зерттеудің жалпы мақсаты мен сипатына соншалықты қабыса, үйлесе кетіп тұрған жоқ. Ғылыми мәні терең, методологиялық жағынан қалаған жерден шыққан осы еңбектің композициясында, ондағы материалдардың орналасуында бұдан басқа да кейбір мін-мүлтіктер ұшыраспай қалмайды.

Қ. Жұмалиевтің зерттеушілік стиліне жадағай да жалаң ғалымпаздық, енжар салқындық жат. Аталған кітаптарды оқығанда оларды әдебиеттің тарихы мен теориясын жете білетін, көркемдікті жақсы сезінетін, идеялық және эстетикалық талдауды қатар ұстайтын автор жазғанын анық аңдап отырасын. Бұл ретте одан әсіресе жас ғалымдарымыздың көп нәрсе үйрене алатындығы даусыз. Жалпы алғанда проф. Қ. Жұмалиевтің қос томдығы қазақ әдебиеттану ғылымына елеулі үлес ретінде қосылатын байсалды зерттеу болып табылады.

УАҚЫТ ЖӘНЕ СУРЕТКЕР

Реализмнің тарихы көркем идеялардың, әралуан сюжет пен қилы-қилы характерлердің бұрқырай жаңғырып отыратындығын ыспаттайтын мысалдарға кенде емес. Сонымен бірге бұл — көркемдік формалардың да жаңғырып, жаңадап жасалып отыруының тарихы. Бұл жалаң абстракция емес. Өйткені, ол әрбір ірі жазушының творчествосында жаңашылдық сипатқа ие болады.

Көрнекті жазушымыз Ғабиден Мұстафин «Көз көрген» деген романына автор атынан берілген шағын кіріспеде былай депті: «Көз көргенде» көргендерімді, бастан кешкендерімді көрсеткім келді. Олар тіпті көп екен. Қітапқа сыймады. Сонсоң, екшеп, іріктеп алдым. Алпыстан асқан ойлы адам Алатаудың басына өрмелеп шыққан тәрізді. Алысқа көз жібереді, жазықта көре алмағанын көреді, байқамағанын енді байқайды, ұмытқанын еске түсіреді. Ұмытқаным да, байқағаным да көп екен. Бұл еңбек естелік пе, мемуар ма, әңгімелер жинағы ма, әлде не — ол жағын зерттеушілер айыра жатар. Автордың мақсаты — өзінің, өзімен қоса ұлтының ішітисы қалай өзгергенін айтпақ. Айтудың алуан-алуан түрі бар. Оқушының жүрегіне осы біреу ұрымтал-ау дедім де, соның біріне түсіп кеттім».

Автордың идеялық нысанасы, творчестволық мұраты және оның шығармасының жанрлық ерекшеліктері осы сөздерден жақсы аңғарылатындай. Көркем жинақтаулар, сом тұлғалар жасауға бармағанымен, автор өмірде болған оқиғаларды, көз көргеннің бәр-бәрін жіпке тізгендей ұзақ сонар баяндай беру мақсатынан аулақ. Ол жадында қалған оқиғалар мен құбылыстарға жан бітіріп, тыныс бергенде солардың ең мәнділерін ғана іріктеп, саралап алуды көздеген. Өйткені ол жеке адамның өмір өткелдеріне көз сала отырып, халық тағдырының күйлерін шертпек, уақыт сырына үңілмек. Өмірбаяндық роман жанрының іргелі, сүйекті шығармаларына хас осынау көркемдік принцип авторлық емеурін қалпында қалмай, романда қажетті суреткерлік шешім де тапқан.

Адамның рухы мен болмысын, әлеуметтік өмірдің кең көріністерін қапысыз қамтып, терең ашып беретін, жанды образдар арқылы бейнелейтін роман жанры қазақ әдебиетінің ең арналы, ең өрісті саласы екендігі аян. Қазіргі қазақ прозасында бұл жанрдың алуан түрлі формалары туды. Солардың бірі — мемуарлық, өмір баяндық роман.

Біздің жазушыларымыз бұған да реалистік орыс әдебиетінен үйрене отырып, оның дәстүрлерін творчестволық жолмен баурай отырып келгені даусыз. Орыс әдебиетінде бұл жанрдың классикалық үлгілері әрдайым бой көрсетіп отырды. Өз кезіндегі орыс қоғамының рухани өмірінің, ақыл-ой дамуының, тарихи жағынан түлеп өсуінің шыншыл шежіресі болған Герцен мемуарларын Маркс пен Энгельс Россияны танып білу үшін ғана емес, орыс тілін үйрену үшін де пайдаланған.

Ал бұл жанрға кейін Толстой, Короленко, Горький тәрізді алыптар қосқан өлшеусіз үлес және де бар. Қазақ жазушыларының көл-көсір сол қазнаға соқпай өтуі мүмкін емес еді. Солай болып шықты да. Революционер жазушы С. Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романын айтпағанда, С. Мұқановтың, Б. Момышұлының белгілі шығармалары — бұған айғақ. Өмірді танып білу пафосына, шындыққа тереңдеп үңілу, адам баласының ақыл-ойы тудырған мәдени қазнаны игеру, содан үйрену пафосына толы бұл шығармалар қазақ прозасындағы өмірбаяндық роман жанры жемісті арнада дамып келе жатқандығын байқатты. «Көз көрген» — осы саладағы соны туынды, автордың жаңашылдық ізденістерін бойына көп сіңірген туынды.

Өмірбаяндық романда басты кейіпкер, яғни автор өмірі қаншама мол қамтылып алынғанмен, шығарма тек соның ғана тағдырының шежіресіне айналып кетпеуге тиіс. Осы жанрдың айтулы шеберлерінің бірі Герценнің тіпті Гете тәрізді ұлы суреткерді «өнебойы өзінің өмірбаянымен болады да, адам баласының өмірбаянымен шұғылданбайды», — деп кіналауы жай нәрсе емес. Бұл — орыстың классикалық әдебиетінің идеялық ауқымының кеңдігі ғана емес, оның реализмінің ең басты, түбегейлі принциптерінің бірі болатын.

«Көз көрген» романында басты кейіпкердің сыры мол. Бірақ ол басқа желілердің бәр-бәрін көлегейлеп, өктеп кетіп тұрған жоқ. Өйткені, автор тарихи оқиғалар мен тартыс түйіндерін өз өмірінің күйлерін, жеке бастың сырын айтып шығу үшін ғана алудан бой тартқан. Романды оқи отырып, тарихи дәуірдің, қоғамдық ортаның және соның өзгеріп өсуінің мол шындығын табамыз. Онда өмірбаяндық естеліктер мен тарихи баяндаулар ұласа келіп, уақыттың ақиқат, жанды көріністерін жасайды.

Сөзге сарандық, ой мен суретке жомарттық Ғ. Мұстафиннің жазушылық өнерінің ерекше бір қыры болатын. Сол ерекшелігінен жазушы осы жолы да тан-

бапты. Жерінен, ата мекеннен айрылып, ауа көшкен елдің сиқы, ағылшындарға жалданған жұмысшылардың адам айтқысыз ауыр өмірі, халықтың тұрмысы мен тіршілігіндегі өзгерістер және басқа да оқиғалар жалаң баяндау түрінде емес, бояуы қанық суреттер арқылы берілген. Шығарманың шыншылдығы да, әсерлілігі мен нанымдылығы да осыдан келіп туады.

Романның бас кейіпкері Сарыбалаға еріп біз де молданың алдын көреміз, ру мен рудың, жуан мен жарлының арасындағы әралуан қақтығыстардың куәгері боламыз, жер емшегін емген орыс шаруаларының тіршілікке икемділігін көріп сүйінсек, бәрін де тағдырдан күтіп емінген қыр адамдарының қырсыздығына қайран қалып, ыза боламыз. Көз алдымыздан алуан тағдырлы адамдар, қилы-қилы характерлер өтеді. Сөйтіп, автор жеке басының өмірлік тәжірибесіне сүйене, нек арта отырып, тарихи дамудың заңдылықтарын, уақыт рухын танып білуге ұмтылады.

«Көз көрген» романында 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы мен Октябрь революциясы кезеңінің, азамат соғысы жылдарының оқиғалары да елес беріп өтеді. Бұл тақырыптар біздің әдебиетімізде, әсіресе оның проза жанрында айрықша мол қамтылғаны мағлұм. Сондықтан автор оларды қайталамайды. Аталған кезеңдердің оқиғалары романда аз баяндалса да, саз баяндалады, жаңа қырларын ашады. Бұл ретте де жазушыны суреткерлік шеберлігі алып шыққан. Бірер мысал келтіріп қаралық. Ереуілдер күшпен басылып, ел жігіттерін майданның қара жұмысына беруге көндіккен. Сонда да жуандарға пара беріп, әртүрлі айла-шарғымен қалып қойып жатқандар да бар. Жантүршігерлік, сұмдық елестерді де көресің. Өзін өзі әдейі жарымжан еткендер де бар. «Комиссия бөлмесінен... уыздай жас жігіт шықты. Сол көзі жұмулы, ісік.

— Босатты ма?!— деп анталады жақындары.

— Босатты.

— Е, тәңірім, қалды жалғызым! Айттым боз қасқа!..— деп кәрі әкесі еңіреп жібергенде.— Несіне қуанасың, әке!— деді баласы күрсініп,— көз кетті білем. Көзім қайтса, жұмыс түгіл, солдатқа барар едім.

— Олай деме, шүкірлік ет, құлыным. Басқа келген пәледен бастан құлақ садаға. Бір басқа бір көз жетер. Сенен айрылғанда әкең екі көзінен айрылатын еді».

Міне осындай бірнеше көрініс арқылы жазушы тұтас бір кезеңнің, уақыттың шындығын алдымызға ашып са-

лады. Тағы да бір суретті көріп өтелік. Бұл — Колчак әскерлерінің қыр еліне қырғындай тиіп жатқан кезі. «Екеудің бірі қазақ қызы екенін Сарыбала жаңа байқады. Қыз он бес-он алты шамасында. Шашы будыраған, киімі ұйпалақ, өңі сынық. Сонда да сұлу сипаты танылып тұр: қазақ ауылындағы жұқалаң ақша бет, оймақ ауыз, пісте мұрынның өзі. Жылаумен іскен қарақат көзі әлі отты, қадалса, өңменіңнен өтеді. Бірақ қадалмайды. «Аяңдар мені! Құтқарындар!»— дегендей жаутаң қағады. Аузынай сөз шыққанда, көзінен жас бірге шықты.

— ...Машинесіне салып ала жөнелді. Ақмоладан бері асқанда машине сынып қалды. Қарағандыға келгенде бір қапысын тауып қашып едім, қоймастан міне тағы ұстады. Тағы да сол бастықтарына апара жатыр...— Солдаттар келісімен қызды ерте жөнелді. Қыз артына қарай-қарай:

— Қош, құрбым! Қош, қайран ел!...— деп сарнап барады. Алыстан, қарасы әбден үзілгенде де дауысы Сарыбаланың құлағында сарнап тұрды, мөлдіреген қара көзі жаутаң-жаутаң қарап тұрды...

— Қайтейін!— деді Сарыбала іші елжіреп.— Ара тұрар хал жоқ. Олар құтырған қасқыр ғой, жегенінен жаралағаны көп».

Сол бір ала-сапыран уақыттың сұмдығы мен трагедиялық шындығы бұл көріністен анық сезіледі. Шығарманың басты кейіпкерінің естеліктері авторлық баяндау түрінде кете бермей, осындай суретке құрылған эпизодтар әрдайым мол ұшырап отырады. Романның негізгі бір ерекшелігі де осында. Өйткені жазушы өзінің идеялық ізденістері, түбегейлі авторлық ойы мемуарға хас «объективизмнің» эпикалық салқындығына иіндес келе бермейтінін жақсы аңғарған. Жазушы өмір өткелдерінің ойы-қырын түгел қамтып, «есеп беруден» аулақ. Ол әрдайым өзін суреткер сезінеді, өзін терек толғандырған оқиғаларды ғана баяндайды.

Романның соңғы тарауларында Сарыбаланың Ақмоладағы өмірі, оның тап жауларына қарсы күреске араласуы, бастан кешкен оқиғалары суреттеледі. Бұл тұста да жазушы со бір жылдардағы қым-қуыт идеялық өткір шайқастардың пафосын роман беттеріне суытпай түсіруге, жанды күйінде беруге ұмтылған.

Әрбір көркем шығарма мемуарлық сипаттан құр болмайды. Тіпті әр кейіпкерінің тұлғасын шындыққа орайластыра мүсіндемек боп, оның характерінің алуан түрлі қырын, әрбір қимыл-қозғалысын, психологиялық мезет-

терін ойланып-толғанғанда да жазушының өз тәжірибесіне, өзі бастан кешірген оқиғалар мен сыр-сезімдерге сүйенбей, соны пайдаланбай кетпейтіндігі хақ. Ал тарихи құндылығына қарамастан, кез келген мемуарлық, өмірбаяндық шығарма көркемдік құбылыс бола бермеуі ықтимал. «Көз көрген» романы мұндай емес. Горький айтқандай, факт шындықты тұтас қамти алмайды. Оны қорыту керек. Көркем өнерінің нағыз шындығы сонда ғана туады. Ғ. Мұстафин жекелеген құбылыстар мен фактілерді тізбектей бермей, дәуір елесін беретін, тарихи процестің сипатын аңдататын жәйттерге көбірек ойысады. Яғни, ол авторлық баяндаудың нақтылығы мен документтік дәлдігін сақтай отырып-ақ, әсер етушілік қуаты мол шыншыл шығарма жасай алған.

Роман портреттік галереяға өте-мөте бай. Шығарманың жанрлық ерекшеліктеріне және онда баяндалған оқиғалардың ағысына орайлас бір-екі рет қана төбе көрсетіп, ғайып болатын адамдар көп-ақ. Бірақ солар ғайып болып кетпейді, оқырманның ойында қалып қояды. Бір ғана мысал. Сарыбала үйінде пәтерде тұратын Пакрей деген татардың семьясы романның бір-ақ жерінде ғана суреттеледі. Сонда да көз алдыңнан кетпейді. Революция дауылынан, әлеуметтік сілкінулерден бұл семья да сырт қалмаған. Сонымен бірге олардың сол оқиғаларға қатнасы, көзқарасы да әртүрлі. Жазушы солардың идеялық бетін де, дара-дара сипаттарын да жайып салады. Пакрей мен кемпірі де, олардың төрт ұлы да іші-тысымен көрінеді. Жазушы оларды толық, жан-жақты суреттеп жатпайды, бояуы айқын штрихтар, тап басып айтылатын репликалар, портреттік сипаттаулар арқылы-ақ сол бейнелерге жан бітіре алады. Сөйтіп, автор портрет арқылы образдың мазмұнын ашады, оның рухани келбетін елестетеді.

Ғ. Мұстафиннің «Дауылдан кейін» романы жазушының айрықша творчестволық табысы ретінде танылғаны аян. Расында да, дәуір шындығын, өмір ағысын, халықтың күресі мен тағдырын реалистік қалыпта бейнелеген, эпикалық тынысы кең «Дауылдан кейін» романы жазушының іргелі, үздік шығармасы болумен бірге бүкіл әдебиетімізде де бедерлі із қалдырды. «Көз көрген» жазушының сол «Дауылдан кейін» романын тудырудағы творчестволық лабораториясына үнілуге көп мүмкіндік береді екен. Бұл ретте біз жазушы «Дауылдан кейін» романындағы көптеген кейіпкерлер мен оқиғаларды өмірден алғанын және оның өмір шындығын көркемдік шын-

дыққа қалай ұластырғанын анық байқауға болатынын айтып отырмыз. Мысалы, Аман образында жазушының өз өмірінің көп сыры, шындығы бар екен.

Неге жазамын және қалай жазамын? Бұл — әр суреткердің өз алдына өмір бойы іштей қойып өтетін сұрағы. Бұл сұрақ әрбір жаңа шығарманың алдында әсіресе қатты толғандырмақ. Өйткені, әр жазушының өзіне іштей етене жақын немесе қабыл алмайтын, жақтырмайтын, жат санайтын жәйттері болады. Өмір шындығын көркемдік шындыққа ұластырудың, өмірдегі қайшылықтарды әдеби шығармаға дарытудың қатып қалған, айнымайтын тәсілдері жоқ. Жазушы әр шығарма сайын қатты ізденістерге баруға тиіс. Өзгені қойып, өзін өзі қайталау шын суреткерге лайық емес қасиет. Өйткені, ол көркем бейнелеудің жаңа мүмкіндіктерін ашып отыруға тиіс. Осы қасиетті басқа ірі жазушыларымыз сияқты Ғ. Мұстафиннің творчествосынан да анық байқаймыз. Өзіне ғана хас творчестволық өзгешелігі, айқын стилі барлығына қарамастан, «Шығанақты» жазған Ғ. Мұстафин мен «Миллионерді» тудырған Ғ. Мұстафин бір емес. «Қарағанды» мен «Дауылдан кейін» романдарының тұсында да солай. Ал «Көз көрген» романында жазушы бұрын жүріп өткен жолдарын қайталамайды, суреткерлік өнерінің соны қырларын ашады. Жазушының ізденгіштігі де, тапқырлығы да анық белгі берген.

Суреткердің формаға қатнасы шығарманың тақырыбы мен мазмұнына ғана емес, соның негізін құраған материалдың сипатына, автордың түбегейлі ойына, сол туындының жанрлық ерекшеліктеріне байланысты анықталмақ. «Көз көрген» — өмірбаяндық роман. Бірақ жазушы мұнда оқиғаларды өз атынан тікелей баяндамайды. Оның үстіне роман бөлек-бөлек әңгіме-новеллалардан тұрады. Біздіңше, жазушы осындай көркемдік тәсілдерді жақсы таңдап алған. Өйткені, бұл, біріншіден, автордың өзі өмірінің оқиғаларына, өз тағдырына объективті болуына мүмкіндік береді. Екіншіден, автор ең қажет деп санаған оқиғаларды ғана іріктеп алуына, яғни шығарма композициясын өзгеше етіп құруға ықтиярлы. Кейбір оқиғалар желісі және бас геройдың тағдыры арқылы байланысып жатқанымен, сол әрбір әңгіме-новелла өз шеңберінде көркемдік тиянақ тауып, дөңгелек тұтастық танытады. Бұл да жазушының суреткерлік ізденістерінің жемісі.

Ғ. Мұстафиннің жазушылық ерекшелігі оның тілінен өте-мөте айқын көрінетіні аян. Оның тілінде ойлы тұжы-

рымдылық, афористік, шешендік өрнек-нақыштар мол ұшырасатындығын бұрыннан білеміз. Осы қасиет сонғы романда да мол екен. Тамаша афоризмдер, ұтқыр да ұшқыр теңеулер мен метафоралар қарама-қарсы алынған, бояуы қалың нақышты суреттер жазушы тілінде айқындық пен өзгешелік бітірген.

Автордың ойынша «Көз көрген» романы үш кітаптан тұрмақ. Бірінші кітап 1925 жылға дейінгі кезеңнің оқиғаларын қамтумен тынған. Бірінші кітапта шырқау шағына көтерілмеген, жетер жеріне жетпеген біраз желілер кейін кеңірек арнада ашылып, үлкен өмір көріністеріне ұласа, тұтас та терең алынуы әбден ықтимал.

Шығарманың басты геройы Сарыбала романның ұзына бойына әр жағдайда, әр қалыпта көрініп отырады. Оқырман көп оқиғаларды соның көзімен көреді, сонымен бірге әсерленеді. Әрине, бұл геройдың прототипі жазушының өз басы екендігі құпия емес. Сондықтан романның болашақ кітаптарында жазушының әлеуметтік тұлғасы бұдан гөрі тереңірек те айқынырақ мүсінделуге тиіс.

«Көз көрген» романында не көп — оқиға көп, адам көп. Шебер жазушы солардың әрқайсысын да іші-тысымен көрсетуге, шынайы да нанымды етіп суреттеуге көп күш салған, оларға жан бітіре алған да.

Романда қатар алынып, қарсы қойыла тартылған қос желі бар. Әкесі Мұстафа әрдайым сопы Аллаярға жүгініп отырса, ал Сарыбала рухани медетті әрқашан Абай өлендерінен табады, сонымен сырласады. Сарыбаланың ептеп өлең шығаратыны да айтылады.

«Көз көрген» романында автордың көргені ғана емес, түйгені мен тебіренген ащы ойлары бар, аңдағаны мен аңдатары бар, оның өзі өткен, халқы өткен жолдың ізбедері бар. Жазушы өзі туралы да, уақыт туралы да шындықты айтады, үлкен жүреппен айтады.

Роман — үлкен әдебиеттің, үлкен суреткерлердің жанры десек, оған қойылатын талап та әрқашан талғаулы, мол. Жазушы әруақытта да сол талаптың деңгейінде, биігінде бола беретіндігіне біз сенеміз.

ЖАЗУШЫ ЖОЛЫ

Әрбір суреткердің әдебиетке келу жолы да әралуан. Осыған орай олардың әдеби тағдыры, творчествосының сипаты да сан түрлі болмақ. Ә. Әбішев әдебиетке мек-

тептен емес, өмірдің қайнаған ортасынан, теориялық терең дайындықпен емес, тұрмыс танытқан тәжірибемен келді. Оның ойы да, қаламы да бірден ұстармай, бірте-бірте, жазу үстінде іздену жолында шыңдалды.

Болашақ жазушы өзінің әдебиетке келгенге дейінгі өмірінің талай жылын Қарағанды шахтерлерінің арасында өткізеді. Кейін жұмысшы табы тақырыбы Ә. Әбішев шығармаларының өрісті өзегіне, негізгі желісіне айналуы да осыған байланысты болатын. Жазушының «Завал», «Еңбек ері — ел еркесі», «Зейнегүл» сияқты қаламалды шығармаларында қозғалған осы негізгі тақырып оның «Жас түлектер», «Достық пен махаббат» атты күрделі туындыларына да ауысты. Бұл тақырыпқа неғұрлым қайталап оралған сайын жазушы оның тереңіне солғұрлым жітірек, суреткерлік көрегенділікпен үніле білді, оны шынайы да көркем шеше алды. Мұны «Достық пен махаббат» пьесасынан әсіресе айқын көреміз.

Ә. Әбішев негізінен екі жанрда — проза мен драматургияда жазып келеді. Творчестволық қадамын шағын әңгімелер жазудан бастаған жазушы кейін өз қаламының күшін прозаның келелі түрлерінде де байқап көрді. Оның тұңғыш прозалық күрделі шығармасы — «Армансыздар» атты повесі. Бұл шығармада халықтың сахараны дүр сілкіндірген 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысының кейбір оқиғалары баяндалады. Шығарманың негізгі кейіпкерлері Мүсәпір мен Айбол бір кезде өгей өмірден өксік көріп назаланса, ал Совет өкіметі орнағаннан кейін мұраттарына жетеді, аяулы армандарын жүзеге асырады. Повестің идеялық түйіні осындай. Ал көркемдік жетілуі, шығармалық шымырлығы жағынан «Армансыздар» мәселі дәрежеге жетпей, олқы да тапшы соқты. Сондықтан да жазушы кейін он алтыншы жыл оқиғасы және азамат соғысы тақырыбына қайта оралып, «Терең тамырлар» повесін жазды.

Ә. Әбішевтің Ұлы Отан соғысы жылдарындағы прозалық шығармаларының тәуірлері — «Саржан», «Төлеген Тоқтаров». Біздің сынымызда «Саржанның» көлеңкелі жағы көбірек сөз болды да, оның құнды қасиеті ашылмады. Шындығында, оқиғалық өрбуіндегі кейбір жасанды жәйттерді былай қойғанда, «Саржанда» совет майдангері өткен сұрапыл соғыс жолының із-бедері, сол бір қысылшаң шақтың қатал да қайсар шындығы бар. Кейіпкерінің жан сарайын, сезім-сырларын жазушы мейлінше әсерлі суреттейді.

Жазушының «Төлеген Тоқтаров» атты шығармасы да

патриоттық идеяға толы. Мұнда совет адамдарының Отанға қалтқысыз берілгендік, терең сүйіспендік сезімдері реалистік түрде бейнеленген.

Ә. Әбішевтің Ұлы Отан соғысы жылдарында жазған прозалық шығармаларының ең көлемдісі — «Жас түлектер» романы. Соғыс уақытының шындығын жан-жақты, кең қамту мақсатымен жазушы шығарманың сюжеттік желісіне тағдыры мен талайы әралуан адамдарды, әр буынның өкілдерін мол енгізген. Шығарманың оқиғалары да әртүрлі жағдайда қабындап дамиды. Бірақ тұтастай алғанда «Жас түлектер» романы шын мәнісіндегі реалистік шығарма болып шықпады. Өйткені автор кейіпкерлерінің көпшілігін типтік қалыпта мүсіндей алмады, романның негізгі тартыс тініне тікелей қатнасы жоқ қосалқы жәйттерге көбірек алаңдап, идеялық-көркемдік нысанадан тая соқты. Жазушы «Жас түлектер» туралы кезінде айтылған сындардан қортынды шығарып, романды өңдеп, қайта жазып шықты.

Ә. Әбішев өзінің творчестволық қабілетін прозадан гөрі драматургияда айқын танытты. Ол бұл жанрда жиырма жылдай уақыт бойына шұғылданып келеді және өзінің тапқыр ізденгіштігін де осы салада анық көрсетті. Рас Ә. Әбішевтің «Отан үшін» (1937), «Жолдастар» (1940), «Қырағылық» (1941) сияқты пьесалары нағыз реалистік драманың үлгілері болу дәрежесіне көтеріле алған жоқ. Бірақ сол кездегі драматургиямыздың даму сипаты тұрғысынан қарағанда, бұл пьесалардың көңіл аударарлық бір қасиеті бар. Отызыншы жылдарда қазақ совет драматургиясы эпостық және тарихи тақырыпты игеруде творчестволық тамаша табыстарға ие болды. М. Әуезовтың «Айман — Шолпаны» мен «Бекеті», әсіресе Ғ. Мүсреповтың «Қозы Көрпеш — Баян сұлуы» фольклорлық материалға сахналық өмір берудің, тын тыныс бітірудің асқан шеберлікпен жасалған үздік үлгілері еді. Ал совет тақырыбына арналып жазылған мұндай шоқтығы биік, тынысы терең пьесалар жоқ болатын. Сондықтан да Ә. Әбішевтің совет тақырыбына жазған алғашқы пьесаларының өзі-ақ оның қиын да болса қасиетті міндетті баурауға құлаш ұрғанын байқатты.

Ә. Әбішевтің М. Әуезовпен бірігіп жазған «Намыс гвардиясы» пьесасы соғыс жылдарындағы қазақ совет драматургиясының тәуір нұсқаларының бірі болып табылады. Мұнда даңқты Панфилов дивизиясы жауынгерлерінің жанды да жарқын тұлғалары бар.

Драматургтың соғыстан кейінгі кезеңде жазған «До-

стық пен махаббат» атты пьесасы қазақ совет драматургиясының елеулі шығармасы болды. Қазақстан совет жазушыларының үшінші съезінде жасаған баяндамасында М. Әуезов осы пьеса жайында былай деді: «Ұзақ еңбек нәтижесінде Әлжаппардан анық реалистік үлгіде қалыптанған бір де болса ойдағыдай көркем шығарма туғанын көрдік. Ол — тағы да сол Қарағанды тақырыбына қайталап, еселеп ізденіп жазу нәтижесінде туған «Достық пен махаббат» пьесасы. Әзірге совет тақырыбына жазылған қазақ пьесаларының ең тәуірі, ең тұрақты көркемдік сипатқа ие болып шыққаны осы «Достық пен махаббат» деп білеміз». Бұл — пьесаға берілген лайықты да әділетті баға еді.

Драматург «Достық пен махаббат» пьесасын «Жастүлектер» романының материалдары негізінде жазды. Бірақ ол роман оқиғаларын пьесаға жадағай күйде көшіре салмай, оларды екшеп сұрыптады. Қосалқы желілердің барлығын сыпырып тастап, басты-басты арқауларды ғана алып қалды. Яғни, драмалық шығарма — «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» болса, Ә. Әбішев роман оқиғаларының сол нағыз драмалық түйіндерін тап басып, ала білді. Соның нәтижесінде ол әлеуметтік тынысы кең, драмалық тайталас-тартысы шымыр да ширақ реалистік пьеса жасай алды. Мұнда өз характерлерінің шындығына сай жасалған көптеген кейіпкерлер бар. Автор шығарманың тартыс желісінің ұзына бойына солардың әрқайсысына лайық іс-әрекет береді, тілдік ерекше сипат дарытады.

Тұтастай алғанда автор «Достық пен махаббат» пьесасында сол бір ауыр жылдарда еңбек майданында да, шайқас шебінде де Отан мүддесімен, ел тілегімен тыныстаған совет адамдарының тұлғалы бейнелерін жасады, уақыт рухын реалист-суреткерге тән алғырлықпен аңғартты. Пьесаны драматургиямыздың құнарлы, бағалы шығармаларының бірі еткен де — оның осы қасиеті.

Ә. Әбішевтің бұдан кейінгі елеулі пьесасы — «Бір семья». Бұл пьесада өзара ұласа, сабақтаса өрбитін екі түрлі тартыс желісі бар. Оның бірі — құлазып жатқан далада теңіз жасау жолындағы қиындықтар. Екіншісі — пьесаның басты кейіпкерлері Айдос, Жанар, Кремлев арасындағы сезім қақтығыстары, көңіл түйтіктері. Осы үшеуінің арасындағы драмалық түйін өрістей өрбіп барып, пьесаның финалында ғана шешім табады.

Айдос майданда қаза болды деген хабар Жанарды рухани қатты күйзеліске салған. Бірақ уақыт айықтыр-

мас қасірет-шер жоқ. Жанардың Айдос жайлы арманды ойы бірте-бірте сергігендей болады. Оның жүрегіндегі сөнген үмітті бұлайша қайта тұтатқан — хирург Кремлев. Ал, Айдос тірі болып шығып, қайта оралады. Бірақ оның денесінде жаудың оғы қалып қойған. Әрі Жанарды басқаға қимай, әрі оның болашағын ойлап Айдос та ауыр жан күйзелісіне түседі. Ақыры Айдосты ажал құшағынан Кремлев құтқарып алады. Адал жандар абзал көңілмен қайта табысады. Пьесаның драмалық бұл желісінде ешбір жасанды, қоспа жәйттер жоқ. Бәрі де өмір шындығынан, табиғи күйде алынған. Пьесаның негізгі кейіпкерлері типтік сыр-сипат, драмалық тұтас бітім тапқан.

Сондай-ақ, пьесаның еңбек майданында, яғни теңіз жасауға байланысты желісі де шығарманың өндірістік «түздығы» ретінде ғана қалып қоймаған. Қайта пьесаның көп кейіпкерлерінің характері, ой-өрісі осы желінің өрбу барысында ашылып, айқындалады. Бұл пьесасы арқылы автор драматургиямызға өз сипаттарының әралуан қырымен көрінген көптеген геройлар әкелді.

Ә. Әбішев соңғы жылдарда сатиралық пьесалар жазу саласында біраз творчестволық тәжірибе жинады. Оның бұл бағытта жазған «Әке үкімі», «Күншілдік» атты пьесалары өзара тақырыптас және көп жағдайда бір-бірімен өзектес. Екеуінде де алға ұмтылған жаңа күштер мен етектен тартқан ескіліктің арасындағы тайталас-тартыс, жаңаның көнені күйрете жеңгені суреттеледі. Алғашқы пьесада жолдасының ғылыми еңбегін ұрлап алып, өз атынан пайдаланбақ болған Ботабектің аяр айлакерлігі ашылады. Драматург оған әкесінің атынан қатал үкім айтқызады. Ал екінші пьесада Келиман сияқты күншілдің күйкі күйлері әшкереленеді.

Ә. Әбішевтің «Кім менің әкем?» атты пьесасын да жұртшылық жыты қабылдады. «Достық пен махаббат», «Бір семья» пьесаларында қозғалған моральдық этикалық проблемаларына жазушы соңғы пьесасында қайта оралады. Бұл пьесалардың барлығына да ортақ өзекті идея — махаббатқа адалдық, достыққа беріктік, яғни совет адамдарының ең абзал, асыл сезімдерін ардақтау. Осы тақырыпқа әрдайым оралған сайын драматург өзінің тапқыр ізденгіштігін танытып келеді. Соңғы пьесада да ол сол қалам сілтесінен танбаған. Мұндағы тартыс та өмірден алынған. Шығарманы шынайы, қызықты еткен де сол. Расында да, қанша шым-шытырық

болғанмен, жалған драмадан реалистік шығарма тұмак емес.

Пьесаның басты кейіпкерлері Думан, Лағыл, Ольга басындағы драмалық жәйттер осындай реалистік сипат сездіреді. Шығарманың бүкіл өн бойына олардың іс-әрекеттерінің, тағдыры мен талайының оқушы мен көрушіні толғандырып отыратындығының сыры да осында.

«Кім менің әкем» пьесасы да — драматургтың іздену жолында тапқан творчестволық татымды табысы.

Ә. Әбішев таңдаулы пьесаларында драматургтік шеберлігін, өзінің творчестволық ерекшелігін де анық байқатты. Ол көбінесе тайталас-тартыс өткірлігіне, коллизиялар күрделілігіне ұмтылады. Өмірлік оқиғалардың драмалық түйінін ақтарып ала біледі. Ә. Әбішевтің пьесаларындағы негізгі геройлар кең тыныстың, үлкен сезімнің шебері болып келеді. Сондықтан олар жалын атқан серпінмен, асқақ леппен, бейнелі тілмен сөйлейді. Драматургтың соңғы пьесаларында оның тілінде реалистік сипат молайып келе жатқаны байқалады.

Ә. Әбішев — бір пьесадан екінші пьесаға ауысқан сайын бел асып, белең алып, творчестволық өсу жолында келе жатқан драматург. Бұл — оның болашақта көптеген шұрайлы да шырайлы шығармалар бере алатындығының кепілі.

МАЗМҰНЫ

Басты бағдар, ұлы ойлар	3
Ленин образы қазақ совет поэзиясында	9
Ғасыр перзенті	20
Білгенге — маржан	39
Мәңгілік мұра	72
Творчестволық бастау	79
Ел өмірінің айнасы	86
Суреткер шыншылдығы	203
Дарынды драматург	210
Индия көріністері	228
Жылдар — ойлар	234
Тарас Шевченко және қазақ әдебиеті	248
Иса Байзақовтың творчествосы	262
Ғафур Ғұләмның поэзиясы	278
Аңызға айналған өмір	283
Ғалым еңбегі	290
Уақыт және суреткер	298
Жазушы жолы	304

Нұрқатов Айқын
Н 86 Жалғасқан дәстүр (Зерттеулер, мақалалар).
Алматы, «Жазушы», 1980.— 312 бет.

Құрастырушы *АПДАР НҰРҚАТОВ.*

Әдеби сынға елеулі үлес қосқан Айқын Нұрқатовтың бұл кітабы көркем әдебиеттің лениндік принциптері, партиялығы мен халықтығы тұжырымдалған «Басты бағдар, ұлы ойлар» атты мақаламен ашылады.

Ал, «Ғасыр перзенті» деген мақалада ұлы ағартушы Шоқан Уәлиханов жайында сөз қозғалса, «Білгенге маржан...» атты көлемді зерттеуде Абай творчествосы, поэзиядағы Абай дәстүрі әңгімеленеді. Абай сынды айтулы ақынның творчествосымен жете таныс адамның өзі айтылмыш мақаланы оқығанда сезім сұлулығына бөленіп, ұлы ақын жайлы ұлағатты ойлар түйеді.

Кітаптың деңі М. Әуезов сынды ұлы жазушымыздың сан-салалы творчествосын талдауға арналған.

Бірқатар мақалаларда қазақ әдебиетінің келелі мәселелері кеңінен сөз болады.

ББК 83.3 Қаз
8 Қаз 2

Н 70202—31
402(05)80 80 4603010202

Нуркатов Айкын
ПРОДОЛЖАЯ ТРАДИЦИИ

Исследования и критические статьи
(На казахском языке)

Редактор Т. Мамеситов. Художник Е. Хасанов.
Худ. редактор Т. Ордабеков. Техн. редактор Р. Карымсакова.
Корректоры Н. Сайфуллина, Ж. Нургожина.

ИБ № 1540

Сдано в набор 24.10.79. Подписано к печати 13.02.80. Формат 84×108^{1/2}.
Бумага тип. № 3. Литературная гарнитура. Высокая печать. Печ. л. 9,75. Усл.
п. л. 16,38. Уч.-изд. л. 17,77. Тираж 4000 экз. Заказ № 1310. Цена 1 руб. 20 коп.
Издательство «Жазушы» Государственного комитета Казахской ССР по делам
издательств, полиграфии и книжной торговли, г. Алма-Ата, пр. Коммунистиче-
ский, 105.

Фабрика книги производственного объединения полиграфических предприятий
«Кітап» Государственного комитета Казахской ССР по делам издательств, по-
лиграфии и книжной торговли, 480046, г. Алма-Ата, пр. Гагарина, 93.